

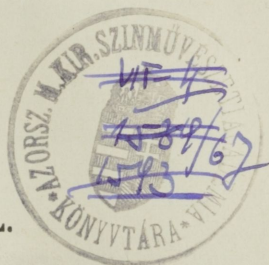
8/2135

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

NEGYVENEGYEDIK KÖTET

(97. 98. 99. SZÁM.)

BUDA-PEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1885.

BUDAPESTI KÖNYVTÁR

KÖNYVISMUTATÓ

1895

1895

~~Leltármapla 4751
téléle alatt bevételre.
Bp. 195 3 IV. 22~~

26.-

Dr. Lechner Könyvtára
1895. 61. n. sz.

TARTALOM.

XCVII. SZÁM.

ARANY JÁNOS ÉS ARISTOPHANESE. (I.) — Imre Sándortól	1
A BOSNYÁK BOGUMILEK AZ ÁRPÁDOK ÉS ANJOUK KORÁBAN. (I.)	
Asbóth Jánostól	25
A FELSŐHÁZ KÉRDÉSÉHEZ. — Nagy Ernőtől	53
A NEMZETGAZDASÁGTAN ANGLIÁBAN. — Földes Bélától	87
VIRGINIA. Elbeszélés. — Berczik Árpádtól	95
BURNS DALAIBÓL. Angolból. — Lévy Józseftől	122
SCHLAUCH PÜSPÖK ÉS BÉKE-FÖLTÉTELEI. — m—.	125
MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE II. JÓZSEF KORÁBAN. — Pauler	
Gyulától —	138
ÉRTESETŐ. Sebestyén Gyula: <i>Az őskor története.</i> rf. — Heller Ágoston:	
<i>Geschichte der Physik.</i> Csöpey Lászlótól. — Braun Otto: <i>Heinrich</i>	
<i>von Kleist.</i> Riedl Frigyesztől. — Tolnai Lajos: <i>Dániel pap lesz.</i> —d.	146

XCVIII. SZÁM.

A RÉZKOR MAGYARORSZÁGON. — Téglás Gábortól	161
A BOSNYÁK BOGUMILEK AZ ÁRPÁDOK, ANJOUK ÉS HUNYADIAK KORÁBAN. (II.)	
Asbóth Jánostól	172
ARANY JÁNOS ÉS ARISTOPHANESE. (II.) — Imre Sándortól	209
AUBAIN ABBÉ. Elbeszélés. Mérimée Prosper után, francziából. Halasy	
Aladártól —	358
KÖLTEMÉNYEK: <i>Ártatlan dacz.</i> Arany Jánostól. — <i>A zöld kokárda.</i>	
Ir népköltemény; angolból. — Góbi Imrétől	271
A GAZDASÁGI LIBERALISMUS HAZÁNKBAN. — Heltai Ferencztől.	276
TAINÉ LEGUJABB KÖTETE. — Péterfy Jenőtől	290
ÉRTESETŐ: Jókai Mór: <i>A löcsei fehér asszony.</i> —r. — Sir William	
Stirling-Maxwell: <i>Don John of Austria or passages from the sixteenth</i>	
<i>century 1547-1578.</i> Ballagi Aladártól. — Ecseri Lajos: <i>A munkás-</i>	
<i>segélyezés ügye Magyarországon.</i> —y —t. — Szilágyi Sándor: <i>Ma-</i>	
<i>gyar történeti életrajzok.</i> rf.	305

XCIX. SZÁM.

A SVÉDORSZÁGI LAPPOK KÖZÖTT. — Halász Ignácztól	321
1848 és 1849-ből. — Péterfy Jenőtől... ..	355
ARANY JÁNOS ÉS ARISTOPHANESE. (III.) — Imre Sándortól	377
A MAGYAR ÁLLAMVAGYONRÓL. — Lukács Bélától	396
ÖRÖK LÁNG. Elbeszélés. — Vadnai Károlytól	423
CANITUCCIA. Rajz. — Serao M. után, olaszból Radó Kálmántól	433
KÖLTEMÉNYEK: <i>Egy perczyi csönd.</i> Szász Károlytól. ... <i>Haza felé.</i>	
Gr. Zichy Gézától	442
A PÁRBÉRRŐL. — B. Rosner Ervintől	445
ÉRTESÍTŐ: Brassey: <i>Utazás a Napsugáron.</i> Az angol eredetiből átdolgozta Öreg János. —s. — Renan E.: <i>Nouvelles études d'histoire religieuse.</i> rf. — <i>Telegdi Miklós kitéjének új kiadása.</i> Simonyi Zsigmondtól. — Lord Byron: <i>Don Juan,</i> fordította Ábrányi Kornél. —a.	463

ARANY JÁNOS ÉS ARISTOPHANESE.

Első közlemény.

I.

Arany János a magyar népnek legméltóbb, leghívebb költői képviselője. Az ő műveiben tükröződik elő legtárgyasabban mind az, a mi a nép lelkét érdekli, izgatja, foglalkoztatja: minden eszme, minden érzés, a mely a nép lelkében fölkel vagy kifejlik, minden a mi azt fölemeli vagy leveri. A magyar nép egész erkölcsi világa kicsinyben, legfőbb, legjelentősebb mozgalmaiban. A mit a nép érez és gondol, a miben gyönyörködik és a mit szenved, a nép szépezzése és eszejjárása, erénye es bűne. S mind a költés varázss-ereje által eszményítve es mégis híven, híven az érzések, gondolkozás minden mozzanatában es a beszéd minden szólásában. . . Ezért von bennünket annyira, minket a kik értjük, őt es a népet, es vele es népevel együtt, tudunk érzeni; mert műveiben egészen otthon vagyunk; mert minden szava es sora, es hangulata mindenütt oly hűrokat érint keblünkben, melyek a gyermekkorba, az édes anyai körbe edesgetnek vissza. Mert teljes közvetlenséggel igaz valóságában kapjuk azt a mit legerősebben szeretünk, leghöbben tisztelünk: apáink, feleink népünk lelkét . . ; tehát fajunk nemzetünk lelkét, tisztán ősi erejében es hevében, idegen érintkezésektől minél kevesebbé módosítva, semmiképen sem korcsosítva. A népnek érzését, melyből vele együtt fakadtunk, melyet rongyaiban is édes mienknek érezünk es vallunk . . . ezt ő erkölcsi tisztaságában, valódi erejében, eszményies emelkedettségében, vonzó szépségében adja

előnkbe. Mintha nem is akarna többet adni, mást mondani, nagyobbak látszani, nagyobbá lenni, mint a nép jobbjai erősei voltak s mint a nép lehet. Mintha nem akarna belőlünk is többet csinálni, mint a mi a nép, mikor a természetes, saját geniusa szerént művelt állapotában el, de természetes érzése és értelme által fölemelkedik.

Nem merném állítani, hogy a nép erkölcsi és kedélyéletének minden ágát előtükrözi, minden virágát fölmutatja. Nem sokat szól a nép szerelméről, szerelme történeteiről, társadalmi helyzetéről, az elnyomottak hányatásairól, az úri előjogokról, az úriszékek áldozatairól, üldözöttjeiről, a társadalomból kivetettekről és kimenekültekről, ezek boszújáról; a pusztai örömeiről, a természet kebelén élő egyszerű ember örömeiről és szenvedéseiről. Természettel szelid szenvedélytelen a mi költőnk; legalább nem tör ki belőle egész vadságában, nyereségében a szenvedély soha. Maga a legfőbb szenvedély, mely jelentkezéseiben, hatásaiban kimeríthetetlen, a szerelem is szeliden izgatta. «Halkal szeretett» mint ő maga mondja (*Eszmény és való*), bár ismerte azt a «kis virágot», mely csak egyszer nyílik (*Katalin*). De a szerelem sem rajongásba nem ejtette, sem költői jellemét úgy szólván arczát, el nem torzította. Az észvesztő szenvedély magas fokától távol áll itt is mint másutt; vagy mérsékelt annak kimondásában, itt is, mint midőn a haza szerelmét, a köz ellenségek iránt való gyűlöletét kimondja. E miatt nem is találni költesen a gyűlölség eltaszító vonásait. Tudja vagy sejtí, hogy a szép arczvonásokat is elundorítja a harag és gyűlölet; s a költő soha sem kicsinyesebb vagy kisebb, mint mikor mérge salakjával, szenvedélye seprőjével fecskendez hallgatói körében. Ellenben a nem szép arczot is megelékníti s mintegy idomossá teszi a kedély mérsékelt melegsége, az emberszeretettől korlátolt indulat, az erőnek aránytartása.

Nála az érzes tüze a melyre hat, az elmélyedésben fejtí ki erejét, nem a kilobogásban vagy messze csapongásban; a kedélyt benrekedőleg benterjeszkedve hevítí s néha dúlja es emészti; csak szerény hullámokat vet a fölszínre. Inkább örvény az ő szíve, mely besodorja, nem zúgó ár, mely főnhánytorgassa a hullámokat. Indulata tagadva vagy «hallgatva tenyészik»: elfojtja, elnémítja inkább mint zajossá tenné. Még legnagyobb bánatában is, egyetlenegy drága leánya

fölötti keserve sem tör fel az égre, nem küzd a halállal; örök és mély fájdalom, mely az élet szelének minden lebbenésére megsajdúl: de végtelenül inkább éreztetik, mint kifejezhető s a részvevőt is nem fölzajdulásra, hanem mély fájdalomra gerjeszti.

A népeletnek, mondám, sok alakjával foglalkozik, de nem mindenikkel. Így is elég sokat állít előnkbe, s a kit előmutat, egész valójában mutatja elénk: élesen jellemezve, felöltő vonásokkal az élet után írva, minden oldalról látatva.

Ha Wordsworth-ról azt mondja egy műbíráló, hogy Shakespeare után legtöbb népies britt alakot tüntetett elő igazi fajszínezéssel: mi Aranyról mondhatjuk, hogy ő tette ezt nekünk legfőképp és legsikeresebben. Sajátságos, de úgy van, hogy legjobb költőink sem vettek észre, mily fontos dolog ez, hogy nemzetünknek ily hű kepek által tartsanak tükört elébe, örökre híven mutató tükört tartsanak fenn; előtte nem gondolták meg, hogy a népelet jellemző alakjai oly széppészeti értékkel, egyszersmind oly erkölcsi fontossággal bírnak, hogy a legnagyobb költők legméltóbb tárgyaikat itt találták föl, nemcsak a drámaírók, kiknek művei nem lehetnek oly közönségesek, hanem az elbeszélők és balladaénekesek. A két Kisfaludy mily kevésfelét, az élettől vagy távolállókat, vagy nem népiesen nemes és igazi fajbeli képeket. Vörösmarty mily jelentékteleneket, ha történelmi fensőbb jellemeitől eltekintünk. Így a többi. Aranynál áll elő a maga valódi, mégis költőileg érdekes alakjában a nép; ő általa jelentkezik, hogy elfoglalja helyét a nemzeti tudatban, a költői irodalomban. Úgy, hogy ezeket ő nem fölatalálja, — jól tette, hogy nem erőlködött fölatalálni kivált külföldieknél magyar drámai és regény-hősöket — hanem csak tolmácsolja, írja, fölmutatja. Csak maga Toldi, kivált a régibb két költeményben, mely Ilosvai, tehát a nép után van írva, ifjúságában és vénségében, a mezőn, faluban, a piacon és az udvarnál a lovagjáték terén, minden dolgában, néma boszújában és szerelme kalandjában, párbajában és kicsapongó dúlásában, gyöngéd erzésein és démoni dühe kifakadásaiban, a mellékes alakokkal: anyjával és Benczével, utóbb a királylyal es Rozgonyi Piroskával szemben — bár a szerelmi érzélgés nem neki való — mindenütt igaz képviselője e népfajnak. Így a

király meg annak az emberei, apródjai. Meg *Pázmán lovag*, kinek egész valóját a néptől vette, talán kalandjának ösztönét valamelyik irodalmi műtől. Továbbá *Buda halála* asszonyai és ferfiái; meg *Furkó Tamás*, a vén Markus, a *Falu bolondja*, *Ágnes asszony* és a többi. És kivált a tulajdonkép népies alakok, az előbbieket némelyike és mások: a Benczék különböző helyzeteikben, a perlekedő szomszédok, a bajszatlan és megcsalói, a cigány nép, a népnek hol bolondjai hol ámitói, a társadalmon kívüli élet s az abban fejlődő elme furesaságai és ravaszságai által, hol nevetséget hol boszúságot okozó, velünk együtt sirva vigadó nép, melyről a költő sokat tud, sokat is szeret beszélni. A collegiumi és vándor-életbeli *Bolond Istók* valóságos typusa a magyar falusi emberek némely fajtájának, kivált annak a «megszerencsétlenedett» lángelmének, melynek Jókai ecsetjére is érdemesült egyik faja már kihalt felben van, vagy ki is halt a közelebbi múlt negyven év alatt, másik faja ma is nagyon sok egyénből áll: a sokat akaró sokra képes, de hajthatatlanság, társulhatatlanság, megegyezhetetlen természet miatt, egyéb ősi bajok és hiányok is járulván hozzá, igazán tevékeny egyénekké ki nem formálódható emberekből. Ilyeket találunk a régiek közt a múltban is. Végzetünk vagy vérünk hibája okozza-e, tehát beszámítható-e vagy kimenthető az a kár, melyet ezekben vallunk, hogy tudniillik sok emberünkön látszik, hogy sokkal többre volt hivatva, teremve, mint a mennyit teljesített, vérünk vagy szomorú helyzetünk hibája-e, hogy Janus Pannonius vagy Molnár Albert, Apáczai vagy Körösi Csoma csak annyira mehettek, a mennyire mentek? S mi okozza, hogy oly sok hullója esik *Bolond Istók* nemzetségének a tudományos és fensőbb életpályán? Széchenyi talán megfejtene — mert sokat gyötrődött ezzel a kérdéssel — vagy talán meg is fejtette. Elegendő az, hogy ezt a nagyon tanulságos vonást vagy oldalt *Istókjában* úgy mutatta föl s általában a hazai népelet képei közül a legérdekesebbeket úgy írta, úgy tartja képzelmiünk elébe, mint előtte senki s utána a naponként enyésző sajtások és érdekltség miatt, még kevésbé fogja valaki. Különösen *Istókjában* bár nem minden oldalról kiemelkedő alakot — mert hiszen töredék maradt — nem rendes sőt zilált, de nagyon emlékezetbe nyomódó vonásokat fest elénkbe, egyfelől éles hangzású emberiségi húrokat penget, másfelől a

mi szívünk mélyén fájósan és izgatóan átsajduló érzést gerjeszt.

És van még ide tartozólag egy más nagy érdeme, az a mit legutoljára jelzék, hogy nemcsak a tárgyat vagy alakot adja híven, hanem a hangulatot, a különben kienyészni indult hangulatot is. Nem az a nagy dolog, hogy az ősi nagy alakokat megmerevülten, hű másolatban, tartsa meg a történetíró, vagy az újabb de átalakulni indult idők Walter Scottja, vagy az elbeszélő, drámai költő, mint talán száradt virágot, jórészt az eredeti színekkel s costume-ökben, mint typust vagy mint mumiát: hanem, hogy az eredetinek életét, életmozdulatait, indulatait, elő voltát, hangulatát tartsa fenn, és örökítse. Költőnél ez oly nehéz, mint multhatatlanul szükséges. Íme Arany János, mint a mély történelmi érzékű epikusok külső nemzeteknél is, ezt teszi meg. Látjuk mennyire él az a Toldi, vagy Bencze vagy Pázmán; megtanuljuk, hogy beszélt a régi hű szolga ifjú urával, az agg szolga halni készülő agg gazdájával; megismerjük mintegy hangiró után, mily indulattal szoktak valaha kerni vagy parancsolni, kegyeletet, bánatot s más érzést vagy lelki állapotot kifejezni. Így ő a régieknek kedélyéletét a legvonzóbb jelenségekben tudná föntartani ha volna a ki értené. A virágoknak nem a formáját és színét, hanem illatát is föntartaná. Csak egyet emelek ki, mint nekem legfontosabbnak látszót. Nem a ballada tartalma, sem annak nyelvezete s színe csupán, a mi általa örökítve marad — ha a föltétele megmarad — hanem az a hangulat is, melylyel a ballada-beszélőt, vagy regélőt, mesemondót egykor elbeszélni hallottuk, talán még most is hallják; de hiszem, hogy e hangulat sok helyt kiveszett és nem sokára általában kivész. A mesélés ünnepies cselekvés volt a népnél, csak egy felszázaddal ezelőtt is. A jó mesemondó — mint a népdalok hivatott költője Olaszországban — némi vallásos ihlettséggel fogott ehhez, mikor kedve tartotta; s ha számos és részvevő hallgatói akadtak, ihlettsége mindig nagyobb s kifejezettebb lett. «Éhen szomjau elmondta s elhallgatták volna soká!» A szoba magányába, vagy a közös munka mellett letelepedve, félhomályban, felelmetesen suttogó hangon, rejtélyeskedve szokta elmondani; ott pedig, a hol egy nagy bűnre, vagy veszedelemre, rémes esetre, angyalra tündérre stb. került a sor, valódi szent félelemmel, imádatlaltal s a jós túlvilági ihlettségével

és merengésével. Ez a félelmetesség, rejtélyeskedés egy vonás a nép mesemondójának jelleméből, vagy inkább egy neme a hanguulatnak, mely kapcsolatban volt a vallásosabb, képzelgőbb, egyszerűbb idővel. Ezt kigondolva a nép jellemének vonásai közül, szegényebb lesz; ezt nem ismerve, kevésbé fogjuk ismerni és épen lényeges vonásai egyike nélkül. Ezt csak Arany tudja velünk éreztetni. Csak ő általa maradhat meg ezutánra valameddig. Sokára, azt hiszem, ő általa sem, ha családokból, a népnél is kivész ez a sajtáságos hajlandóság: a felelem, a csudálat, a vallásos kegyelet és irtózás. De ő örökre becses dolgot tett, ha ezt a hűrt, bár ideiglen, elnemúlni nem engedti, midőn némely szólásaival megpendíti, mondván:

Rossz időket érünk, rossz csillagok járnak
Isten óvja nagy veszélytől mi magyar hazánkat!

Vagy szintén refrainban: Oh irgalom atyja ne hagyj el!
Az utóbbi a sors vagy istenség félelmét, a jövő kietlen sötétsége előtt reszkető szívet oly jól fejezi ki! És az előbbi a borús idők előre sejtését! Mind a kettő mint a nép mesélőjének, úgy a régi hegedősnek szájából való.

Mondanom sem kell, hogy itt a mi költőnk nemcsak magyar, hanem emberiségi hűrcakat is penget. Az a hű és kegyeletes szolga, minden nemzetbeli szolgák eszménye, annak hűségese arcza, hangja, példány lehet mindenütt, a hol ember van. A vén Markusnak, Ágnesnek stb. általában emberies arczukban ismeretes alakokra talál akármely népfia.

II.

Mindent megérez, a mit népe érez, mindenben tolmácsa tud annak lenni. De semmiben sem inkább és teljesebben, mint tréfáira, humorára, szeszélyeire nézve. A népszellem ez oldalának talán leghivatottabb képviselője.

Itt legkiválóbb alak Toldi. Ez első tekintetre nem látszik tréfás, vagy humorral fölfogható s tárgyalható alaknak. A történelemből újabb években kiemelkedni kezdő alak épen nem olyat sejtet; sőt a nép képzete szerint sem egyedül vagy kiválóan ilyen. Voltaképp a népnél magas eszme képviselője: a nemzeti önállóság s önálló erőé; az egyszerű nemes fiú, mondhatni nép fia, kiben alig van egyéb, mint fájának tulajdonai,

kifejtetlen természetes erejökben, tehát a nép fiának fölénye az erő és egyszerű becsületesség által a műveltség fölött; a magyar nemes ember szemben királyával, a szeretett de mégis csak idegen királylyal. A nép elmeműve, a nép egy nemes fiának kidolgozásában s a népszülte lángelmének idomításával, úgy, hogy az ő magas eszméi a nép fölfogásával vannak tolmácsolva, néhol elburkolva. A történelem magas rangú vitézt gyanított; ezt a nép és költői néphössé tették, talán lejjebb szállították. A testi erő hatalmasságát adták reá — e nélkül a népnek nincs hőse — vad pórfélévé, sirtörővé, bikaviadorrá, itt ott démoni erőszakosságra hajlandó, másutt nagyon is érzékeny lovaggá tették; majd fényes lovaggá, másutt csaknem városi kalandorrá, majd elaggott hőssé, avult lomtári darabbá, ki csúffá lesz agg korában, de az előtt is esztelenül bonyolódik kalandokba, nehezen gázol ki belölök és csufot vallva. De jelleme nem aljasodik el, bár némi csúfság ragad is reá, bár nemi esetlensége, idomtalansága kinevetteti. Némi gyarlóság, a miatti gúny és szenny tapad reá, mint más néphősre is: Samsónra ki szamar-állal veri le a filisteusokat s utóbb magára roskasztja a házat, mert mámorában kijátszani engedí magát, mint Heraklesre, ki rokkához ül s legalább a görög vígjátékírónál nagy evősséggel csúfolja meg fönséges voltát. A néphősök, minden oldalról a nép ideáljának megfelelő magasztos valók, teljes egész jellemek szoktak lenni; ezért meg van bennök a tréfás vonás is. Sőt néha tréfa tárgyaivá lesznek. Nekünk alig van több ez egynél, legalább igazi; s ez is ily humoros vagy komikus forma alakká lett. Nem alacsony, de nem is mindig hősiesen magasztos, nem pathetikus, nem könnyen szerethető, de még is vonzó, állandó hatású, erélyes nagy szabású ember; nem csupa tréfatárgy, sőt nem is tréfáló egyén, nem is kicsinyes és nem megtorlás nélkül gúnyolható: tréfája hideg közönnyel jár, kemény és komoly következesű. Kevésbe veszi a világot, könnyen elbánik királyával is, kit megleckéztet érzékenyen, naivúl meg is fenyeget és «megsarkal». Becsületérző legnagyobb mértékben, de a finomabb udvari ármány előtt hátrál. Nem Don Quichote fajából való; inkább a középkor durva de nemes lovagjai közül, kiket a haza iránti kötelesség homályos, de erős ösztöne mozgat. Sajátságos alak, melyet csak a nép tud alkotni, saját jelleme vonásaiból; a műköltő legigazibb hivatása daczára is csak a

meglevőt szépítheti, de előnyösen nem változtathat rajta. Szerelem, nős élet, kivált érzelgősség nem hozzá valók. Ily részleteket aligha kellett volna historiájához toldani. Még a házasság gondolata is alig fér össze ily emberekkel. Az ablakaland, a kicsapongó kéjelgés, a nő-rablás stb. inkább: de feleséggel az ily hősök szerencsétlenek: mint Sámson és Herakles példája mutatja. És a lány szívü szerelmezés úgy illik hozzájuk, mint Dugonics német hőséhez a Toldi név. A magyar nép nem is adott Toldinak ily tulajdonságot; mert ez a dolog nem egyez avval, a mit rá ruházott, a mi lényegehez tartozott a tréfás vagy humoros valóval. Csakugyan Toldi, mint sokszor említett rokonai az ősidőkben, mint Kinizsi es minden népies nagy ember, mint a nép kedvencz királyai is, egyúttal tréfás alak, vagy inkább humorra hajlandó. Ezt inkább tetteivel, mint szavaival tanúsítja. Ha az utat kérőnek a nagy ruddal mutatja meg: úgy tesz mint közönyében igen sokszor a nép fia. Ha az útczán a vad bikát könnyedén megfogja és leküzdi: a nyers erő humorával tette. Ha vívó társa csolnakát egy szó nélkül a Dunába taszítja, hidegen tesz s magához méltó megvetéssel és annak vad humorával. Ha szerzetes ruhát veszen föl, hidegen gúnyolja a ragyogó de tehetetlen czifra ifjú vitézeket. Ha mentéje ujját «megbélleli» s egy fordultával néhány gúnyolódó apródot sodor el, rettenetesen devajkodik. Végre, ha önsirját ássa meg szótlánul és a meggyőződés közönyének fenségében, rendkívüli példáját adja a lélek legnagyobb erejének a halál humorának, szemben az érzelmes Bencz-vel.

E sok nagy tulajdonnal biró hőstől nagyon különböznek a *Nagyidai czigányok*. Csapongó szeszélylyel, vaskos színekkel vannak festve, nem ügyetlenül sehol, sőt néhol vonzó kedvvel, bár helyenként ernyedtebb erővel. A politikai ábrándok, képzelgések, képtelen remények kigúnyolása, nem a satirista gyűlöletével vagy nyers haragjával, hanem a humorista játszóságával kifejezve, mely játszóság itt a mélyen fájó, de nem viharos, rejtekben, de örökre sajtó honfigyötrelmet akarja leplezni, vagy mint szokott történni, vaskos trefákkal a figyelmet a kínzó fájdalomtól elvonni. Ez is a magyar nép tudása köréből van véve, bár ilyes történet idegen népnél is meglehet. A czigány nép jelleme a harczy erény ellenkezője — ezt száz adoma tanúsítja — a henyesség példá-

nya, a henyeséggel pedig ábrándok «nagy álmok» járnak együtt.

Nem értékelen a nép gúnyos hajlamának kifejezésére az *Elveszett alkotmány* sem; benne a megyei életnek, melyben akkor minden politikai életmozgalom be volt foglalva — tehát az emancipáltatni kezdő népé is — sok oldalú nyomorúságait, a tisztviselők gyarlóságát, az elnyomatott nép bajait, elég gazdag költői érrel s az akkori diákosan művelt «értelmi osztály» nyelvezetével írja.

De legbecsesebb *Bolond Istók*, melynek népeletre vonatkozását s azért való nagy értékét már említettem. Különösen sajtátságos humoros volta teszi ezt irodalmunkban nemcsak becsessé, de páratlanná. Itt magasabbra emeli, általában emberies magasságra, a magyar «kabátos proletár»-t, a nép fiát és méltó képviselőjét. Egy szegény ifju története, nem subjectiv vagy önmaga nevében adott elbeszélés, hanem az elbeszélőre sokszor áttérő, vagy érthetően ezéző, az elbeszélő és hőse közt való szoros kapcsolatot sokszor sejtető, sőt a kettőt föl is cserélgető előadással. Valódi, sokszor keserű, sokszor magos emberszeretettől érzelmes, szánakozást indító humorral, mintha Dickens *Árva fiúja*, vagy Byron *Elválttatott idomtalánja*, egy kis Faust-, vagy Ádám-, legalább Robison-féle mozogna előttünk — mind a mellett is, hogy mindig magyar népeletbeli kép marad — s a hol az arckép nem magyar, hanem magasabban emberiest mutat, a keret a színezés ott is magyar.

Ezek a nagyobb képek; sok van kisebb is, ép oly vonzó s talán még teljesebb és hatásosabb. Mert kis terjedtségű elbeszélésben egyenletesebb maradhat a tréfa hangulata, kevesebb a ki-kitérés, a nehezen követhető csapongás. A kisebbek közt néhány komoran vonzó, kellemetlenül tanulságos vagy fájósan érdeklő. Ilyen a felbehagyott elbeszélő költemény: *Furkó Tamás*. Ennek hőse a «sallangos beszédű», ki «vitézi hajlamának» azzal adja jelét, hogy «lehuzatja» a falu bíróját, és «fölguyjtással fenyegeti a rémült falukat», ha hadra ki nem áll a nép. Utóbb pedig ez «kiállit tizenkét silbakot, hogy őrizzek személyét minden megtámadás ellen». Fájdalom nem «légből kapott» életkép. A *Falu bolondja* egy nagyon hű és büskomor hangulatra gerjesztő kép az életből; a szegény fiúk egy neme, a milyen van minden faluban. Egy gyerek, örökre gyerek,

kinek ép szíve érzékeny lelke, szépérzése, énekre zenére kivált meséléshez ösztöne s tehetsége van, ki tud ábrándozni, elmékedni, merengeni: csak «esze» nincsen. Párját itt-ott másutt, kivált pedig Scott Walter *Waverleyjében*, költőibb, de nem valódibb kifejtéssel találhatni. És a már említettek, melyeket itt bővebben nem fejtegethetni, *Pázmán lovag*, a *Fülemile* tulajdonosai, Szücs György, és a macskáját kiéheztető tudós s több a mit könnyű föltalálni; mind más-más, mind a néptől került, vagy a néphumor, népdal, mesék, adomák ama tanyáiról, melyeken költőnk tartózkodott és élt, melyekhez egész lelkével tapadt, mert ott ép egészséges szellemet talált és gazdag költői kincset.

És mily magasra csapnak föl néha tréfái. Mint a népéi, kinek elméje alkotta kezdetben a legelső nagy eszméket, s azokhoz való képeket, az isteneket a maga és földi való társai képére, az ördögöket a poklot stb. s kinél a képzelődés ma előbb és nagyobb erőben van, mint az ismeretekkel terhelt tanúltaknál. Így Arany elkezdí ezen: «igyunk egy kicsit», és «a fölfordult világon», az új erkölcsi világrenden végzi. Vagy Arcadiából tér a maga és kortársai gyarló állapotára s egyénisége fogyatkozásaira. Vagy a költést hasonlítja össze jövedelmező voltára a csizmadiasággal, vagy költői megaranyozott diadalma bérét föllengezve fordítja a ruha-számla kifizetésére stb. Nemcsak így nyilatkozik a humora, hanem reflexióban is, mit a humor nemcsak ki nem zár, hanem magával hoz. Hogy írja le a humort, a nép után, mely, mint Toldi, nemcsak szóban, hanem tettben is valósítja meg (*Bolond Istók* II. 7.): az őrjöngő gazdában, ki hideg őrjöngésében a jégverést fölkapott dorongjával segíti elő, paskolván a jég-esővel versenyezve a szöllőjét. A derültebb humornak pedig szép leírását adja (ugyanott I. 2., 3., 4.) Azt mondhatni, hogy Aranynak valósággal sajátja ez a hangulat: a tréfák minden nemén, a legközönségesebb szójátéktól a legmagasb humorig csapongás, hogy tőle a tréfa minden neme kitelik. Talán akkor legőszintébb s legalanyiabbb, mikor ilyen. Talán ez a legtermészetesebb, legkevesébbé eltanult hangja; s a magyar népet is ilyekben tolmácsolja leghívebben, legügyesebben. De még sem állítjuk. Csak azért tűnik nekünk különösen ez az oldala szembe, mert költőink ezt leginkább mellőzték s erre nézve legügyetlenebbek. Igaz és való az ő hangulata az érzelmes

műveiben is. De a tréfásakban is szintoly sajátosnak, erélyesnek s tehetségesnek mondjuk; és ezzel nem alázzuk meg költői geniusát. Azt mondják, a legnagyobb elmék tulajdona a humor, vagy annak némi árnyalata. Azt mondják, Plató vagy Socrates mindig ilyenekkel színezi beszédét. Sőt egy tudós (Sayce) az *Ilíásznak* és *Odysseának* is valami ilyest tulajdonít. Azt is tudjuk, hogy a nép költői szerettek Jézusnak tulajdonítani ilyféle tanítványaival szemben, nem is számítván, hogy mint alább említjük, a hellenek isteneiket humoros jellemvonással képzeltek, sőt a zsoltáriró a rettenetes Jehová-nak is kaczagását hozza föl (II. zsoltár). Ez lehet túlzás; de annyi igaz, hogy magasabb körben élő lelkeknek hajlandóságok van ama fensőbb közönnyel tekinteni a földi alantas gyarlóságokat, s a földi bajok örömcseppjei néha gúnyra torzítják ajakunkat s a földi ármányok kikerülése vagy kijátszása, magunk vagy más életében, arra vezet, a mit egy német humorista ajánl: a világ kinevetésére.

Költőknél pedig kiket minden mélyen érdekel, sőt túlzgat, gyakran fejlík ki a forróságból a másik túlság: a hidegség, a forró szeretetből, a gúny vagy megvetés, a sirásból vagy csak azt fölváltva a kaczag, úgy mint Arany mondja előbb jelzett soraiban is, de így is: «sir egyik szemével a másikkal nevet». S úgy mint láthatni *Bolond Istókban*, hol a szegény fiú szülőházának belsejében ép annyi a furesán föltüntetett, mint az érzelmesen jelzett részlet, hol a komoly elmélkedésből és érzelésből minden perczen ellenkezőbe esik a költő; hol a halállal most szeszélyesen, keserűen, majd lemondva foglalkozik, hol hősérről többször magára gondol s látszik, hogy néha sirva máskor csendesen szomorkodva csapong az öt meg-megragadó tárgyon s eseményeken, míg ismét ama lelki állapotba zökken vissza, mely — mint a sorsról mondja Berzsenyi — «játszva emel s mosolygva ver le». Mint a hogy Shakespeare esik át egyik állapotból a másikba. Az a tragicomicuma a kedélynek, a melyet Scherer említ. Az élet nyomorúságait nem szenvedélylyel panaszozni, nem az ég és föld ellen föllázadva dühöngeni miattok: de a mélyen szenvedő, azonban önerzetét megtartó egyén közönnyével, a mérget nyújtó világot nem megtámadni — mire nem vagyunk erősek — hanem kinevetni vagy föl sem venni. Ez az erőtlenség ereje, a szenvedés magasztos megtorlása, a tűrés fönsége,

a kedély daczos játéka: ez nyilatkozik a költőknél, ez — mérsékeltén — Aranynál is. Természetesnek látszik, hogy a legérzékenyebb költői szív se keseregjen mindig. Természetesnek látják (Dowden), hogy egyik indulatból a másik ellenkezőbe esik át. Természetes, hogy a mélyen érző ember néha daczoljon a sorssal, az emberekkel, s magokkal az istenekkel is. A panaszkodásból a szidásba esik át; föl pattan a földről, melyre tiportatott, s elfordul a világtól; megveti és kineveti, gúnyaival áll rajta boszút. Valóban ez a saját fönseg érzésének visszanyeréséből ered s a költő mély és sokszor beteges lelkének inkább sajátja, mint akármely egyéb. Ily hyperæsthesiséért szánták a költőt (a mellett, hogy feltek) a régiek, lenézték az újabb világ «életemberei»; azért tekintettek a régiek, s a mai egyszerű népek más világi hivatásuaknak: ihletetteknek, isteni tüztől érintetteknek stb. Akár érzékenységek, akár játszi humoruk kivételesnek tetszett — s méltán. Vatesek csaknem egy sorban a pythiával, ez pedig a jósokkal örültekkel. . .

Néha saját helyzete, szegénysége, hányatott volta teszi rideggé — szemben a világ boldogaival — olykor erkölcsi tévedései kínzó érzete miatt különíti el magát, sőt helyezi ellentétbe a világgal, vagy külső hatások, például nálunk a forradalmi fölhevülest követett lehülés miatt esik alá a magas hőfokról. A szenvedélynek ellensarká áll elő: az elfásultság; teljes vagy részleges, az emberi dolgok, nyilvános élet, vagy az emberek kerülése vagy gyűlölése, elzárkozás, szögletbe vonulás, a magányból tekintése a dolgoknak s itélése az embereknek; — igen gyakran helyes megítélése — a sötét kedély élesebben lát. Ha e rejtekben kellő nyugalom veszi körül, az embergyűlölés elveszti mérgét, enyhül, korlátozódik, szelid közönnyel járó idealismussá lesz. Még az emberszeretet is visszatér, szeretjük az embereket hidegen, eszesen, de igazabban önzetlenebbül miut mások — mert távolból. Vagy szeretünk néhányat; annál forróbban, minél kevesebbet.

Csakugyan ki lehet mutatni a mi költőnkrol is, hogy némely műve a negyvenes évek politikai mozgalmait szemlélő, vagy a szabadságharcz küzdéseit lelkendezve figyelemmel kísérő, de korlátoltsága miatt tetteleg meg nem osztható nemes lélek fájó érzésével íratott, mások a forradalmi küzdelem után bekövetkezett lehangoltságnak az elnyomott

helyzetből kitörni vágyó, de nem tudó leleknek humora vagy gúnya jeleit láttatják, — mely többször az ellen fordul, a kit szeret, s a kitől szenvedni kínosabb, mint az ellen a kit utál, a kitől szenvedni természetes és megszokott dolog, s más mint sérelem nem is várható.

Az ily művek közt, talán más költőknél is, az szokott legtöbb értékkel birni, a mely legszabadabb a napi vonatkozásoktól, mely a szív legnyugodtabb állapotában legrendesebb működése alatt, tehát a tevékeny külső élet behatása által gerjedt szenvedélyeknek legkevesebb salakjával seprejével buzog ki. Ily formán legbecsesebbnek érezzük *Bolond Istókot*, melyben a költő nem zaklatva, de csendes reflexióval, jól írva adja előnkbe az érdekes magyar életképet, csupán régibb emlékezeteinek s újabb eszméleteinek összeállításából. Mert megmaradnak azok az ifjúkori élmények és képek, azok a legfogékonyabb korban reánk tett legerősebb hatások, kivált ily lelekben, mely egészen az ily képeknek volt fölszentelve, melyből az ilyeket sem tanulmány sem élmények ki nem szorították.

III.

Mert mint egyebet s mindent úgy ezt is a néptől vette, melynek szoros kapcsolatában volt akkor is mikor legtávolabb elt tőle, melynek eszejárásával arányban maradt az övé akkor is midőn Homért tanulta, akkor is midőn Dante mélysegeibe nézegetett vagy Tassot vagy Aristophanest fordította.

Hogy a magyar népnek ez a humora, vagy a hogy nevezzük, ez a hajlama az elmejátékokra, trefákra: fajsajátsága-e vagy minden néppel közös tulajdona, nehéz volna elhatározni. Az igaz, hogy minden népnél megvan rá az ok; a sors s helyzet mindenütt hasonló. A társadalomban hamar kifejlett az egyenlőtlenség, ezzel együtt a fölhasználók és fölhasználtak osztálya, a fáradozók és élvezők ellentéte. És ezzel az elnyomás, inség, mi több a szellemi érték, erkölcsi becs ellenkezése az anyagi előnyökkel; és ezek miatt való zűgölődés, zavargás. A vallásoknak ha nem alapítója, de főtartója ez volt egyik. Ez szülte a vallásalkotók beszédeit, melyek a társadalmi bajok ellen irányozvák: a Buddhaét, a

zsoltáriróét s prófétákét, Krisztusét, sőt Lutherét és társaiét, kik nemes öntudattal mondhatták azt, mit utánok a miéink is mondtak, hogy «az Isten népéért» tesznek és szólnak.

Igazságot nem tudott nyerni a nép, a mint kibocsátotta kezéből a nyers erőt és állati ereje fölényét. (Ez volt-e valahol úgy kifejezve, mint az emberről és lóról való æsopi mesében?!) Küzdött hát a hogy tudott természetes eszével, rejtett elczeivel; s ha némelyek közülök magasb szellemiségre emelkedtek, küzdöttek ilyeknek írásba tételével, vagy szóbeli bátor hirdetésével. Így látjuk ezt Aesopus életében legalább abban a mit belőle a középkor alakított, Markalfban és sok másban. Így ennek és másoknak meséiben.

Nem merném állítani, hogy az Aesopféle meséknek általában az az eredetök, a mit Phædrus így fejez ki:

servitus obnoxia
Quia quae volebat non audebat dicere
Affectus proprios in fabellas retulit...

Röviden, hogy a nép nem merven egyenesen szólni, példálódzott, példákban (képekben) szólt. Nem mert satirista lenni, s lett humorista. Nem mert úgy tenni vagy szólni mint ember, tehát az állatok képébe bújt, nem ember, hanem rab módjára szólva s cselekedve.

Még ős időkben a társadalmi egyenlőtlenség kifejlése előtt, mint a mai vad népeknél is, kiknek a műveltséggel együtt az egyenlőtlenség meg nem honosodott, de a vad erőszak sem uralkodik, megragadta figyelmét az állatok némely sajátsága, furcsasága, eszessége, s ezekben szemlélte az emberi tulajdonságokat. Ezeket néha képekben ábrázolta vagy legalább beszédben leírta, emlegette. Ezekből néha cultusának tárgyai is lettek, s tanútságának példái: az oroszlán ereje, a hangya munkássága stb. Tehát ily okból is beszélhetett rólok kezdetben. Utóbb használhatta őket példálódzásra is, általában az emberi gyarlóságok kivált pedig a társadalmat elnyomó hatalmasok ellenében s a családi bűnök: fősvénység stb. megrovására.

S aztán a tréfának minden másféle neme is korán megszármazott, különféle költői alakot öltve. Rövid éles nyíl, vagy tompább fegyver. A közmondás, az epigramma, a talány, a szójáték, kétértelmű czélzó kifejezések, rövidebb

hosszabb példázatok saját színezetet adtak a beszéd némely fajtáinak; a nép egyes tagjai kiválón ügyesek lettek benne. A siciliai népről mondták, hogy soha sincsenek tréfa nélkül. A diadalmas római katonák kitörték a fegyelem korlátait egy időre, s tudjuk mily vad gúnyt énekeltek a legnagyobb hadvezérre is. A lakodalmi s kivált a bacchans nép féktelenségét ismerjük. A középkori voltakép oly vallásos alnépről tudjuk, hogy egyházas játékaiban a gúnyt odáig vitte, hogy a legszentebb dolgokat sem kímélte, ha a szent ügynek kezelői megutáltatták vele magokat és dolgaikat. A reformáció a nép gúnyverseivel kezdődött, a minőt mi szorosán véve csak egyet ismerünk magyarul; de az ily fajtából van több is. Magát a francia forradalmat meg az olaszok szabadságért folyt küzdéseit gúnyos verssel kísérték és segítettek elő, — s Franciaország elnyomói ellen buzdítót gyakran énekel Béranger, mint az olaszoknak maga a nép is, költöik is . . .

Igaz, hogy a tréfás költés nem minden népnél fejlik ki egyformán gazdagon és sokoldalúlag. A görög nép maga, a megmaradt irodalmi emlékekből ítelve, talán republikai egyenlőségen alapult társadalmi szerkezeténél fogva, nem volt ebben dús ért. Voltak előkelőik de nem volt — általán szólva — elnyomó aristokrátiájok, fejedelmök, egyházok. Komikusaik, kikhél a gúny vagy humor legsujtöbb ostora csattog, inkább a conservatív felsőbb osztálynak mint a népnek voltak tolmácsai; Lucian pedig inkább a vallás-philosophia s művelt életbeli baliteletek ellenében gyakorolja ügyes de szelidebb bírálatát. A mai Svájcban vagy Skandináviában is alig ha van annyi *Punch*, *Kikeriki* és úgynevezett élcz-lap, mint a szabadságot nem rég élvező, nagyon mohón élvező németnél vagy magyarnál, kikhél bizony vagy éretlenség vagy rothadni kezdő élet jelensége ha az ilyfélel iránt nagy a vonzódás és komoly a figyelem.

Maga a nép alkotta meg a tréfás költés minden ágát: a tréfa nemei, ehhez képest az ily költemények belminősége s osztályai is töle erednek. Így a satira; a magas humortól le a betű- vagy szójátékig, mind megtalálható nála.

Ezt mondhatni a magyarról is. Nem minden táj egyformán gazdag ebben; de mindeniknek megvannak saját tréfái, s a közösből bírt mondókái, élcei stb. Azt hiszik, hogy mégis dúsabbak a székeleyek és palóczok a sajátos furesaságokban.

Regiesebb állapotban vannak: egyszerűbbek, eredetibbek. Vagy tán a hegyes vidékek lakosainál van több ilyes. Vagy — és az a leghihetőbb — az alföld legtisztább, legmagyarabb népe, melynél nem oly szikrázó, de mélyebb fölfogású, mélyebről jövő, sokszor emelkedett humorosság található, gazdagaob ezeknél, de nem oly ismeretes? Magok a székelyek sokat tartanak pajkos élelmes voltokról. Magok is elmondták: a székely vagy megcsal vagy meglop stb. A «székely fortélyt» már Decsi ismerte (?) a XVI. század vége felé; közmondásai-ban legalább ott találjuk a «székely fortélyt»: «siculica fraus»-t. (Vajon nem Erasmusból vette-e s a mi a siciliaiakról volt, nem elesavarva fordította-e le?) Elég az, hogy van a magyar nép közt elég élczes ember. Van versrögtönző, versben gumyolódó, pasquil-szerző, van a ki minden szóra élezet ad, szöferditéssel, vagy értelem-elesavarással felel. Vannak ügyes szónokok, dictiózók, verselők, minden falunak bohócza és bolondja, a szentírás mystikus könyveinek tanulói, bűvárlói s ezekből kérdezősködők, faggatódzók, talányok koholói, kifogyhatatlan Markalfos és vőfélyes bohóságok találói, fajtalan czelzások rögtönzői, szócsinálók, kik ittas korukkan szeretnek újnál-újabb szólásokat gyártani vagy petákokban számítani, trefás ámitói a népnek (Csuba a *Csökmei sárkány* hőse) merész bohóságok elbeszélői s elő kincstárai. Más népnél is így lehet; de talán ott a hol az éghajlat, a föld, a foglalkozás különbözik, e tekintetben is más az állapot. Itt a körülmények, legalább eddig, sajátságosak. Ez a nép jó földé s eddigi kevés szüksége miatt nem régiben még kényelmesen élt aránylag; de keleties indolentiája is gyakran meg volt róva: keves-sel érte be, többet nem kívánt. Ezzel kapcsolatos valami közönye, mely nem vágyott sem fölebb jutni, sem külsőleg finomodni, sem ismerettel gazdagodni, — bámulatra, meghunyászkodásra nem indította sem szellemi felsőség, sem uri rang, sem hatalom; a rossz bánást megszokta volt: itt-ott elfásult, megtanulta gyűlölséget elfojtani. Evvel jár együtt a néphumor. Elmerülés saját eszméibe, kevesekbe de talán magasakba, s azontúl semmivel sem törödes, vagy csak ját-szás akármivel is. De a humor közönyén kívül — a mit az æsthetikusok nem is emlitenek — találni a népnél valami felsőbb idealismus hajlamát is. — Így mikor azt mondja, nem érzi magát szegénynek, mert «szegény az ördög mert

nincs lelke,» mikor azt mondja, hogy «csak holtig él a gazdag is».

Valami hideg gúny kivált a «nem úr» hegykesége, vagy a követelő följutott uraság ellen, — mikor ez bajba esik vagy szegényedik vagy gyalázat éri — s az elnyomó elleni közöny hideg kitörése tetteben és szóban, mikor a pusztán hordozott zaklató kevely urat a lehanyatló nap estével az új törvény értelmében ott akarva hagyni, szóltalanul fogja ki lovait s hidegen utal a törvényre. S ezer más ily eset.

Igy amaz indolentiával vagy közönytzel kinos humor jár. Talán mert megünja a küzdést, elfásult a nem értett okból való húzás-vonás miatt, vagy mivel természeténél fogva kevésbé izgatható, vagy mivel kicsibe veszi azt a mi őtet nem érdekli; elég az, hogy valami lemondással, fatalismussal rokon humort nagyon tapasztal rajta, a ki ismeri. Nézzük el a kuruczdalban «Szegény legénynek olcsó a vére» stb. «Mit búsulsz kenyeres, mikor semmi sincsen,» vagy mikor ugyanott leírja elrongyolott öltözetét a kurucz közvitéz stb. vagy mikor éneklí a nép: «nincsen nekem semmi bajom csakhogy szegény vagyok, életemben korbely voltam, mégis szegény vagyok» stb. Vagy: «apám ki volt nem tudhatom, mert senkire sem foghatom» (aligha nem német eredetű) stb. Vagy azt, melyben a pusztai ember «beüti a kalapja tetejét, úgy várja a fergeg idejét» stb. s ugyan az «nem bánommal» felel grófi ura minden fenyegetéseire vagy halála révén a pap kárhózzatall való íjesztésére, mint a költő Balassa, ki a halálát közel levőnek mondó pap szavára Virgil szavaival biztatja magát. Vagy a ki az asztagját szetrugdosott varjakat látva, föl sem háborodik, csak hidegen mondja: «így már könnyű lehet apró jószágot tartani».

A restseg vagy erzeketlenség humora-e? Mint Mátyás király restjeié, kiket a fölöttök égő ház sorsa sem érdekel, nem indít meg? Vagy talán a magányban s egyformaságban megdermedt kedelyé, azaz kedélytelensége vagy apathiáé? A pusztai mezei élet egyformasága tagadhatatlanul ellene hat az izgékonyáságnak, türelemre szoktat, s a mellett kevésse megelegedővé tesz és közönyössé. Úgy, mint a tengeri élet, mely tartós és változatlan, melyről közmondás: a ki nem tud túrni («imádkozni» is mondatik), jőjjön a tengerre! De a népnél van ezzel a közönytzel eszmélkedés is párosodva: nem

hideg elfásultság ez. Fölidül és szenvedélyre gyúlad, ha nem könnyen és nem kicsiségért is. Csak hogy tette nem könnyen izgatható, legalább merész lépésekre; sokszor kiadja mérgét élezeiben, káromlásaiban. Nagy gondolatokra emelkedve, nem érzi úgy a kisebb bajokat. A szegénységet is szereti eltréfálni: «Köhögést, szegénységet nem titkolhatni». «Szegény az ördög, mert nincs lelke.» Újra idézem, mert érdekes, hogy lelke becsét érzi, lelkével a bajok fölé akar emelkedni, anyagi bajok nyomorulttá nem tehetik. «Csak egy halállal tartozunk!» «Csak holtig él az ember.» «A nagy úr is csak kenyeret eszik» stb.

Tehát nem érez mélyen általában a nép, különösen a magyar nép? De igen; mélyen érez, de némely sokáig érzett, utóbb erzeni megunt dologra nézve érzése kiforr és csipőssé lesz. Megismeri, hogy a miért érzett — mint a legelső ismert humorista (?) mondá — «mindaz hiábavalóság és a lélek gyötrelme,» s így némelyeket eltaszit magától és megnevet. Ez csak egyikféle eset, van másféle is. Élvez-élvez; de eszményisége, esze függetlenül marad. Nem tette föl koczkára, s nem vesztette el. Megneveti magát az élvezés, a játék után, megnevet és lenéz másokat az élvezést kerestökben. Megnevet jókedvvel, mert nem lát vétkezőket csak bohókat. Mondhatni, ez a humor csak bohóságot lát; komoly dolgot keveset, legalább így látszik, így színli. Van olyan is, mely az életet magát kevéssé becsüli, még a mely perczben (akaratja ellen) elveszti is: ez a bitó-humor nevezeten ismeretes. Az aradi vértanuk egyike mondá a halál órájában: szép küldöttség megyen ma a magyarok Istenéhez! Ilyféle cigány vagy oly ember szájában kicsiny értékű; magasb lelkektől bámulatos lelki erő jele.

Nem merném állítani, hogy a magyar elme e tekintetben oly sok oldalon fejlett ki, mint más nemzeteké. Mint a népdalra vagy általában nepköltésre, mondára, eposra stb. nézve úgy itt is meg kell vallanunk, hogy életünk nem oly sokszerű, elménk fejlődése nem oly sok iránybeli. Nem vehettünk egy oly irányból sem tárgyat a gondolkozásra, sem képet a játszi foglalkozásra, sem szót az elmességhez, a mely irányban nem vezetett el az élet. Nem vehettünk képeket hasonlókat a tengerészeti köréből, a mythológiából: tündérek, törpék, óriások stb. mivoltától, életéből, vagy a szentek s más mystikus va-

lóktól, a melyeket nem ismerünk. Nem állíthat elé írónk oly egyént, mint Dickens egy kapitánya, ki mindig a hajótól és ennek részeitől s abbéli foglalkozástól veszi a szólást, mikor megindulást, megállapodást, vigyázást stb. akar mondani. Nem beszélhetünk a bányászoknak, iparosoknak, a kereskedésnek stb. tréfás nyelven; mert ezek a dolgok nálunk idegenek kezében voltak, s a magyar nép körében ismeretlenek maradtak; tehát sem tapasztaláshoz tárgyúl, sem beszédnek, szóknak anyagúl nem szolgálhattak. Némely nép körében a vallási vagy egyházi életre is sok élces mű vonatkozik (a reformáció korabeli gunyirattól kezdve, az amerikai legujabb regényekig egyfelől, másfelől az olaszországi s németföldi ily művektől s Bocaccio-tól a mai népdalokig stb.). Nálunk ha van is egy-két közmondás, mely a papságra s affélére vonatkozik, de effele kevés van, állami életben politikában itt is játszott a vallás elég soká, ürügy vagy eszköz szerepét: de a társadalomban nem oly nagyot, mint másutt. Amazt elfeledte a nép emlékezete s nem örökítette meg; mert egy más gyűlöltebb tényező utálatá meggyöngyöngítette ez egyházi elnyomókét, másfelől meg az egyháziak hypokrisise sem játszott oly kedvére velünk, hol a reformáció a népre is a társadalomra is úgy rá nyomta bélyegét. Egyik nagy résznél a nép inkább elnyomó volt, mint elnyomott; a másik nagyobb résznél pedig mérsékelten uralkodott a papság. Ily téren nem igen gyarapodott a tréfáló elme.

Az irodalom nem teljes s nem hű visszatükrözője a magyar nép humorának, sem régibb sem újabb időben. A XVI. században még látni nyomait, de a XVII. kivált XVIII. században mintha elhallgatna a nép tréfás kedve. Ott még van gúny a papokra, előkelőkre, asszonyokra, följutott urakra stb. utóbb bátortalanná lett a nép is az irodalom is. Fél az idegent, németet stb. kigúnyolni. A kurucz világ után elfojtották szellemét, csak titokban lappang és énekeltek egy-két dal a németről, a labanczról, a «portióról», a följutott «borjúpásztorról» (a nagy elméjű de vadúl türelmetlen Bíró Márton püspök ellen), latin gúnyversek a jézsuiták ellen stb. De időnként vannak érdekes jelenségei a nem eltanúlt, hanem valóban magyar töről fakadt elmésségnek.

Heltai — hogy a kisebbeket mellőzzük — meséiben vagy Markalfjában nem eredeti. De ha nem övé a dolog, az anyag: övé a kidolgozás amott s a nyelvezet mindkét művé-

ben. A székely és általában a magyar nép szokásai, párbeszéd-fűzése, naiv kérdések, feleletek, kissé piszkos de valóban nevetségre indító élczek, paraszt elmes nyilatkozások módjai, melyek ma már nem ismeretesek. Nem kevesebb eredeti a Balassi Menyhert valóban cynisnussal határos humora, a mint gazságait kivallja, a mint az érseket gunyolja — hogy gyónás közben Istennek gyónni elfelejtenek! — általában az egészen elvonuló szeszély vagy elmesség, melynek nyelve, tartalma s színezése oly sajátos, hogy hozzá több hasonlót alig ismerünk. Emelkedettebb, finomabb a Mikes szeszélye, mely soha sem száll akár alnemű piszkos tréfáig, akár a sokszor merőben gépiessé külső valamivé váló szójátékig, a mi, bár Shakespearenél is előfordúl, nagyon alantjáróvá teszi a mai humorosoknak nevezett lapok stílját. Érdekes a tréfák nemei közt, az az egyszerű, mely ellenkezőt mond, mint a mit várunk, a várakozás pedig fölhangoltatik elébe. «Már mi itt derek házas-tüzes emberek vagyunk és úgy szeretem már Rodostót, hogy el nem felejthetem Zágont.» (Abafi kiad. 25. l.) «Olyan jó kedvünk van, majd meghalunk — bűnkban» (u. o. 30. l.) — «ihon vadászni nem mehettem, mindennap Zsuzsihoz kell mennem . . . micsoda nagy büntetés ez nekem! Bár csak egy hónapig tartana e büntetés. De akár meddig tartson, de addig úgy búsulok, hogy meghalok örömben» (u. o. 33. l.). Ilyet Aristophanesnél is találunk, például*) *Lovagok* 1175., 76. v. (1167., 68. Any), *cheir*-t várna az ember, *chytra*-t mond szót ferdítve (kéz helyett fazekat.) Így veszik legalább a magyarázók. (Holzinger *De verborum usu* 9. l.) Így *Lovagok* 179., 180. (Any) hol a *kormányoz* szót várjuk s *elad* szót kapjuk, gúnyból a kormányzók hazaáruló voltára. Másutt *Békák* 754., 67. «*Omomastigias*» helyett más nemesebb hasonlóságot várna a hallgató, mert így *Aeacust* az alvilág egyik bíróját a szolga együtt-megkorbácsoltinak = ütlegtársnak nevezi. Így hivatkozhatni még *Plutos* 26., 27., hol valaki a szolgáját leghívebbnek és legtolvajabbnak mondja, mikor dicséri. Így *Acharniak* 733., 734. Nem ritka neme a tréfának s a negyvenes évek ú. n. «nedélyes» íróinál; Sárosy, Frankenburg és másoknál a szójátékok mellett uralkodó. Meglepő a múlt szá-

*) Az idézetek mindig az eredeti Dindorf-féle szövegére utalnak, ha utánok Any (Arany) nincs írva, mely esetben a fordítást kell érteni.

zad végeről való politikai újság, a *Hirmondó* stb. egykori derek szerkesztőjének Szacsvai Sándornak trefás nyelvezete is, melyet röpirataiban s kivált e hirlapban kitünt. Minden közleménye, minden hirdetése foglal magában valami trefát, vagy épen trefák fűzését. Amaz örökké dévaj hangulatú ötletekből kifogyhatatlan elmék közé tartozik milyeket a nép köréből is találni, melyet a kuruczvilági *Actio jocosa*, Balassi Menyhárt s *Markalf* mutatnak föl. Oly forma humor egyeseknél, milyen volt egykor bizonyos szerzetesi, papi köröké, melyekhez Abraham a Sancta Clara tartozott.

Különös megfigyelést érdemelne az a humor is, mely a «legnagyobb magyar» *Blickjében* a legmelyebb gyűlöletet hatalmasan tolmácsolja. Elszánt bátor beszéd, a legerősebb szenvedélynek elfojtásából eredve; a gyűlölettől elfogódott kebelből szakadozva ki, előbbi dolgozatainak stíljával szemben, mely szintén az összetorlódott gondolatok tömegétől duzzad s az érzelmeiktől zaklatott értelem s észleles kifejezése.

Arany humora szelid természetű, inkább szenvedőleges, mint csapongva elgázoló vagy zaklató; mélyen rejtező, mély érzésből támadó, nem utánzott, nem eltanult, hanem valódi, egyéni, de ki nem törő, a társadalmat kivált embereket csínjában kiméletesen érintő. Ily szerény, mondhatnám ártatlan szokott annak gúnyolása lenni, ki nem egyeseket, nem maga érdekéből gyűlöl, ki másfelől belátásával el nem bizakodik, másokkal együtt magát is vizsgálja, bírálja és megtanulta nem hibátlannak ismerni. Mégis jó szívvvel nevet magán is, elmosolyodik szent dolgokon is, ha visszás helyzetbe jutván, komikus színben tűnnek elébe. De a társadalom bűneit sem meri, ha megutálta is, Swift keménységével, nyersségével vagy Heine keserű kacajával emlegetni. A politika nem kenyere. A hazát nem tudja máskep mint eszméivel és érzéseivel védeni: csak abban szenvedélyes, hogy azt és a mi arra tartozik, erősen félti. A ki korlátozza magát, így érez; a ki könnyeivel s szívfájdalmával tud csak tenni, az szerény lesz gunyaiban, mérsékelt a humorában. Legerősebben akar hatni *Nagyidai cigányai*ban. Itt egy gondolatot egy nagy műben fejez ki, melynek részletei távol esnek a főtételtől; az egésznek benyomása tartoznék bizonyos eszmének megfelelni. Meg kell vallanunk, hogy azt nehéz volt értenünk, ezt nem könnyű kiismerni belőle, és nem csodáljuk, ha panaszolja.

«Ki gondolt arra, hogy van benne eszme?» (*Bolond Istók* II. 4.) Gúnyolja sok helyen s elég nyersen a rossz költőket, a kontárokat. Talán ezeket gyűlölte egyesekül legerősebben. De itt is szelid marad. Alig is bírál egyes rossz költőt, csak általánosságban gúnyolódik. Legfőlebb szép módon mondja meg a hiányokat költő barátinak s legfőlebb oly humorral él, a melyet maga humorosan jellemez (*Bolond Istók* II. 7. 8.) a melyet csaknem kimerítően határoz meg (u. o. I. 3. 4.) Azaz: «czukrozott epével», szánva inkább, mint gyűlölvé, «megszánva szegényeket, kik magyarul döngicséltek», nem kárörömmel telve, hanem «nevetve sírás helyett».

Ez az ilyfélére is nagyon tehetséges, de tartózkodó, természettel szelid szemérmes ember (ki ezt az oldalát is érdekesen sejteti *Bolond Istók* II.), hogy kedvelhette meg Aristophanest, a legmérgeesebb satiristát, a legkiméletlenebbül gúnyolódó komikus költőt, hogy fordítására vállalkozhatott? Fordította pedig nem kötelezve mint sok más, — nem úgy, mint egyebet, csak töredékben és csak kisebb részleteket.

Neki nem volt természetéhez való az alkalomra s meghagyásra dolgozás; mint nem is az legtöbb valódi költőnek. A szelid kedélyvel együtt volt nála valamely önállóság s jobb értelemben vehető művészi makaesség, mit már Horatius említ. Annyi saját eszme, annyi kép, annyi tanulmány foglalta el lelkét, hogy külső okért sem ezt nem könnyen fogadta be amazok közé, sem azokat ki nem szerette szoríttatni. Legkevesebb tudott pedig idegen légkörben meghonosodni vagy benne kenyére tartósan időzni. Pedig mily sokfélélt tanult, ismert és szeretett meg; mily sok oldalról gazdagodott ismeretekkel, szép formákkal! Még is csak magának, nemzetének akart énekelni, azaz méceset csak övéinek gyűjtani s csak fajtájának formáival s eszejárásával szólni. Még fordítani is, hogy fordított? Dantehoz nem mert fogni; jól tette, nem neki való volt. Megismerte, csudálta, mélységei vonzák, de bámulattal telve visszavonult. Tassóval többre ment, valamint Ariostóval is, de mégis kevesre. Az a romantika nem vágott össze a tisztább elméjű, világosabb tájakhoz szokott költő lelkével, mint tündérek, törpék, rémek, lelkek stb. s déleuropai lovagkor avult szelleite idegen a magyar képzelmenek. Shakespeare-ével foglalkozott sikeresebben; ez volt legelső tanulmányai egyike; *Hamlet* csudásan mély, rejtélyes

jelleme, magas eszméi, végetlenül érdekes kedélye és a *Szent-ivánéji álm* bohóságai, parasztos komikuma, tréfái stb. vonzották. De egy sem vonzotta talán annyira, mint Aristophanes. Egvért sem tett közel sem annyit. Ily sokat s hanyatló egészsége daczára ilyest fordítani: valóban különös tünevény. S csendesen magányában s valakitől alig sejtve, fordította; maga tetszéséből, maga kedvére.

Az ember szerénysége gátolta a jeles költőt a nyilvános munkálkodásban. Cicero a szónoktól is megkívánja, hogy beszédében szemérmes legyen (ut pudeat eum). Még szemérmesebbek voltak egykor a költők; az igaziak talán ma is azok. Hogyne? Írónak lenni annyi, mint egy nagy, talán százerekből álló közönség előtt föllállani, mint annak tanítója, ki figyelmekre méltót, nagy részt nem hallottat beszél, tehát magát oly sokak figyelmére tartja érdemesnek. Költőnek íróvá lenni annyi, mint millióknak énekelni, más szóval milliók legbensőbb, legszentebb, legkényesebb érzéseinek felelni meg és tenni eleget. Így gondolták egykor a költők. Így Berzsenyi és sok más, kivált ez a miénk. Ezért szokták rejtegetni dolgozataikat. Ezért féltek azok nyilvánossá tételétől, -- mintha attól is féltek volna, hogy más ajakon más az ize vagy értelme énekőknek. Ezért szoktak oly esdekelve kérni elnézést a közönségtől, mentetetődzni hazafisággal, a nyelvművelés érdekeivel stb.! Igaz, hogy érezték gyengeségöket is; néha valóban gyengék is voltak; de a legerősebbek is féltek, mentetetődztek, mint Balassa, Zrínyi; meg-megbánnák, hogy írtak s elítélik verseiket, magokat. Saját énjökkel pedig nem igen állottak elő. Ezt az utóbbi kor máskép teszi, tette Arany értére és tudtával is; könnyen rávehetők az éneklésre, könnyen «fölfedezhetők» s szeretnek magokról beszélni. Mert a letért küzdéshez tartozik a költői díjért küzdés is.

Arany titkolta neha műveit; dicsekedni pedig egyikkel sem szeretett, sem emlékoszlopot, sem költői koszorút nem igénylett. Az igazán nemes léleknek legszebb bár ritkuló tulajdona az önbírálat, az önmaga elleni szigorúság. A kevélység az alant helyezett eszmény, s a nem magas irányzatok miatt fejlik ki. Aristophanesét is rejtegethette. Ő, a ki önszája vallása szerint csak «halkal szeretett» valaha, a kinek lelke s tolla is erkölcsi piszokhoz nem szokott, a ki még tisztességes érzelmeit, vagy szenvedélyeit sem teszi «nyomdafesték-

szagúakká» komolyabb óráiban azt is restelte, hogy olykor meg-megnevelte Aristophanest, hogy kiállotta nagy eszméiért, komoly szépségeiért bűzös rondaságait, hogy a szemétről látszott gyöngyöket szedegetni. Magányában megtehetette, de a világ előtt nem akarta. Utóbb legyőzhette magát. Látta, hogy mások is teszik ezt vagy az ilyest még a reformatió századában és kegyes emberek is. De látta azt is, hogy Aristophanes nem kedvtelésből, vagy hogy máskép nem tudott volna, hanem méltó gyűlöletből beszél olyakat, hogy rútságai nem egyéniek, hanem a görög társadalom szokásaiból folyók, annak sajátjai. Belátta, hogy némely korra csak ily nyers, vas-kos beszéddel lehet hatni. Meggyőzte magát s meggyőzték mások. Így adta ki Aristophanesét. Vegtelenül sok érdekest látott benne a mai időkre nézve.

IMRE SÁNDOR.

A BOSNYÁK BOGUMILEK AZ ÁRPÁDOK, ANJOUK ÉS HUNYADIAK ALATT.

Első közlemény.

A mai Boszniában és Hercegovinában, mely a Száva-menti éjszaki sík részeiben Pannoniához, legnagyobbbrészt azonban a római Dalmatiához tartozott volt, még mindig sürün található fölíratokban, sőt faragványokban és útépitési maradványokban is római emlékek, melyeket összevetve a római irodalommal, meglehetősen pontosan ki lehetett mutatni, hogy hol voltak az illyr őslakók közt a római telepek, városok és útvonalok. Magát a római életet elnyelte a szláv betörés, miután a VI. század közepén a góthok, kiknek uralma alatt 493 óta Pannonia es Dalmatia is állott, a byzanci császárok ellen behívták az első szláv törzseket,*) és a byzanci császárok a góthok elűzése után folytatták e behívásokat az avarok ellen. Csak a tengermelléknek, a mai Dalmatiának néhány városa őrizte meg római jellemét és lett később a többi rómaival együtt olaszszá. Különben mindenütt gyorsan eltűnnek a római városok és utak, eltűnnek még az illyr őslakók is, a nem romanizáltak épen úgy, mint a romanizáltak, a kik másutt a kuczo-oláhokban, czinczárookban, mind a mai napig fönmaradtak, de Bosznia s a Hercegovina területén annyira és oly gyorsan kipusztultak, hogy még szláv nevök is, «wlach», «blach», azaz oláh, itten elveszíti eredeti értelmét és már a

*) Procopius: *De bello Gothico*, lib. III. c. 40.

régi bosnyákkori iratokban is csak «pásztort», később, a török korban néha egyszerűen csak keresztyén vallású parasztembert jelent, mutatva, hogy minő állapotban találták a betörő szlávok a római urak mellett a meghódolt és romanizált illyr öslakókat.

A szláv letelepedés első századainak azonban nem maradt fenn e területen semmi emléke. A VII. századtól fogva, midőn a szlávok már az egész Balkán-félszigetet elözönlötték, és nevezetesen a mai bosnyák-hercegovéz területet is állandóan elfoglalták volt, egész a bosnyák államfejlődés kezdetéig a XI. században, csak a byzanci írók és nevezetesen Konstantin Porphyrogenetos sovány adataiból ismerjük legalább az egyes zsupanságok és városok — tán inkább csak várak — neveit. Mindebből alig maradt reánk egy pár kőhalom. A hol a cultura kezdetei, a hol államszervezet és írás sem lettek, ott a föld gyomrának sem volt mit elnyelni és megőrizni.

A keresztyénséggel együtt csak a IX. században hozzák meg Cyrill és Methód hosszú térítési útjaikon az összes szlávoknak az addig használt rovás helyett az írást is. De az írás behozatalánál is későbbre esik, legalább a mi területünkön, az államfejlődés első kezdete.

A Balkán-félsziget keleti részén újabb betörők, a turáni bolgárok, meghódítják a VII. században az ottani szláv törzsoket és államot alapítanak a IX. században. Ez az állam a népvándorlásokban gyakran ismétlődő fejlődésben az által, hogy a hódítók veszik föl a leigázottak nemzetiségét, szláv állammá lesz: a hódító elvesziti külön nemzetiségét, de megmarad külön osztálynak. Neve, csekely változással, most már urat jelent. Bolgár az egész nép, az úr: bojár. Így keletkezik az első szláv állam, az első szláv császárság. De csak akkor, mikor ez az első dellszláv állam a még egyszer föllendülő byzanci hatalom alatt a X. században összedől, csak akkor domborodik ki az addig byzanci főnhatóság alatt élő többi dellszlávok törzsfőnökeinek, a zsupánok és knézek személyes hatalmi szakadatlan versengéseiből, most már az egyházi nagy szakadás idejében, vallásos tényezők által is befolyásolva, egyfelől az óhitű szerb, másfelől a római katolikus horvát állam. Első föllendülésében és versengésében mind a kettő megkísérti hatalmának kiterjesztését, a bosnyák is. De egy harma-

dik hatalmas vallásos tényező támasza mellett a reactio e kísérletek ellen létrehozza a bosnyák államot.

A Boszna-folyó forrásainál székelő bosznai zsupánok megalapítják a bosnyák bánságot, mely lassanként maga körül tömörítve a mai Bosznia és Herzegovina egész területét, később külön királysággá emelkedik, a szomszéd szerb állammal szemben ennek leghatalmasabb korában is megóva mindig külön nemzeti fejlődését, de követve Horvátországot a magyar korona kötelekébe, noha külön nemzeti királyok alatt. Ebből a korszakból aztán már az okiratok ezrei s ezrei maradtak ránk, első sorban a ragúzai és a velencei, aztán a vaticani és a magyarországi stb. levéltárakban, s ki tudja mi rejtőzik még a boszna bégek féltékenyen őrzött leveles ládáiban? Ámde egyéb történelmi emlék e korból is vajmi kevés maradt fenn.

A földből kiásnak néha egy-egy középkori vért- vagy fegyverdarabot, nagy ritkaságkép a bosnyák királyok egy-egy pénzét. Jajezában áll még a román stílusú gyönyörű torony, Dobrunjban egy régi byzanci stílusú templom romjai. Régi várromok és zárdák vannak mindenfelé, de ezek alig szállítanak ránk valamit is, műbecsüt, ama korból, sőt meglátszik rajtuk a török korbéli átmódosulás. Csak sírkövek maradtak fenn ezeken kívül a nemzeti állam e több százados korából; sírkövek, melyek eredetileg kétség kívül az antik művészet hagyományaihoz fűződnek, de annyival inkább lesznek barbarokká és igyekeznek a mérvek szertelensége által pótolni a művészi nagyságot, minél távolabb állnak egyfelől a tengerparttól, másfelől a római kortól.

De mentül gyérebb az egyéb emlék, annál hatalmasabban lép az előterbe e sírkövek egy sajátos, a képzeletet különben is megkapó faja, melylyel az egész ország sűrűn be van hintve. Járhatatlan erdő, hozzáférhetetlen szikla tetején egyaránt megleljük. Óriások sírkövei lehetnének, megdőbbszörök ép úgy colossalitásuk, mint egyszerűségök által. Kivételesen és főképp közelebb a tengerparthoz ezek is mutatnak néha művészi kísérleteket. De többnyire csak öles hosszú, fél ember magasságú és hason szélességű, simára faragott kőkoczkák, néha nagyobb kőlap, gyakrabban a pusztaság földön állva, néha egy-egy primitív domborművel — kard, valami állat, csillag vagy félhold, — de többnyire egészen simák, minden jel

es minden írás nélkül, néha egyesegyedül, de többnyire csoportosan állva, mindig a legszebb kilátási pontokon, néha a legmagasabb bércek tetején.

A lakott helységekhez közel s távol úton-útfelen és az erdők áthatatlan magányában, az ország minden részében láthatók e sírok, melyek némaságukban is oly élénken szólnak a képzelethez.

A nép ezeket mindenütt «bogumil-sírok»-nak nevezi.

És hogy mind valamennyien csakugyan valamely külön felekezetbeliek sírjai, azon alig lehet kételkedni, látva, hogy egyiken sincs sem kereszt, sem turbán, a mostan létező vallásfelekezetek jelvényei, melyeket ezeknek hívei soha sem hagytak volna el, a milyen erős a vallásos élet e földön minden időben volt. A félhold magára nem mond semmit. Mert hisz az török előtti jelvény, melyet a törökök is Byzancztól vettek és mely Byzanczból elterjedt volt a törökök előtt az egész Balkán-félszigeten és messze azon túl. A most létező felekezetek jelvényeinek e teljes hiánya annyival szembetűnőbb, mivel ez impozáns sírkövek csoportjai néha föl vannak tarkázva közbe szórt turbános oszlopokkal, helylyel-közzel kő-keresztekkel, tehát katolikus vagy óhitű sírokkal, sokkal gyakrabban turbános török sírokkal, jelélül annak, hogy a muhammedánok valamikép közelebb állottak azokhoz, a kik e nagy kövek alatt nyugosznak.

Kik és mik voltak tehát e bogumilek?

Érdekes kérdés. Mert látni fogjuk, hogy a bogumil principium úgy szólván a bosnyák történelem principiuma. Ez a tengely, mely körül minden forog. Annyira, hogy mindaz, a mi ezen kívül történik, egyszerű, személyes hatalmi versengésekre szorítkozik. Annyira, hogy el lehet mondani, hogy a bogumilek alapítják a bosnyák államot, és általok megy tönkre. Boszniára nézve oly fontos e kérdés, hogy a bogumilek tetteleg és joggal bosnyák vallásnak nevezték vallásukat. Magyarországra nézve oly fontos, hogy a bogumil-korszak azonos a magyar főnhatóság korával és hogy az Árpádok, Anjouk és Hunyadiak minden boszniai vállalatában főszerepet játszik. Végre a római egyház es Magyarország elveszítik Boszniát, mivel nem akarják tűrni a bogumileket.

De fontos európai tágabb szempontból is. Mert ha túlzásnak is tekintjük egy angol izgató, Mr. Evansnak állítá-

sát,*) hogy a bogumilek protestánsok, hogy Bosznia protestáns állam volt, messze a reformatio előtt; túlzásnak nyilván avval az irányzattal, hogy érdeket keltsen a protestáns Angliában; és ha kivált azon modern protestantismus, mely a szabad kutatást és a kritikát hirdeti fő elvének és e részben a hollandi nagy írókra, rotterdami Erasmusra és Melanchtonra hivatkozhatik, maga tiltakoznék a legélénkebben az ellen, hogy azonosíttassék a bogumil vakhiszékesenységgel, melylyel szemben ellenkezőleg a régi egyház gyakorolta és képviselte a kritikai szellemet: annyi bizonyos, hogy valamint az első eretnekségek és nevezetesen a keresztyenség gyermekkorában keletkezett manichæismus és a bogumilek közt, úgy ezek közt és a nyugat-európai reformatio közt is szerves kapcsolat létezik, és a bosnyák bogumilismus kétség kívül életre keltő hatást gyakorolt a nyugati protestantismusra. Ha nem volt ugyanaz, legalább bizonyos ertelemben apja volt. A történelemben, valamint a természetben semmi sem támad egyszerre, a látszólag legújabbnak is hosszú multja van, csak nyomozni és követni kell. A legújabban is vajmi keves újat, vajmi sok régít talál a multnak ismerője: sőt bizonyára valamint a természetben, úgy a történetben sincs voltaképen új, legfőlebb régi dolgok újabb vegyülete az, a mit újnak nevezünk. Sok tényező szülte Nyugat-Európában a reformatiora való dispositiót. De e dispositióba kétségtelenül a bogumilismusból hullott a termékenyítő, a fogamzási processust megindító mag. Erasmustól és Melanchtontól, még Calvintól és Luthertól is, szóval attól, a mi a reformatióban kritikai szabad kutatás, igen távol állanak a bogumilek; de igen-igen közel állanak leydeni Jánoshoz, az albigenzekhez, waldenzekhez, a husitákhoz, szóval ahhoz, a mi a reformatióban az uralkodó egyház elleni reactio volt és az öskeresztyénségre, annak buzgó hitére és egyszerűségére való visszaterésnek hirdette magát. Az albigenzeket, waldenzeket catarenusoknak is neveztek, mivel Cattaroból bogumilek által kapták legfőbb egyházi írataikat. Az anabaptisták, az albigenzek, Savonarola és Huss, mindezek ugyanazon reformatio homályos, téveteg ösztönei, melyet később Calvin és Luther hite és erélye, a

*) Evans: *Throug Bosnia and the Herzegovina on foot during the insurrection*. Sec. Edit. London, 1877.

hollandi írók tudománya, a svédek kardja tett nagygyá. A távol álló inkább látja a különbséget, a közel álló inkább a kapcsolatot. És a pápák a bogumilekben és albigenzekben, Hunyadi Mátyás a bogumilekben és hussitákban egy ugyanazon vallási és politikai ellenséget láttak.

A bogumilek felekezetének keletkezése a délszlávoknál egyidejű a keresztyénség behozatalával és három tényezőre vezethető vissza. A pogány hagyományok és az apokryph könyvek adták meg a dispositiót, örmény manichæusok indították meg a mozgalmat. Terjedését aztán maga a byzanci egyház mozdította elé kinövéseivel és üldözésével.

Az ó-testamentom szent könyvei mellett már a zsidók közt is keringtek vallásos mesék és iratok és hasonlók gyorsan keletkeztek az evangéliumok mellett az első keresztyének közt is. Az egyház ezeket el nem ismerte és míg egy részöket legalább mint jámbor hagyományokat, legendákat eltűrte, a legtöbbet annyival inkább apokryphoknak nyilvánította és kárhoztatta, mivel hiszen épen az ilyen iratok fölötti vitákból támadtak az első eltérések és eretnenségek. Ily apokryph, nem canoni könyvek mindjárt eleintén zsidó és arab, később görög nyelven is keletkeztek, sok babonás hit mellett sok költészettel, egészen népies szellemben és nyelven és mindezek görög és latin fordításban elterjedtek a keresztyénséggel együtt részben még mielőtt a szervezett egyház tekintélye fölléphetett volna ellenök. A többi népek közt is a mint a keresztyénséget fölvettek, ezek mellett termettek újabb ilyen iratok, fölsziva, visszatükrözve a nép régibb, pogány hagyományait, gondolkodásmódját és örvendve épen ez által kapós népszerűségnek. Így volt a délszlávoknál, főkép a bolgároknál is, a kik az első bolgár birodalom által először jutottak magasabb szellemi életre a szlávok közt. Ezeket a «hazug könyveket» (lozsnnya knigi) a szláv irodalom története legelőször régi orosz kéziratokból ismerte, valaminthogy ezeken alapul az orosz egyház számos felekezete is. Ezen orosz kéziratok délszláv eredete kétségen kívül áll, minthogy az oroszok általán Bulgáriából kapták első egyházi írataikat, magát az ó-szláv egyházi nyelvet is. Ez ismert orosz kéziratok visszamennek a XII. századig és minél régiebbek, annál inkább magokon viselik az ó-bulgár irodalom formáit. De az újabb kutatás eloszlatott minden kétséget, mivel részben legalább föltalálta ugyanezen elveszett iratokat a

bolgárok és szerbek közt is, és talál úgy szólván minden nap újabbakat.*) De az orosz néptudatban is megmaradt e könyvek eredete, mivel «bolgár meséknek» nevezi a hihetetlen dolgokat. Az orosz egyházban ismert legrégebb index a XIV. századból egyenesen Jeremiás nevű bulgár pópának tulajdonítja a kárhozottatott iratok nagy részét.

Történelmi tény, hogy a VIII. században a byzanci császárok a birodalom éjszaki határainak védelmére örményeket telepítenek le Thraciában, a kik egy manichæus felekezethez, a Pauliciánusokhoz, tartoztak. Ez örmények sűrűn érintkezhettek a bolgárokkal és már Borics czár alig hogy fölvette a keresztséget, panasolja a pápának, hogy örmények prédikálnak országában. Annyival inkább találhattak visszhangra a «hazug könyvekkel» együtt, mivel hízelegtek a régi pogány hagyományoknak is, de különben is sokkal közelebb állottak a nép szelleméhez, mint a byzanci egyház rideg pompájával, meddő scholastikájával. Válaszolni tudtak minden részletre, melyről az egyház és canonai hallgattak, orvoslást tudtak minden bajra, meghódították a népnek képzeletét és leereszkedtek csillagjósolatokhoz, varázsmondásokhoz és szerekhez az élet minden baja ellen. Minél inkább föllépett ellenök az egyház tekintélye és az állami hatalom, annál inkább támaszkodtak a nép ösztöneire és használták föl a népnek panaszait és elégtelenségét a hatalmasokkal szemben.

Így mind nagyobb bajokat okoz az orthodox egyháznak a bulgár eretnység. Végre Péter czár alatt föllép egy Bogumil nevű pap, valószínűleg azonos «Jeremiás, bulgár pappal» és szervezetet és nevet ad az egész eretnek mozgalomnak. Apostolokat állít, nagy sikerrel prédikál és már Sámuel czár fia és menyé hívei közé tartoznak.

A byzanci egyházi írók, de nevezetesen Kosmas, a bulgár presbyter és egyházi író mindig e Bogumilt említik, az indexek Jeremiást. Csak egy index-másolat a XVI. századból említi mind a kettőt. De a kettő aligha nem egy. Mert az egyházi írók nem feledkeztek volna meg Jeremiásról, ha nem látták volna már Bogumilban említve. Egyik index pedig 1608-ból egyenesen céloz ez egységre, mondván Jeremiásról,

*) Lásd Pypin és Spaszovics orosz művét a szláv irodalmakról. I. 2-ik fejezet.

«Bogu ne mil», Istennek nem kedves. Legvalóbbszínű is, hogy Jeremiás maga idegen hangzású neve melle fölvette a jellemző szláv jelzöt, Bogumil, és e néven lett népszerűvé a szláv nép közt. Végre megemlítjük, hogy 1873-ban Jagics fölfedezett egy régi bolgár kéziratot, melyet Jeremiás által «hazudott» műnek tartott. E vélemény teljes megerősítést nyert 1875-ben, midőn Andrej Popov egy novgorodi pergament-codexben fölfedezte ugyanezen iratot más czimmel, de Jeremiásnak mint szerzőnek világos megnevezésével. Az orosz indexek nagy boszorkánymesternek is mondják e Jeremiást, a ki az alvilágban járt «na Verziulove kolu». Az orosz tudósok előtt rejtélyes volt ez az alvilági Verziul-kör. Jagics elegendőképen kimagyarázta a szerb mondából, mely szerint a varázslók és boszorkányok, «grabancias»-ok tizenket iskolát végeznek és csak a tizenharmadikban: «Vrzino kolo», lesznek fölvatva. A délszláv «grabonciás», melyből a magyar garabonciás is ered, corruptiója a necromantiának, a «Verziul-kolo» pedig Vergil köre. A középkor sokkal inkább ismerte Virgilt nagy varázslónak, mintsem nagy költőnek; hisz erre a hagyományra támaszkodott Dante is.

De ezen Jeremiás Bogumil iratai ismeretesek még egy másik, nyugateurópai forrásból is, mely egyúttal kézzelfogható tanúsága annak, hogy a nyugati vallásújításra mily hatással voltak a bogumilek.

Az orosz indexekben előfordul egyebek közt egy hazug könyv: *János theologus kérdései Krisztushoz a Tábor hegyén*. Egyik kézírata a XIV. századból származik. János apostol kiváló tiszteletnek örvendett a bogumilek közt. Ugyanezen apokryph könyv pedig egyik legtekintélyesebb irata volt az albigenzeknek. Párisban 1691-ben adta ki először a teljes latin szöveget Benoist dominicanus *Histoire des Albigeois* című művében. A latin kézirat e fölírást viseli: *Hoc est secretum Haereticorum de Concoresio portatum de Bulgaria a Nazario, suo episcopo, plenum erroribus*.

Ez a latin szöveg sokkal tökéletesebb a szláv kéziratnál, és így sajátos módon a nyugati reformatio emlékei közül maradt reánk a legtökéletesebb bogumil emlék. Az egész irat a jó és rossz elve közti dualismust tanítja, melyet a bogumilek a manichæusoktól vettek. A földet nem Isten, hanem sátán teremtette, kinek bukása előtt neve Satanaël volt, és a

kinek Isten hatalmat adott hét napra. A látható világ megteremtése után sátán emberi alakot formál és beleparancsolja a harmadik égnek angyalát; aztán női alakot formál és beleparancsolja a második égnek angyalát «et præcepit opus carnale facere in corporibus luteis» etc. Itt van alapja annak, hogy a szigorúbb bogumilek a házasság életet egyenesen bűnnek tartották és hasonló tanok uralkodnak az orosz szkopczok közt ma is. De az egész ó-testamentum is az ördög műve, a ki rászedte a patriarchákat, kiadva magát Istennek, míg Krisztus meg nem jött, hogy fölszabadítsa az embert a gonosz alól.

A bogumil hitelvekről meglehetősen tájékozást nyújtanak saját irataik maradványai, összevetve avval, a mit a bogumilekről ellenfeleik irtak, főképp a már említett Kosmas, az egyetlen ó-bulgár író, kinek iratai Sámuel czár idejéből maradtak ránk, s kiből bő kivonatokat tett közzé az orosz történetíró Hilferding a szerbekről és bolgárokról irt művében.

Minden gonosz tehát es általában az egész látható világ sátántól eredt, mert Istentől csak a tiszta jó, a tökély eredhet. De van a láthatón túl egy láthatatlan tökéletes világ és szakadatlanul küzd az Isten az ördöggel, hogy ennek számára mentse meg az emberiséget. Némelyek véleménye szerint — mert a bogumilek közt is léteztek különböző, ridegebb és mérsekeltőbb fölfogások — Satanaël, maga Istennek elsőszülött fia, Krisztus pedig csak az ő ifjabb testvére volt. Krisztus nem is emberi testben, hanem csak mint phantom járt a földön, szűz Mária pedig angyal volt. A Mária-cultusban, az ó-testamentomi könyvekben és a keresztesben eltértek a fölfogások, de azok is, a kik nem vetették el egészen, nagy súlyt nem fektettek rájuk. A keresztesre már azért sem, mivel hiszen a víz is a gonosztól ered. Az ünnepélyes fölvételben a megnöttek János evangéliumának érintése által részesülnek. A keresztes elvetették mindnyájan: minek tiszteljük azt, a mivel Istent meg akarták gyalázni? Elvetették a szent képeket és szobrokat is, és innen ered kétség kívül sírköveik rideg egyszerűsége. Hogy a byzantin egyház sivár pompája és formalismusa elleni e reactió elvetette az egyházi szertartásokat és a hierarchiát is, önként érthető. Az egyház papjait «vak pharisæusok»-nak nevezték. Az úrvacsoráját legfőlebb mint emléket ismertek el és nem az úr testét, hanem egyszerűen csak a kenyeret látták benne. Az anyag gonoszságáról való hit, mint mindenütt, náluk

is messze menő ascésist szült. Életök szigorú tisztaságát elismerik, bár csak képmutatásnak mondják az ellenfelek is, és ebben feküdt egyik hódító erejük szemben az egyházzal és hierarchiával, melynek dús életét rossz szemmel nézte a szegény nép. A ridegbb fölfogás egyenesen az ördög parancsának mondta és e szerint egészen elvetette a házasságot, a borivást, a húsevést. E tökéletesek a többieknel is nagy tiszteletben részesültek. Boszniában «dobri Bosniani», «szvoziteli» vezetőknek nevezték magokat és úgy látszik a papi rendet pótolták a bogumilek közt. Ők a fegyver- és hadviseles ellen is prédikáltak, a mi azonban soha sem gátolta a bogumileket, hogy hitöket ne védelmezzék fegyveres kézzel is, valamint a házasság elleni tanok sem akadályozták a házasságot, csak hogy a bogumil csupán föltételesen vette magához a feleségét, és elküldhette, ha istenfelőnek és erényesnek nem találta. Házasságuk tehát, a mint a pápák is panaszoják, nem volt fölbonthatatlan szentség. Legalább halálos ágyán pedig mindenik igyekezett külön fölavatás által a tökéletesek közé fölvétetni, hogy mint ilyen egyenesen a mennyországba jusson. E tökéletesek sorából választattak a vallási előljárók, a «vének» és «mesterek», kiket nem-bogumil iratok nehol bogumil püspököknek, papoknak is neveznek. Imaházukon nem volt sem torony, sem harang — ezt az ördög trombitájának nevezték — mellőztek minden díszet, csak egy fehér lepellel borított asztalt és az evangéliomot tűrték benne. Végre Kosmas arról is vádolja a bogumileket, hogy a felsőbbiség iránti engedetlenséget tanítják, gúnyolják a gazdagokat, gyűlölik az atyákat, gyalázzák a véneket, szidják a bojárokat, véteknek tartják a császárnak való engedelmességet, és megtiltják a szolgának, hogy urát szolgálja. Kosmas nyilván azért mondja mindezeket, hogy kimutassa az eretnekek veszélyességét. Könnyen meglelhetette azonban e vádak alapjait is a bogumileknek az egyházi és állami hatalom elleni kénytelen küzdelmében, de bizonyára az első keresztényiség és magoknak a szláv népek kezdetleges korának testvériségi, egyenlőségi, communistikus és demokratikus hagyományában is. A vallási doctrinák azonban mindig és mindenütt toleránsok a gyakorlati élet követelményeivel szemben. És hogy a bogumilek is, bár mik lettek légyen tanaik, képesek voltak elfogadni a gyakorlati élet egyéb követelményeivel együtt az állami rendet és hierarchiát is, a hol az állam reá-

jok akart támaszkodni és őket akarta támogatni, azt kétségtelenne teszi épen a bosnyák államélet alakulása és egész története.

* * *

Említettük már, hogy midőn a délszlávok ama nagy területén, melyet akkor és később is a velencei és ragusai iratok csak «Sclavoniá»-nak ismernek és melyen a szlávok letelepedése óta minden állami szervezet nélkül, Byzancznak inkább csak névleges fensősége alatt éltek főnökeik, a zsupánok alatt az egyes független törzsek, a X. században a horvátok és a szerbek első mulékony államalakítási kísérleteiket tették, mind e két hatalom a mai Bosznia és Hercegovina területén is terjeszkedni iparkodott. A szerb állam orthodox, a horvát római katolikus volt. És természetes, hogy minél inkább érezték magokat korlátozva, sőt üldözve a bogumilek úgy a régebbi bolgár császárságban, mint az újon alakuló szerb és horvát államokban, annál inkább húzódtak a még függetlenül megmaradt törzsek közé, a hol a társadalmi élet primitív szervezeténél fogva is jobban érezhették magokat és a hol ugyan ez oknál, valamint az itten még erősebb pogány maradványok és hagyományok következtében is, könnyebben terjeszkedhettek és hódíthattak.

Nem lehet tehát meglepő, hogy a szomszédos hódító hatalmak itten kettős ellentállásra találtak: a politikai ellentállás, a törzsek és zsupánok függetlenségi törekvései szövetkeztek a bogumilismus ellentállásával, és ez a kettős szorosan szövetkezett ellentállás szüli a bosnyák államot, melynek tömörülési pontjául már centrális fekvésénél fogva is e terület kellő közepe, a felső Bosznia völgye szolgál.

Ez állapotokhoz képest a X. századig alig vannak e területről híreink. Konstantin Porphyrogenetos említi *De Administrando Imperio* című művében először e zsupánságokat. A kis «Bosona» szerinte Szerbiától függő, de külön országozska, a felső Bosznán fekszik, melynek római kori neve «Basante», adta nyilván szláv kiejtéssel az ott megtelepült törzsnek és földjének nevét. Csak két várat ismer, melyet Racski és Safarik a mai Kotor és Tesanj falvak körül keres; az előbbinél csakugyan található még régi romok nyomai.

Mindjárt akkor, mikor először történik Boszniáról emlí-

tes, jelennek meg ottan először a magyarok is, és pedig aligha nem barátságos viszonyban a bosznai törzshöz, mert ennek főnöke később hozzájuk menekül. Egy különben kevésbé megbízható krónika, melyet a «diokleai presbyter» *Regnum Slavorum* *) czimen Raeski, a horvát történetíró szerint Antivariban a XII. század elején szerkesztett, följegyzi, hogy egy magyar «princeps», Kiis, gyors lovasaival Bosznián át, egész a Drináig hatolt. A magyar vezér itt ugyan elesett, de a szerb fejedelem, Cseszláv, a ki a magyarokat a Szerémségig üldözte, itten szintén életével fizetett és halála után országa is elpusztult, úgy, hogy Bosznia ismét egészen függetlenné lett. De ugyanezen krónika szerint Kresimir, horvát király, elűzi a bosznai fejedelmet, a kit e krónika már bánnak nevez, és a ki a magyar királyhoz menekül.

Az ujon alakult horvát állam azonban épen oly kevésbé képes magát föntartani, mint az első szerb fejedelemség. A X. század végén a byzanci császár, II. Bazil, «Bulgarok tonos», még egyszer megkísérli a byzanci hatalom helyreállítását az egész Balkán felszigeten. Utódai követik, és hasonló veszély fenyegeti a horvátokat a velenceiek részéről. Mind Byzancz, mely mindig csak saját consuljainak tekintette a horvát fejedelmeket, mind Velence magának tulajdonítja Dalmatiát és Horvátországot, és győzelmes fegyverrel érvéyesítik ismételve is követeléseiket. A horvátok keptelenek magok föntartani új királyságukat, a magyar szent korona alatt keresnek és találnak védelmet és Tenger-Fehérvár (Biograd primorszki), a mai Zara-Vecchia várában 1102-ben megkoronázzák Kálmán királyt. Egy 1135-ki okirat az első, melyben a magyar király, II. Béla, «dei gracia Hungarie, Dalmatie, Croatie, Rameque rex» írja magát. A magyar diplomatika Rámát azóta mindig azonosította Boszniával. Hogy azonban a Ráma folyó mente már azelőtt a bosznai bánok hatósága alatt állott volna, a hogyan később csakugyan úgy volt, annak semmi nyoma nincs. A byzanciaktól foglalhatták el a magyarok. Valószínű azonban, hogy a bosznai zsupánok is ez alkalommal a magyar korona alatt kerestek védelmet, a minek példáját már különben is láttuk, és hogy a magyar királyok e véduraságra igényt

*) Először kiadta: Lucius *De Regno Dalmatiae et Croatiae*, lib. sex. Amst. 1676.

is tartottak. Mert később II. Béla egyenesen boszniai hercegnek nevezi László fiát, de azért Boszniát magát az ottani bánok kormányozzák tovább.

Borics bán, kit, mint az orosz Vasziljevszki újabban ki-mutatta,*) helytelenül tévesztettek össze némely történétírók Kálmán király törvénytelen fiával, e bánok között az első, kit egykorú történelmi források névről említenek.***) Már 1150-ben magyar sereg indul Bosznián át a byzanciak ellen. Az 1154-ki újabb hadjáratban Borics bán seregével követi a magyar királyt Emanuel császár ellen. A II. Béla halálát (1161) követő trónviszályban Borics bánt eleintén II. László, a volt boszniai herceg, és ennek halála után (1163) IV. István hívei közt találjuk és pedig 1163-ban Esztergomban az ország zászlósai közt.***) De még ugyanez évben IV. István vereséget szenved és menekülni kénytelen, III. István pedig Gotfried nevű vezéret küldi Borics bán ellen, a ki, mint Kézai Simon krónikája írja, le is győzetett. Nevével nem találkozunk többé.

*) *Byzancz történetéből. Petersburgi Szláv gyűjtemények* II. 1877. 265—77. 1.

***) Klaie, Bosznia horvát történétírója, azt hiszi, hogy a horvátoktól vették a boszniai zsupánok a báni czímet és azt következtette ebből, hogy Bosznia Horvátország része volt, mert, úgy mond, az összes délszlávok közt csak a horvátok ismertek bánokat. De miért? A bán szó a «pán»-nal semmi kapcsolatban nincs, és magok szláv philológok azt tartják, hogy nem is szláv kifejezés, hanem avar. Ezekről maradhatott fenn a magyar birodalom déli részein és mehetett át a magyar közigazgatási nyelvbe. Bánokat találunk Magyarország összes déli, de csakis déli határain; a bán volt itt a magyar «marchio». A székelyeknél a rhabon bánok, aztán a szörényi, lugosi és krassói, a macsói, a szlavon, a horvát, a boszniai stb. bán. Valószínű, hogy a magyar közigazgatásból került a horvátokhoz és a bosnyákokhoz is a báni méltóság. A diokleai presbyter későbbi keltű meséi nem nyomnak sokat. Az egyidejű görögök még exarchnak nevezik Boricsot és nagyon kétes, hogy előtte viselték volna a vrhbosznai zsupánok a báni czímet, noha Bosznia összes történétírói a legújabb időkig a bánok egész sorát említik és történetöket adják. Úgyde Zselimir, Kresimir, Legéth és Vukmir históriái kizárólag a dioeletiai presbyter meséin alapúlnak, melyeket a ragusai Orbini s mások bővítettek ki később saját phantasiájok szerint. Mindennek semmi történelmi beceje nincs, és mind e mesés bánokról egyetlenegy történelmi adat sem létezik.

****) Tkalesics: *Mon. hist. episc. Zagrabiensis*. I. pag. 3.

E Borics, mint hihetőleg elődei is, bogumil volt. Ragusai írók legalább azt beszélik, hogy a bosnyák katolikusok üldözése miatt támadt volna viszálya Raguzával.*)

Borics letterős férfiú volt és alatta éri el Bosznia körülbelül mai határait. Kinnamos, Manuel császár historiographja és a diokleai presbyter egyaránt a Drinát és a mai Livno melletti Borova glava hegységét mondják Bosznia határának keleten és nyugaton. A ragusai írók szerint a városukkal támadt viszály alatt és szintén vallásos okokból hadat viselt a rasciai nagyzsupán ellen is, és elhódította ettől «Hum» tartományát. Ez a tartomány a mai Hercegovina, mely innen fogva tartós kapcsolatban marad Boszniával. Már Konstantin Porphyrogenetos ismeri mint független zsupánságot,**) melynek fejedelemé «dux Chulmorum» nevezi magát, és melynek területe Raguzától a Narenta torkolatig, az ország belsejében pedig a felső Narentáig terjed. Lakosait «Zachlumoi» nevezi Konstantin, a mit helyesen hegymögieknek értelmez. Az ország maga utóbb előfordul mint Zachlumije, Chlum, chlumszka zemlja, a későbbi nyelvfejlődés szerint Chum, Hum, a latin okiratokban Chelmo, a magyarokban Halomfölde, mert a latin collis, a francia colline, a német Kulm, a szláv chlum, a magyar halom egyugyanaz.

Az egykori szerb területtől szakította el Borics a boraci zsupát, a mi által eljutott a Drina partjaihoz. Borac vára a mai Vlasenica helyén állott, melyet a törökök mostanig Bercsének neveznek, míg az ottani síkság neve ma is Bircse. Magyar neve Berecz, a magyar okiratokban «comitatus Berez». Ráma vidékét a magyaroktól kaphatta hí hadi szolgálata-

*) Ljubic: *Opis jugoslavenskih novaca*, pag. 184.

***) A zsupán majd dux, majd princeps, majd comes a középkori latin okiratokban, épen úgy mint a knéz. Mind a kettőnek eredeti értelme főnök, és igen különböző hatalmú urak éltek mind két címmel. Ma is egyaránt «knéz» az orosz herceg és a bosnyák kisbíró, és az oláh falusi bíró is kinyéz. Úgy van ezekkel is, mint a török és arab címekkel; a bey, bég, az emir, hol fejedelem, hol csak egyszerűen előkelő születésű ember. A zsupán, a knéz főnök volt; kedvező viszonyok közt herceg fejlődött belőle, kedvezőtlenek közt kisbíró. De a zsupánból lett a magyar ispán. A veliki zsupán-, nagy zsupánból a főispán. Az ispán is comes volt, és hol igen nagy, hol igen kis úr lehetett.

tai jutalmául. De valószínű, hogy többet is kapott tőlök: Ozora- és Sóföldjét. Ozora, a mai Possavina egy része, az alsó Boszna vidéke, Zepcsetől a Szávaig. Nevét az Uzora víztől veszi, Usora, Usura, Vxora, Woscora és a magyar okiratokban comitatus Woszora nevek alatt fordul elő. Sóföldje a Szprecsamente a Boszna és Drina közt. Konstantin Solenes név alatt Szerbiához tartozónak említi, hason nevű nagy várossal együtt. Itt áll ma Tuzla városa, és «tuz» törökül szintén só. Kétség annál kevésbé lehetséges, mivel ez az egyetlen hely az Adriától a Pontusig, a hol kősó előfordul. A latin okiratok úgy írják, hogy «Sole», a magyarok «Sou», «Sow». Klaics azt hiszi, hogy a magyar királyok adományozták mind Ozorát, mind Sót Borics bánnak. Tény, hogy a magyarok a byzanciaktól a Szerémséggel együtt a XI. században Száván túli részeket is elfoglaltak, hogy Ozora és Só mindjárt Borics bán utódai alatt a bosnyák bánok birtokában van, hogy Borics bánnak ily adományozásra érdemei voltak, és hogy végre a magyar királyok e megyékről később mindig a bosnyák bánságtól függetlenül intézkednek.

Nem sokára Borics bán letünése után, az 1166-ki békekötésben Emanuel császárral az összes Száván túli részek a Szerémséggel együtt III. István öccsére, Béla herczegre szállnak, a ki mint Emanuel védenceze Konstantinápolyban él. Emanuel császár ekkor nevezi magát: «Manuel in Christo Deo fidelis rex Porphyrogenitos, Romanorum imperator, piissimus, semper Sebastus, Augustus . . . Dalmaticus, Ungaricus, Bosthnicus, Servicus» . . . De megengedi, hogy Béla herczeg Konstantinápolyban mintramai király pénzeket veressen. Ez állapotnak és általában a byzantin császárság hatalmának csak a nagy császár halála vet 1180-ban véget.

Az ismert történeti tények azt bizonyítják, hogy II. Bélától fogva megszilárdult Bosznia viszonya a magyar koronához, mely viszonyban Bosznia a magyar korona alatt keresett és talált védelmet a byzancziak, szerbek és ragusaiak törekvései ellen, követte a magyar királyok hadait, bánjának személyében megjelent az országgyűlésen, föltalálta nemzeti autonomiájának és szabad vallásgyakorlatának biztosítékait és területben nagyobbodott, míg a magyar királyok a rámai királyi czímet viselték, a boszniai herczegi czímet fiaiknak adományozták, de az országot nemzeti bánok által kormá-

nyozták. A források hallgatása azt is tanúsítja, hogy a trónörökösökön kívül semmi sem zavarta meg e bekészítést. De mostan új korszak jön. A magyar királyok eddig a bosnyákok vallásgyakorlatába nem avatkoztak. — Most azonban vallásbuzgó királyok következnek, a kik komolyan veszik apostoli hivatásukat és politikailag is a római pápák benső szövetségesei. Szent Péter székén pedig a nagy pápák hosszú sora következik, tele világruralmi nagy tervekkel. Üldözni kezdik a bogumileket és aránylag rövid megszakítással a vallásos viszályok hosszú sora kezdődik, melynek csak a muhamedanizmus győzelme vet véget, segélyével az üldözött bogumileknek. Most már mind bővebben folynak a bosnyák történeti források is, első sorban a pápák és a magyar királyok levelezései.*)

Emanuel császár halála után Kulin bánt találjuk Bosznia kormányzatában. Nyilván Béla, a «rámai király» és a császár erősítették meg benne. Talán Boricsnak fia volt. «Fiduciaris Regni Hungariæ» írja magát. Jele, hogy mennyire megszilárdult már ekkor, minden külzavar mellett is a viszony a magyar koronához.

Emanuel császár halála után Nemanja Stepan újra föltámasztja a szerb államot, és ifjabb fiára hagyja a régi Diocleat, a hol először keletkezett volt szerb fejedelemség, a Zeta partjain, a római Doclea körül, a mai Montenegro területén. E «diocleai király», Vuk, magára a szerb trónra vágyik, mely bátyjának, Nemanjics Stepannak, jutott, és ezt a pápa és a magyar király segítségével akarja elérni. Katholikus lesz és el akarja ismerni a magyar király felsőbbségét. 1199-ben bevádolja Kulin bánt, hogy egész családjával és 10,000 alattvalójával III. Béla tilalma daczára a bogumil hitre tért. III. Incze 1200 október 11-diken kelt levelével fölszólítja Imre királyt, mint Bosznia főurat, hogy térítse vissza Kulin bánt szép szóval, ha lehet, fegyverrel, ha kell. Ha Kulin bán nem űzi ki az eretnekeket és nem veszi el birtokaikat, akkor Imre űzze el őt és vegye el birtokait, bárhol legyenek

*) Fejér: *Codex dipl.*, Theiner: *Magyar és délszláv monuméntái*, Kukuljevic: *Codex diplom.*, Wenzel: *Cod. dipl. Arpad.*, Miklosics: *Szerb monum.*, Ljubics: *Délszláv monum.*, Fraknoi: *Országgy. Emlékek* közlik e kor főforrásait.

a király területén. Kulin bán ravaszúl, de alattvalói engedelmességgel avval védi magát, hogy ő igazhitű jámbor férfiaknak nézte a bogumileket. El is fogja küldeni főbbjeiket a pápához, a ki vagy megerősíti őket az igazban, vagy eltéríti a gonosztól, mert ők készek az apostoli szék tanításaihoz szigorúan ragaszkodni. 1202-ben Kulin bán csakugyan elküldi a ragusai püspököt és több bogumilt a pápához, a kit egyúttal arra kér, hogy küldjön neki egy megbízható embert, a ki nála, az egyházi viszonyokat rendezze. A pápa a spalatoí érseket es Johannes de Casamaris udvari káplánját küldi. 1203 april 18-dikán ezek összegyűjtik Bjelopoljén (Bolinopoiili apud Bosnam juxta flumen) Kulin bán udvarát es a bogumil előljárókat és ez utóbbiak kiállítanak egy okiratot, mely szerint: «Mi, előljárói (priors) azon embereknek, a kiket eddig egyedül neveztek Boszniában keresztyéneknek», fogadják, hogy engedelmeskednek a római egyház rendeleteinek és parancsainak, és összes vagyonukkal kezesek, hogy az eretnekségre többé sem ők, sem híveik vissza nem ternek. Minden templomukban lesz oltár és kereszt. Olvasni fogják nem csak az új-, de az ó-testamentom könyveit is. Lesznek papjaik, a kik misét mondjanak, gyóntassanak és legalább kétszer évenként áldoztassanak. A böjtöket, a szentek ünnepeit megtartják. A meny nyiben a laikusoktól megkülönböztetik magokat, csuhát fognak viselni, fratreseknek fogják magokat nevezni és a pápától fogják a választott prior megerősítést kérni. A mit a pápa hozzá akar tenni, vagy el akar venni, alázattal elfogadják. «És hogy mindennek örök ereje legyen, aláírtuk kezünk saját írásával.» April 30-dikán megjelennek Budán, «in insula regia» (Margitszigeten) és «ad christianissimum regem». a kalocsai érsek, a pécsi püspök és sok más főméltóság előtt Kulin bán fia, és Ljubics és Dragota, bogumil előljárók, hogy fogadalmukat esküvel erősítsék. Imre királyi pecsétjével látja el okiratukat és Kulin bánnak, a ki már előbb megjelent volt előtte, azt üzeni fiával, hogy szorosan tartsa magát a tett fogadalmakhoz. Kulin bán nevében fia 1000 márka bánatpenzre kötelezi magát, ha eretnekeket Boszniában megtérnek.

A dolgok e hihetetlenül síma lefolyása föltétlen királyi tekintélyt mutat. Nem is hallunk újabb zavarokról Kulin bán alatt. Országa békében fejlődik. A ragusai Orbini írja, hogy még az ő idejében, a XVII. században, azt mondták a bosnyá-

kok, ha valami jó érte őket: «Vissza jön Kulin bán ideje». Kulin bánt a tündérek barátjának mondja a népmese és ideje ma is a régi jó időt jelenti. A föntnevezett pápai legatus királyságnak mondja Boszniát, melynek terjedelme «tíz napi járás». A szent szék Kulin bánt «nemes és hatalmas férfiúnak» és «Bosznia nagy bánjának» nevezi. Az ő idejében emelkedik Visoki (a ragusai iratokban Subuisocki) és Fojnicza (Chojnica) Ragusával élénken kereskedő várossá. Vrhbosna (Boszna-tó) zsupánságban van a bánnak vára, Brdo, a mai Ban-Brdo, a boszna források közelében. Az Igmán alatt Vrucsiban áll szent István temploma. Végre Magyarországból kapott «szász» bányászok újra mívelni kezdik a rómaiak óta parlagon maradt bányákat. Hogy a pápák épen Kulin bán idején kezdtek oly nagy figyelmet fordítani Boszniára, az érthető, ha tekintetbe vesszük, hogy ekkor már az eretnekség elterjedt a Lombardiában, elterjedt a Provenceban, a hol már keresztes hadat indítottak ellene; elterjedt az alsó Rajnán, a hol a «ketzer» szó a cathariból támadt, mely név a görög «tisza» után a bogumilekre régen alkalmaztatott, és melyből patarenus nevök is eredt; és elterjedt Flandriából Angliába, a hol II. Henrik tüzes rassal bélyegezte a «publicani»-akat, a hogy Angliában a «pauliciani» név után nevezték ez eretnekeket. Reniero Sacconi, a ki eretnekből inquisitor lett és Kulin bán kortársa volt, tizenhárom catharen püspökséget sorol föl, ezek közt a legfőbbek egyike a boszniai. A pápák panaszolják, hogy a boszniaiak csábították el a waldenseket és általán elterjedt a hit, hogy Boszniából vezetí egy eretnek pápa az egész mozgalmat.

Kulin bán megtérése valóban csak rövid időre létesített nyugalmat és a viszály nemsokára újra kitör egész nagyságában és tart századokon át. A nagyokat és főbbeket meg lehetett téríteni királyi parancsral, a tömeget nem. 1221 december 3-dikán Honorius pápa azt panaszolja, hogy az eretnekek Boszniában összejönnek, mint egy barlangban, mint boszorkányok táplálják keblökön tanítványaikat és keresztes háborúra hívja föl II. Endrét. Az arany bullát megelőző zavarok tehetetlenné teszik Magyarországot. II. Endre a kalocsai érseknek ajándékozza örök időkre Boszniát, Ozorát és Só-földjét azon föltétellel, hogy keresztes hadat indítson az eretnekek ellen. János herceg, a ki anyjával, Margittal, a király nővérével, a byzanci császár özvegyével a Szerémséget kormányozza,

200 márkát vesz föl Ugolin érsektől e keresztes hadjáratra. De minden kísérlet meghiúsul. A királynak tehetetlenül kell nézni, hogy a bosnyákok elkergetik István bánt, Kulin bánnak az egyházhoz és adott szavához hű fiát, és 1232-ben Matej Ninoslav nevű bogumilt emelnek a báni székre. Istvánnak és utána Zibislav nevű fiának csak Ozora marad meg II. Endre védelme alatt.

Ezt a magyar király nem tűrhette. És miután ugyanez évben rendezéseket találtak a magyar belviszályok is, a király 1233-ban Kálmán fiát, a ki már Horvát-Dalmátországot is kormányozta, fegyveres erővel Boszniába küldi. Kálmán egymásután elfoglalja a zsupákat és Ninoslav most a pápai legatushoz fordul. Gergely pápának legatusa Magyarországon Jakab, prenestei püspök volt, a ki 1233-ban személyesen megjelent Boszniában. Nem csak a népnek nagy részét találta a bogumilismusban, hanem a katolikus püspököt is, a ki különben avval menti magát, hogy csak «*ex simplicitate*» vétkezett. És miután a raguzai érsek is békén tűrte az eretnokség terjedését, a legatus kiszakította hatóságából a boszniai püspökséget és a kalocsai érsek alá helyezte. A pápa örömmel értesül a legatus által, hogy Ninoslav megtért, sőt adományt tett a dominikánusok kezeihez, egy székesegyház építésére — romjainak nyomai ma is láthatók Blazsujban — és tetemes birtokokat ajándékozott a katolikus püspökségnek. A pápa «Szent-Péter védelmébe fogadja» Ninoslav bánt és országát s a bán siet is igénybe venni e védelmet, visszakeri nemcsak az elfoglalt zsupákat, hanem Ozorát is, mely a mindig hű Zibislav kezén maradt volt.

De alig hogy Kálmán herczeg kivonul, 1234-ben, egész Bosznia ismét bogumil. A pápa és a magyar király most már keresztes hadat indítanak, csaknem egyidejűleg azzal, mely Dél-Franciaországban az albigenzek ellen indult meg. A király mostan Kálmán herczegnek adományozza Boszniát és a pápa azt írja neki, hogy: «*Concessionem de terra Bosne a prefato rege patre tuo liberaliter tibi factam, sicut legitime ac provide facta esse dinoscitur, auctoritate apostolica confirmamus...*» És most már Kálmánt és birtokait veszi szent Péter védelme alá. A keresztes hadjárathoz ozorai Zibislav is csatlakozik, a kiról azt írja a pápa, hogy olyan, «mint a lilium a tövisök közt». 1237-ben minden ellentállás teljesen le volt

verve, sőt Kálmán megszállva tartotta nem csak Boszniát, hanem a szintén bogumil Halomföldét is. Most Kálmán építeti föl a Ninoslav által adott pénzből Szent-Péter székesegyházát a mai Blazsujban, és újra tetemesen megszaportítja a boszniai püspökség birtokait, egyebek közt a djakovári uradalommal is. A kalocsai érsek pedig erődöket épít szerte az országban «a romai egyház és vallás védelmére». Mindez azonban mit sem használ. Alig teszi ki Kálmán herceg lábát és az ország ismét visszaesik az újra fölmerülő Ninoslav kezeibe. Ninoslav most 1240-ben Ragusával köt véd- és daczszövetséget. Miklosics közli *Szerb monumentáiban* az érdekes okiratot, mely így kezdődik: «Akarata lévén felséges Urunknak, Jézus Krisztus Istennek, es nekem jó szándekom, én Bosznia nagy bánja, Matej Ninosláv, eljöttem Ragusába régi barátaimhoz, a patriciusokhoz és a közönséghez, és jöttem nagyjaimmal, Juris vajdával, Tepcsija Radonával és Simon öcscsével, Mirhona pohárnokkal stb. . . . és megtalálván Ragusa hercegét, Tomist Miklóst, föntnevezett nagyjaimmal a hercegnek és a közönségnek örök békét és örök szeretetet esküdtünk.»

Mindennek a tatárjárás adja meg magyarázatát. A magyar hadsereg 1241-ben megsemmisül a Sajónál. Kálmán herceg sebeiben meghal, IV. Béla menekül. A tatárok elportyáznak ugyan Boszniaiba is, de Ninoslav ura marad a helyzetnek, sőt szövetséget köt a király ellen a tatárjárás alatt hűtelenné lett Spalatoval és András, halomföldi gróffal. E szövetség ellen Dénes bán alatt küldi IV. Béla sergét. Spalato 1244 július 12-diken meghódol és béke létesül, melyből azonban ki vannak zárva Ninoslav, a halomföldi gróf és több bosnyák urak, «qui sunt infideles regi». Ninoslav ellen maga Béla király vezet hadat. Egy adománylevelből, melyben a boszniai püspökség birtokai megerősítettnek, kitűnik, hogy Ninoslav meghódolt. De Béla viszálya alatt II. Frigyes osztrák herceggel 1246-ban, a boszniai püspök ismét a bogumilismus terjedését panaszolja. A pápa a kalocsai érseket és 1247-ben a királyt is újabb keresztes hadjáratra szólítja. Ninoslav azonban siet megnyugtanni a pápát, hogy ő hű maradt a római egyházhoz és a pápa eláll követelésétől, sőt 1248 márczius 29-dikén azon reményben, hogy ez által eltéríti a bosnyákokat a bogumilismustól, a glagolit írást és a szláv nyelvet engedélyezi isteni tiszteletökben. Legalább Ninoslav maga csakugyan

híve marad a római egyháznak. 1249-ben kiállított okiratában, melyben megújítja szövetségét Ragusával, ezúttal a szerb király, Uros Stepan ellen, «Istennek szentséges anyjára, szűz Máriára, és az életadó tiszteletreméltó keresztre» esküszik.

Ninoslav után új korszak nyílik meg Boszniában, melyet a magyar bánok korszakának lehet nevezni. A magyar királyok okulva a múltakon, megbízható ferfiakra, házok rokonaira és magyar főurakra bizzák az országot, és fölhagynak a bogumilek erőszakos üldözésével. A pápák egy századon át hiába sürgetik az addig szokásos kereszties hadjáratokat. E százados korszak, mely abban culminál, hogy Nagy Lajos mellett a bosnyák bán leánya ül a magyar trónon, méltán nevezhető Bosznia fénykorának: *) belső béke és gazdagodás, megszilárdulás és területi nagyobbodás Bosznia legszélsőbb hatáiraig, fényes fegyvertények erednek belőle az országra nézve, míg viszont Bosznia, ez a természetadta védvár, Magyarország legfőbb erőssége lesz úgy külelenség, a szerb császárok és a velencei hatalmas köztársaság, mint a horvát főurak folytonos lázadásai ellen. Az Anjouk összes Balkán-félszigeti vállalatainak legfőbb támpontját Bosznia kepezi.

Ninoslav kormányzásának végéről biztos híreink nincsenek; meghalt, elűzetett-e, nem tudjuk; de bizonyos, hogy kormányzásának végén villongások törtek ki, melyeknek fékezésére IV. Béla Kotromán Istvánt küldi Boszniába. Mellette említik az okiratok Prezde (Brizda, Prijesda) bánt, kinek IV. Béla 1255-ben hí szolgálatai jutalmául az egész nováki zsupát ajándékozta (a mai Szlavoniában). Egy pápai levél még 1290-ben együtt említi István és Prezdet mint Bosznia bánjait. Lehet, hogy Prezde Ozorát és Sót bírta. István alatt állott a halomföldi zsupán is, Radoszláv, a ki egy (Miklosics által közlött) 1254-iki okiratban «a magyar király uram hí jobbágyának» mondja magát: «a ja zsupan Radoszslav jeszm vern kletvenik gospodinu kralju ugrskomu».

1263-ban Boszniát, Ozorát és Sót és a Drina, Száva, Duna és Morava közt újon alakított macsói bánsgógot, melynek neve a mai Szerbiában is Macsva, meghagyván mind a

*) Noha horvát írók, Klaics, Racski, a «legsomorúbb»-nak nevezik, a nyilvánvaló tények mellőzésével, merő magyarelles elfogultságból.

háromnak külön bánját, Ágnes leányára, Ratislav halicsi herceg özvegyére, bízza Béla király. Ágnes fia, Béla, követi mint «dux de Machow et de Bosna»; e czímen szerepel az V. István és II. Ottokár közt kötött békében. 1273-ban Egyed a macsói és boszniai bán. Kun László, miután gyöngye kormányzata alatt, mint másutt, Boszniában is zavarok támadtak, 1279-ben Ugrin, szőrényi bánra bízza a macsói és boszniai bánságot is; 1280-ban pedig anyját, Erzsébetet, nevezi ki macsói és boszniai herceggé, később pedig sógorát, Dragutin Stepan, a volt szerb királyt, kit öccse, II. Stepan Uros Milutin letaszított a trónról. Dragutin Stepan, miután a byzanci egyháztól áttért volna a rómaina, hittérítőket kér a pápától, panaszkodva az eretnekek sokaságát. De erőszakos üldözésekről nem hallunk.

Úgy látszik, hogy ez egész idő alatt legalább a tulajdonképi Boszniában és Dolnji-Krajban (magyar okiratokban Olföld, Alföld, a Jajcze és Kljucs körüli vidék, melyért a horvátok és bosnyákok közt hosszas harc folyt a horvát királyság idején) a már emltett Kotroman István állandóan megmaradt bánnak. Ez esetben Egyed és Ugrin csak a felsőbbséget gyakorolták volna úgy mint a macsói és boszniai hercegek. Kotrománt német történetírók (Schimeck) német lovagnak állítják, tán mivel neve «mán»-ra végződik, és mivel egy pápai dispensatióból kitűnik, hogy a karánthiabeli ortenburgi gróffal közel rokonságban volt. Neve délszláv jellegű, Szlavoniában ma is áll egy Kostroman nevű várrom, valószínűleg előkelő délmagyarországi úr volt: Dragutin Stepan neki adja Erzsébet leányát, kitől három fia származik. A legidősebb, Kotromanics Stepan, nem sokára nagy szerepre jut.

A IV. László halálát követő trónviszályban Kotromán István hű marad az utolsó Árpádhoz, III. Endréhez míg a horvát bán, Subics Pál, brebiri gróf, nápolyi Károlylyal tart. A kitört villongásokban a brebiri gróf fegyveres kézzel elfoglalta Bosznia egy részét, és 1299-től fogva «Bosznia urának» is írja magát. Fia, Mladen, 1314-ben elfoglalja Ozorát és Sót is és innenfogva «Horvátország és egész Bosznia» bánjának nevezi magát. Mind világosabb lesz azonban, hogy a brebiri grófok csak azért támogatták a trónviszályban az Anjoukat, hogy saját hatalmukat emeljék és ha lehet, függetlenné te-

gyek. Robert Károly csakugyan kénytelen egykori hívének fékezésére gondolni. Még 1314-ben visszahelyezi Kotromanics Istvánt időközben meghalt atyjának örökébe, 1322-ben pedig hadat vezet Mladen ellen, támogatva Kotromanics István és Babonics Iván, szlavoniai bán által. Mladen elfogatása után hű szolgálatai jutalmául Babonics Iván lesz horvát bán, Kotromanics István pedig visszahelyeztetik Bosznia, Ozora, Ső és Dolníkraj teljes birtokába.

Láttuk, hogy Robert Károly mint király sújtani tudta egykori hívét, a ki csak mint lázadó és önző célokkal csatkozott hozzá és jutalmazni tudta egykori ellenfelét, a ki az volt, mivel mindenkor hű maradt a szent koronához. De a király még közelebb hozta magához Kotromanics Istvánt. A bosnyák bán anyja által már rokonságban volt az Árpád-házzal, tehát az Anjoukkal is. E rokonságot a király megújította és nejének egyik rokonát Kázmér, lengyel vajda, Erzsébet leányát adta neki 1323-ban feleségül.

A trónviszályok alatt a szerbeknek sikerült elfoglalni Halomföldét. István bán visszafoglalja 1325-ben. De országának területét nem csak helyreállítja, hanem ki is terjeszti. Halomföldétől és a Narenta vizétől éjszakknak a Csetináig a tengermelléken a velenceiek bírtak egy területet, az akkori Krajnát.*) Régenten a Konstantin által említett pogány narentanusok lakták, szintén szláv törzs, mely zsupánjai alatt a XIII. század második feleig függetlenül élt. Híres tengeri rablók és a keresztyénség behozatala óta bogumilek voltak: kettős ok, hogy úgy Velence, mint a magyar királyok ismételve igyekeztek megfékezésükre. Ez végre a velenceiek 1276—1279-ki keresztes hadjárata által sikerült. De míg a velenceiek a horvát lázadást fölhasználták egyes tengerparti városok elfoglalására, István bán itten támadta meg őket és

*) Érdekes, hogy hogyan nyomult a délszláv országok egy része a török hódítás nyomása alatt éjszakknak. A mai Szlavonia magyar megyék egykori területe. A régi Szlavonia ott volt, a hol ma Horvátország van. A régi Horvátország egyik része a mai bosnyák Krajna és az éjszaki Dalmátia; a régi Krajna ma Dalmátia és a Hercegovina közt oszlik el. Így Szerbia súlypontja is valamikor a mai novibazári szandzságban volt Rasz fővárosával; innen «Rascia» és a «rác» név. Belgrád és az egész Macsva a macsói bánságot képezte, mint Kis-Oláhország egy része a szörényi bánságot.

egyesítette bánságával a Krajnát Makarska fővárosával együtt. De még tovább is nagyobbodik István bán országa. 1326-ban Róbert Károly újra kénytelen hadat küldeni a lázadó horvátok ellen. István bán az Unna völgyében egyesíti seregét a magyar haddal, melyet Mikics, szlapon bán vezet a Nelipics és Kurjakovics családok, Babonics knez, Mihovilics vajda, Spalato és Trau városai stb. ellen. Az egyesült hadak előnyomulnak Záráig, elfoglalva a lázadók várait, melyekben, valamint az akkor horvát Bihács városában is helyőrséget hagynak. István bán elfoglalja a horvát lázadóktól a dumnoi (ma Duvno), szlivnoi (ma Livna) és dlamócsi (ma Glamócs) zsupákat, és Róbert Károly ezeket végkép Boszniához csatolja. Így most már az egész tengeremlék Ragusától csaknem Spalatóig és mindaz, a mi mögötte fekszik, a bosnyák bánsághoz tartozik.

Ez egész időszak alatt a mult század közepétől fogva a bogumilek ellen alig történt valami. A pápák követeltek ugyan több ízben keresztes háborúkat, de eredménytelenül. Terítési kísérletekről hallunk, de üldözésről nem. Ezt a türelmetességet fölhasználták a bogumilek és Bosznia csaknem egészen elveszett az egyházra nevezve. Bogumil volt maga István bán is. A boszniai püspök maga Djakovárra tette át állandó székhelyét. Hozzájárult ehhez a dominikánusok és franciscanusok közt mindenütt kitört viszály, mely Boszniában szintén megbénította a hitterítést és annyira ment, hogy XXII. János mind a két rendnek előljáróit Boszniából Avignonba hívja ítéző széke elé. A pápa panaszolja, hogy a bán és mágnásai magok is az eretnekeket pártolják. De a pápa kétségbeesést leginkább az mutatja, hogy 1337 május 22-iki levelevel Nelipics knez ajánlatára a lázadó horvát urakhoz fordul, hogy támadják meg az eretnek Boszniát. István bán és a teljesen még mindig el nem nyomott horvát lázadás vezére közt a villongások ez egész idő alatt szakadatlanul tartottak, de különösen most a pápa fölhívására újult erővel törtek ki. 1338-ban Osztója zsupán alatt egy csaknem csupa bogumilekből álló bosnyák sereg újra Horvátországba nyomul. A háboru egész 1340-ig húzódik, midőn István bán, de Róbert Károly is személyesen készülnek a lázadó horvát bánok ellen hadat vezetni. Velenceze most dalmata városait félti, követeket küld István bánhoz, de egyúttal titokban fegyverrel és tanácscsal támogatja a horvát urakat, hogy álljanak ellent a királynak.

Róbert Károlynak azonban, a ki bár nem üldözte a bogumileket, hű fia volt az egyháznak, és ezenfölül mint valamennyi akkori uralkodó a pápával való viszálytól irtózott leginkább, Róbert Károlynak természetesen fölötte kellemetlen volt, hogy a pápa szövetkezik a horvátokkal. Oda igyekezett tehát, hogy e szövetséget megbontsa a pápa kielégítése által. Saját királyi és rokoni tekintélyével kezdett István bánra hatni, hogy a katholicus hitvallásra terjen. István bán a király kívánságára szívesen fogadta Gerhardus pápai legatust, de oly választ adott, melyből kitünik egész államférfiúi belátása és felsőbbsege. Azt mondta, hogy a bogumilek a schismaticusokat fogják segítségül hívni, ha ellenök fordul. A pápa e válaszra maga ír István bánnak, ígérve nemcsak a magyar király, hanem az összes keresztyen fejedelmek támogatását. István bán válaszában az aggasztóan emelkedő szerb hatalomra gondol. De daczára aggodalmainak, a király és a pápa biztatására a katholicus vallásra tér, visszahelyezi birtokaiba a boszniai püspököt, a püspök és a franciskanusok közt a tized miatt kitört viszályban a szent székek egyetértve, a püspök javára dönt, visszahívja a bosnyákok által elűzött makarszkai püspököt és harmadik püspökséget alapít Dumnoban.

Evvel vége volt ugyan a pápa és a horvát urak közti szövetségnek, de nem a horvát lázadásnak. Róbert Károlynak 1342 július 16-dikán bekövetkezett halála után I. Lajos király újra a lázadók kezében találja Horvátország nagy részét, Knin, Brebir, Ostrovica, Scardona, Clissa es Almissa várait. 1344-ben Miklós, szlavon bánt küldi megfektetésökre a király. A horvát urak alávetik magokat, de alig, hogy a magyar sereg kivonul, Velenceze batorításával és fegyveres támogatásával újra kitör a lázadás. 1345-ben Lajos maga indul 20,000 emberrel Horvátországba. Bihácsnál egyesül a magyar király seregevel István bán 10,000 bosnyákkal. De kardesapásra nem kerül a dolog. A Kurjakovicsek és Nelipicsek megijedve az ellenök kivonult hatalomtól, önkényt alávetik magokat. Mostan a király István bánt Zara fölszabeditására küldi, melyet a velencezeiek kemény ostrom alá fogtak.

István bán megjelenvén Zara előtt, a velencezeiek kérelmére egyelőre fegyverszünetet köt velök. De már a következő évben a fegyverszünet lejártával ismét Lajos király oldalán Zara előtt áll. Az 1346 július 1-ei ütközet azonban a velen-

ceziek előnyére dől el, mert a csaknem kizárólag lovas magyar had tehetetlen a velencei gyalogsággal és még tehetetlenebb a hadi gályákkal szemben. Ez egész idő alatt István bán folyton közvetíteni igyekszik Lajos király és a velenceiek közt, a kik 100,000 aranyat ajánlanak a királynak és 20,000-et a magyar vezereknek a béke fejében, de Záráról lemondani nem akarnak.*) Velence és a bán ismételve küldenek egymáshoz követeket és a bán folyton fölajánlja a közvetítést.**)

1346 szeptemberében a bán követei egyenesen szövetséget terveznek Velence és a bán közt, kérik, hogy Velence hasson a horvát lázadókra is és ajánlja a bánt a szerb császár barátságába, magok pedig fölajánlják a közvetítést Lajos királynál és a záraiaknál.***) István bán végre 1348 augusztus 8-dikán csakugyan létre is hoz egy nyolcz éves fegyverszünetet Magyarország és Velence közt.

A bán e politikájához megadja a kulcsot kérelme, hogy Velence ajánlja őt a szerb császár barátságába. Láttuk, hogy már évekkel ezelőtt kifejezte aggodalmait, hogy a bogumilek a schismaticusokhoz fognak fordulni. Dusan Stepan, miután atyját, III. Urost, megölette, csakugyan felelmes hatalommá emelte Szerbiát. Már atya megszegte a hűbéri viszonyt, melybe Róbert Károlyhoz lépett volt, megtámadta Bulgáriát és föllázította a magyar korona más hűbéreseit, nevezetesen

*) Kluics, a ki nem épen kedvező véleményt táplál nemcsak általában a magyarokról, hanem mindazokról is, a kik a szent korona hívei, egy egykorú zárai névtelen krónikás után István bán közvetítésében árulást lát és a velenceiek által megvesztegetettnek mondja. Tudjuk, hogy a bukott pártok egykorú írói mi hamar készek az árulás vádjával. Igaz, hogy István bán elfogadta a velencei követések által hozott ajándékokat, a mi akkor s még századokon át általános szokás volt. De garasos politikát nem csinált. Délkeletről régóta újabb fergeteg közeledését látta és ezért kívánta a békét Velenczével. A következmények teljesen igazolták államférfíui mélyebb belátását és azt is bizonyítják, hogy így szolgálta leghívebben királyát, a kit daczára közvetítő kísérleteinek a hadban mindig követett. De maga is panaszolja egyenesen a velenceieknek, «hogy a záraiak őt a király előtt rágalmazták», a min a velenceiek sajnálkozásukat fejezik ki. (Ljubic: *Mon. Slav. merid.* II. 406.) Nem így beszélnének egymással, ha a bán csakugyan a király ellen fondorkodik.

**) U. o. 318—339.

***) Ljubic: op. cit. 376—429.

az oláh fejedelmet is. Dusán Stepán újra elfoglalja Bulgáriát, 1340-ben pedig Macedonia és Albánia egy részét is, és 1346-ban a szerbek, görögök és albánok császárává koronáztatja magát. Az elegedetlen bogumilek csakugyan hozzáfordúlnak és behívják az országba. Már 1346-ban, alig hogy Dusán megszilárdította hatalmát a Keleten, a velencei követek István bán kérésére, hogy ajánlják őt a szerb császár barátságába, azt a választ hozzák, hogy Dusán kész Velence kedvéért békét tartani István bánnal, de csak azon föltétel alapján, ha visszaadja Halomföldét, melyre a szerb császár igényt tart. De ha a bán ez iránt most még nem akarna határozni, a császár egyelőre két-három éves fegyverszünetet ajánl. *) István bánban azonban a politikai óvatossággal, mely a veszélyt elhárítani igyekszik, egyesült a bátor erély, mely a veszély elől meg nem hátrál. Nem volt az az ember, a ki a veszedelmet tétlenül várja be. A szerb császárnak azzal felelt, hogy erődítéseket emelt Halomföldön, fegyvert vásárolt Velenczében, és miután Lajos király is elérkezettnek találta az időt, hogy az újon keletkezett szerb hatalom mértéktelen ambíciójának útját állja, István bán ismét mint első lép a tettek terére. 1344 második felében, épen a Dusán által ajánlott fegyverszünet lejártával, 50,000 lovassal és 30,000 gyalogossal betör a szerb császár területébe és pusztító kézzel elfoglalja Travunje fejedelemségét (a mai Trebinye vidéke). Lajos király azonban Nápolylyal elfoglalva, kénytelen volt magára hagyni bánját, a ki ez által egyedül maradván a roppant szerb hatalommal szemben, a legválságosabb helyzetbe jut. De ezt is megállja keményen. 1350-ben, midőn a király hadaival útban van Nápoly felé, Dusán nemcsak visszaveti Istvánt, hanem benyomul Boszniába. A bogumilek nagy számmal csatlakoznak hozzá. A bán az őserdők és sziklák közt védi magát, de kétségbeesett helyzete mellett sem akar hallani a velenceiek békeközvetítéseiről, melyek csak Halomföldjének föladására vezethetnének. **) Pedig Dusán kemény ostrom alá veszi már Bobovác várát is, ***) mely drága kincset, a bánnak bájos

*) Ljubic, op. cit. II. 408.

**) U. o. III. 190—199.

***) Romjai ma is állnak egy órányira Sutiska mellett, magas hegy ormán, a Bukavicza és Boravicza patakjainak összefolyásánál.

leányát, rejti ölében. Dusán békét ajánl ismét a velenceiek és Ragusa által azon föltétellel, hogy István bán adja neki Erzsébet leányát feleségül es Halomföldre ennek maradjon meg mint hozomány. De sem István bán, sem a hű Bobovác nem adja ki a szép baniczát. Még 1350-ben Halomföldre szorul a szerb császár, 1351-ben pedig a törhetetlen bán és hősies serege innen is kiverik és a hadjárat avval végződik, hogy Dusán, a kinek különben is újra keleten gyúl meg a baja, végkép lemond halomföldi vállalatáról. Halomföldét hozományúl kapja ugyan Erzsébet, de a szép baniczát «elegantis formæ feminam», a hogy Longinus, lengyel történetíró mondja, nem Dusán, hanem a magyar király kapja feleségül.

ASBÓTH JÁNOS.

A FELSŐHÁZ KÉRDÉSÉHEZ.

A főrendiház reformja már több, mint egy évtizede foglalkoztatja a közönséget, de azért éppen nem mondhatnók, hogy mélyebbre ható elemzésnek lett volna tárgya. Sőt e kérdés körül, úgy a megjelent röpiratokban, mint a köz fölfogásba oly nézetek csúsztak, melyek nem csak tévedések, de magára az intézményre is nagy mértékben károsak. Pedig ha valahol, bizonyára a felsőház szervezésénél szükséges, hogy ne csak a forma iránt legyen érzékünk, hanem megértsük a lényegét is, melynek a forma szolgál; mert mint a tapasztalat mutatja, már odáig jutottunk, hogy e fontos intézmény népszerűtlen lett: demokratiákban csak másodszerű szerepet játszik, mint Franciaországban és az egyesült államokban; Angliában a népgyűlések napjainkban harsogtatták a felsőház fölösleges voltát. Németországban pedig, midőn az éjszakenémet szövetség törvényhozó-testéről volt szó, a felsőház alakításától általában idegenkedtek. Nekünk is csak a megkezdett irányban kell haladnunk, hogy a nem kívánt eredményt elérjük.

Azt hittük, hogy a reformot tartalmazó javaslat megjelenésekor, nálunk hivatottabbak fogják ez intézményt kellő világításba helyezni és ezzel a tévedéseket kimutatni. De, legalább eddig, csalódtunk. Ez indít bennünket arra, hogy a felsőházra vonatkozólag, egy-két alapeszmét kifejtteni megkísértsünk.

*

*

*

I.

A FELSŐHÁZ SZEREPE A TÖRVÉNYHOZASBAN ÉS AZ ALSÓ-
HAZHOZ VALÓ VISZONYA.

Mi a törvény? Az állam kinyilvánított akarata. Mi a törvényhozó-test? Az államakaratot készítő test. Ha az egyenlőségi elvet tekintjük, mely a franczia forradalomból kikerülve, legéletképesebbnek mutatta be magát, tulajdonképpen minden polgárnak részt kellene venni az államakarát készítésében. Ez azonban a mai nagy államokban lehetetlen, s azért oly eszközről gondoskodtak, mely működhet a mellett, hogy az elvet föntartja.

A törvényhozó-test szervezésénél, így hát két szempont lesz irányadó. Az első, hogy a közakarát benne, habár megfinomodva kifejezésre juthasson, ezt az elv kívánja. A második, hogy a közakaraton lehetőleg a politikai eszély uralkodjék, ez meg az állam érdeke.

A constitutionális képviselői államban az első követelmény az alsóházban valósul meg. Ott ülnek az államban akarrattal bírók küldöttei. Ha a képviselők testülete mindazokat magában foglalná, kik szükségesek, hogy az állam akarata az érdekeknek és viszonyoknak megfelelő legyen, akkor más elemről gondoskodni nem kellene. De a gyakorlat nem erre tanít.

Kikből alakul ugyanis az alsóház? Legjobb esetben a közép- és alsó-osztály fölvilágosodott tagjaiból, kik ismerik a népet, tudják mire van szüksége, de kevesebb alkalmasak az ügyeket magasabb állami, politikai szempontból tekinteni. Valljuk be őszintén, hogy a közép-osztály tagjait is az élet és küzdelmei veszik igénybe, fárasztják ki. Mig valaki jó ügyvéd, iparos, kereskedő, gazda lesz, mig existenciáját biztosítja, kénytelen az államélet magasabb conceptioit elhanyagolni. Anyagilag korlátozva van, de ideje sincs, hogy egyes intézmények történetét, más népeknél tapasztalható eredményeit megfigyelhesse, hogy a nemzetközi életet, külviszonyokat tanulmányozhassa. Hiányzik az összeköttetése, a magas politika megismerése. Egy szóval nem képes az ügyeket államférfiúi szemmel vizsgálni.

Hisz csak nem rég történt képviselőházunkban, hogy

budapesti egyetemünk egyik kitünő tanára, kinek nagy elméje és képzettsége a közéletben, valamint a szakférfiak előtt egyaránt el van ismervé és méltányolva, a bosnyák occupatio kérdésénél oda nyilatkozott, miszerint nem szólhat hozzá, mert látkörén kívül, illetve fölül áll az. Ő csak elég igazelmű volt bevallani, mit mások is éreztek, de a nagy zajjal eltitkolhatni vélték. A törvényhozó-testnek tehát még szüksége van egy más elemre is, mely a népszerűsége támaszkodó alsóházon kívül áll és egyéni képességei következtében hivatott a törvényhozás munkájára. Ez az elem csak is az állam színe-java lehet, vagyis az aristokratia.

Egy magában az aristokratia sem volna alkalmas a törvényhozásra. Bármily kitünő tagokat birjon is kebelében, mindig hiányozni fog nála a közép és alsó osztály való ismerete. Már tudniillik az olyan ismerete, melyhez nem egy magasból lefelé vetett tekintettel, hanem egyedül az élet által juthatni, midőn a jót, rosszat, örömet, fájdalmat, mint közejük tartozók velök osztjuk meg. A népképviselési elv nem üres dogmán, hanem politikai czélszerűségen alapszik.

A választott képviselők alkotják azután az egyik, az aristokratia, a másik kamarát; mert czélszerűnek mutatkozott, ha a törvényhozás ügyei két forum előtt tárgyalatnak, midőn egyik a másikat netalán ellenőrzi és corrigálja; és mert a két elemnek egy kamarában való csoportosulása az ügyintézés tenné nehezkesse, mi nem lenne kevésbbé hátrányos, mintha ép a szám miatt kimaradnának olyanok, kik vagy azért szükségesek, hogy a képviselőház a nép-élet tükre legyen, vagy egyéni kitünőségek következtében.

De e kamarák harmonicus munkára hivatvák. Egyik képviseli a népet, másik az államot, ha szabad ezt a distinctiót tenni, s a mily szorosan összefügg e két fogalom, hogy majdnem egybe olvad, oly szorosan összefügg a parlament e két teste is. A külön-külön dolgozó kamaráknak csak egy rendeltetésök lehet, hogy a törvények közérdeknek megfeleljenek. E czél adja meg a két kamara létjogát, mi azonban csak úgy érhető el, ha összetett erővel törnek felé, s egyik a másik jelentőségét fontossága szerint méltányolja. A két kamara annyira össze van fűzve, hogy egyik a másik munkáját megronthatja, kárba vesztette teheti.

Az összhangzó határozatok ezután a trón zsámolyához

kerülnek, hogy az államfő, mint az állam személyesítője, föl-
ügyelhessen arra, vajon a két kamara közös föladatának meg-
felelt-e?

Az alsóháznak ugyan fölényt látszik nyújtani az ujoncz-
és adóügy tárgyalása körüli előjoga, de ezt nagyban ellensú-
lyozza a felsőház állandósága, mely abból folyik, hogy az
aristokratia az államban nem cyklusokként változik.

A mondottakból logikailag következik, hogy a törvény-
hozó-test szervezésénél az egység eszméjéből kell kiindulni,
s nincs hamisabb és károsabb fölfogás, mely a két kamarát
egymással ellentétbe helyezi, mindeniknek más-más rendelte-
tést tűzve ki.

Pedig hát ilyen nézetekkel gyakran találkozunk, s nem
csoda, hisz nagy államférfiak is vallják. Hogy másokat ne
említek, Bismarck herczeg, midőn arról volt szó, hogy az
ejszak-német szövetségnek legyen-e felsőháza következőket
mondotta: «A felsőház föllállításának javaslatát elvileg min-
den conservatívnak üdvözölnie kell; a felsőház kerék-kötő
az államgépre alkalmazva.»

Evvel az ellentetek és ellenmondások theoriáját állítjuk
föl ott, hol a legnagyobb összhangra van szükség. A törvény-
hozó-test két tábor lesz, mert ha a felsőház föladatának az
alsóház fékezését tekinti, miért ne tekintse ez meg feladatá-
nak a felsőház maradiságát megtörni. A közönség pedig a
kerék-kötőfele felfogást csakhamar úgy értelmezi, hogy a
felsőház azon test akadályozója, mely az ő érdekeit képviseli.

Az a nézet, hogy a felsőháznak conservatívnak, az alsó-
háznak pedig liberalisnak kell lenni olyanfele, mint a német
tudós Stahl állítása, mely szerint a fejedelmek hivatásuknál
fogva ellenségei a liberalismusnak.

Azt ugyan senki sem vonja kétségbe, hogy az állami
fejlődés, csak a két férfias tényező, conservativismus és libe-
ralismus közreműködése mellett lehet egészséges. Magában
mindenik ártalmas lenne. Az első folytonos alakításaival föl-
forgatásra vezetne; a második folytonos conserválásával tes-
pedést idézne elő. De ez egy politikai axioma, melyet úgy az
alsó-, mint a felsőháznak el kell ismerni. A conservatív és
liberalis elemek vegyesen lesznek mind a két kamarában, ezt
megakadályozni nem lehet; de a kamaráknak nem föladata
politikai pártokat képviselni. Az alsó kamara ugyan nem sza-

badúlhat a pártélet hatása alól, de várjuk ezt a felsőháztól, mert tagjainál előfeltételnek tekintjük, hogy képesek legyenek a pártok fölé emelkedni.

Ezzel nem azt mondjuk, hogy a felsőház tagjának ne legyen politikai meggyőződése, csak az ügyeket ne pártszempontokból kiindulva tekintse. Újabb íróink nem akarják belátni ennek igazságát, a mi pedig a régiebbek előtt elég világos volt. Így báró Kemény Zsigmond, 1870-ben azt írta már: «A két kamara rendszer alapeszméje nem kizárólagos conservatio, hanem azon törekvés, hogy alapos vizsgálat, kölcsönös engedékenység, a megoldásokat elősegítse, s e megoldásokra, mind az erélyes akarat, mind a tapintatos bölcsesség kielégítőleg befolyhasson. Ennélfogva nem osztom abban, hogy a felsőházra főleg azért lenne szükség, mert conservál.»

De mit is tennénk akkor — elfogadva a gáncsolt nézetet — ha az alsóházban jutnának többségre a conservatívek, mi a közel jövőben Európa-szerte várható? A felsőház lenne-e fölösleges, vagy az alsóházat kellene fölsozlatni, mert nem akar liberalis lenni?

Ebben az egész theoriában az a parányi igazság rejlik, hogy ha a felsőház valóban hivatottakból alakul, rendelkezni fog a kellő conservativizmussal. Mig ugyanis az alsóház tagjai inkább csak javítás vágyát érzik a czélt látják és az eszközöket, s így a legjobb akarat mellett túlgyors változtatásokat óhajthatnának: a felsőház, mert tágasabb látkörű, ezt akadályozni fogja.

E szerint teljesen elhibázott álláspont lenne a felsőház szervezésénél első sorban kipróbált conservatíveket venni figyelembe azok helyett, kik egyéni képességnél fogva hivattak.

Hasonlóan teves nézet, mely a felsőház rendeltetését abban keresi, hogy a kormányt védelmezze, a kormánynak szolgáljon az alsóház támadásaival szemben. Ép úgy hiányzik ebben a logika, mint a méltányosság. Ellentétbe a kormány és az alsóház állítatnak. De miért ne szolgáljon a felsőház az alsóház védelmére is, ha a kormány igazságtalan eljárását tanúsít ezzel szembe? És miért ne lehessen az alsóház elégedett a kormányzással, a felsőház meg elégedetlen? Ez a doctrina, mely magában absurd, nem való egyébre, minthogy

az alsóház és felsőház között mesterségesen ellenszenvet kelt-
sen. Czélra pedig nem vezet, mert ugyan mikor volt képes a
felsőház az alsóház jogos követeléseitől a kormányt megvé-
deni? A kérdés pillanatra tán lekerülhetett a napi rendről,
de a halottak föltámadnak, rendszerint a kormányra alkal-
matlan időben és veszedelmes fegyverre lesznek, úgy a kor-
mány, mint a felsőházzal szemben. Megfelelő szervezettel
bíró felsőházban a kormány minden intézkedése védelmet
nyer, ha ez államférfiúi test előtt czelszerűnek mutatkozik, ha
nem, ellenzékét talál.

Szerintünk a felsőház rendeltetésével homlok-egyenest
ellenkezik az a fölfogás is, mely benne felekezeti, nemzetiségi,
vagy bármi más — vagyon, származás — érdek képviselét
keresi. A mint az alsóházi képviselő az egészet képviseli,
országos képviselő nevével él s kötelessége az egyes kérdé-
seket csak közszempontjából itélni meg, úgy munkatársa,
a felsőház működésénél sem lehet más irányadó. Sőt a felső-
házi tagoktól inkább megkívánhatjuk, hogy cselekedeteiknél
az államot tartsák szem előtt, mert — mint már mondtuk —
erre képesebbek.

Egy rendi, felekezeti, vagy nemzetiségi országgyűlés
contradictio in adjecto lenne a modern fölfogás szerint. Egy
felekezeti, rendi, vagy nemzetiségi felsőház olyan disharmo-
niát teremtene az egységes működésre hivatott parlamentben,
mely az eredményt a priori akadályozná. Hogy is várhatnánk
összhangzó tevékenységet egy olyan testtől, melynek egyik
része az összérdekért küzd, a másik pedig például felekezeti
szempontból indulna ki.

Ennek természetes következménye lenne, hogy a felső-
ház, csak mint particularis érdekeket bemutató test szere-
pelne a czélből, hogy az alsóház könnyebben határozhasson ;
vagyis a felsőház az alsóház alá rendeltetnék.

A constitutionalis állam alapelve, hogy a közérdek szabá-
lyozásakor a magánérdek visszahúzódjék; a mi ez ellen vét, az
e formában lehetetlen. A mint a felekezetek, rendek, nemze-
tiségek beolvadtak az államba, úgy kell ezek érdekének is az
államérdekbe olvadni. Az állam nem ismerhet mást magáé-
nak, mint a közérdeket, az pedig kiinduló pontunk volt,
hogy a törvényhozó-test, az állam akaratát fejezi ki.

A törvényhozó-test rendeltetéséről a régi idők, midőn az

emberek még kevésbé indultak ki elméletekből, így azokat félre sem érthették, tanúságot tesznek. Vegyük például a magyar országgyűlést. Ős formája az volt, hogy a nemesség összejejt érdekeinek megfelelő — ez egy volt a haza érdekével — törvényt hozni. Később csak a nemesség kitünő tagjai maradtak meg a törvényhozás munkájánál, míg a közönséges nemeselek képviseltették magokat. Még ekkor sem volt másról szó, mint a nemesség érdekéről. De 1848-ban a nemesség lemond kiváltságairól, illetve a népet magához emeli.

Ezzel egyszersmind a förendiháznak is megmutatta az utat, hogy ez meg kebelebe fogadja mindazokat, kik a polgárok között kitűnnek. Ez szerintem a történeti fejlődés consequentiája. S valamint a régi országgyűlés előtt a magyar haza, illetve a nemesség érdeke volt képviselve, úgy az új parlament előtt, midőn már a nemesség helyébe a nép lépett, csak a nép érdeke, illetőleg a közérdek lehet irányadó.

Ha a felsőházak történetét vizsgáljuk, abban az állandóság mellett, sőt ez előtt egy jellemző momentumot látunk kidomborodni azon törekvésben, hogy az arisztokratia alkossa. Nyíltan nem mindenütt merik ezt kifejezni a szó ellenszenves volta miatt, de majd a választói test alakíttatik elite elemből, majd a passiv választói jog köttetik magas censushoz, magasabb korhoz; majd az alkotmány a legelső állások viselőit jelöli ki és a nagy vagyonúakat, az államfőt pedig megbizza, hogy ezek mellé a legkitűnőbb polgárokat hívja meg.

Mondhatjuk, hogy a felsőházak története nem egyéb ezel körüli kísérletezésnél.

Egyébiránt azon állításunk mellett, hogy a felsőház az állam arisztokráciájából legyen összeállítva, még más okok is szólnak.

A constitutionalis képviseleti rendszerrel a kormányzáshoz boesátott democratia szám szerinti többségére támaszkodva, a tért csakhamar elfoglalja. A képviseleti rendszer azt körülbelül biztosítja, hogy az alsóházba a legnépszerűbbek jutnak, vagyis, kiket a többség óhajt és a parlamentarismus mellett a többség kihat az állanügyek intézésére általában. De vajon a legkiválóbb mindig legnépszerűbb-e? legtöbb esetben nem. Már az ó-korból tudjuk, hogy az emberek a sikert nem tudják megbocsátani még ha erényekben nyilatkozik is.

Aristidest, Diont, Thukydidest száműzték, mert igen kitűnőek voltak; Phociont pedig halálra ítélték. Maga az út és eszközök, melyek a magasba vezetnek: a tántoríthatatlan erély, a vasakarat, melléktekinteteket félretevő törekvés, út és eszközök a népszerűtlenséghez. Ha az emberek szeretetét meg akarod nyerni, mondja egy jeles német író, «én»-jökhöz alakítsd magad. Mennyi léhaságot takar e szerint a népszerűség köpenye.

A jelenkori köztársaságokban, miután az alkotmányok népszerűsége helyezik, hogy a kiváló elemek helyeket megtalálják, azt látjuk, hogy eltűnnek a politikai színtérről.

Senki előtt sem titok, hogy Franciaországban a nemesség és a nagy vagyonúak teljesen visszahúzódva élnek. A szellemileg kitűnők ezrei pedig, szintén eltávolodnak a politikai élettől és mint Le Play által alapított *ecole de la paix sociale* hívei a radicalis irány elleni theoremák föllállításában gyönyörködnek. A magasabb irodalmat *reactio* szelleme lengi át.

Az amerikai egyesült-államokban Tocqueville szerzett hasonló tapasztalatot: «Midőn a demokrata párt elnyerte a felsőbbseget, az ügyek igazgatását kizárólag magának tartotta fön. Ma már azt lehet mondani, hogy a társaság gazdagabbjai nem bírnak politikai szerepléssel és a helyett, hogy a vagyon jogot adna, akadályvul szolgál az érvényesülésben. Azért is az előkelők jobb szeretik ott hagyni a közpályát . . . úgy élnek, mint a középkori zsidók. Hajlékuk négy fala közt imádják a jóllétet és fényűzést, hova csak néhány előkelő juthat, kiket magokhoz hasonlónak tekintenek.» (*De la démocratie en Amerique*. II. k.)

De mindezzel csak egy új kérdésre bukkantunk: kik képezik korunk előkelőit, aristokrátiáját? Nincs az államtudományok körében ennél vitásabb tétel. Elfogultság mellette, elfogultság ellene. És ezért, hogy kielégítő feleletet adhassunk, kénytelenek vagyunk kiterjedtebb fejtegetésbe bocsátkozni, annál inkább, mert e kérdés az európai irodalomban is csak mellékesen van fejtegetve, bár majdnem minden politikai mű foglalkozik vele.

II.

AZ ARISTOKRATIA.

Demokraticus irányú korunkban egészen népszerűvé vált az a fölfogás, hogy az arisztokratia nem létezik máshol, mint az emberek előítéletében. Elismerik a polgári, paraszt, proletár osztályt, csak az arisztokratia jogosultsága vitattatik számosak által, kik semmi esetre sem socialisták.

Az arisztokráciának múltban való jelentőségét természetesen nem tagadhatja senki, ha csak a történettel nem akar összeütközésbe jönni, de a mai viszonyok között olyannak tekintik, mint a melynek egyedül régiségtárban van helye, a többi avult emlékek mellett.

Maga az arisztokratia fogalma is fölötte bizonytalan. A szónak etymologicus jelentőségére ugyan elfogadják a nagy görög bölc meghatározását, mely szerint az a jobbak osztályát jelenti; de hogy kik képezik valamely társadalomnak a jobb osztályát? ezzel a kérdéssel számos gondolkozót zavarba lehetne hozni. A régibb írók még inkább megközelítik a valót.

Plátó szerint arisztokratia körébe jut valaki elődei kiválósága és egyéni kiválósága által; Aristoteles szerint kiváló erények, tehetség, nagyobb vagyon következtében. Aquinói szent Tamás az egyéni érdemet hangsúlyozza, Bodin a származást. Rousseau arisztokratának a vagyonost, érdemest, előkelőt és hatalmast tekinti; Schopenhauer a vagyonost, a származással és szellemi fölényvel rendelkezőt. Sismondi szerint az arisztokratia keletkezik nagy vagyon, származás, előkelő modor, műveltség következtében; Tissot ezekhez még hozzá teszi, nagy erények következtében. De Parieu az arisztokratia életföltételének állítja, hogy kebelében a vagyon és politikai hatalom kezelői legyenek. Tocqueville a természeti arisztokráciát erényből és tudományból származtatja. Az idézeteket tovább folytatni fölösleges, a többi írók is csak az említett tényezőket variálják.

Azt hiszem, e meghatározásoknál, melyek majd szűkek majd bővekek, de sohasem eléggé fölvilágosítók, a történetre támaszkodva, szabatosabbat adhatunk.

A történet bizonyossága szerint ugyanis az arisztokrátiát azok képezik, kik a kor által kiválóknak megismert tulajdonságok birtokában a közönségesnél nagyobb mérvben vannak; alapja mindig az egyéni kiválóság, s az olyan tényezők, mint vagyon, előkelő származás csak közvetve hatnak, illetve erre támaszkodnak. Ebből következik, hogy miután minden időben vannak nagyra becsült tulajdonságok, tehát minden időnek meg lesz a maga természetes arisztokrátiája; a tagok változnak a szerint, a mint a kor szelleme, fölfogása változik.

De egy ennyire vitás kérdésnél senki sem várhatja, hogy apodictice tett állítása hitelt nyerjen, ezt a bizonyító okoknak kell megszerezni.

Tetelünknel a bizonyítás munkája nem nehéz; a történet önként tárja elénk adatait. Gondot legföljebb az adatok közti válogatás okozhat és az, hogy a kínálkozó bőseges anyagot, a rendelkezésünkre álló szűk keretbe miként szorítsuk.

Hogy fejtegetéseink kerek egészet képezzenek, kénytelenek vagyunk egy pillantást vetni az ős állapotokra is, melyeket természetes állapotoknak neveznek, így akarván kiemelni, hogy itt a viszonyok még természetből folynak es speculatiók, erőszak, hibás irányú fejlődés által megrontva nincsenek.

Ez idő analysálása a múlt század végén lett divatossá. A radicális philosophia volt az, mely innen vont tanaira velte az arisztokrátiát negáló elméletet támaszthatni. Nagy mestert, Rousseau-t követve — kinek tanai a vallás-alapítókat nem tekintve legnagyobb befolyással voltak az emberiségre — elismeri, hogy az őskorban is létezett egyenlőtlenség, mely a nem, kor, képességek különböző voltából eredt, csakhogy ez nem volt lényeges és az emberek sem érezték jogtalanságképen.

E mondásban nagy igazság rejlik, de téves az a következtetés, melyet belőle Rousseau és utána annyian levontak. Kétség kívül igaz, hogy mikor még a viszonyok általában fejletlenek, az emberek között nem képzelhető olyan mérvű egyenlőtlenség, mintha a haladott culturával bíró embert, a műveltség alacsony fokán élővel hasonlítjuk össze; továbbá igaz, hogy a fejlődetlen ember az egyenlőtlenséget nem érzi jogtalanságképen, mert a jogos és jogtalan előtte még ismer-

retlen distinctió, eltűri, mert másképp lehetőknek nem gondolja. De legnagyobb tévedés ebből azt hinni, hogy az egyenlőség hatásaiban is csekély, hogy tényleg nem nyomasztó.

Az anthropologiai és ethnographiai tudományok fejlődése következtében a történetet megelőző időről biztosabban szólhatunk mi, mint a mult abstract gondolkozői, kikről elég sajnos, hogy csak egy század után vettük észre, miszerint műveik egyedül, mint phantasia remekei igényelhetnek méltánylást.

Az említett tudományok bűvárlói egyeznek abban, miszerint a társas együttélés emberi ösztönök következtében keletkezik és a kérélhetlen szükség által tartatik fön. Mert mit ma inkább csak elméletképen ismerünk, hogy az egyén ereje elégtelen a maga léte biztosítására, az őskorban, midőn az elődök munkája az utódok számára az élet útait még nem egyengette, igen érezhető igazság volt. Az embernek naponként küzdeni kellett a letért, majd védekezni a támadó elemekkel szemben, majd az erős ragadozókkal elememert concurrálni. És e küzdelem az egyéni erőnél nagyobb erőt kívánt.

Egyébiránt a régi bölcselek is adtak hasonló gondolatoknak kifejezést. Így Montesquieu szerint (*L'esprit des lois*) az ő embernek nincsenek speculativ ideái, ösztöne létfontartásra irányul. Hobbes pedig az állam létokát bajjoktól való felelemben keresi. (*De cive.*) Magának Rousseau-nak is van egy ide vonatkozó állítása, hogy az ember halálbüntetés, végelpusztulás terhe alatt társul (*Du contrat social*); bár ennek máshol ellenmond (*Discours sur L'Origine de l'Inegalité*).

A társulás által keletkezett erő azonban oly szembeötlő, hogy a társaság még akkor sem oszlik el, midőn már az együttélést előidéző szükség kisebb fokú. Az erő erze új és új vágyakat ad, a mely vágyak kielégítésere az egyéni erőnél ismét nagyobb erőre van szükség, s a társaság most már nem egyedül passiv védelemre szoritkozik, hanem activ módon lép föl.

Mindez a kezdetleges társaságokban bizonyos munkamegosztást hoz létre. Az ember magát azon irányban fogja érvényesíteni a melyben legtöbb képességgel bír, legtöbb hasznot hajthat: az izmos bátor férfiak a társaságot védelmezik, elememről gondoskodnak; a nők és a társaság gyengébb

tagjai, kik a hadi munkára nem alkalmasak, csendes foglalkozásokhoz nyúlnak és lassanként a mesterségeknél, művészeteknek megteremtőivé lesznek.

E természet diktálta munka-megosztásra találunk ma is a fejlődés legalacsonyabb fokán élő népeknél, Ausztrália vadjainál, a hottentotáknál stb. Sőt Caspari ily organisatiót lát, hasonló okoknál a fejlődöttebb állatoknál is. (*Die Urgeschichte.*)

De milyen lehet ez osztályok viszonya egymáshoz?

A hadakozó osztály a társaság legnagyobb jötevője, tulajdonképen a kezdetleges társadalom föntartója; szerzi az élelmet és nyújtja a védelmet. Mi sem természetesebb tehát, minthogy bizonyos tekintélyvel bír, annál inkább, mert nála van, a jog által meg nem korlátolt hatalom. Az aggastyán, a nő, a gyöngé, az erős tekintélyét szívesen elismerik, hisz naponként reá szorultak, és mert kézzel fogható fölénye az elsőbségre előttük elvitázhatatlan jogot ad.

Mint az őskori hagyományokból tudjuk az erős férfiak legnagyobb tiszteletnek, hálának tárgyai, gyakran félisteneknek tekintetnek. Minden idők legnagyobb történetírójánál, Thukydidesnél olvashatjuk, hogy az ősidőkben a gyengék az erősnek hatalmát önként elismerték és később a városok e példát utánozták. És nem találkozunk-e hasonló jelenségekkel még a középkorban is? Szabadok, nemesek, városok saját akaratukból hódolnak a hatalmasoknak, sőt urat gyakran nagy pénzen vásárolnak, hogy a végelpusztulástól meneküljenek.

Ezek után bátran mondhatjuk, hogy az emberek közti egyenlőtlenség támaszát s természet törvényeiben leli, s hogy már a legelső társaságban szükségképen lesz arisztokrácia, jobbak osztálya, melyet elnevezhetnénk: physikai erő arisztokrátiájának.

Ez arisztokrácia tisztán személyi s kiválóságot kölcsönző tulajdonságokkal szorosan egybekötött. Könnyen is érvényesíti magát, mert elégséges, ha valaki bebizonyítja, hogy tüdeje erős, izmai aczélosak és tekintélye meg van alapítva. Sőt a tagok valódi fölényökön túl még egy ideig kiválóknak tekintetnek a szokás következtében, majd e vélemény eloszlik, s az előbbi hős a békés, e korban még alsóbb rendű munkához

nyúl, helyét az első osztályban másnak, képesebbnek engedvén át.

E korban a jogérzék még hiányzik, a jog fogalma ismeretlen; mint Thrasymachus mondja: «igazságos mind az, mi az erősnek hasznára van». A gyöngé az erőssel szemben teljesen jogtalan, annak kényere utalva. A physikai erő aristokrátiájának uralma tehát olyan zsarnoki lehetett, mint a milyent a későbbi fejlődés nem láthat már soha.

De fölmerülhetne az a gondolat, hogy az őstársaságban az egyenlőtlenség azért nem nyomasztó, mert az erősebb hatalmát nem saját körével szemben, hanem csak annak érdekében használja. E nézet már ingadozóvá lesz, ha az ősidők durva erkölceire gondolunk, de egészen megdől a vad népeknél tett tapasztalatok alapján.*)

Általában ismeretes a vad népek azon szokása, hogy az aggodat, a gyengéket, néha a fölös számnú gyermekeket is, hogy megszabaduljanak tőlök, legyilkolják; s továbbá a civilisatió alsó fokán a nő nem rabszolgája-e mindenütt az erősebb férfiaknak? Miként lehetne ezt másképp megfejteni, mint-hogy az erős él is hatalmával.

Úgy, hogy az őstársadalomban a franczia philosoph által hirdetett állapotoknak ép ellenkezőjét kell valónak tekintenünk, a legnyomasztóbb egyenlőtlenséget, melyet a későbbi fejlődés moderál, midőn a gyöngét az erős hatalma ellen a jog által védi.

A physikai erő aristokrátiája mellé lassankent egy más elem kerül.

Mínél erőteljesebb és activebb valamely társaság, a létet annál hamarább biztosítja. Ezután már a társaságnak nem csak physikai erőre van szüksége, hanem e mellett kormányzásra és igazgatásra is, ez pedig szellemi képességeket igényel. De miután az ily kezdetleges társaságban az ész fejlesztése, ismeretek szerzése, csak az élet által, az életben lehetséges, megérthetjük, hogy az aggastyánok, kik alsóbb fokon, mint haszontalanok pusztítottatnak el, később, mert élettapasztalat birtokában vannak, mind nagyobb tekintélyt élveznek. Ezt látjuk azon tiszteletben, melylyel az őskorban

*) I. Lubbock: *Die Entstehung der Civilisation*. (Németre Passowtól.) — Tylor: *Early Historie of Mankind*.

a gyermekek a családfők iránt viseltetnek; ezt számos politikai intézményekben is. Így a zsidók véneinél, a spártai gerusiákban, a római senátusokban; erre utal a parancsolót jelentő francia seigneur szó, sőt a modern alkotmányok is előkelő politikai jogokat többször magasabb életkorhoz kötnek.

De a kiválóság nem a kort, mint ilyent, hanem a hasznos tapasztalatokat illeti. Sir Maine mondja az ősidőkre vonatkozólag: «ha természetes, hogy a fiúk az atyának engedelmeskedjenek, ep oly természetes, hogy benne felsőbb erőt keressenek. Már a hellén társadalom azon szakában, melyet, mint legrégebbit ismerünk, az atyai hatalmat a kiváló bölcsesség föntartja oly személyeknél, kiknek testi erejük elgyöngült, de hol a fiúban, az erővel rendkívül szellemi ügyesség párosult, az elaggott atya megfosztatott családfönökségétől.»
(*A jog őskora A. K.*)

A rómaiaknál sem volt mindig a pater familias a szoros értelemben vett családátya, hanem az, ki tényleg e hatalmat kezelte. Ha a családban kiváló tehetségű és ügyességű tag volt, ez a családátya állását elfoglalta.

Továbbá a kezdetleges ember, a természeti eseményeket máskép, mint hozzá hasonló lények cselekedetének fölfogni nem tudván, nagyon is hajlandó azokat élő és személyes, de emberfölötti hatalmakra vinni vissza, s így képzelete világát csakhámar jó és gonosz szellemek egész seregével népesíti meg. Az iránta kedvezőtlen isteneket megengesztelni, a kedvezők kegyét meghálálni, legfőbb gondjait kezelni. Ezzel kifejlődik a vallásos buzgalom, s kielégítése eleinte egyéni teendő, majd azoknak külön munkájává lesz, kikben a vallásos érzület legerősebben nyilatkozik és megalakul a papi osztály.

Az állandó megtelepedéssel új korszak kezdődik az emberi nem történetében. A hol csak némileg alkalmasak a viszonyok, megindul a békés fejlődés. Az ember ösztönszerűleg érzi, hogy czélja a tökéletesedés, s hogy ezt csak nyugalmas munkával érheti el. Az állam rendeltetésekép a belső és külső béke megvalósítása tekintetik, intézményeiben is a stabilitásra való törekvés. A külön vagy a szoros értelemben vett családi életet — mely a legprimitívebb társadalmakban ismeretlen, sőt a vadász-halász időszakban, de még a pásztor nepeknél is fölötte laza — megerősíti. Legszüksége-

sebb foglalkozás e korban is a létet biztosító fegyveres munka és a kormányzói, kik erre legalkalmasabbak, a legnagyobb tekintéllyel bírnak.

A papi osztály állása is új támaszokat nyer. A nyugodt fejlődés vizsgálódásokat, megfigyeléseket enged és az ember tapasztalatokat szerez, mind több-több igazságot von meg a gyakorlati életre, melyeket ugyan megfelelőleg az elmét borító nagy homálynak, szívesen burkol mysticus lepelbe. Ez igazságokért kár lenne ha elvesznének, át akarja tehát adni az utókornak és közvetíti erkölcsi oktatás által.

A vallások erkölcstana nem elvont ethikai philisophiát, hanem az egyénre positiv haszonnal járó szabályokat kínál. Az erkölcsi oktatás fontosságának megfelelőleg, az azt végző elem, a papság a kormányzó és hadakozó osztály mellé kerül, es ezekkel együtt a társadalom aristokrátiáját alkotja. Sőt miután az égiekkel érintkezik, ha nem is a közjogi szempontból, de a köztiszteletben első helyet nyeri.

Az individuális kiválóság kezdetben az egyedüli mód, hogy valaki a felsőbb osztály körébe juthasson, később azonban csak alapnak marad meg, jelenkezési formájában a származás által lesz fölváltva, a katonai és kormányzói osztállynál mindig, sőt a papinál is gyakran. Történik pedig ez következőképen.

A fejletlen embernek minden idejét és erejét választott foglalkozása veszi igénybe. Az egyén, hogy sikert érjen el, foglalkozásához alakítja magát, annak megfelelő életmódot, szokásokat vesz föl; gondolkozása, nézetei ez által lesznek befolyásolva, úgy hogy mire a kellő ügyességet megszerzi, a foglalkozás reá bélyegét nyomta. Gondoljunk csak a középkori rendekre, vagy a polgárok körében alakult czéhekre. Abból, hogy az egyén valamely foglalkozásnak teljesen átadja magát, következik a foglalkozási osztályok szigorúbb elválása.

A gyermek pedig fejlődése éveit szűk családi körben szülőivel, legfőljebb hasonló foglalkozásuakkal érintkezve, tölti. A viszonyok egyszerűsége okozza, hogy nevelése nem állhat egyeből, mint szülői háznál követett élet és foglalkozási rend megismeréséből. Természetes tehát, hogy a szülők-től bizonyos szokásokat is átvesz és hogy a család tagjai között bizonyos hasonlatosságok fejlődnek ki, melyek gene-

ratióról generációra erősödvén, végre családi tulajdonságokként tűnnek föl, oly értelemben, hogy a gyermekek szülőik után nem csak a vagyont, hanem a testi és szellemi tulajdonságokat is öröklik. Már most magyarázható az a fölfogás, hogy ha az atya alkalmas volt valamely állás betöltésére, a fiú is alkalmas leend, mert tulajdonságait örökölte. Ebből indulhatott ki a magyar aranybullának 10. czikke: «Ha valamely tisztséget viselő alattvaló a hadseregben elhal, annak fia hasonló tisztséggel adományozandó».

Továbbá azok a kiváló elemek, kiknek erejével valamely állam alakíttatik és föntartatik, tetteik jogos jutalmaképp a földnek nagy részét hatalmukba veszik; város-államokban pedig egyéni kitünőségek képezi a nagyobb vagyonnak alapját. A vagyon most már családi vagyont képez és újabb tényező arra, hogy a tulajdonosok hatalmi polczukon megmaradjanak.

És így miután az előkelő állások, foglalkozások hosszabb időn keresztül ugyanazon családok tagjai által töltetnek be, illetve végeztenek, az állam jogi basist ad ehhez vagyis a foglalkozásokra és állásokra örökjogot a családnak. Ekkor keletkezik a nemesség. A nemesség tényleg tehát már rég megalakult, midőn az állam azt elismeri és azért a nép e változásnak nem mond ellent, mert nem constituáltatik új intézmény, csak a régi állapotok nyernek biztosabb alapot. E szerint a nemesség ép oly természetes processus következménye, mint a physikai erő aristokrátiája, vagy az idősebbek tekintélye.

A város-államok közül ez utóbbi mondottakra eclatáns példát különösen Velence története szolgáltat. Velenczét a vandal, góth, hún pusztítások által lakhelyöktől megfosztott menekülők alapították. E jövevények eredetileg Olaszország legkülönfélébb osztályaihoz tartoztak ugyan, de az új hazában a közös nyomor teljesen egyenlőkké tette őket. Mindenki annyit ér a köz előtt, a menyi szolgálatot tett a köznek, mondják az egykorú krónikások. Ügyeiket pedig a népgyűlésen közös egyetértéssel intézik el. A mint azonban egyesek vagyont szereznek és előnyös tulajdonságaik által kitűnnek, politikai hatásaiban mutatkozik az egyenlőtlenség, mely századok múlva oda vezet, hogy Pietro Gradenigo doge indítványára az alkotmány elismeri, miszerint jövőre azok választ-

hatók a politikai jogokat gyakorló nagy tanács (nemesség) kebelébe, kiknek elődei már ott helyt foglaltak. E határozat a népnél visszatetszést nem szült, mert mint az indokolás mondja, már száz évnél több, mióta mindig ugyanazon családok tagjaiból alakítattik a tanács. (Daru: *Histoire de Venise.*)

Ugyanezen jelenségekkel találkozunk a nagy államokban is. Franciaországban a Merovingek alatt nem volt nemesség. Az egyénileg kiválók a fejedelem körül csoportultak és a fontosabb katonai, kormányzói tisztségek kezelésével bíztattak meg. Az egykorú írók bizonyítása szerint a kísérők között számos alacsony származású is volt. Gregorius Tournensis említi: hogy Besoni Gontran herceg molnár gyermeke volt, és több gróftot sorol elő, kik alacsonyan születtek (*Hist. francorum*). Másrészt meg az is kétségtelen, hogy a címek és állások nem a családot, hanem az egyént, sőt ezt sem mindig élethossziglan, illették meg. De már a Karolingok alatt rendes szokás lett az atya állására a fiút nevezni ki, néha még kiskorút. Míg végre Károly ez állásokat és ezekkel együtt a címeket családi örökséggé teszi, először az egyenes leszármazók, később az oldal rokonok előnyére. (Fustel de Coulanges: *Histoire des institutions politiques de l'ancienne France.*)

A német hitrege, az előkelők kiválását az emberi nem eredetére viszi vissza. (Grimm: *Deutsche Mythologie.*) Az előkelők képezték a király környezetét, ki a főtisztségeket szabadon töltötte be a közülök választottak által. Később azonban a tisztségek a címekkel együtt itt is családi tulajdonná lesznek és ezekre szert tenni nem tudó családok az előkelők köréből lassanként eltűnnek. Még a szász-tükör és sváb-tükör hercegeknek és grófoknak nem a család minden tagját nevezi, hanem csak azokat, kik a megfelelő tisztséget viselték; a XIV. század végén azonban már e címek az egész családot illetik.

De van a nemesség alakulásának más processusa is. Az erősnek hatalomra való törekvése nem csak egyeseknél, hanem a törzseknel, népeknél is mutatkozik. Az erősebb törzs a gyengébbet néha assimilálja, gyakrabban maga alá hajtja azon okoknál fogva, melyek a kezdetleges társaságokban már az egyenlőtlenséget szülik. És e viszony nem lesz ideiglenes

tudniillik addig tartó, míg az ezen állapotot megteremtők élnek, hanem örökösödés alapján folyik tovább.

A hódító törzs alkot magának egy államot. Ebbe a meghódítottak vagy bevándorlottak nem tartoznak, hanem csak alája vannak rendelve és mint idegenek az ó-kor és középkor szokásainak megfelelőleg, többé-kevésbbé jogtalanok. Itt tehát a származás irányadó arra nézve, hogy valaki a kormányzó, vagy alárendelt osztályhoz tartozzek. A hosszas együttélés azonban az alárendelt elemeket is az állam tagjaiként tünteti föl, és ekkor jelentkezik az államot alkotó törzs, mint az alkotmány által jogjaiban biztosított kiváltságos osztály, vagyis nemesség. Ilyen volt a dórok helyzete Spártában. Ez adott létet az ind felsőbb kasztoknak és a római nemességnek. E szerint keletkezett a magyar nemesség. Eleinte nemes volt minden magyar ember, a nemesség és nemzetséghez tartozás egyet jelentett. Anglia nemességének történetében pedig mind a két esettel találkozunk.

Az ó angol-szász nép kebelében az egyéni kiváltság alapján lassankint kifejlődik az egyenlőtlenség. A birtokos a hozzá szegődött bitoktalannak ura lesz, eleinte a közszokás, később a törvények értelmében. A szolga hűséget esküszik: «sicut homo debet esse fidelis domino suo, sine omni controversia et seditione in mani festo, in occulto, in amando, quod amabit, nolendo quod nolet».

A birtokos osztály körében pedig azok, kik a király környezetében voltak, kik katonai, udvari szolgálatokat tettek, magas hivatalokat viseltek, mint nagy thánok a legfelső osztályt alkották. Idővel az osztályok közti különbség jelentékeny lett: a nemes earls, a közönséges earls fölött magasan állott. A normann hódítás pedig hűbéres nemességet teremtett. (Gneist: *Englische Verfassungsgeschichte.*)

De bármennyire igaz, hogy a nemesség keletkezésének egyik módja a hódítás, mégis nagy tévedés az előbb mondotakból folyólag, ezt egyedüli alapnak elfogadni, a mint ma több neves író teszi, korunk irányát legyezgetve. Így Gervinus, (*Historische Schriften.* VII.), Passy (*De l'aristokratie*), sőt a híres berlini tanár és publicista Treitschke egész határozottan mondja a nemességre vonatkozólag: «Már eredete is politikai, egy harcziás törzs leigáz alsóbb vagy elvénült művelt-

ségü nemzetet és alkotja ez újonnan keletkező politikai nép nemességét.» (*Gesellschaftswissenschaft.*)

A nemesség uralma azután századokra terjed ki, stabilitást ad és maga is stabilissá lesz. Létét minden oldalról támogatják: a természetszerű processus, melylyel keletkezett, a traditio, a legfontosabb munkában való jártasság és a nemesség képezi a vagyonos elemet. Úgy, hogy míg a viszonyok nem változnak az ok hiányzik, mely miatt fölényét elveszítse. Ha pillanatra támadnak is ellene zavarok, csakhamar minden visszatér a régi mederbe, mert a nemesség a társaság jogos és természetes vezetője.

Hány esetet lehetne fölhozni a történelemből, melyekből kitünik, hogy a társaságnak a nemességre, mint vezetőre, szüksége volt? Így Angliában II. Richard alatt Franciaországgal kötendő békére vonatkozólag, a polgárság képviselői is megkérdéztettek és őszintén bevallották, hogy sokkal kevesebb jártassággal bírnak az ügyek intézésében, semhogy önálló véleményt adhatnának, azért a nemesség határozatához csatlakoznak. Svédországban pedig a parasztok kamarája nem akart határozni, mielőtt a nemesség, papság tanácskozása által az ügy állásáról kellő fölvilágosítást nem nyert. Hogyne tekintette volna tehát ez osztály kiváltságait igazságosnak azon szolgáltatokért, melyeket csak egyedül volt képes a népek tenni?

De midőn a nemesség a gondolkodás és akarás jogát igénybe veszi, egyszersmind az alsóbb osztály oltalmáról gondoskodik is és azt úgy a gazdasági, mint a közéletben vezeti. A görög eupatridák földadataként a nép oltalmazása tekintetett. A római patronus és cliens közötti viszony eredetileg nem volt egyéb, mint hogy a római nemesség, a vele szemben nagyon is alárendelt helyzetbe került alsóbb osztályt oltalmába vette. A hüberiség egyik momentumát a védelem képezte. A jobbágyság a földesúr oltalma alatt állott. Az angol Magna Charta, melyet pedig a győztes nemesség diktált földnélküli Jánosnak, számos a nép előnyére szóló intézkedéseket tartalmaz; ugyanígy a magyar arany bulla is.

Vannak államok, melyek a climának, föld minőségének, vallási tételeknek befolyása következtében a fejlődés csak e fokára jutnak el, s azután az életben, mint intézményeikben

megmerevednek. Evvel a nemesség magának az uralmat biztosítja.

Ott azonban hol a társadalmi életet inkább a szabadság szelleme lengi át, a haladás eredménye mindenek előtt az alsó osztályok emelkedésében mutatkozik. Az alsó osztály az, mely anyagilag és szellemileg gyarapodik és cultur intézményeit kifejti. E fejlődés azután tovább zökkenti a történet szekerét.

A megvagyonosodott és független polgár már nem kénytelen életét szűk foglalkozási körében tölteni le. Értelmet megfigyelések, gondolkodások által erősítheti, ismereteit pedig tanulmányok által. Mi sem gátolja, hogy meg ne szerezze azokat a tulajdonságokat, melyek a nemesnek előnyeiképezik, sőt fölül is múlhatja őket.

Továbbá sajtáságos jelenség, hogy a polgári osztály fejlődésével a nemesség elkorcsosodása karöltve jár. E tények közt a kapcsolatot meg lehet találni. A sikerrel végzett polgári munka teszi az életet kellemesebbé, kényelmesebbé; ezer csábót, ingert kínál. Mindennek a lemondást, akarattfékezést meg nem szokott nemesség csak ritkán tud ellenállni; inkább közre működik, hogy az úr, mely eddig a polgári osztálytól elválasztotta, kisebb legyen. A társadalomban azután lesznek kiváló elemek, melyek a nemességhez nem tartoznak; a nemesség kebelében pedig számos olyan, melyek már nem kiválóok. A hol ez az állapot bekövetkezik, ott megindul az izgatás a nemesség kiváltságai ellen. A történetből pedig tudjuk, hogy ezt az agitációt mindenütt az alsó osztály győzelme kíséri, mert a jognak már természetében van, hogy a társadalmi viszonyokhoz alakuljon. Minden kornak meg van a maga joga, mely vele együtt fejlődött ki, s mely a társaság szokásait, erkölceit és hitét kíséri.

Athénben az elkorcsosodott eupatridák — nemesek — elvesztik előjogaikat az ipar, kereskedelem által meggazdagodott alsó osztály előnyére. Rómában a patricziusok kiváltságait a vagyonos plebejusok szüntetik meg. S nem ezt látjuk-e századunkban ismétlődni mindenütt a continensen? A meggazdagodott, kiművelődött, kormányzásra alkalmassá lett polgári elem, az elzüllött, vagy változott viszonyok közt értéktelenné lett nemességet kiváltságaitól megfosztja.

De ki is csodálkozhatnék azon, hogy például a múlt század végén a francziáknál a nemesség kiváltsága türhetetlenné vált. Egy társaságban, a hol a kormányzói, közigazgatási, bírói állások polgári származású tisztviselők által töltek be, a nemességnek a sinecurák maradtak; a katonai állásokra pedig a polgárság ép oly alkalmas volt, mint a nemesség, sőt alkalmasabb, mert edzettebb. Egy társaságban, a hol egy Voltaire jegyzőnek a fia, egy Diderot képesnek fia, egy Rousseau órásnak fia, a szabófiú Marmontel, az alamizsna névelt Laharpe első szerepet játszanak.

A nemesség pedig a közönséges polgári mértéken is alul száll. «Tüzérségi vizsgálatok alkalmánál Chérin geneologus mellőzi a nem-nemes származásúakat, Bossue abbé, menyenyiségtan tanára pedig a tudatlanokat, s ekkor kitűnik, hogy a nemes családokból származó növendékekben a képesség, a tehetségesekben a nemesi származás hiányzik. Nemesnek és tanúlnak lenni olyan két fogalom, mely egymást kizárni látszik; száz növendék közt négy-öt van, kik e fogalmakat egyesítik.» (Champfort: *Caractères* etc.) Hasonló esetek körünkben mindenütt ismétlődtek.

A mondottak feleletet tartalmaznak arra a kérdésre is, hogy vajon az aristokratia fogalma a nemességével összeesik-e? A gyakorlati életben úgy, mint az irodalomban e két kifejezést alternative használják, bár egy-két író megrójjá ennek helytelen voltát. Már Aristoteles azt mondja, nemesiséget azok képeznek, kiknek családjában ősrégi a gazdagság és az erény, míg az aristokrátiát a jobbak. Újabban ismét Riehl választja szét a fogalmakat, de azért maga is az általa gáncsolt hibába esik.

A nemesség, midőn alakúl, ketség kívül az államnak aristokrátiája, mert hisz ép azért jön létre, hogy azt kebelébe fogadta. Ha azonban a fejlődés korlátokra nem talál, később elválnak a fogalmak, mint mondottuk a polgári elem körében lesznek valódi aristokraták, míg a nemesség körében olyanok, kik aristokratáknak nem tekinthetők.

A nemesség kiváltságainak megszüntével új mozgalom keletkezik a társadalmakban. Ismét individualis tulajdonságok azok, melyek az egyének társadalmi, politikai állását biztosítják. A megelőző kor nyugalma eltűnik, s helyét a fölfele törekvés küzdelme foglalja el.

Kezdetben úgy látszik, mintha a szabadverseny teljesen és föltétlenül érvényesítené magát, de csakhamar fölmerül egy tényező, mely az embereket ép úgy elkülöníti, mint hajdan a származás tette: a vagyon.

Carey, az ismert gyakorlati irányú nemzetgazda, definiálja már a vagyont, mint olyan eszközök birtokát, melyek az emberek fölött hatalmat adnak. Nem ugyan mintha a vagyon eo ipso kiválóvá tenné a tulajdonost, hanem mert szükséges arra, hogy valaki a kiválóságról alkotott magas igényeknek megfelelhessen. E kor ugyanis már nagyon előrehaladt, hisz az jellemzi, hogy az általános közműveltség, a volt aristokratikus osztályéhoz, vagy föléje emelkedett.

S a mint a vagyonos elem kilépve korlátoltságából észreveszi, hogy a munka nem a sorstól szegényre bocsátott nyomorúság, hanem az egyén fejlesztésére szükséges eszköz és elkezd dolgozni, olyan concurrentiát állít a vagyontalanokkal szemben, a melylyel megküzdeni lehetetlen. Ezután már ép oly ritka lesz az az eset, hogy a vagyontalan a vagyonosok közé emelkedjék, mint a milyen ritkán lett a parasztból, polgárból nemes. Tudják ezt jól a socialisták, ez képezi mozgalmuk alapját. Tocqueville arra a meggyőződésre jutott Amerikában, hogy a szegények és vagyonosok között sokkal nagyobb az űr, mint a milyen a nemes és nem nemes közt volt a középkorban. (I. m.)

Egyébiránt állításunk mellett alkotmányok is bizonyoságot tesznek. Athenben, miután Drákó törvényei a nemesség uralmát megszilárdítani nem tudták, Solon a vagyon alapján osztályokat állított föl különböző jogokkal. Ugyanezt tette Servius Tullius Rómában, hol később pedig az optimates és az ordo equester vagyonra támaszkodó felsőbb osztályt alkottak. Theognis költeményeiben olvashatjuk, hogy Mégárában a nemesség bukása után a gazdagok uralkodtak. Rhegiumban hosszú időn keresztül a kormányt gazdagok kezelték. Thuriában a politikai jogok csak vagyonosoknak adtak.

A nemesi kiváltságok megszűnése után a cím társadalmi tekintélye még egy ideig fennáll a traditio következtében, s a hol a régi címmel vagyon párosul, a közönséges gazdagot megelőzi.

Eredménykép mondhatjuk, hogy korunkban a vagyonos osztály szolgáltatja az aristokratiát; azokban, kik a vagyont

mint eszközt jól fölhasználva egyéniségök által kiemelkednek s vezetői lesznek a társadalomnak.

III.

A NEMESSÉG ÚJJA SZERVEZÉSÉRE IRÁNYULÓ KÍSÉRLETEK ÉS JAVASLATOK.

Számos politikai író és államférfi a nemesség sülyedésében az arisztokratia elenyésztét látja s attól félve, hogy a fölügyelet és korlát nélkül érvényesülő demokratia kicsapongóvá lesz, a régi nemesség érdekében emelt szót.

Franciaországban már a nagy forradalmat megelőzőleg foglalkoztak a nemesség restaurálásának eszméjével. A tervezőknek azonban a forradalom megmutatta, hogy elkéstek.

I. Napoleon, midőn visszaállította az egyeduralmi alkatot, nemesség szervezését is elhatározta. Egyrészt, hogy monarchiája ne álljon oly egészen elszakítva a múlttól, hanem lehetőleg régi emberek és intézmények vegyék körül; de e mellett gyakorlati államéletre való tekintetből is, mint ez egy Benjamin Constant-hoz intézett leveléből kitünik: «Szükséges az arisztokratia és pedig mindenkifölött szükséges a szabad államban, hol a demokratia befolyása túlnyomó. A mely kormány megkísérti egyik elemmel élni, olyan lesz, mint a léghajó, ellenállhatatlanul hajtva azon irányban, a merre fújnak a szelek.» E mondás örök igazsággként állhat, bár tévedett, midőn a nemességet az arisztokráciával confundálta, s az arisztokráciát a nemesség, nemesi címek visszaállításával vélte megteremthetni.

Napoleonnak terve megvalósítása nem volt könnyű. Maga is a forradalomnak gyermeke és oly egyénektől körülvéve, kik az egyenlőséget hirdető köztársaságot szolgálták és uralma alatt nőttek nagyra.

Ezért első kísérletét Olaszországban tette, s csak miután tapasztalta, hogy a herczegségek s herczegi címek adományozása sem környezetében, sem Franciaországban visszatszést nem szültek, fogott az általános szervezéshez.

A nemesség szervezésének eszméjével azonban nem

csak a kormány körében, hanem a társadalomban is sokat foglalkoztak. Több emlékiratot ismerünk, melyek rendszeres tervet tartalmaznak. Így Jonin de Saint-Charles három osztályra óhajtja a visszaállítandó nemességet osztani; hasonlóképp Emile Budin tribun is. Továbbá Levis herczeg (1806), ki az újonnan alkotandó nemesség számára örökös állásokat sürget. Cambacérés pedig Napoleon elé terjesztett javaslatában a nemességet az államszolgálattal gondolja egybekötöni. Ez utóbbi javaslat 1808-ban márczius elsején kelt rendelettel léptetett életbe. E szerint a nemesi cím az egyéni érdem, illetőleg a magas állásokat kitünően betöltők jutalmazására áll fönn.

A nemesség azonban személyhez kötött és örökössé csak akkor lesz, ha a birtokos meghatározott jövedelmű majoratust képes utóda számára biztosítani. A legmagasabb állást betöltők megkaphatták a herczegi címet, és a legidősebb fiúra átörökíthették, ha számára 200,000 franknyi évi jövedelmet nyújtó majoratust hagytak. A miniszterek, senatorok, államtanácsosok, a képviselőház elnöke grófi címet örökíthettek át, ha 30,000 franknyi jövedelemmel bíró majoratust alkottak. A kisebb állások bárói címmel járnak, a becsületrend tagjai lovagi címet viselhetnek, és ez utódaikra átszáll, ha az előbbieket 15,000 frankot, az utóbbiakat 3000 frankot jövedelmező majorátust köthetnek a címekhez. — E föltételek mellett a régi nemességnek is megengedett, hogy címeit használhassa.

De a nemességnek nem csak az a rendeltetése, mint az alakító decretum kifejezi, hogy a trónt fényvel vegye körül, hanem hogy az alattvalók között dicséretes verseny keletkezzen és megörökítse annak emlékét, miszerint az állam a kiváló szolgálatokat jutalmazza. A trónra lépő Bourbonok föntartják a nemességet, hozzá adva a régi monarchia nemességét és a pairek kamarájában kitünő politikai jogokat biztosítanak számára. Daczára azonban a majorátusoknak és a kiváltságoknak, e nemesség nem nagy tekintéllyel bírt s az idősb Bourbon ág bukásakor jelentőségét elvesztette. X. Károly trónjának megdőlésével az új nemesség a régivel együtt megszűnik és senki sem gondolt arra, hogy újra szervezze, hogy a származáshoz politikai előnyöket kössön. A nemesi címek jogosulatlan használatát törvény tiltja ugyan, de a francia állam

azért nemességet, nemesi osztályt nem ismer. Birói ítéletekben lőn kimondva, miszerint a hercegi, örgrófi, grófi és bárói czímek, valamint a nemességet jelző «de» szócska nem rangot, nem osztálykülönbséget jelent, hanem az illető család nevének előrészt teszi.

Míg Franciaországban a nemesség visszaállítására történtek kísérletek, Németországban föntartására törekedtek.

Már 1770 körül fölveti Möser Justus a kérdést: «Miért nem idomul a nemet nemesség az angol szerint?» és feleletében, mely először hirlapi czikkeben jelent meg, később pedig *Patriotische Phantasien* szép részét képezi, egész tervet ír le, mely szerint a nemesség átalakítandó lenne. De szózata visszhangra nem talált; az általános áramlat nem annyira a nemesség restaurálására, mint inkább nemesi kiváltságok megszüntetésére irányult.

Az eszme azonban időnként föl-föllépett, s a közérdeklődést kisebb-nagyobb mértékben fölkelte: Poroszország tündöklő államférfia, Stein báró, 1807-ben a porosz nemesség újjá szervezését tervezte; szót emeltek még Bluntschli, Riehl, Treitschke, Walcker. A tervezetek új gondolatokat nem tartalmaznak. Az angol mintát ajánlják utánzásul, könnyen érthetőleg, miután egyedül az angol nemesség tartotta fenn magát, mint életerős nemzeti institúció. Stein javaslata még a legrészletesebb. Szintén azt az álláspontot foglalja el, hogy a nemesség csak államszolgálatban szerezhető meg. De a nemes származás egyedül azon esetben adna jogot a nemesi címre, rang viselésére és azzal összekötött előnyök élvezésére, ha az illető meghatározott vagyonnal bír, ellenkező esetben a jog nyugodnék. A vagyon pedig majoratusok alakjában lenne a családhoz kötendő. A nemesség előnye, a rang elsőbbségén kívül, a felsőházban való részvétel lenne és föladata a demokratia korlátozása. (Pertz: *Leben Steins.*)

E tervek szerinti reform megvalósítására ugyan történetek kísérletek, de minden komolyabb eredmény nélkül. A nemesség hangoztatja a reform szükségét, de érte mit sem tesz. Ellenkezőleg, többször bebizonyította, hogy reformot ellenszegüléssel fogadna. (Bluntschli: *Lehre vom modernen Staat*. I. kötet.) A közvélemény előtt pedig a nemesség reformálása, általában minden, mi a nemességnek, mint ilyennek létét támogatja, népszerűtlen. Találólág jegyzi meg Riehl: «A né-

met könnyebben visszatér a megtestesült ördögben való hithez, mint a született nemesség észszerűségéhez». (*Die bürgerliche Gesellschaft.*)

És a reformtörekvés sikertelen volta természetes. Mint fentebb mondtuk, a nemesség a társadalomban rég megalakul már, midőn az állam intézményeivel elismeri, hogy az állam csak a létezőt constatalja. Oly nemesség tehát, mely a közfelfogásban kiválóságát rég elvesztette, intézményekkel vissza nem állítható. Ha a nemesség régi befolyása után vágyik, a restaurálás munkáját első sorban magának kell végezni saját kebelében az által, hogy a változott viszonyokhoz alakul és tulajdonságaival, tetteivel megmutatja, miszerint a társadalomnak aristokratiája.

IV.

A FELSŐHAZ ELEMEL.

A fejtegetettek szerint tehát valamely felsőház alakításának konkrét eseténél, az állam azon tagjait kell megkeresnünk, kik egyéniségök alapján az államérdek szempontjából hivatottak, hogy a törvényhozáshoz tanácsukkal járuljanak. E tétel tulajdonképen el van ismervé demokrátiákban is, csak hogy ott a nép jelöli ki a kitünöket.

Legkövetkezetesebb eljárás lenne, ha a felsőház tagjai, tekintettel egyéni alkalmasságukra külön-külön neveztetnének ki. A kinevezés azonban csak a kormány által történhetné és így a visszaéléseknek tág tért nyitnánk. E helyett tehát a monarchicus alkotmányok bizonyos előfeltételeket állítanak föl olyformán, hogy az ezeknek megfelelők rendes emberi számítás szerint, az adott viszonyok között az állam jobb elemét képezik; a kormány kinevezését pedig lehetőleg szűk körre szorítják.

Ha a felsőház az állam aristokratiáját fogadja kebelébe; jóvá téve lesz a képviselői rendszer számos hiánya, valamint elejét vesszük azon visszásságnak, hogy a törvény csak matematikai processus legyen. És ez által nem teremtünk aristokratiát, mert hisz ez magától jön létre, hanem a közérdekben alkalmazzuk.

Ha az államélet szervezete az élettől messze el nem maradt, a főrendiházba, az új felsőház számára sok hivatott tagot kell találnunk, mert az élet nem szakít egyszerre a múlttal. Vizsgáljuk tehát mindenekelőtt főrendiházunkat, amúgy is megérdemli az elsőséget, mert századokon keresztül helyét jól megállotta.

A főrendiház maga egészében, jelenlegi szervezetével, mindenkit arra a meggyőződésre fog vezetni, hogy rég elmúlt idők kamarája, melyben ugyan meg volt a jogosultság arra, hogy első kamara legyen a szónak szoros értelmében, de mai viszonyok közt még is csak egy középkori institutió, mely az alsóházzal ellenmondásban van, s így lejárta magát. Az még csak érthető, ha egy középkori kastélyt, mint múzeumon kívül levő antique dolgot az utókornak megőrizünk, de ki akarna vele egy stratégiailag fontos helyet megvédeni?

Tudjuk jól, hogy a nép maga magát becsüli meg, ha régi intézményeit tiszteletben tartja; hogy a kegyeletben, e speciális conservatív tulajdonságban, a lélek egész nemessége nyilatkozik, mely jobbat is ismer, mint a kapaszkodó előny számításait, s a közéletben kitünököt nem bányáknak nézi, melyeket kiaknázva, el lehet hagyni, hanem a jövőben is jutalmazza a múlt érdemeit. Csakhogy a törvényhozás munkája, mint minden munka, megfelelő képességet igényel, s valamint nem kívánhatnánk attól, ki betűt nem ismer, hogy olvasson, úgy nem bízhatjuk meg törvényhozással azt, ki erre képtelen. Ez nem speculatio, hanem egyszerű igazság.

A történeti jogfejlődést sem abban keresném, politikai szempontból pedig épen nem, hogy az egyes jogintézmények csak lassan, apró részletekben alakuljanak át — ez csak a következmény legyen — hanem azon igazságban, mely szerint a természetben nincs ugrás; vagyis a lassan változó és alakuló étellel a jog lépést tartson. Ha e tekintetben mulasztás történt, ha a jog az élettől messze elmaradt, a mi magában abnormis állapot, akkor e jog fokenkénti változtatását a politikai eszély akadályozza; a hibát a régi jog föladásával lehetne jóvá tenni. Valószínű, hogy ez az ugrás is bajt von maga után, a mi azonban sokkal kisebb lesz, mintha a társadalom szervezete az étellel disharmoniában van. Midőn politikai principiumként a történeti jogfejlődést hangsúlyozzák, tulajdonkép nem érthetnek egyebet, mint az állapotok fokozatos fejlődését.

Pusztán a jog lassú változtatásában gyönyörködni, tekintet nélkül a nép viszonyaira, nem lenne más, mint theoriátömjénezés. Egy régi jogot nem azért tisztelünk és törekedünk bár változtatott alakban tovább eltetni, mert szürke a vénségtől, hanem hogy a jog kísérje a társadalmi élet változásait.

A mi a szerzett jogok tiszteletét illeti, erre csak azt jegyezzük meg, hogy lenyeges különbség van a közjog és a magánjog között. A magánjog az egyesé s az állam azért áll fönn, hogy ezt biztosítsa. A közjog az állame és az állam érdekében gyakoroltatik. Az állam saját érdeke szempontjából adja, változtathatja, vagy egészen elveheti.

Nem azt fogjuk tehát vizsgálni, hogy a főrendiház milyen alakítást igényel, hanem, hogy bir-e olyan elemekkel, melyek a jelenlegi viszonyok közt a felsőházban helyt nyerhetnek.

A főrendiházban mindenekelőtt a római katolikus főpapságot találjuk: *ecclesia præcedit*. De egyszersmind első elem, hogy a felsőházban is örömmel üdvözöljük. A magas clerusnál minden tényező egyesül arra, hogy a felsőháznak tagja legyen. Állásában, úgy, mint anyagilag független; fejdelmi vagyonával minden igényeit kielégítheti. Ezen előnyök-höz csatlakozik még a műveltség, tudomány, ügyekben való jártasság, s bár nagy látkörrel bír, az alsó osztályok viszonyait is ismeri, mert míg állásához jutott, ezek között tette meg az utat. A tekintély, közbizalom pedig körülveszi. Arra meg, hogy a főpapság körében, az egyéni kitűnőség jövőre sem lesz kisebb, garantiát látunk azon testben, melyből kikerül.

Azt az ellenvetést persze lehetne tenni, hogy a főpapságot felekezeti szempontok akadályozzák meg, miszerint magas tehetségeit az államügyek körül érvenyesítse. De ez ellen hosszú tapasztalás szól. Mielőtt *doctrinairek* az állam és egyház közti viszonyt fejtegették volna, a magyar papság már megtalálta helyét; a felekezeti érdeket a legtöbbször össze tudta egyvetetni az állampolgári kötelességgel. Ritka lesz azon eset, a melyet a római katolikus főpapság felekezeti szemüvegen keresztül fog tekinteni. Jellemző, hogy a felsőház kérdését komolyabban tárgyaló írók között nem találkozunk egygyel sem, ki a főpapság felekezeti czelokra irányuló törekvésétől tartana.

Már a czimzetes püspökök egészen más szempont alá esnek. Nem szól mellettök egyéb, mint az üres cím s némi történeti jog. Az egyéni kitünőség máskép nyerhet elismerést.

Hogy a többi felekezetek főpapjai, mint ilyenek tagjai legyenek-e a felsőháznak, attól teendő függővé, vajon az állás, mint ilyen indokolja-e kellőleg a jogot. Kíván-e oly magas qualificatiót, teszi-e az egyént, oly kitünővé, hogy a felsőházba jogot adjon. Vallásfelekezetek képvisellete elvből negálandó. A római katolikus clerus sem mint a felekezet képviselője, hanem mint kitünő elem részese a felsőháznak. De ha az állásban a jogot okadatolva találjuk, akkor egyformán illeti az meg a felekezetek minden főpapját. Ha pedig, általunk nem ismert indokokból a felekezeti főpapság részvétét kisebb számhoz kell kötni, szerintünk a kijelölésre czélnek megfelelőbb mód volna a kebelbeli választás mint a miniszteri javaslat által elfogadott szolgálati időtartam. A választó egyház inkább meg tudná határozni, ki való közülök a felsőházba mint a szolgálati időtartam veletlene.

A főrendiház második elemét az ország zászlószínei, vagyis azok képezik, kik a múltban a király után a legfőbb közjogi tevékenységet végezték. Ez állások hajdan ép úgy igényeltek tehetséget, mint a hogy külsőleg dignitásoknak tekintettek. Az elsőből következett, hogy a legkitünőbb hazafiaknak osztattak, az utóbbiból, hogy a tehetségnek vagyonnal párosulni kellett. Ezeknek alapján a zászlósurak csakugyan hivattottak voltak a régi főrendiházban helyet foglalni. Ma már azonban a viszonyok változtak. E hajdan kitünő állások egyszerű czímmé lettek. A zászlósúri üres méltóságot bárki elbírnja viselni, a nélkül, hogy különös tehetségek birtokában volna. E méltóságok tehát csak akkor lesznek jogosultak a felsőházba, ha fölteszszük, hogy mindig a legképesebb hazafiaknak adatnak. De minden körülmények között a zászlósok csak a kormány által kinevezettek számát szaporitják, közjogi jelentőségök egyedül a felsőházi tagságban nyilvánul.

A változott viszonyok szólnak a főispáni állások ellen is. Régente dignitásoknak tekintettek és a legelőkelőbb magyarok neveztettek ki ez állásokra. De ma már a főispánok nem dignitáriusok, hanem a közigazgatásnak fontos tényezői, a kormánytól függő, fizetéses hivatalnokok, kiket foglalkozásuk a vidékhez köt, s kik minél alkalmasabbak a

közép és alsó fokú igazgatást vezetni, illetve a főfelügyeletet gyakorolni, annál kevésbé foglalkozhatnak a nagyobb szabású állami ügyekkel. De a mondottak csak magára az állásra szólnak, mert ha a főispánok jelenlegi díszes sorát tekintjük, azok között számossal találkozunk, kik a felsőházi tag minden kellékeivel rendelkeznek. A traditio pedig mellettök van.

A főrendiház utolsó alkatrészét a magyar főnemesség képezi. Vizsgáljuk ez elemet elfogulatlanul. Már föntebb elmondottuk a történeti jogra vonatkozó nézeteinket. Ha tehát ez osztály állását egyéb nem támogatná, mint a történeti jog, akkor bizony egy szót sem vesztegetnénk e korszak utódok érdekében. De mi a főnemesség kebelében erős egészséges elemet látunk, mely összehasonlítva a többi osztály fejlettségével, méltó magas helyére; s hitünk szerint annál többet teend, minél jelentékenyebb befolyást biztosítunk számára. Azt pedig senki sem tagadhatja, a ki a társadalmi életben némileg tájékozott, hogy Magyarországon ma még a közönség előtti tekintélyt, sőt bizalmat illetőleg egy gazdag, ősi származással bíró értelmes mágnással senki sem versenyezhet. Hiába nem rég hagytuk el a rendi szervezetet s ezért kell a történeti jogot respectálni. De a rang ma már csakis akkor imponál, ha körében találjuk mindazt, mit eszményileg fogalmához csatoltunk. A pusztaság cím varázsát szétépte a tapasztalás, legfőjebb fájó érzést kelt még, mint a midőn nagyságot látunk zuhlott állapotban.

Azon tulajdonságok pedig, melyek a főnemes felsőházi qualificatióját adják — anyagi önállóság, függetlenség, gondos nevelés, külviszonyok ismerése, bizalmas összeköttetés az államügyeit közvetlen intézőkkel, annak lehetősége, hogy magát minden particularis érdek fölé helyezze — egy tényezőre támaszkodnak: a vagyonra. Vagyon nélkül a főnemest rangjának átka nyomja; olyan, mint a trónvesztett dynasta, se ég, se föld be nem veszi.

De nem minden neme a vagyonnak egyformán alkalmas, hogy az egyéni függetlenséget és önállóságot biztosítsa, s hogy a tulajdonost a köznapi életből, valamint küzdelmeiből kiemelje. Hogy a vagyon biztonságot nyújtson, magának is biztosnak kell lennie. Ilyen tulajdonsággal pedig csak a földbirtok-bíró. Nem lehet ellopni, nem lehet elveszteni,

tiszta munkát ad, csak természettel fűz össze és megteremtője a patriarchalis erényeknek. Az ingó vagyon bizonytalan, számos esélynek kitett, s ha a tulajdonos activ módon él vele, rabja érdekeinek.

Igaz, hogy számos doctrinair tetszeleg magának azzal a fölfedezéssel, miszerint napjainkban a földbirtok sem biztosabb az ingó vagyonnál, miután nagy ipari vállalatokkal van összekötve. Ebből csak az igaz, hogy a risicóval járó foglalkozás a biztos vagyont is tönkre teheti. De a mi magyar viszonyainkra ez még a messze jövőbe sem szól.

Továbbá arra nézve, hogy a vagyon valakit politikai szempontból kiválóná tehessen, szükséges még, miszerint ősi legyen a családban. Századok előtt fölismerték már ezt. Gregorius Touronensis mondja krónikájában: «a vagyon is előkelővé tehet valakit, de csak akkor, ha régi a családban».

A parvenu, bár tán legnagyobb elismerésünket érdemli, vagyónának ő csak ügyes szolgája volt, de annak kitünővé tevő hatását még nem ismerte. Minél inkább fáradott üzletében, tökéletesedett foglalkozásában annál inkább kénytelen volt saját művelését elhanyagolni. A vagyon jelentősége egy a jól fölhasznált eszközével. Ki csak vagyonára támaszkodik, rendesen ellenzésre talál. Közönséges érzés a vagyonnal szemben nem a tisztelet, hanem az irigység. Senki sem fogja vitatni, hogy egy pusztán vagyonra támaszkodó felsőház Európában egy napig sem tarthatná magát.

A magyar főnemesség vagyona azonban mind a két előfeltétellel bír: földbirtokban fekszik és ősi a családban. A miniszteri javaslatban foglalt 3000 forintnyi egyenes adó ugyan magas censusnak látszik, kisebb jövedelem is képesíthet arra, hogy valaki kellő qualificatiót szerezzen magának. E census csak azon szerencsés körülményben lelheti magyarázatát, hogy még e mellett is született főuraink képezik az új felsőház többségét.

E családok tagjaitól várjuk, hogy átadják parlamentünknek az ügyintézés körüli tapasztalás kincsét, mely családokban az ősi joggal egyetemben generációról generációra háromlott, s melyet pénzen megvásárolni nem lehet. E családok védbástyái a történeti fejlődésnek, a mint ők képviselik a történetet.

A miniszteri javaslat azon része, hogy a főnemesi címmel, de a meghatározott vagyonnal nem bírók törvényhozó joga nyugszik, azonban újra föléled, ha a vagyont megszerzik, elvileg kifogás alá jöhet. Az a szegény mágnás a középosztály, vagy még alsóbb osztály életét élve tán generációk óta, ez osztály tagjaihoz lesz hasonló, s ha valamely utód vagyont képes szerezni, ép oly parvenu lesz, mint osztályának bármely tagja. De ez ellen véd első sorban a magas census. Fölötte ritka lesz az az eset, hogy teljesen vagyontalan a censusnak megfelelő birtokot szerezzen; és még az ilyen esetben is jutalmazná az ősök érdeme az utódot, mert mint Riehl mondja: «A valódi aristokrata (a nemest érti) kitünősége, családjá történeti öntudatában rejlik». Sok ösztönző momentum van a nagy példákra való visszaemlékezésben. A francia forradalmárok megbámulták azt a lelki erőt, melylyel a salon levegőn elpuhult nemesség, nők, férfiak egyaránt, a halált fogadták. De hát mikor ez a nemesség maga előtt látta őseit talán szent Lajos idejétől fogva, a kik mind bátor emberek voltak és — noblesse oblige.

Igaz, hogy a származás érzete a társadalomban előkelő állást elfoglaló östől való távozás által mindinkább homályosodik. És azért lehetne tán a jog föléledését bizonyos időhöz, például egy századhoz kötni. Az elévülésnek nem csak a magánjog, hanem a közjog körében is helye van. Ha pedig a meggazdagodott utód különösen érdemes az ősnek jogára, a fejedelem újólag adományozhatja.

A felsőház egyéb elemeit azok képezzék, kik az említeteken kívül a kor aristokratái. A kik egyéni képességeik következtében a közönséges fölé emelkednek. De mikép nyerek jogosítványukat?

Demokratikus óhajoknak megfelelő a népválasztás lenne, de mi nem gondoljuk alkalmasnak e módot, mert nem látunk semmiféle biztosítékot, hogy a választás csakugyan alkalmasra esnek; s a nép a maga számszerinti többségében már az alsóházban képviselve van. Fölmerült az a gondolat is, hogy a felsőházban a törvényhatóságok küldöttei üljenek. De vajon a képviselők nagy része nem a törvényhatóságok képviselője-e, a mennyiben politikai látköre ezek határaitól össze esik első sorban is ezek viszonyait, érdekeit ismervén. A törvényhatóságok külön érdekeinek képviselőit pedig csak

nem gondol senki, ha e fölfogást elvetettük az alsóházra, mikép alkalmazhatnók a felsőházban. A megye ma már nem államügyeket intéző, hanem közigazgatási test. Sok munkára s nagy időre van szüksége, hogy föladatának e téren jól megfelelhessen. Azt a magyar typust pedig nem óhajtjuk többé bemutatva látni, mely folyton államügyekkel birkozik, de saját tűzhelyének legegyszerűbb dolgát sem képes helyesen elintézni.

Az 1831-diki francia alkotmány előírja azon állásokat, a melyek közül az államfő a felsőházi tagokat kinevezni tartozik. Ha evvel a fejedelem kinevezési joga kimerítettik, akkor lehetetlenné van téve, hogy más téren kitűnökkel szemben érvényesülhessen, a visszaélés pedig nincs megakadályozva.

Egyes állások azonban kétségtelen léteznek, melyek oly magas qualificatiót igényelnek, hogy a ki ennek megfelel, azt az általános tekintély méltán környezi. Ilyenek hazánkban a legmagasabb bírói állások, melyeknél meg van az egyéni függetlenség, nagy képzettség, ügyismeret. De ezek mellett ilyenek még a legmagasabb katonai állások. E fokon már a függés alig érezhető; a műveltség, szakismeret, tekintély pedig föltalálható. Azt hiszem attól sem kell tartani, hogy ha a felsőházban való részvétel jogát állásokkal kötjük össze, az állásnak ártunk, a mennyiben a kormány a kinevezendőkben inkább párthiveket keresend. Nem valószínű, hogy valamely kormány a miniszteri felelősség ærájában legmagasabb állásokat egy szavazatért alkalmatlan egyének kezeibe tegye s így saját bajait szaporítsa.

Továbbá vannak egyes testületek, melyek rendeltetésök-nél fogva kitűnőbb elemekből alakulnak. Ilyeneknek tekintem az egyetemeket és az akadémiát. Valamennyit a felsőházba hívni, számuk miatt lehetetlen és egyik-másik tagjok inkább alkalmas is. Ez esetekben ismét kebelbeli választásnak látnók helyét. A testület maga leginkább meg tudja határozni, hogy ki lesz alkalmas kebeléből a felsőházba. A budapesti egyetem, vagy a magyar tudományos akadémia küldötte, a magyar törvényhozó testnek bizonyára nem válnék szégyenére.

Az élet különböző ágaiban föltűnő és felsőházba alkalmas egyének közül a fejedelmi kinevezés válogathat. Ide vo-

natkozólag csak azt jegyezzük meg, hogy a törvényhozás érdeke kívánja, miszerint a kinevezendő bizonyos államférfúi ismeretekkel is bírjon. A felsőház rendeltetése, mint mondtuk, nagyban hasonlít az államférfú föladatához. Már pedig valaki, lehet például kitünő festő, a nélkül, hogy államférfúi tulajdonsággal bírna. Végre a kinevezés előfeltételekép kellene tekinteni, azt a függetlenséget, önállóságot úgy lefelé, mint fölfelé, melyet az igazság objectiv kutatása igényel.

NAGY ERNŐ.

A NEMZETGAZDASÁGTAN ANGLIÁBAN.

Nem szenved kétséget, hogy alig van tudomány, mely gyakorlati érdekeinkkel oly szoros kapcsolatban állna, mint a nemzetgazdaságtan; minden tévedése e tudománynak millióknak jólétét veszélyeztetheti, a mint minden igazsága millióknak boldogságot, anyagi és erkölcsi haladást okozhat. Ez okból, azt hiszszük, mindenkit érdekelni fog egy pillantás e tudomány újabb fejlődési menetére, haladására és esetleg tévelygésére saját hazájában, Angliában.

A nemzetgazdaságtan sorsa szülőföldjén igen változó volt. Mintegy száz éve, hogy e tudomány a figyelmet magára vonta. A reformok után sővárgó társadalom Franciaországban és Angliában nagy érdeklődéssel fogadta azon kutatásokat, melyeknek tárgyát a társadalom anyagi jóléte képezte. Elszórt és kapcsolatot nem igen mutató kutatások után következett Smith Ádám epochális munkája *A nemzetek gazdagságáról*. E kutatónak sikerült a gazdasági életet és annak jelenségeit bizonyos általános alapelvekre, alaptételekre visszavezetni, minek következtében e kutatások tudományos értéke jelentékenyen emelkedett. Azonban tevedés volna azt hinni, hogy már a múlt században a tudomány azon elismerésre szert tett volna, melyre kétségtelenül igényt tarthatott. Még e század második negyedében a nemzetgazdasági írók (Malthus, Senior, Macculloch stb.) annak tudatában vannak, hogy a nemzetgazdaságtan állapota tökéletlen és tekintélye kétséges. Sőt még 1852-ben Senior az oxfordi egyetemen tartott első előadásában azon okok fejtegetésével foglalkozik, melyekre e tudomány fejletlensége visszavezetendő.

E helyzet jelentékenyen megváltozott századunk második felében. A nemzetgazdaságtan tekintélye mindinkább megerősödik és az előbbi hitetlenség után egy oly korszak köszönt be, melyben tanai úgy tekintetnek, mint egy új evangelium boldogságot hozó örök igazságai, mint azt oly könyvek, a milyen például Duncklay *Charter of nationja* bizonyítják. A nemzetgazdaságtan most egy ideig oly tudománynak tekintik, mely megingathatatlan igazságokat fedezett föl, törvényeket, melyek épen oly szigorral hajtatnak végre, mint a természettudomány törvényei. Föltétlen bizalom a tudomány tanításába volt ennek következménye és a gyakorlati életben siettek helyt adni követelményeinek. Kétségtelen, hogy a közvélemény e változása nem történt érdemetlenül. A gazdasági élet hatalmas fölpezsdülése a XIX. században több irányban megerősítette a gazdasági tudomány igazságait és az elért nagy siker kétség kívül a legjobb bizonyítéka lehetett e tudomány tételeinek. A szabadságnak, mely e kor politikai evangeliuma volt, csak egyik sugarát képezte a gazdasági szabadság, melyet Smith iskolája tanított. Hozzá járult a sikerhez azonban még egy másik körülmény. A nemzetgazdaságtan John Stuart Mill által oly alakot nyert, mely egészben véve kétség kívül a tudományos igényeknek megfelelő volt és mely a gazdaság tételeit egy logikai egészben, oly rendszerben mutatta be, melylyel szemben lehetetlen volt tagadni, hogy a gazdasági jelenségek a vizsgálódások egy külön körét képezik, és hogy e vizsgálódások épen oly tudományos apparatust követelnek, mint akármely tudomány. Azon kívül ne felejtjük el, hogy Mill idejében egyáltalában kimagasló állást foglalt el Anglia tudományos életében és nevének varázsát átvitte azon tárgyakra is, melyekkel foglalkozott. Így történt, hogy a nemzetgazdaságtan, melyet egyfelől Smith nem szigorú tudományként tárgyalt, másfelől Ricardo roppant nehéz, elvont fejtegetésekkel majdnem megközelíthetlenné tett, ez időben a tudományok rangjára emeltetett, a nélkül, hogy ez által népszerűséget elvesztette volna, sőt csak most tekintették olyanoknak, melynek alapigazságaival mindenkinek meg kell ismerkednie.

A nemzetgazdaságtannak e boldog, zavartalan korszaka nem tartott soká. Addig, míg Mill élt, tekintélye a másképp vélekedőket jóformán teljesen hallgatásra kényszerítette. A

nemzetgazdaságtan biztos alapra látszott fektetve lenni, mint akár a matematika, alapigazságait és azok fontosabb alkalmazásait a gyakorlati élet kérdéseire senki kétsegebe nem vonta. Azonban alig húnyta be szemét Mill, ki oly befolyást gyakorolt kortársaira, mint kevés bölcselkedő, és már is minden oldalról találkozunk kétkedőkkel, sőt támadókkal. Tulajdonképen pedig a Ricardo-Mill-féle nemzetgazdaságtan, mint egyesek nevezik, még Mill életében is ki volt téve támadásoknak és ezek között legválságosabb volt az, melyet Thornton intézett ellene, mert Mill arra csakugyan elismerte, hogy egyik legfontosabb elmélete, mely a munkabér-kérdéssel kapcsolatban van, hiányos. A nemzetgazdaságtan positiója jelentékenyen változott, sőt majdnem azon veszély fenyegeti, hogy a jelen nemzedékre befolyást nem gyakorolva, vezérszerepéről a gazdaság-politikai kérdések megoldásánál le kellene mondania.

Tény az, hogy Angliában e tudomány tekintélyét, akár mint tudományt, akár mint gyakorlati doktrinát sok oldalról kétségbe vonják. Már a *Wealth of Nations* megjelenésének századik évfordulóján tartott ünnepély alkalmával a tudomány ki nem elégítő állapotát emlegették. A *Mind* című folyóirat kijelentette, hogy nincs figyelemre méltóbb jelenség, mint a nemzetgazdaságtan csekély befolyása a mai nemzedékre. Cairnes már 1870-ben kimondta, hogy a nemzetgazdaságtant terméketlen, sőt a reformnak ártalmas tudománynak tartják, mely iránt csak a múltban teljesített szolgálatokért kell hálásnak lenni. Jevons is kijelenti, hogy jelenleg épen úgy gyűlölik a nemzetgazdaságtant, mint valaha a természet-tudományokat. Sőt az orthodox klasszikai iskola egyik legvakbuzgóbb apostola, Miss Martineau, önéletrajzában kijelenté, hogy a tudománynak oly jelentékeny részei követelik az átdolgozást, hogy általában kérdéses: vajon a jövő nemzedékek iránta nem másért lesznek-e hálásak, mint azon nagy igazságért, hogy ezen körben is uralkodnak nagy törvények, mint a természet terjedelmes birodalmában. Látjuk ezekből, hogy a nemzetgazdaságtan népszerűségéből Angliában igen sokat veszített, veszített kétségtelenül azért, mivel a kor tudományos és gyakorlati igényeinek nem felelt meg (nem tekintve természetesen azoknak elégtelenségét, kik a tudománytól olyasmit

követelnek, mit nem teljesíthet, vagy általában nem, vagy nem az igazság meghazudtolása nélkül).

A nemzetgazdaságtan újabb képviselői nem is késtek, a tudomány ki nem elégtő állapotának egész őszinteséggel kifejezést adni. Angliának egyik legerősebb gondolkozója és a gyakorlati életnek is egyik legjelesebb megfigyelője, Bagehot, a tudomány hiányát abban találja, hogy az, mit a nemzetgazdaságtan tanít, csak annyiban igaz, a mennyiben igazak azon előfeltételek, melyekből az kiindul és hogy az általa leírt jelenségek csak olyan társadalomban mutatkoznak, és csak olyanban alakulnak a megállapított törvények szerint, a milyen Angliáé. Az, a mit a nemzetgazdaságtan tanít, nem bír általános jelentőséggel, hanem csak az angol gazdasági életre vonatkozólag igaz. (It is restricted to a single kind of society, a society of competitive comerce, such as we have in England.) Valamivel tovább megy Cairnes, egyike a legsubtilisabb kutatóknak. Ő is ragaszkodik még a régi iskolához, sőt a mint mondja, szomorkodnék, ha ellentétbe helyeznék őt Smith, Maltus, Ricardo és Mill-lel; ő csak át akarná alakítani a nemzetgazdaságtan jelentékeny részét.*) Azonban még e mérséklete által sem tudta e jeles író a régi mesterek tekintélyét jobban megóvni, mint akár egy heves támadással, mert helyesen jegye meg egy újabb író, hogy épen szelíd bánásmódjával többet árt, mint más valaki durvaságával. Nem kíméletesebb Jevons, a londoni University College kiváló tanárának föllepése. Jevons, ki különben egészen új módszer szerint kívánja a nemzetgazdaságtant tárgyaltatni, a *Theory of political economy* című munkájának bevezetésében egyenesen azt mondja: «Mindinkább meggyőződöm arról, hogy a nemzetgazdaságtannak igaz rendszeréhez eljutni csak úgy van remény, ha messze kerüljük, egyszer mindenkorra, a Ricardo-féle iskola zavart és fonák föltevéseit.» Általában igen kevés kímélettel szól Ricardóról és Millről.**)

*) «Though the following work is an attempt to recast some considerable portion of political economy, I should be sorry it were regarded as in any sente antagonistic in its attitude towards the science built up by the labours of Adam Smith, Malthus, Ricardo and Mill.» — «Some leadking principles of political economy newly expounded, preface.»

***) The only hope of attaining a true system of Economies is

Azonban következtek az idő folyamában még ennél is erősebb támadások. E támadók sorában találjuk mindenképp Cliffe-Lesliet, a belfasti egyetem tanárát. A nemzetgazdaságtan hiányos állapotát a helytelen módszerek, az egyoldalú abstractióknak, a történetellenes általánosításoknak tulajdonítja. A gazdasági élet csak egy része a nemzet egész életének és evvel kapcsolatban vizsgálendő meg: a gazdasági élet nemcsak a gazdagodási vágy eredményeit mutatja, hanem egyéb tényezők hatása alatt is áll. A gazdasági élet törvényei csak a történetben, a társadalmi fejlődés menetében találhatók föl; e törvények fejlődési törvények. Ez eszmemenet és általában a régi iskola kritikája legerősebb kifejezést talán Syme-ban, a ki kétség kívül igen sok figyelemre méltó megjegyzést tesz. Hibáztatja a régi iskolában azt, hogy az erkölcsi oldalát a gazdasági életnek egészen elhanyagolja, hogy az egoismusból akarja az összes jelenségeket magyarázni; hibáztatja azt, hogy teljesen vak a verseny számtalan kinövésével szemben, és hogy a laissez-faire elvét, mely szigorú alkalmazásában a jogállamot megsemmisítené, hirdeti. A régi iskola deduktív módszerét is rosszalja, szigorúan bírálván Mill ebéli álláspontját; Syme szerint ugyanis a dedukció niúcsen kizárva, de az induktio mindig megelőzi («deduction properly begins, where induction ends»). Míg Syme a tudomány állapotával való elégületlenségében annak újjáépítését követeli, addig Bonamy Price, az oxfordi egyetem tanára, teljesen abdikál arról, hogy a nemzetgazdaságtan tudomány lehessen. A helyett, hogy a nemzetgazdaságtan egy elvont, szörszálhasogató, érthetetlen és használhatatlan tudomány legyen — mivé Ricardo tette («beginning in dry principles, and going with inappreciated reasoning to conclusions that are at dry») — legyen az egy praktikus tudomány, mely a mindennapi élet exigentiáival foglalkozik; úgy fogta föl Smith is e tudományt, kinek fejtegetései a mindennapi ember szívébe is

to fling aside, once and for ever, the mazy and preposterous assumptions of the Ricardian School. — That able but wrong-headed man, David Ricardo, shunted the car of economic science on a wrong line, a line, however, on which it was further urged towards confusion by his equally able and wrong-headed admirer, John Stuart Mill. — Theory of political economy, preface.

tudtak és tudnak behatolni. De utódjai e piedestallal nem voltak megelégedve; ők egy nagy tudományt akartak tanítani és törvényekről beszélni, mint a csillagász, a vegyész; csakhogy ennek következtében a tudomány hatása jelentékenyen csökkent és senki sem tartotta magát törvényeihez, míg ellenben senki sem merné a csillagász, a vegyész, a physikus tanításával magát ellentétbe helyezni. Ezen csak egy módon lehet segíteni; el kell hagyni azon hamis irányt, melyet Ricardo óta követ a tudomány és vissza kell térni a *Wealth of Nations* álláspontjához.

Az ezen írók által jelölt irányhoz tartozik egy munka, mely legújabbán jelent meg és melynek még néhány sort kívánunk szentelni. Ez Sidgwick *The principles of political economy* című munkája (London, 1883). E munka nem tart igényt eredetiségre, de nem is tulajdonképen kézikönyv. Sidgwick azon meggyőződésből indul ki, hogy az Angliában kitört reakció a régi nemzetgazdasági elmélet ellen jogosult, sőt üdvös; azonban azt hiszi, hogy az túlzott és felő, hogy a vita magas hullámai eltemetik a régi tudomány kétségtelen értékes eredményeit. Az újabb kutatók érdemeinek teljes méltatása mellett mégis kifejti, hogy ez eredményeket a régi igazságokkal szemben nem kell túlbecsülni és hogy lehetséges azokat kevésbé ellenséges módon előadni. A mi mindenekelőtt a nemzetgazdaságtan módszerét illeti, igen helyesen rámutat azon túlzásokra, melyek úgy a deduktív, mint az induktív módszer képviselői által elkövetettek. Szerinte vannak bizonyos problémák, melyek különösen az induktív, mások, melyek a deduktív módszer alkalmazását követelik. Tisztába hozza a tudomány föladatát, melyet Angliában oly eltérőleg fogtak föl és szigorúan elválasztja a nemzetgazdaságtant mint tudományt a nemzetgazdasági politikától. Igen behatóan foglalkozik a laissez-faire elvevel, melyet tarthatatlannak jelent ki. Hibáztatja a régi elméletet, mely a jövedelemeloszlás kérdésével eléggé nem foglalkozott és igen érdekesen mutatja ki, milyen kölcsönhatás létezik a jövedelemeloszlási rendszer és a természetes között. Szerinte a jövedelemeloszlással szemben sem tarthatja magát, sőt már jelenleg sem tartja magát az állam a laissez-faire elvéhez. Ez a munkának álláspontja szemben a tudomány sarkalatos elveivel, melyekre egyúttal szorítkozni kívánunk, mellőzvé az író álláspontját

és fejtegetéseit a nemzetgazdaságtan különös kérdéseivel szemben. E munka is szakít tehát az orthodoxiával, Sidgwick ugyan nem tartja helyesnek az olyan szigorú ítéleteket, mint például Jevons mondott Ricardóról, de túlzottnak tartja azon dicséretet is, melyet egyes írók Ricardónak szenteltek, sőt nem tartja őt világos és nagy gondolközőnek, bár mindenestre eredeti és jelentékeny tudós. Millről is azt mondja, hogy ugyan nagy munkát végzett, midőn a régibb Ricardo-féle iskola dogmatismusát helyreigazította, korlátolta, mégis a végzendő munkának egy jelentékeny részét még hátra hagyta. Ez Sidgwick álláspontja és habár határozottan ki kell jelenteni, hogy elmékedései és fejtegetései távolról sem oly mélyek és kimerítőek, mint a csatornán innen folytatott kutatások eredményei, mégis e könyvnek jelentőséget kell tulajdonítani. E jelentőség abban áll, hogy egyfelől az angol tudományt közelebb hozza a kontinentális tudományhoz, másfelől abban, hogy a régi elmélet ellen irányzott támadásokat jóformán a minimumra szállítja le és a múlt és jelen között közvetítést óhajt. Munkája biznyság arra, hogy lehetséges a régi tudomány számos eredményeit elfogadni a nélkül, hogy ellentétbe helyeznők magunkat újabb tapasztalásokkal, gazdagabb ismereteinkkel és megfordítva.

A felsorolt írók által elfoglalt álláspontok egymáshoz sokkal közelebb állanak, mint más íróké, kik azonban nem kevésbé érélyes ellenzéket képeztek a régi iskolával szemben, mint például Macleod (*The principles of economical philosophy*. London, 1872), ki Smith érdemeit a szabad kereskedelem körül ugyan elismeri, azonban kijelenti, hogy munkája épen oly kevésbé alkalmas arra, hogy a mai nemzetgazdaságtan alapja legyen, mint Kopernikusé a mai csillagászatnak. Ricardo ellen szerinte az egészséges ész föllázad («common sense revolts again such doctrines»); Ricardo úgy mint Mill módszere olyan, mely az általánosítást lehetetlenné teszi és minden természettudóst örültté tenne. («The method followed by Ricardo and Mr. Mill utterly destroys the power of generalizing in Economics and such a mode of treating a science would drive any Physical Philosopher frantic.»)

A legújabb időkig az angolok voltak e tudományban a nagy tanítók, azonban e szerepet már-már elvesztették. Nincs is ebben voltaképen semmi meglepő. Az angolok egész hévvel

neki indultak a gyakorlati életnek, a gyakorlati alkotásoknak, miután egyszer a régi tudomány postulatumait lehetőleg széles alapon valósították. Azonban az élet új problémákat terjesztvén eléjük, a gazdasági kutatások is kétségtelenül újabb impulsust fognak nyerni. Hogy ily körülmények között az angol szellem nagy tapasztalatai, gyakorlati tapintata és élessége mellett nagyobb biztosítékot nyújt, mint akármely nemzet, hogy a tudományt magasabb polcra fogja emelni, az iránt egy perczig sem kételkedünk. Jelenleg, igaz, a tudomány helyzete Angliában határozottan kedvezőtlenebb, mint a száraz földön, hol a nemzetgazdasági kutatások a tudományt igen élénken foglalkoztatják.

Ha az előadottak szerint az elméleti nemzetgazdaságtan mai helyzete nem is mutatkozik kielégítőnek, úgy ez természetesen csak az általános úgy nevezett alapigazságokról áll. De ezekre vonatkozólag már Mill is igen helyesen jegyezte meg, hogy azok, melyeket mi első alapigazságoknak nevezünk, tulajdonképen minden tudományban csak utoljára oldatnak meg, ha egyáltalában megoldhatók. A mellett érintetlenül marad a tudomány gazdag leltára. Áll ez a nemzetgazdaságtanról is; habár bizonyos általános igazságokat még homály fed, úgy számos része a tudománynak majdnem teljes pontossággal bir és matematikai élességgel van kidolgozva. A kereskedelmi és forgalmi élet, a pénz és hitel számos törvényei megingathatatlan alapon nyugszanak. Ugyanaz áll a tudomány leíró részéről, mely a történet és statisztika segítségével oly betekintést enged a gazdasági élet szövevényes alakulásába az egész föld kerekégén, milyent előttünk egy nemzedék sem bírt. Ha tehát a tudománynak minduntalan újabb hiányait föl is fedezzük, úgy meg kell elégedni azon nagy gazdagságokkal, melyeket mind a mellett a mai tudományok nekünk nyújtanak és vigasztalódunk Lessinggel, kinek szavai szerint az emberé a küzdelem az igazságért, maga az igazság pedig az Istené.

VIRGINIA.

Elbeszélés.

I.

Buda-Pesten annak idején nagy föltünést okozott Szamosi Rikárd festőnek házassága a milliomos Károlyi Lenkével. Nemcsak azért, mert bármily gyakran szerepelhet festők, költők és jókora képzelmi tőkével dolgozó más egyéb szellemi tözsérek álmaiban a milliomos parti, oly ritkán szokott ez a valóságban megtörténni, hanem más okokból is. Azt rebesgették, hogy a férfi nem is szereti nagyon Lenkét és csak «par dépit» veszi el, mert ő meg viszont másban csalódott. Mi igaz ebből, mi nem, nem tudjuk — annyi bizonyos, hogy Lenke mind szépsége-, mind kedvességeért tökéletesen érdeemes bármily férfi szerelmére és milliói nélkül is — melyekből két kerek jutott osztályrészeül — számot tenne bárhol, sőt Rikárdtól minden szépészeti érzéket meg kellene tagadnunk, ha ez az asszonyka nem bájolta volna el.

Mindez különben régóta feledésbe ment volna, ha Szamosiék egy évi, utazással töltött távollét után nem nyitnak a fővárosban fényes házat s nem folytatnak oly szórakozással, mulatsággal teljes életet, melyről lapokban, körökben és magántársaságokban egyaránt beszéltek. Egy jelmezbálok valószínű eseményt képezett a társas életben. Ily körülmények között sok helyütt került szóba nevök s minden társaságban akadt egy az illetőket nem ismerő egyén, kinek tájékozatlansága úgy szólván kihívta a jól és rosszul értesülteket egyaránt, hogy a mit tudnak — azzal kedveskedjenek. Beszéltek is Sza-

mosiékrol aztán elég képtelenséget, mi azonban mindezek ellenében a helyzetet — látszat szerint — röviden így foglaljuk össze: Rikárd és Lenke két év óta házasok — azóta igen boldogok — Lenke szeme ragyog, ha az ő Rikárdjára néz s ez utóbbi is nagyon boldog lehet, mert kedves életpárja oldalán csak neki él — úgy hogy házassága óta még ecsethez sem nyúlt.

Vajon így gondolkozott-e az a 35—38 éves, érdekes, halvány szalon-alak, szája sarkában egy gúnyos vonással, a ki a Szamosi-ház téli kertjében egy fiatal emberrel beszélgetve fagyaltozik, mialatt ott künn a keringő hangjai elárulják, hogy a festő ismét egyikét adja azon mulatságainak, melyekről a báltudósítók «Szalon» czim alatt, mint «kiválóan sikerült», «kivilágos kivirradtig tartó», «feledhetetlen» s egyéb jelzőkkel ellátott estéről szoktak megemlékezni?

— Csakugyan útaazol holnap, Zolti? — kérdi a fiatal ember a halvány arczút, név szerint Erdey Zoltánt.

— Csakugyan!

— Ilyenkor hagyni itt Pestet!

— Unalmas!

— Vajon? . . . Én inkább azt gyanítom, hogy valami pajkos kaland szólit el Pestről.

— Ti igazán még érdekes emberré tesztek — nevetett Erdey — mintha nekem a nőcsábításon kívül egyéb állásom sem volna.

— Nos, hát vagy egyéb is?

— Vagyok — felelt tréfás önérzettel Zoltán.

— És ugyan micsoda?

— Bukott képviselőjelölt. Nem szép foglalkozás?

De a másik csaknem akarta elhinni, hogy olyan társadalmi csillag, mint Erdey, fontos (tehát szerelmi) ok nélkül a fővárost ilyen évszakban elhagyhatná. — Bizonyosan egy szép nő után még — no ne is tagadd!

S e gyanítások — a mennyiben Zoltán multjára vonatkoznak — épen oly jogosúltak, mint megfiztetők, de a mi a jelen esetet illeti, vérző szívvel volna Zoltán kénytelen bevallani, hogy nem egy nő után megy — hanem szökik egy nő elöl. Olvasóink titoktartására számítva, megsúghatjuk, hogy ez a nő Lenke, a háziasszony. Hogy jutott a híres szalonférfi, a győzelmében mindig oly biztos Erdey e kellemetlen és rá

nézve kétség kívül boszantó helyzetbe? Csak úgy, hogy addig-addig nézte ezt a fiatal hölgyet, míg egy nap bizonyos vonzalmat vagy érdeklődést kezdett magában észrevenni, s mert ugyanakkor azt is tapasztalta, hogy ez a menyecske nagyon szereti az urát — meg akarta magát a további kellemetlenségtől kímélni. Kalandokat szeretett — egy kis érdeklődést, mely szívét csiklandozta, nem is bánt — de vonzódni valakihez, kinél semmi «kilátás», már ez Zoltán elveivel ellenkezett s azért legtanácsosabbnak tartotta e baj gyökeres kigyógyítására egy kis légváltoztatást ajánlani önmagának.

Szegény Zoltán! hitted volna-e, hogy ez lesz a nussseei kedves ismeretség vége?

De kezdjük az elején.

Melegen süttött a nap az ischli völgykatlanra, egy felhő sem mutatkozott az égen s egy ködpára-rongy sem fosztotta meg a hegyek körvonalait tisztaságuktól. Nagyon természetes tehát, hogy az egész vendégsereg kirándulásokra özönlött, a legkényelmesebbek aludt-tejre fölmentek a *Doppelblick* gyönyörű kilátásához és bámulták a Dachstein hóvállait, a vállalkozóbbak gyalog, kocsin vagy vasúton kávépartieket tettek Goisernba, Lauffenba vagy a Gosaumalomba — mások még tovább — szóval mindenki megmozdult és mozgott, csak Zoltán nem tudta, hogy hová menjen. Őszintén szólva, őt hegy és tó csak igen kevésé érdekelte, mert se a hegymászó, se a vízi sport nem tartozott gyöngéi közé — az ő egyetlen sportja az udvarlás s mióta a hegyek és vizek tünderei, nymphái s egyéb nőnemű szellemei többé nem léteznek, ugyan mit keressen egy udvarló a természetben — egyedül? Egészen más volna, ha valamelyik hegyi úton található volna az a kis magyar menyecske, ki a szomszédasztalnál a *Hotel Kreutzban* ma ette első ischli ebédjét! Akkor valószínű, hogy Erdey úr is rászánná magát egy kirándulásra, holott így egyelőre megelégszik a fekete kávéval, melyet a kávéház kertjében szürcsölget. Épen azon tünődik, hogy e német kávé mily kevés czukrot ad a kapuczinushoz, mikor élénk magyar-német szóváltás vonja magára figyelmét. Magyarok vitatkoztak künt egy bérkocsissal, ki a szép nap és nagy kereslet kettős körülményében akart mentséget találni arra, hogy az árszabályt némileg átléphesse.

— Add meg neki! — szól egy csengő hang magyarul.

— Egy garassal sem többet — felel ismét magyarul egy férfihang s a kocsistól előkéri a tarifát.

Zoltán fölkel és kitekint s az asztalszomszédot pillantja meg — a kis menyecs két. Figyelme élénkül s megérti, hogy végre kiegyeznek a kocsissal és kihajtatnak a Nuss-Seehoz. Erdey a pinczérnek szól — fizet s tíz percz múlva az ő egylovasa is a gyönyörű vidéken végighajt, mely Ischl a kedves Nuss-Seetól elválasztja. Ő előbb ért a vendégfogadóba, a tő partján leült az egyetlen még szabad asztalhoz és végigjártatta szemét, hol a víz tükren, hol a fenyvesekkel borított hegyeken, melyek a tavacskát, mint egy drágakövet, gyűrűbe foglalják.

Most észre veszi, hogy a magyar pár is a kocsma udvarára lép és asztalt keres, de hiába! mindegyik böven el van látva vendégekkel. Csak Zoltán asztala volt az ő helye híjján üres és a hölgy oda mutatott: «Ne ülünk-e ide?»

— Nagyon fogok örülni, méltóztassék! — szólalt meg a közel álló párhoz fordulva Erdey.

— Köszönjük — felel a férfi és a letelepedés megtörténik.

A pinczérnő jön, a tej és vaj megrendeltetik, a tej és vaj megérkezik és mire a tányérok tartalma eltűnt, az ismeretlenek már jó ismerősökké lettek. Zoltán megismerkedett Szamosiékkel.

Az időt igen kellemesen töltötték el, részben a tavon, melyen egy csolnakpartie képezte az uzsonna folytatását. A vízről meg elmentek az erdőbe, szedtek cyclament, kötöttek belőle bokrétát s holdvilágnál tértek haza, de akkor már Zoltán Szamosiék vendége volt a kocsiban. Még egy pár kellemes nagyobb kirándulás a környéken, Gmundenba, a Traunfallhoz, a Schafbergre igen jól töltötte be a néhány napot, melyet Szamosiék Ischlnek szántak — aztán elváltak viszontlátásra Pesten, mint jó ismerősök. Rikárd és Zoltán a búcsúeste pezsgőzes közben barátságot ittak.

Ez emlékek egy pillanatra felújúlnak Erdey lelke előtt, aztán fölkel és maga elé morogja: «Gyerünk hát, különben meg bele találunk bolondúlni s az baj volna!»

Zoltán számítási csalódásának mentségére legyen szabad fölhoznunk, hogy ő egy kissé pessimista — egy kissé nagyon is. Kedvencz adomája az, mely Mária Teréziáról kering,

ki előtt egy akkori nagy hadvezér azt állította, hogy minden nő meghódítható — csak a «föltétel» különbözik.

Mária Terézia föllobban: «Hogy merészel ily becsmérőleg nyilatkozni az én jelenlétemben a nőkről, talán bizony engem is meg lehet hódítani?»

— Úgy van, felségedet is! — válaszol a hadvezér.

— S vajon milyen föltétellel? — kérdi a császár-királyné.

— Peldául, ha Sléziát, melyet elvesztettünk, lábaihoz rakhatnám.

A királyné ránéz, aztán elneveti magát és legyezőjével ráüt a vállára, mondván: «Er Esel! . . . Schlesien!»

— Magyar fordításban: «Hisz az más!»

Zoltán most a háziasszonyhoz ert és szeretetre méltó mosoly alá takarván boszúságát, előadta, hogy legnagyobb sajnálatára el kell holnap utaznia.

— Hosszabb időre? — kérdé Lenke.

— Valószínűleg pár óra.

— Ezt sajnálom!

— Alig hiszem, hogy távollétemet megérezné, — mond Zoltán — ámbár bennem egyik leghőbb tisztelőjét fogja nélkülözni.

— Tudom, hogy ön jó barátunk s épen azért egy szíveséget akartam öntől kérni . . . ah! de már most mindegy!

— Ha valamivel szolgálhatok, csak parancsoljon, ezer örömmel elhalasztom útamat.

— Ön igen is jó, de nem elhetek vissza udvariasságával — felelt Lenke.

— Megneheztelek önre, ha nem vesz igénybe — mond Zoltán s erre aztán Lenke megkéri, hogy holnap délben látogassa meg, akkor mindent bővebben elmond.

Erdey másnap pontosan megjelent a szép hölgnél, egve a kíváncsiságtól, hogy mit fog tőle hallani.

Lenke csakhamar belép a szalonba — izgatottnak látszik, tekintete kissé tétova, szakadozottan beszél.

— Tudja-e Erdey úr, hogy sajnálom elhamarkodásomat? — kezdi a háziasszony, mihelyt leültek. — Jobb lett volna önt nem marasztalnom.

— Miért?

— Mert a helyzet igen furesa . . . nagyon furesa . . .

— Egy szellemes hölgy s egy nem épen ostoba férfi ki-
talál a legfurcsább helyzetből is.

— Jó, legyen! Ön iránt különös bizalmat érzek . . .
Meg is mondom miért! Ön az egyetlen férfi ismerőseim kö-
zül, ki még nem próbált nekem udvarolni. Ebből azt is látom,
hogy igaz barátja Rikárdnak . . .

— Bizalmában nem is fog csalódní! — felel Zoltán tit-
kos meglepéddel, hogy óvatos, figyelő viselete semmiféle
előleges gyanút és elfogultságot nem keltett Lenkében. — De
bizonyítsa is be bizalmát — folytatá — és avasson be abba a
furcsa helyzetbe.

— Tehát mi lelte Rikárdot? — kérdé némi féltékenységgel
és vonakodással Lenke és mikor Zoltánnak csodálkozó kifeje-
zését észre vette, hozzá tette: — Nemde furcsa, hogy egy fe-
leség mástól kérdezi, mi baja férjének?

— Az nem furcsa! — felel Zoltán — de furcsa, hogy
Rikárdot, ezt a boldogságban úszó embert valami lelheti!

— Pedig úgy van! — sóhajt föl Lenke. — Mindent
előteremték neki, a mit csak kívánhat, úgy él, mint a paradi-
csomban és még sincs meglepődve.

— Hihetetlen!

— Nem veszi észre soha, hogy el-elgondolkozik, valami
melancholia vonul el arczán, máskor szórakozott? A világ ezt
ritkán látja. Társaságban fölelénkül vagy legalább is élénknek
mutatkozik . . . de azt hittem, baráti körben épen úgy elárulja
magát, mint otthon — társaságomban.

Zoltán bátran válaszolhatta, hogy ennek nyomát sem
vette észre.

— Tehát okáról sem tud semmit? — kérdé Lenke, mire
Zoltán tagadó mozdulatot tett. — Úgy vége minden remé-
nyemnek, hogy a bajt meggyógyíthassam, mert ha a betegség
get nem ismerjük, orvosságot se rendelhetni rá.

— De édes Istenem! — mond Zoltán — ha önnek vol-
nék, egyszerűen megkérdezném őt magát. Csak megvallaná.

— Hányszor tettem azt! Hányszor intéztem hozzá kér-
dést, de ő bágyadt mosolylyal mindig csak egyet felelt: édes
fiam! nincs semmi bajom; édes fiam! boldog vagyok; édes
fiam! te csalódol, ha elégtelennek tartasz. Nagyon, nagyon
elégtült vagyok. Ezt mondta szája, de én lelkében olvastam.
Ő nem szólt igazat — nem volt bizalommal irántam!

És Lenke az utolsó szót fájdalmasan hangsúlyozta.

— Pedig nagyon, mélyen szereti önt! — szólta Zoltán a rendelkezésére álló legmélyebb meggyőződés hangján és kíváncsian függeszté tekintetét Lenke arczára.

— Hogy ne szeretne? Házasságunk igen-igen boldog . . . Ez az első felhő!

Zoltán csakhamar fölfogta helyzete előnyét, látta, hogy oly szerepet játszik e nővel szemben, mint orvosa. Az orvosnak pedig sok indiscret kérdés meg van engedve, s ha az ütő-ér tapogatásánál a kezét kissé meg találja szorítani — ki vehetné rossz néven?

— És mióta tapasztalja részéről a meghidegülést? — kérdi a doktor ur a legerősebb szót a világ legtermészetesebb hangján ejtve ki.

— Meghidegülés! — pattan föl Lenke — ki beszél itt meghidegülesről?

— Idegenkedést akartam mondani.

— Ön felreértett . . . Rikárd mitsem éreztet velem. A legelőzekenyebb ember, ki elhalmoz kedvességével épen úgy, mint a mézeshetekben.

— Ah!

— Az egész baj — mond Lenke — csak az én gyanításum, sejtelmem, titkos érzésem.

A doktor ur most a jelenségek kutatásába bocsátkozott és figyelmet kivált arra irányozta, vajon mily tényleges alapon keletkezett e sejtelem s nincs-e más kézzelfoghatóbb külső jele, mint a Rikárd arczán mutatkozó elborulások és melancholiák. De igen is van! Rikárd egy idő óta gyakran órák hosszat van távol hazulról, a mi magában nem volna csodálatra méltó, de a föltűnő az, hogy ez időnek mikénti fölhasználásáról nem tud számot adni. Nehányszor kérdezte Lenke, hol volt s ő vagy nem felelt a kérdésre vagy kitérőleg, máskor pedig rá jött, hogy valótlanságot állított, olyan látogatást ürügyelve, melyről később kiderült, hogy nem is tette meg. Ily apróságok láncolatát adta Lenke Zoltán kezébe, ki mindenek előtt nagyon megdicsérte Rikárdot és Lenke lelki gyönyörűségére valóságos dícskörral vonta körül. Aztán kiemelte, hogy lemond útjáról és egész idejét, erejét az általa annyira tisztelt Szamosi-ház teljes boldogságának visszaállítására fogja szentelni.

Lenke meghatottan nyújtott neki kezét. — Ön igazán derék ember!

Ezzel váltak el.

Zoltán pedig így szólt magában: Minden házaselet ajtaján van egy rés, csak meg kell találni!

II.

Zoltán bizalmas jó barátja volt eddig is a festőnek, egy idő óta azonban szeretete szerfölött hatványozódott és oly rendkívüli ragaszkodást tanúsított iránta, mely Damon és Phintias idejére emlékeztetett. Nem tudott nélküle meglenni, mindenüvé követte, folyton azon törte fejét, hogy nincs-e barátjának valami baja, a festő tiltakozása daczára őt mindig mélabúsnak találta, minden áron szeretete volna az okát tudni és — nem tudott ki semmit. És mikor egy-egy nap hasztalan dedectivei erőlködésekben letelt, sietett a kedves megbízóhoz és elreferálta, hogy semmit sem tud. Oh ezek a kedves együttlétek, ezek a pompás órák! Van-e édesebb valami, mintha egy férfi és nő közt közös titok lappang, melyről lehet sutogni, melyből, még ha komoly is, a jó kedély egy-egy tréfaszikrát kicsihol? Akaratlanúl, láthatatlanúl közeledik a két lény — a tekintet bizalmasabbá válik — más szemmel nézzük egymást, mint még tegnap — és . . . és . . . és folytatása következik.

Ezt tapasztalta Zoltán s áldotta a sorsot, hogy semmit sem tudhat meg. Hadd késsék a katastropha és maradjon ideje, hogy a tért kellőképen előkészíthesse és Lenke gyanútlan lelkét mindinkább befonhassa. De a kis menyecskének türelme kezdett fogyni, csodálkozott rajta, hogy Zoltán kutatásai tökéletesen meddők maradnak s a házibarát észrevette, hogy Lenke bizalma csökkenőben van. Kétkedik ügyességében! Néhány nap múlva szerfölött fürge léptekkel közeledett Zoltán a Szamosi-palota felé, de minél közelebb jutott a házhoz, annál lassúbb lett járása — addig derült arcza pedig annál komolyabbá és tartása annál feszesebbé vált.

Mikor a lépcsőn fölfelé haladt, a bamba is kitalálta volna, hogy ez úr egy fontos missió öntudatát czepli magával s e komoly, komor kifejezés úgy meggyarapodott, hogy

mikor a szalon küszöbét átlépte, a máskor oly kedves világi majdnem egy halottbemondó benyomását tette.

Lenke rögtön e szavakra fakadt: «Istenem, ön nagyon rossz híreket hozhat!»

— Bocsánat! — felel ünnepélyesen Zoltán, — én mitsem hozok. Egyszerűen vissza akarom megbízásomat azon kezekbe tenni, melyekből vettem.

— Mit mond ön? — ijedezik Lenke. — És mit jelent sen ez?

— Semmit, csak azt, hogy ön tökéletesen csalódik. Rikárdnak semmi baja. Az ön sejtelme képzelődés s e szerint az én hivatásom véget ért.

Sajátságos ellentétben áll Zoltán egész külseje, a hang, melyen beszél, a szavakkal, melyeket mond, úgy, hogy Lenkét épen nem nyugtatták meg, sőt ellenkezőleg nyugtalanságát fokozták.

— Ön nem őszinte hozzám — felel a hölgy némi haraggal.

— Hogy illethet ily váddal?

— Mert kitalálom, mi lappang e szavak alatt. Ön megtudott valamit, de nem akarja — nem meri megvallani! Istenem! milyen borzasztó lehet az, a mit tudtomra adni nem is mer!

Zoltán hebegett-dadogott, mentegetőzött, himezett, hámozott, és oly csodálatos ügyetlenséget árult el, hogy utóvégre sem tagadhatta Lenke sejtelmeinek alaposságát.

— De hát ha tud valamit, miért nem mondja meg?

— Mert sokkal jobban szeretem Rikárdot, semhogy házasság életének békebontója vagy legalább megzavarója akarnék lenni! — kiálta föl Zoltán nemes föllángolással.

Lenke meg volt illetődve és fogadást tett, hogy nem engedni magát semmi által megzavartatni, megígérte hogy Zoltánt nem fogja békebontónak tekinteni, bármit mondjon. Csakis ily biztosítások, lekötelezések után szánta rá magát Zoltán azon vallomásokra, melyek velejét dióhéjban így foglaljuk össze:

Rikárd, a mint a fáradhatatlan jó barát sok utánjárás után értesült, egy festő barátjához járogat igen gyakran, órákat tölt nála s a világ azt fogja rá — mit Zoltán mint aljas

gyanúsítást lelke mélyéből visszautasít — hogy e barátjának szép neje vonzaná oda.

— Hogy híják azt a nőt? . . . Csak nem Bácskai Flóranak? — kérdi Lenke mohón.

— Hisz ön akkor mindent tud! — felel Zoltán csodálkozva.

— Rikárd! ezt nem vártam volna tőled! — kiáltott föl Lenke nagy keserőséggel.

III.

Hösnönk egész éjjel nem húnnya be szemét. Férje későn jött haza egy estélyről, melyre Lenkének is el kellett volna mennie, de ő hirtelen beállt migraine-nel mentetgetvén magát, képviselőtében csak Rikárdot küldte el.

Éjjel aztán bőven akadt ideje a gondolkozásra, rövid boldogságának képei egymás után vonultak végig lelke előtt, mint a vándorképek!

Mi az az első kép?

Arczkép. Egy szép, ifjú lyányt mutat, ki föltünően hasonlít Lenkéhez. Ott lóg a kép a falon — sokan nézik és csodálják . . .

Szép idő, áldott idő! És Lenke szeme könnybe borul, mikor eszébe jut ismeretségének kezdete Rikárddal. Le akarta magát gyámja számára vétetni és kérdezősködött jó festő után — akkor a műcsarnokban éppen Szamosi egy festménye (*Beduinok harcza oroszlánokkal*) s egy tanulmányfő keltett föltűnést, ez utóbbi megtetszett Lenkének, elment a festőhöz egy öreg néni kíséretében . . . Három hó alatt az arczkép elkészült s be is küldetett a műtárlatra . . .

Mikor az arczkép oda került, Lenke már halálosan szerette a festőt!

Második vándorkép.

Római jelmezek — a forum — Virginia halála. A festmény azonban befejezetlen s a mi legföltűnőbb, az, hogy éppen a főszemélynek, Virginiának, arcza nincs megfestve.

E festmény története foglalja magába Rikárd és Lenke szerelmének különböző phasisait.

A lyány szerette, imádta a festőt, de ez nem nyilatko-

kozott, sőt csak nem is közeledett hozzá. Lenke véletlenül arról értesült, hogy Rikárd egy lány iránt érdeklődik, kinek gyönyörű fejét új Virginia-festményén akarja megörökíteni.

E hírre lemondott minden reményről . . .

És pár hó múlva mégis férj és feleség voltak, a Virginia-kép pedig mai napig sincs befejezve. E fordulatnak oka az, hogy a szép Bácskai Flóraért ketten rajongtak — Szamosi Rikárd és Garan Róbert, Flóra pedig az utóbbit választotta.

Harmadik vándorkép.

Rikárdot és Lenkét ölelkező állásban ábrázolja egy pamlagon.

Commentár: Az ifjú nő bálványozta férjét és roppant vagyonát csak arra használta, hogy szerelme tárgyát vele elhalmozza. De feltette is, bár minden ok nélkül. Vannak ilyen természetek is! A társaságban sokszor találkoztak Garanék és Szamosiek, de nem érintkeztek egymással, míg egy jótékony mulatságon a véletlen úgy összehozta, hogy egymást szó nélkül nem kerülhettek el.

A bemutatás megtörtént. Flóra fölötte szíves módon fordult Lenkehez és elég világos czelzást tett arra, hogy óhajtaná, ha a két család egymással érintkezhetnek. Rikárd egykori rajongása már elgőzölgött ifju házasejte boldogságában, neheztelést vagy boszúságot nem érzett Flóra iránt és ennek előzékenysége jól esett neki, úgy, hogy a czelzésra a maga részéről is kifejezte az óhajtást a további találkozás iránt.

Lenke mitsem szólt, de otthon érzékeny házi jelenet keletkezett, melynek vége az lett, a mit a harmadik vándorképen láttunk — ölelkezés a házasfelek közt. Rikárd megígérte, hogy kerülni fogja azt, a kitől neje annyira feltette.

— És mégis! . . . mégis! . . . sóhajtlól az ifjú hölgy, könnyeit szárogatva . . . Eljár titokban házukhoz . . . gyakran . . . tán naponként . . . Mivel érdemeltem én ezt? Nem a legkényelmesebb, leggondtalanabb, legboldogabb életet teremtettem számára? Nem kívántam mást, csak hogy szeressen . . . még sem boldog! . . . Mily nehéz, küzdelmes élete volt nőtlen korában — hányszor emlegette, hogy örült, ha egy-egy képét meglehetősen eladhatja . . . most pompa, fény veszi körül . . . nem kell dolgoznia, a mint hogy nem is dolgozik . . . egyik szórakozás, multság a másikat követi és nem boldog! . . . Én Istenem! mit tegyek? mihez fogjak? . . .

S a vándorképek egymást követték — a mézeshetek tündérképei — a velencei út — a salzkammerguti kóborlások — a tréfák, nevetések korszaka — ah! szeme csak könnyes fátyolon keresztül gyönyörködhetett bennök, a visszaemlékezes is oly fájdalmasan esett . . .

E pillanatban az óra kettőt ütött és a szomszédszobában léptek zaja hallatszott . . . hirtelen behunyta szemét és mély alvást tettettett.

Későn ébredt föl, bágyadtan, zilált kedélylyel, zavart fejfel. Felöltözött, hogy egy kis sétát tegyen, vágyott levegő, emberek után. Az idő ragyogó szép volt, pompás téli nap — ropogós hideg . . . Fogat fogat után gördült a liget felé, hova ilyenkor a korcsolyacsarnok vonzza a jégspport-kedvelőt. Gyalog indult el hazulról, röstelt ismét visszatérni s befogatni, tehát bérkocsiba ült s a ligetbe hajtattott . . .

A mint a sugárút vége felé közeledik, hol már nyaralók váltják föl a bérházakat, az útca ellenkező oldalán férjét pillantja meg . . . Egy eszme villan meg agyában . . . Itt laknak Garanék . . . hátha ferje most is oda megy? . . . Kiszállt a kocsiból, melyet egy sarkon hagyott, aztán távolról követte férjét, ki mélyen elgondolkozva, a földről föl se tekintve haladt tovább és befordult Garanék nyaralójába.

Lenkét, mintha villám érte volna . . . A mit tapasztalt, az ugyan nem újság előtte, csak épen megerősítése a hallotaknak, de a bizonyosság mégis nagyon lesújtólag hatott rá! . . . Szeretett volna utána rohanni . . . megállítani a hálátlant . . . nem volt ereje hozzá . . . Össze kellett magát szednie, hogy le ne rogyjon, megfogózott a rácsban.

Mikor ismét a kocsiban ült, leeresztette a függönyöket s egy sarokba temette arcát . . . Azt sem tudta, hová viszi a kocsit, mely az előbbi rendelethez képest, a liget útjain vitt véghez odysseusi bolyongásokat . . .

Ez alatt Lenke lassanként magához tért s haza hajtattott, hol nemsokára Zoltánt jelentették be.

— Isten hozta! Isten hozta! — mond a háziasszony kezét nyújtva — jöjjön! Már alig várom, sohasem volt nagyobb szükségem egy okos, jóakaró tanácsadóra, mint ma.

— Mi történt, édes Istenem, hogy az én kis barátném ennyire föl van hevülve? — csodálkozott Zoltán.

Lenke csak erre várt, hogy szívét kiöntse. Természettől

fogva tartózkodó volt és sohasem hitte, hogy idegent benső életének titkaiba képes volna beavatni — de elhagyatott helyzete — elkeseredése és Zoltán nemeslelkű, önzetlen viselete megtörték a jeget.

A «titkár» szemében, mint magát Zoltán félig trefásan nevezte, egy sugár ragyogott föl. Tudta, hogy csak az első lépés jár nagy nehézséggel.

Midőn Lenke elbeszélése végére ért és mindent elmondott, a mi Garanékra vonatkozott, így szólt: «mit tegyek most — adjon tanácsot!»

A titkár meghatott szavakban mondott köszönetet s aztán azt kérdezte, hogy miképen gondolja magának kis barátnéja a helyzetet?

— Sehogy sem! Ily sérelem után legegyszerűbb volna az elválás! . . . De volna-e hozzá erőm?

— Hová gondol? . . . Én Istenem! mindjárt elválni — vágott bele a titkár, — mielőtt még a fenekére láttunk volna a dolognak? Abból, hogy Rikárd az ön akarata ellenére oda jár — még semmi sem következik . . . semmi rossz. . . Legfőlebb engedetlenség az ön souverain akaratával szemben.

— Ezt ön engedetlenségnek nevezi?

Zoltán azt akarta felelni, hogy ő sohasem volna ily kedves lény irányában hasonló fegyelmetlenségre képes, de tanácsosabbnak tartotta hallgatni. Idő előtt a batteriát nem helyes demaskirozni — viseletének csak az önzetlen, határtalan tiszteletet tanúsító barátira kell vallania, kinek egyetlen gondja a házi békének helyre állítása. Egy korai bók mindent elronthatna — figyelmesse tehetné a kis barátnéét es megzavarná azt a szép, gyöngéd, tisztán baráti viszonyt, mely közte és titkárja közt keletkezett.

— Nos igen asszonyom, én hajlandó vagyok az egészet egy kis insubordinációnak tekinteni!

— Ne szépitse, ne akarjon ámitani! Nem vagyok én olyan gyermek, a ki képtelen a csapásokkal szembe szállni — felelt a hölgy szokatlan erelylyel. — Mondja ki őszintén, ha nem az elválást, tehát mit tanácsol?

— Mit? . . . De vajon szerencsés lesz-e tanácsom, hogy az ön tetszésével találkozok? — szól a titkár lassú hangon.

— Hadd hallom! . . . majd aztán meglássuk!

— Én azt ajánlanám, ne szóljon semmit, ne tegyen semmit . . .

— Nem értem — mond a háziasszony csodálkozva — némán, szóltanul tűrjek?

— Önnek nem kell tűrnie — válaszol finom mosolylyal a titkár — egyszerűen nem törődik vele! szemet huny — túlteszi magát rajta. . . Jó Isten! hisz ez mindennapos történet, hány nő él boldogan, kinek férje . . . egy kissé enge- detlen!

Lenke arcza elkomorult.

— Titkár uram, ezt a tanácsot nem vártam öntől. Elhi- szem, hogy sok nő folytat ilyen életet s igen boldognak érzi magát, de az a nő aztán nem is szerette soha igazán a férjét! Én azonban szerettem és szeretem most is Rikárdot. El tud- nek tőle válni, de együtt élni vele, és mégsem tarthatni őt az enyémnek, arra nem volnék képes. Más tanácsot, édes tit- kár úr!

Zoltán érezte, hogy meg van fogva, de kívágta magát.

— Épen azért adtam ilyen tanácsot, mert ismerem sze- relmét férjéhez s bízom hozzá, hogy türelemmel, elnézéssel kigyógyíthatja e betegségéből. Ne hamarkodjék el semmit, várakozzék csöndesen, a férjek mindig megternek.

— Várakozzam? . . . De mi lesz azalatt belőlem? — szól Lenke lángoló szemmel. . . Hitem férjem iránt meg van törve, illusioim egy része oda vészett, lelkem üres . . . Uram! mi lesz az ilyen nőből?

— Önnek nem kell attól tartani, az ön elvei, az ön lelki ereje . . . iparkodott a titkár úr a kis barátnét meg- nyugtatni, de nem fogott rajta.

— Az én erőm abban van, hogy a tisztázatlan helyze- teket nem szeretem és nem tűrhetem. Vagy jól vagyok vala- kivel, vagy sehogy sem. Az olyan házasság, melyben a két sziv nem nyitott könny egymás előtt, többé nem jó házasság. Tisztességből fönn lehet tartani nagy erőlködéssel, a világ ked- veért, de boldogságot, megnyugvást már egyik félnek sem nyújt.

— Mindez nagyon igaz, de vannak mégis példák, hogy megrendült házasságokat a türelem és szelidség ismét helyre állított — bölcselkedett a titkár úr.

Mire aztán Lenke egyszer mindenkorra kijelentette, hogy

ő nem érez magában képességet Griseldis szerepére, ezért legjobb lesz, ha nyíltan kérdőre vonja férjét! Mintha egy nagy kő esett volna le a szép hölgy szívéből, úgy érezte magát, mikor annyi töprengés, tündődés után végre ez elhatározásra vergődött. A titkár úr azonban nem volt ezzel megelegedve, neki egy elégületlen nő kellett, ki a házasság lánczait sóhajtva vonszolja s azért érezte, hogy ha ez összeütközést férj és nő közt megengedi — az ő tervei füstbe mennek. Az ifjú pár vagy elválík vagy kibékül, az utóbbi esetben rövid szerepe le van játszva, elvált hölgyek pedig nem vágtak szakmakörébe. Nem válaszolt egy szót sem arra, a mit Lenke mondott, föl-kelt, vette kalapját s ajánlta magát.

— Hogy hogy, ön már megy?

— Miután ön el van tökévelve mit tegyen, a titkár további működésére nincs szükség! — válaszolt sértődött hangon.

— Ön meg van bántva? Ah, értem, úgy-e, mert nem fogadtam tanácsát . . . Nem, így nem szabad távoznia. Nagyon sajnálnám, ha hálátlannak tartana! Maradjon . . . üljön le . .

És kivette kezéből a kalapot.

— Előbb nem bocsátom el, folytatá, a míg tisztába nem jövünk. Ön nem helyesli, hogy férjemmel szóljak e tárgyról, s miért nem?

— Az ok igen egyszerű — felelt nemileg kiengesztelődve a titkár úr. — Vagy bűnös Rikárd, vagy nem az. Ha bűnös, korán van még szólania, mert semmiféle bizonyíték nincs kezében, melylyel vádjának alaposágát ki tudná mutatni . . .

— Hát mit keres Garanéknál?

— Festő festőnél nem tehet-e más czélből látogatást, mint hogy nejjének udvaroljon? — ellenveti Zoltán, örömmel véve észre, hogy kis barátnejára némi hatást gyakorolt. — De vegyük a másik esetet, hogy tudniillik férje ártatlan, mi lenne akkor az ily idő előtti föllépésnek következménye? Vagy kinevetné vagy megneheztelne — mindkét esetben azt mondaná: hogy jobb lett volna előbb meggyőződnie a valódi állapotról.

Lenke egy ideig elgondolkozott, aztán fölüté fejét: Az mind szép, a mit mondott az igaz is, de én felesége vagyok — ő megígérte nekem, hogy nem jár Garanékhoz — én ellenkezőjét tapasztalom, ne volna-e jogom már most is szólanom?

— Van . . . van -- nincs benne kétség! De ebben az

esetben beteszi maga mögött az ajtót és a valóságot nem fogja megtudhatni, — felelt Zoltán.

— Hogy hogy?

— Mit akar ön megtudni? Azt, hogy miért jár Rikárd Garanékhoz. Ha megkérdezi, mindenesetre azt fogja vallani, hogy helytelen szándék nem vezette — s mivel látja, hogy föl van fedezve, iparkodni fog önt e tévedésben megtartani.

— Ez igaz!

— Holott ha ön hallgat — de figyel és kutat — a legrövidebb idő alatt megismeri a valóságot, senki sem ámíthatja el és föl van mentve a kellemetlen helyzettől, hogy egy ártatlant megbántson vagy pedig egy bűnösnek alkalmat adjon, hogy önt kijátszsa.

Lenke le volt fegyverezve.

— Mily szerencse, hogy a sors önt rendelte mellém e nehéz napokban . . . köszönöm, köszönöm! . . . Ha, a mit alig merek remélni, legforróbb vágyam teljesül és Rikárd megint a régi lesz irántam — boldogságunk helyreállítója ön lesz, kedves barátom! — mond a hölgy meghatottan nyújtva kezét.

Aztán megindult a hadi tanács s a «titkár» úr, mint kitünő stratega az egész hadjárat tervét megállapította.

IV.

NÉHANY TÖREDÉK ZOLTÁN NAPLÓJÁBÓL.

Január 10.

Egy igen érdekes viszony küszöbén állok, mely blaszirt-ságom daczára érdekel. Talán nem is annyira a vad, mint inkább a cserkészlet vonz. Oly kerülő úton kell haladnom, oly váratlan meglepetésekkel dolgoznom, hogy szinte neki tüzesedtem. Lesz-e belőle valami vagy nem? Csak volna valakim, a kivel fogadhatnék . . . A mai nap után valószínűnek tartom, hogy a siker nem fog elmaradni. Összeesküvést forralunk a férj ellen. «Ő» gyanútlanul bizik bennem; a bizalom pedig a szerelem melegágya. Maga sem gyanítja, hogy szívében miként nő és erősödik, míg abból szerelem lesz. Csak a catastropha üssön ki számításom szerint — a férj hütlensége

váljék bizonyossá — akkor érkezik el az ideje, hogy a fájdalomban elkeserült nő előtt a jó barát kedvessé való átváltoztatását fokozatos, gyöngéd átmenettel véghez vigye . . .

Január 11.

A szerencse kedvez. Helyet kerestem, honnan L— észrevétlenül figyelemmel kísérhesse, a mi a Garan-nyaralóban történik s ma értesülök, hogy a szomszédos villából a tulajdonos kiköltözködni kénytelen, mert orvosai Meránba küldik. Azonnal kibéreltem. A fekvés kitünő, a Garan-nyaraló a sugárúton fekszik, a mienk pedig az oldalútczában, úgy hogy Garanéktól nem látni meg senkit, a ki nyaralónkba lép. Másrészt a mi egyik sarokszobánkból fölséges áttekintés esik Garanékhoz, számon tarthatjuk a közlekedőket, sőt a műterembe is vethetünk egy-egy pillantást. L— nagyon meg van a helylyel elégedve s holnaptól fogva elkezdí inspectióját — természetesen egyedül. Én sokkal discretebb vagyok, semhogy társaságomat csak föl is ajánlanám.

Január 20.

Minden este elbeszéli nekem a napi eseményeket, mily bájos panaszok, mily szeretetre méltó kétségbeesések, mily elbűvölő könnypatakok!

A tartalom különben meglehetősen egyhangu.

A férjnek rendes órái vannak, melyekben Garanékhoz eljár s ott sokáig szokott időzni. Ez természetesen kétségbe ejti az asszonykát. Egy függöny mögül látcsövével vizsgálja az ott benn történőket, de eddig nem sokat fedezett föl. Férjét nagyobb részt ülő alakban látja, a mint Garan oldalán ennek munkáját figyelemmel kíséri. A festő nejevel nem sokat beszél, de ma — nagyon szép nap lévén — künn sétáltak mindhárman a kertben föl-alá, épen azon ablak alatt, mely mögött L— hallgatózott. A tárgy érdektelen volt, a festészet-ről beszéltek.

Garan szemrehányásokat tett Rikárdnak, mért pihenteti képességet, mért nem dolgozik valamit. A megszólitott hallgatással válaszolt.

— Csakugyan — mond Flóra — mióta nős, nem nyúlt az ecsethez.

— Hagyjuk ezt! — felelt Rikárd.

Január 25.

Mindketten únjuk már az egyformasságot. Én is, L— is. Semmi érdekest nem tudhatunk meg Rikárd felől, csak annyit látunk, a mennyit első nap észrevettünk. A nyaraló kiberlése nem mutatkozik nagyon szerencsés gondolatnak. A mig nem lesz megbizottunk a Garan-házban, ki a benn történteokról értesít, nem haladunk előre.

Ennek meggondolása birt rá, hogy mint kém behatoljak az ellenséges táborba. Elmentem Garanhoz s egy képet rendeltem meg nála.

Alig vagyok ott egy negyedórája, mikor Rikárd belép. Zavarba jön látásomra s elkezdi beszélni Garan új képéről, mely annyira érdekli, hogy folytonos figyelemmel kíséri.

— Szeretném — szól közbe a házi úr — ha én járhatnék el a te műtermedbe. Hol késik *Virginiád* az éji homályban?

— Én már többé nem dolgozom soha! — felelt Rikárd komolyan.

— Lássá uram — fordul hozzám a házi úr — ennek az embernek a szíven egy titkos féreg rág . . . de nem akarja meggyónni, hogy minek híják azt a férget. Ön jó barátja, gyóntassa meg!

— Fölösleges! nincs már kedvem a munkához — elpárolgott, elfüstölgött!

Távoztam és Rikárd elkísért.

— Nem is tudtam — szóltam — hogy te Garanékhoz jársz.

— Kérlek ne szólj róla feleségemnek.

— Titok?

— A hogy veszsziük. Garanné egykor tetszett nekem és a feleségem még mindig feltékeny rá. Én pedig kénytelen vagyok oda jární.

— Lám, lám!

— Igen, ez az én szórakozásom, üdülésem! Egy kis atelier-levegő kell nekem abban a pompában és unalomban, melyet magasb társadalmi életnek hívnak.

— Üdülés, üdülés! Már úgy értem, — feleltem kétkedő mosolylyal, — mert köztünk mondva, ez a Garanné oly fölséges tanulmányfő, hogy bizony vonzó erővel bírhatna még laikusra is.

— Gyanúsítani akarsz?

— Ments Isten!

— Garanék minta-életet élnek. Középszerű vagyoni állapotok, munkával telt napok és elégült kedély, ez az ő házuk szentháromsága. Az arany középszer!

— Egy milliomos, a ki a középszerűséget dicséri — az igaz, hogy akkor is az arany középszerűségnek ad elsőséget! — tréfálkoztam.

Rikárd rám nézett: — Utálok a milliókat!

Lenkét ez az utolsó mondás erzékenyen bántotta — szinte személyes célzásnak vette, mikor titkári hivatalomnak híven megfelelő, kémkedésemről jelentést tettem.

— A millió! az én vagyok! . . . Engem gyűlöl, engem utál, mert mást szeret — zokogott keservesen.

— Ön oly magyarázatot ad Rikárd szavainak, melyet legalább is önkényesnek kell kijelentennem — feleltem önzetlen szerepemet folytatva.

— Ön meg ne legyen mindig az ő részén, mikor látja, hogy mennyire boldogtalanná tesz — felelt az én szép barátóm, oly erélylyel, hogy meglepett.

Február 10.

Közélg a catastropha, jobban mondva, már itt is van.

Lenke azt tapasztalja, hogy Rikárd olyankor is Garanéknál időz, mikor a férj nincs honn. Azonkívül viselete egészen megváltozott. Többé nem mélabús, nem szórakozott — sőt elégültnek látszik. Neje azt arra magyarázza, hogy a vetélytársnővel tisztába jött.

Én híven eddigi szerepemhez, ennek daczára védtem Rikárdot, de Lenke hangosan így szólt: — Nem uram, nem hallgatok többé az ön folytonos bekítésére. Tudom már mit tegyek!

— Akármit tegyen, remélem tanácsom nélkül nem fog eljárni! — kiálték fel látszólagos felháborodással.

— De igen, én tanácsa ellen járok el! — felel Lenke szikrázó szemmel.

— Ez bizalmatlanság!

— Ön megint lecsillapítani iparkodnék és tán megingatna szándékomban, pedig nem akarom, hogy ez történjék. Engedjen a magam lábán járnom!

V.

Lenke arra szánta el magát, hogy férjét meg fogja lepni, mikor Garannéval egyedül van. Nem engedi meg, hogy a cseléd bejelentse vagy ha ez elkerülhetetlen, vele egyszerre siet a szobába, hogy Rikárd el ne rejtőzhessék.

Jó csillaga azonban kedvezett neki, a kert ajtaját nyitva találta és senki sem vette észre, midőn a műterembe lépett. Halkan, zajtalanul suhant be és férje csakugyan ott is volt, de egyedül s munkájában oly mélyen elmerülve, hogy az okozott neszből mitsem hallhatott, mert zavartalanul tovább festett.

Igenis, festett!

Lenke csodálkozva áll meg — alig hisz szemének! Férje fest! . . . De csakhamar magához térve elrejtőzik egy függöny mögé, honnan a folytatásnak észrevétlen tanúja lehet. Mert hogy a folytatás következik, arról meg volt győződve. Rikárd nem festeni jár ide — Rikárd, kinek saját palotájában oly szép műterme van s alig nézett be oda egyszer-kétszer. Rikárd kétség kívül mindenkorra lemondott művészetéről és megelégszik a világi dicsőségével — így okoskodott Lenke, s ha most itt mégis képirással foglalkozik, az csak egy unalmas óra elűzésére történhetik. Vagy oh nagy Isten! talán Garanné számára készül ez a kép is . . . Lenke alig volt képes indulatán uralkodni, szeretett volna buvó helyéből előrohanni, a hűtlen elé állani és kiragadva kezéből az ecsetet, szeme közé mondani: «Uram! ne fessen, nem a művészet hozta ide! Mire való ez időpazarlás? Szólítsa be drága hölgységét és élvezzen lábainál pásztorórákat» . . .

Szándokát azonban nem vitte ki, mert az oldalszobából e pillanatban egy gyönyörű nőalak lép be s a küszöbön megállva, így szól: «Szabad? nem háborgatom?»

— Tessék, asszonyom! Ön soha sem háborgat, az ön jelenléte csak inspirál — felelt a festő.

— Jó, akkor itt maradok néhány perczig, mond Garanné mosolyogva, de csak mint műzsája, a kinek ittlétében is dolgoznia kell.

— Lássá már mennyire haladtam — szólott Rikárd elé-

gült mosolylyal mutatva a kis képet, mely egy papagájával játszó hölgyet ábrázolt.

Flórának nagyon tetszett a festmény.

— Ez aztán kedves születésnap ajándék! — mond nyájas mosolylyal.

(Tehát születésnap ajándékul kapja! suttogá Lenke maga elé.)

— S eredeti rajta, hogy épen annak arczképe, a kinek szánva van — folytatá Flóra.

(Még le is festi! a hálátlan! — gondolá a függöny mögötti hallgatózó.)

— Lenkéjének szebb és jobb arczképe nincs ennél!

— Én is meg vagyok elégedve — felel Rikárd, mialatt Lenke nem tudta, mire vélje e szavakat.

— Bizonyos vagyok benne, nagy örömet fog vele nejének szerezni! — szólt Garanné — de aztán a hosszú pihenés után ne ez legyen az egyetlen munka. Ön szép tehetség; vétek minden napért, melyet dologtalanul tölt. Ne engedje képességét elrozsdásodni, a Pegazus is ló és lába megpökösodik, ha nem jártatják folyton.

— Pedig aligha lesz e képnek egyhamar utódja! sóhajtott föl Rikárd.

Garanné hosszasan függeszté rá tekintetét, aztán így szólt: Tegye félre egy pillanatra az ecsetet és gyónjon meg... No ha nem engedelmeskedik — elveszem erővel azt az ecsetet... Meg kell gyónnia valamit, a mi nekem régóta föltűnik magán... Mindene van, ifjúsága, tehetsége, szép és szerető neje, gazdagsága és még sem boldog.

— Hogy mondhat ilyet? — felel Rikárd megütődve.

— Használjuk tehát a boldog szó helyett az elégtételt. Igenis ön nem elégtelt. Hiába rázza fejét! Többet mondok, már azt is kitaláltam, mi az elégtetlenség oka!

— Ugyan micsoda? — nevetett a festő — kíváncsi vagyok elméjének találekonyására.

— Hisz ez oly egyszerű — viszonzá Flóra — ön nincs megelégedve életével, mert az tetlen, czéltalan. Ön tehetséges, munkaképes, bír a munka ösztönével és gyümölcsöző munka helyett egész idejét üres szórakozással tölti. Nem régóta dolgozik e kis képen, de azóta egészen más ember lett! Rugókönyebb, szellemesebb, élénkebb.

Rikárd közbe akart szólni, de Flóra nem engedte szóhoz jutni, hanem egyenest föltette a kérdést: «Vallja meg őszintén, miért nem dolgozik?»

A festő adós akart maradni a válaszszal s el akarta ütni a kérdést azzal, hogy ő nem szorúl a munkára — miért ne élvezné életét, mikor az úgy is kellemes!

— Ön nem őszinte! — felelt Flóra — mikor még udvarolt nekem — ha akkor ezt a kérdést intézem hozzá — vajon így felelt volna? Aligha! De a régi láng kihült, az ideálból barát nő lett s az ilyen iránt nem tartozik az ember semmivel, úgy-e? Nos hát megmondom én a szemébe, mi az ok, az okot úgy híjják, hogy Lenke.»

(A kárpit, mely mögött egy bizonyos e jelenetben igen érdekelt fél állott, megmozdult, mintha szél lebbentette volna meg. Pedig az ablakok be vannak csukva.)

— Tagadom! nem Lenke az ok.

— Tehát az élet, melyet vele folytat, az a folytonos, szakadatlan hajhászat az élvezetek után, mely elvonja önt a munkától és testét lelkét kimeríti — felel Flóra. — De vajon nem Lenke miatt él-e ön így s nem mondhatom-e, hogy ő az ön tétlenségének okozója?

— Ha az embernek szép, fiatal, gazdag felesége van, nem lehet olyan önző, hogy egy pár rossz vagy kevésbé rossz vászondarabért zárda-életre kárhoztassa! Nekem nincs ahhoz erőm! szeret mulatni, szeret élni — élvezze az életet, mulassa ki magát.

(Szerencsére a függöny mögött egy kis tabouret volt, mert Lenke már nem képes a lábán megállani.)

— Mindenben van határ, mindent lehet mértékkel üzni — zsörtölődik Garanné — Lenkének nem volna szükségére apáczává lenni, hogy ön valamit dolgozzék. S meg vagyok győződve, ha ön neki megmondaná az igazat . . .

— Soha! Én tőle áldozatot nem kívánhatok.

— S azért inkább föláldozza magát — teremtő képességét?

— Nem Flóra, hanem várok türelemmel, a míg Lenke erre az életre ráún.

— Túláságos gyöngédség! Lenke szereti önt annyira, hogy ha ön egy hanggal is sejtetné titkos óhaját, szívesen lemondana az élvezetek egy részéről! — mond Garanné. —

Lássa, ő még gyermek, nem élt oly körben, hol megtanúlhatta volna, mi kell a szellemi munkásnak: nyugalom, elégtelenség, gondtalanság! Ez az éghajlat, mely alatt a jóra való mű megteremhet... De ha ön nem akarja fölvilágosítani, engedje meg nekem, én a legóvatoább módon tenném meg.

— Öntől legkevésbé fogadna el jó tanácsot — felelt nevetve Rikárd, hisz önre féltékeny!

Flóra nagy szemet meresztett rá.

— S ön ezt nekem csak most mondja? Jó, úgy én teszem meg az első lépést — felelt Garanne — meglátogatom nejét s biztosítom, hogy minden gyanúját eloszlatom.

Látogatást jelentettek be, Flóra fogadó szobájába távozott. Rikárd még egy kis ideig dolgozott, aztán letakarta a képet s elment.

VI.

A fővárosnak úgy sem gazdag társas életére érzékeny csapás volt azon változás, mely a farsang vége felé a Szamosi-házban beállott. Egész sora a fényes multságoknak volt a bőjt folyamára tervezve s egyszerre hire ment, hogy a szép Lenke gyöngelkedik, az orvos nyugalmat ajánlott neki s ő kénytelen az adandó multságok legnagyobb részét elhagyván — néhány thea-estélyre szoritkozni — magok Szamosiék pedig a számos meghívás közül, melyekben részesültek, csak igen keveset fogadhattak el — a menyecske egészségi állapota miatt.

Dr. Felvéghy Gábort, a házi orvost, mindenfelé kérdésekkel ostromolták, hogy mi lelta a szép Lenket, csak nem komolyan beteg? Az orvos egy sokat jelentő mosoly kíséretében mindenkit megnyugtatóan, hogy ne tartsanak semmitől, a farsang e bájos jelenségét a társas élet nem veszti el, ő csak — tekintettel az urhölgy gyöngé alkatára — kénytelen volt komolyan föllépni s azt ajánlani, hogy eddigi nagyon is zajos életmódjokat ne folytassák, különben Lenke egészsége egy pár év múlva tökéletesen alá lesz ásva. Mértékkel mulathatnak — az ellen nem tesz kifogást.

Ezt a választ adta Rikárdnak is hozzá intézett kérdésére. A festőre igen kellemetlenül hatott a hír.

— Más orvos után kell látnunk — szólt Lenkéhez.

— S vajon miért, édesem ?

— Felvéghy túlságosan aggodalmas, felenk egy ember. Te mindig igen sokat mulattál és mégis nagyon jól érezted magadat, a doktor úrnak föllépése és tanácsa indokolatlan ! — felelte Rikárd.

Lenke gyöngéden férjéhez simúlt és lágy hangon suttogá: «Ilyen keveset törődik maga az én egészségemmel?»

— Sőt épen azért szólok az orvos ellen, mert azt hiszem, hogy az az élet, melyet ő ajánl, lesz hátrányos a maga egészségére !

— A nyugalom, a pihenés ártson az egészségnek, ezt ma hallom először — nevet Lenke.

— Egynek a nyugalom, másnak a zaj, kinek az, a mihez szokva van. A hal a vízben érzi jól magát, de a kanári bele fül. A maga eleme nem a nyugalom ; jót állok róla, két hét alatt ráún erre az életre.

— Azt hiszi ? — mond Lenke mosolyogva.

— Azt én. Pedig ments Isten az unatkozó asszonyoktól. Azért azt ajánlom, kérdezzünk meg más orvost is. Menjünk föl Bécsbe valamely tanárhoz.

— Nekem nem kell tanár, én Felvéghyben tökéletesen megbízom ! — erősködik a feleség.

— S én nem ! válaszol a férj.

Lenke homlokára üt, mint a ki megtalálta a helyzet kulcsát s nagy nevetve kiált föl :

— Most értem magát ! Ő szeret mulatni, neki kell ez a zajos, változatos életmód és rám fogja, hogy az én elemem.

— Csalódik, kicsikém ! Én épen nem kívánkozom utána.

— Én meg annál kevésbé — felel Lenke pajkos mosolylyal — hiszen őszintén szólva, az eddigi életmód csak áldozat volt részemről.

— Áldozat ? — csodálkozik Rikárd.

— Természetesen ! Várjon, mindjárt elbeszelem.

És Lenke, hogy a karszékben ülő Rikárdhoz közelebb legyen, a karszék sarkára akar ülni, de mert ott nagyon kevés a hely, bele pattan az ura ölébe, megöleli, megcsókolja mind a két orcáját, aztán így szól :

— Édesem, mikor maga engem megkért, egészen más-

képen képzeltem életünket, mint a hogy most folytatjuk. Viszszavonulni a világtól, remete-eletre kárhozzatni magunkat, az eszem ágában sem volt, mert szeretem a társaságot... de csak egy bizonyos fokig. Nem gondoltam, hogy házunkból piacot csináljunk, pedig valljuk be: házunk piac.

— Körülbelől! — szól bele Rikárd, önkénytelenül magához szoritva ezt az asszonykát, ki ma olyan érdekes dolgokat beszél.

— Piacz! . . . folytatá Lenke — hol alig lehetünk egyedül, hol az embert folyton zaklatják társadalmi kötelességek. Borzasztó! időm úgy be van osztva, mint egy kaszárnyabeli rekrutának. Valóságos rabság!

— Ah!

— Úgy van, rabság! Pedig én egészen másképem képzeltem!

— Hogyan?

Lenke édes, boldog mosolylyal nézett férjére, kinek arcza lassanként egészen föllángolt.

— Úgy, hogy a napnak nagyobb részét nem ezekben a szobákban töltöm, hanem műtermében, hol maga dolgozék s én egy sarokból kísérem figyelemmel. Hogy örültem én ennek már előre! Keletkezni látni egy festményt, elejétől végeig, milyen élvezet az! És mondhatni magáról, a mit urad teremt, annak bizonyos fokig te is részese, titkos munkatársa vagy! Ha nem is kevered színeit, nem is vezeted ecsetét, nem is tudsz neki szakértő tanácsokat adni a rajzra, de te alkotod meg neki azt a légkört, melyben kedélye üde, rugékony, termékeny marad. Erre a dicsőségre vágytam mindig! Söhajt föl az asszonyka — fájdalom! te álmaimat nem valósítottad meg.

Rikárddal e szavak alatt egyet fordult a világ!

— Én nem valósítottam meg?

— Az ám, te rossz ember, mert lusta vagy! — duzzog a hamis teremtés oly kedvesen, hogy Rikárd elvben majd megette.

— Lusta! Ezt a czimadományozást semmikép nem fogadhatom el!

— Az vagy, renyhe! — zsörtölődik Lenke. — Mióta házasok vagyunk, soha meg az ecsethez sem nyúltál.

— Dehogy nem . . . ketszer . . .

— Igen, kétszer megálltal Virginiád előtt . . . úgy tettél, mintha akarnál dolgozni . . . hanem csakhamar abban hagytad, mert hát az én uram szívesebben mulat . . .

— Biztosítalak Lenkém!

— Sohse mentegetőzzél! Tudom, most röstelled lomhaságotat . . . Milyen szép lett volna, ha képed a tavaszi műtárlatra elkészült volna . . . különben hagyjuk ezt! — tevé hozzá a ravasz kis színlelő a lemondás tettetett fájdalmával — te nem szeretsz már dolgozni — ihleted kihült, eredj hát és mulass! . . . De majd csak egyedül!

Rikárd felelni akart, de nem talált szavakat . . . szemében könny ragyogott, az öröm könnye . . . görcsösen magához ölelte Lenkét és csókkal halmozta el, a min természetesen az asszonyka, kinek fogalma sem lehetett arról, hogy urának szívében mi megy véghez, igen elcsodálkozott.

— Rikárd! maga összetör . . . mi lelte?

— Boldog vagyok!

Az asszonyka e pillanatban föl akart ugrani Rikárd öléből, mert valaki belépett, de férje nem engedte meg:

— Hadd legyen Zoltán boldogságom tanúja!

Csakugyan Zoltán volt a látogató, ki a házaspárt e meglehetősen compromittáló helyzetben meglepte, de ő, a milyen kedves ember, bár kissé fanyar mosolylyal, mindamellettt eléggé vidor hangon így szólt: — Bravo! bravo! festői helyzet, gratulálok!

Rikárd nagy nevetve aztán elbeszelte, hogy a felesége milyen világfinak tartotta és mily áldozatot hozott érte. De ezentül — más, új életet fognak élni, megadva a világnak is a mi a világé, a nélkül hogy rabjaivá lennének.

A mily szíves volt Zoltán iránt Rikárd, olyan előzékenynek mutatkozott Lenke is, sőt mikor a férj szivarokért a szomszéd szobába ment, meg is ragadta Zoltán kezét s azt forrón megszorította e szavakkal:

— Önnek köszönhetem boldogságomat.

— Nekem?

— Az ön jó tanácsainak. Ön mérsekelt engem! Ha ön nincs — ki tudja — hogy elhamarkodom a dolgot s akkor bizonyosan szakadásra kerül köztöm és férjem közt. De így vártam, megismertem baját, meggyógyítottam . . . Ön elérte célját!

Zoltán idegenkedve kérdé: «czéomat?»

— Nem mondta-e maga, hogy nincs más czélja, mint helyre állítani boldogságunkat. S ez önnek sikerült!

Ennyi hála — ily szép siker — az ifjú pár boldogsága sem volt Zoltánra azzal a hatással, hogy vacsorára itt maradt volna. Pedig úgy marasztalták! Hiába — el kellett mennie.

Söt másnap el is utazott.

Úgy látszik, csakugyan más czélja volt, mint az, a mely oly fényesen sikerült.

* * *

Az őszi tárlatra *Virginia* még született.

Azaz... hm!... akkorára két *Virginia* született meg — egy kép s egy kis lány.

BERCZIK ÁRPÁD.

BURNS DALAIBÓL.

I.

ÖZVEGY FÉRJ ÖRÖME.

Elvettem egy házsártos nőt,
Novemberben vevém el;
Megúnatta életemet
Zabolátlan nyelvével . . .
Soká hordtam nehéz igát,
Keservem folyton ége;
Megleltem a vigasztalást:
Neki már vége! vége!

Együtt éltünk férj s nő gyanánt
Huszonegy teljes évet,
De tölem elvált útja most
S nem tudom, merre tévedt.
Ha sejteném, hogy merre ment,
Akármiképp kívánna,
Nem hízelgek, ám annyi szent,
Sohsem mennék utána.

Á teste jó helyütt pihen,
Szép sír nyomult reája;
De lelke a pokolba' nincs,
Azt az ördög sem állja.
Inkább ott fen van, azt hiszem,
S a menny-dörgést tanulja;
Mert mintha hangját hallanám,
Hogy a felhőket dúlja!

II.

LISZTES MOLNÁR.

Hej! a lisztes molnár,
S a lisztes ruhája!
Egy-két garaskáért
A forintot várja . . .
Lisztes volt ruhája,
Lisztes volt a képe,
Lisztes csókot adott
A molnár cserébe . . .

Hej! a lisztes molnár,
Meg a lisztes zsákja!
Telik, telik, telik
A lisztes vékája;
Telik a vékája,
Lisztes ficsórkát mér:
Szoknyám' is odadnám
A lisztes molnárér'.

III.

FÁJ A SZIVEM.

Fáj a szivem! könny ül mindkét szememen,
Hozzám az öröm már rég-rég idegen;
Terhem' elhagyottan hordom s egyedül,
Nyájas szó fülembé sohase' zendül.

Van üdvöd, szerelem! melyen szeretek;
De keservedből is volt részem elég.
Most ez a tört szív, mely vérezve sohajt,
Érzem, hogy ez immár csak nyugtot ohajt.

Oh! ha ott lehetnék, hol üdvöm fakadt,
 Lent ama víz partján zöld lombok alatt,
 Ott andalog ő, ott! gondolva reám,
 Kedvese könnyét ő felszárítaná!

IV.

A GONDOK GYÓGYSZERE.

Nem vagyok ám én pap, firkáló, dorgázó,
 Se harczos katona, se országhormányzó . . .
 Se üzér nem vagyok, olyan kötöm-bontom,
 Mert egy teli kancsó nekem minden gondom.

A nagy urak előtt meghajlok én szépen,
 S nem gúnyolódom az alacsony pórnépen :
 De ily vig czimborák, mint ti vagytok, mondom,
 S egy ily teli kancsó dicsőségem, gondom.

Itt nyargal az úrfi paripa-testvérén,
 Számítgat a tözsér, száz uzsorát kérven :
 Pedig koronák is ingadoznak, mondom,
 Míg egy teli kancsó elveszi a gondom.

Oh! hogy kedvesemet a sírba letettem,
 Vigasztalásért a templomba siettem,
 Megfogadtam, a mit böles Salamon mondott,
 Hogy egy teli kancsó gyógyít minden gondot.

Szerencsét próbálni valamibe fogtam ;
 Levél hozta hírül, hogy tönkre jutottam,
 De egy jó öreg úr felém ama ponton
 Kancsóval biczegett, mely elüzte gondom.

«Kedv az élet gondja» — mond egy régi költő,
 Nem tom' melyik : a kin gyász volt a felöltő ;
 Én is egyetértek a jó vén bolonddal,
 Mert egy teli kancsó elbán minden gondnal.

Tölts hát a pohárba ! színig tele teljék,
Egymás örömére azt mostan emeljék!
S minden jó pajtásunk birjon elég móddal
Túladni a gondon egy teli kanesóval !

Angolból

LÉVAY JÓZSEF.

SCHLAUCH PÜSPÖK ÉS BÉKE-FÖLTÉTELEI.

Schlauch Lőrincz, szathmári püspök, mint a Szent-László-társulat elnöke, e társulatnak folyó évi november 27-dikén tartott közgyűlésén nagy beszédet tartott, az egyének és a családnak a vallással és az államnak az egyházzal való kibékítéséről. A püspök úr — úgy tetszik nekünk — vagy a helyet vagy a tárgyat nem jól választotta meg. Ha nem csalódunk, a Szent-László-társulat célja s maga elé tűzött nemes föladata, a nemzetiségi, területi, vagy felekezeti tekintetben idegen vagy épen ellenséges környezetbe jutott s elzüllő vagy elzüllött lelkek megmentéséről való gondoskodás, különösen az ily viszonyok közé jutottaknak az ígével, akár élőszo, akár vallásos könyvek útján, sőt anyagi segélyben való részesítés által is, gyermekeiknek pedig iskolai könyvekkel ellátása, vallásos nevelésben való részesítése. Termékeny és háladatos föladat, mely azonban a püspök úr beszédében fölvetett kérdések közül az elsővel csak igen távoli, a másodikkal pedig épen semmi kapcsolatban nem áll. S kivált ha meggondoljuk, a mit lehetetlen észre nem venni, hogy a püspök úr beszédének első fele csak a másodikért mondatott s a beszéd tulajdonképeni célja, egészen a második részben, az állam es az egyház közti viszonyok fejtegetésében pontosúl össze, lehetetlen nem kérdeznünk, hogy' tartozik mind ez — a Szent-László-társulatra es annak közgyűlése elé ?

De ha valakinek mondani valója van s valami nagyon nyomja a szívét, rendesen nem igen válogatja a helyet es alkalmat, a hol szívét kiönthesse ; s azért ne keressük mi se, hol, hanem hogy mit mondott a szathmári püspök úr ?

Beszédének első részével, az épen említett okból, nem akarunk tüzetesen foglalkozni; azt hisszük, a püspök úr is nem annak, hanem a második résznek a hatására fektette s kívánja fektetni a fősúlyt. Egy pár általános észrevételtől azonban itt sem tartóztathatjuk magunkat.

A püspök úr a korunkban általán elterjedt s a lelkeken erőt vett skepsisről és pessimismusról panaszkodik.

A skepsis nem épen csak a mi korunknak a sajátja, ve-
gyük bár korunkat a legtágabb értelemben s ne szorítsuk azt századunk jelen második felére, vagy bár egész századunkra, hanem értsük bár az egész új kort s jelesen a vallásos kételyről és hitetlenségről nevezetes XVIII. századot is belé. Skepsis mindig volt, mióta emberek vannak s jelesen mióta vallás van. Mert a kételkedés épen olyan eredeti sajátja az emberi szellemnek, mint maga a vallásosság. Az emberi léleknek természetében van a vallásos hit s természetében van a kétely is a vallásos igazságok iránt, származzanak azok akár kijelentésből, akár az emberi gondolkodásból. Vallás soha sem volt mint hívők, úgy kételkedők nélkül sem. Hogy korunkban talán nagyobb a skepsis, mint például a középkorban, annak oka egyszerűen az, hogy a szellemek gondolkodóbbak s a tudományos vizsgálódás erősebb és elterjedtebb, mint a megelőző időkben volt. S bármily nagy becsben tartjuk a vallásosságot — s részünkről nem kételkedünk bevalani, hogy fölötte nagy becsben tartjuk — azért a vizsgálódást s a mi annak természetes következése, a skepsist sem tartjuk oly veszedelmesnek, mint például a püspök úr. A tudományos vizsgálódást nem akarnók föláldozni, vagy elvetni, vagy épen megtiltani azért, mert esetleg — sőt bizonyos tekintetben természetszerűleg — skepsisre vezet. S hiába is akarnók: lehetetlen volna. Mert a vizsgálódás, még a vallásos eszmék körül is, oly elévülhetetlen, mert vele született joga és szüksége az emberi szellemnek, mint a vallásos hit s a vallás maga. Már a pogányok nagy apostola, Pál (a kitől minden időbeli s mai követői is sokat tanulhatnak) megmondta, hogy a lélek mindeneket vizsgál, még az Istennek mélységeit is (1. Kor. II. 10.)

Majdnem hasonlót mondhatnánk a pessimismusról is. A pessimismusnak különböző formái vannak, a világ rosszaságáról való hittől kezdve, a modern philosophiai pessimis-

musig, melyet Schopenhauer s Hartmann képviselnek s mely ellen, úgy gondoljuk, a szathmári püspök leginkább — s a keresztyénség szempontjából bizonyára méltán — szólal föl. De egészben véve a pessimismus is az emberi leleknek — s jelesen a vallásos lelkeknek — tulajdona s ezért a legtöbb vallás-rendszerben benne van. Maga a keresztyénség is egyik eleméül vette a pessimismus bizonyos nemét. A világ hiába-valóságát és rosszaságát s az emberek romlottságát nem csak az ó-testamentom s bölcs Salamon hirdeti, hanem az evangéliom s az apostolok is. Nem akarjuk az olvasót bibliai idézetekkel fárasztani; de mindenki előtt tudva van, hogy nem ugyan a buddhismus sivársága, mely a nirvána képtelenségében eri el tetőpontját, de egy nemesebb pessimismus, mely épen az idealismus magasabb törekvéseiben s a világi dolgokkal annál fogva elégtelenségében gyökerezik — jellemző vonása sok vallásnak, első sorban a keresztyénségnek is, melyben — többi közt — az eredendő bűnről való tantételben is kifejezést nyert.

Bizzuk azért a vallásra s különösen a keresztyénség éltető szellemére, hogy az emberi természet árnyoldalát, a skepsist, annak jobb tulajdonával, a vallásos érzelemmel legyőzze; s a benne rejlő pessimismust, az eszményiség magasabb aspirációival egyensúlyba hozza s az emberszeretettel kibékítse. Ez a keresztyénség (s jegyezzük meg, hogy nem kizárólag a katholicismus) föladata, melynek azt a püspök úr, beszédében ismételve — a katholicismus ismeretes kizárólagosságával — vindikálja.

De ismételjük: Schlauch püspök beszédének első felét, melyben némi alaptévedések mellett, sok szép és igaz is van, ámbár igen kevés új, csak a második rész kedvéért írta; s azért mi is inkább ezzel akarunk a következőkben, bár szintén csak röviden foglalkozni.

A püspök úr beszéde e részének alapgondolata, ha jól vettük ki, hogy az egyház és az állam — melyeknek egymással összeütközésbe hozatalára mostanában sok hajlam mutatkozik — nem szükségkép ellenségei egymásnak, csak meg kell találni a jogkörök határvonalait s kész közöttök a békeesség.

Ez szépen hangzik; úgy hangzik, mint egy békeajánlat s tekintve az ajánlattevő egyéniségét és állását, bizonyosan

örülni fog annak mindenki, a ki az állam és az egyház közötti békét óhajtja. Ámbár nem tudni, mennyire illetékes helyről jő az ajánlat. Vajon a tisztelt püspök úr csak egyéni nézeteit fejezi-e ki (melyeknek így is kétség kívül meg van a magok súlya), vagy az egyház nagyjainak megbízásából, vagy legalább azok előleges tudtával s legalább az elvekben való egyetértésével nyilatkozik-e, a mire az ünnepélyes alkalom s a hely, a hol a nyilatkozat történt, s a nagy nyilvánosság és szándékos föltűnés a melylyel történt, valamint az a körülmény is, hogy azóta sem desavouáltatott semmi oldalról, mutatni látszik, s mely esetben a nyilatkozatnak kétség kívül még sokkal nagyobb súlya volna.

Hogy maga a püspök úr a békeajánlatot komolyan veszi, az beszédének számos kifejezéséből nyilvánvaló. Ismételten kiemeli az állam és egyház közötti érdekközösséget, mely őket saját javokra s érdekeik kölcsönös megóvása céljából, békére és szövetségre kell hogy ösztönözze. A kölcsönös támogatás mértékét, mondja, nem az elméletek, hanem a sajátlagos viszonyok és a történelmi fejlődés határozzák meg. Helyesen; ez oly ember beszéde, a ki komolyan akarja a békét, mert nem szólamokat, és pusztá elméleteket, hanem történelmi alapot keres hozzá; a ki leplezetlenül kimondja annak szükségét, hogy «nem a harcz, hanem a kölcsönös megértés biztosíthatja csak a nyugodt es üdvös haladást».

De hogy a püspök úr a békeajánlatot igazán komolyan veszi, ennek legerősebb bizonyítékát az által szolgáltatja, hogy a békeföltételeket, vagy legalább azokhoz a praeliminárékat azonnal formulázza is.

Sajnálattal kell azonban itt mindjárt kijelentenünk, hogy ezen elismerésünk csak is a szándéokra terjed ki, nem egyszermind azon föltételekre, melyeket a szónokló püspök úr az állam és egyház közötti békének a maga részéről szab. Mert az ő föltételei nem kevesebbet tartalmaznak, mint teljes abdicatiót az állam részéről s követeléseit teljes elismerését az egyház részére. A kölcsönös megértés és kölcsönös engedékenység előre bocsátott tetszetős elve itt csak az egyik rész érdekében s a másikkal rovására van igénybe véve. Az egyik alkuvó vagy békélő fél, az egyház — azt mondja a másikkal — az államnak: te engedj mindenben, akkor én nem háborgatlak s jó békességben elhetünk. Így értelmezi a tiszt-

telt püspök úr az alkalmazásban azon bevezeteskép odavetett szavát, hogy «a szabad egyház a szabad államban» a legnagyobb egyházpolitikai nonsens. Mikor elől, a maga helyén olvastuk, azt hittük: ez ítélet éle a «szabad egyház» kifejezése ellen fordúl: most látjuk, hogy a püspök úrnak a «szabad állam» nem kell, mert ő az államot akarja megkötözött kezekkel az egyház rendelkezésére adni, minden oly téren, a hol e két tényező érintkezik s mind a kettőnek valamely hatalmi köre vagy rendelkezési joga van.

A szathmári püspök úr (majdnem azt mondtuk: a szathmári béke) föltételei a következők:

először, a katolikus ügyek, alapok, alapítványok és iskolák kezelése kizárólag katolikus emberek kezében legyen; másodsor, találtassék módozat, a miniszteri felelős kormányzat kikerülésével a katolikus befolyásnak az említett ügyekben érvény szerzésére.

Mit jelent az első föltétel? Azt, hogy ne csak a vallás-és közoktatásügyi miniszter mindenestre katolikus legyen — a mi eddig legalább törvényben kimondva ugyan nincs, de gyakorlatban mindig meg volt s valószínűleg jövőre is úgy lesz — hanem hogy annak oly tanácsosa, sőt fogalmazója, vagy bárminő közege se lehessen egyéb mint katolikus, a kinek bármely katolikus alapítványi vagy iskolai ügyben befolyása vagy csak a kezelésben a legcsekélyebb szerepe is van. Mivel pedig katolikus részről minden alkalommal hangsúlyoztatik, hogy például a budapesti egyetem is katolikus ügy, a katolikus elemi iskolák (nem is szólva a középiskolák tudvalevő részéről) szintén az: sem egyetemi sem népiskolai referens, sőt fogalmazó, sem királyi tanfőlügyelő, vagy annak tollnoka, sem egyetemi tanár, sőt még alapítványi számtiszt vagy gazdasági irnok sem lehet más, mint katolikus ember. Sőt talán semmiféle miniszter sem lehet más, mint katolikus — mert katolikus ügyek esetleg a minisztertanácsban is előfordulhatnak; sőt még a törvényhozásban is — s így törvényhozó sem lehet, sem az alsó- sem a felsőházban más, mint katolikus.

Ezt már mégis nehéz volna követelni s keresztül is vinni egy oly országban, a hol az 1525. IV. törvényczikk (lutherani exstingvantur, vel comburantur) ha formailag eltörülve nincs is, de még is csak elévült, mert későbbi törvények által teljes-

leg megsemmisítettett. Ezt a békeföltételeit diktáló püspök úr is átlátja (habár meg vagyunk róla győződve, hogy kívánalmának ily absurdumra vitelére a legtávolabból sem gondolt!) s azért a másik föltétellel kíván a dolgot segíteni.

Az előbb csak kivonatosan idézett második föltételt itt már szó szerint idézzük, nehogy ferdtetés vádjá alá essünk.

«A másik az — úgymond az előttünk fekvő békeajánlat — hogy miután a miniszteri rendszer mellett a királyi főkegyúri jogokban közvetve intézkedő kormányférfi nem oly állandó, hogy a katolikus ügyekben kellő tájékozottságot szerezhessen (másféle ügyekben miért inkább!); miután a nagy katolikus közönség mindinkább érdeklődéssel kezd viseltetni alapítványaink és alapjaink sorsa iránt (a közönség érdeklődése mi jogalapot ad? s ha nem érdeklödnék, s míg nem érdeklődött — mert csak most kezd érdeklődni — addig nem volt szükség mind erre?); miután a törvény iskoláinknak katolikus jellegét biztosította, a fölött pedig ítéletet mondani, hogy milyennek kell lenni a katolikus nevelésnek? azt meghatározni: van-e valamely tankönyben a katolikus vallásra nézve sérelmes tétel? nem lehet föladata egy kormányközegnek; találtassék módozat a katolikus befolyást ez irányban is biztosítani.»

Találtassék módozat! Valóban azt nem nehéz megtalálni. Csak az 1848-diki törvényeket s jelesen a III. törvényczikket, a miniszteri felelősségről kell eltörölni. Ismét föl kell állítani a helytartóságot s abban a sokat emlegetett katolikus commissiót, melyről a szathmári püspök sem tagadja, legalább egyenesen, hogy nem volt ugyan «tisztán katolikus, de a melynek kebelében már csak azért sem hozathattak katolikus érdekeket sértő határozatok, mert szorosán az akkor még katolikus kormányszékhez volt kötve».

A szathmári püspök úgy látja, hogy «ha ma a katolikusok hasonnemű intézkedést, vagy épen az imént említett módozatot veszik tekintetbe s utat módot keresnek, hogy legszentebb érdekeik biztosíttassanak, ha kapcsolatban a kormányval önnügyeikben tényezők kívánnak lenni» ezzel sem az állam érdeke, sem a modern alkotmány ellen nem vétének.

Lehet, hogy a szathmári püspök, mint éles látású ember, látja azt az utat és módot: mi, megvalljuk, nem látjuk; mert katolikus comissio, kapcsolatban a kormányval, lehetett a

helytartósági kormányzat idejében, de nem lehet a miniszteri felelős kormány idejében; lehetett a régi alkotmány mellett, de nem lehet a modern (1848-diki) alkotmány mellett; s ennek a módját megtalálni annak az állambölcshoz van fõntartva, a ki elõször a kézmûvek iskolájában a «fából vaskarika» elméletét, és a mértani egyetemen a «circuli quadratura» theoremáját szerencsésen megoldandotta.

Érdekes volna kutatnunk, hogy egy oly éles elme, mint a szathmári püspöké, hogy' jöhetett oly eredményre, oly két föltétel formulázására, melyek egyike monstrozitásra s a másika absurdumra vezet. Az erre irányzandó kutatás útja azonban fölöttebb meg van könnyítve, sőt a kutatás maga is fölöslegessé van téve az által, hogy a püspök úr maga elõre bocsátja azt a tételt, a melybõl õ erre az eredményre jutott s melyet a ki elfogad, vagy szintén erre vagy éppen semmi eredményre nem fog jutni.

S ez a tétel az, hogy Magyarország apostoli királya, mint királyi fölség és mint a katolikus egyház fõkegyura két különbözõ személy. E tétel úgy tûnik föl, mintha a magyar királyt illetõleg egy új, mysteriosus dogmát akarna megállapítani, mintha azt mondaná, hogy a magyar király állagában egy, személyében kettõ; vagy talán ellenkezõleg: személyében egy, de természetében kettõ.

Nem egészen új elõttünk ez az elmélet. Egy névtelen, kirõl akkor csak annyit jelentettek ki nyilvánosan, hogy egy nagy tekintélyû katolikus egyháznagy, de a kirõl széltiben beszélték s nyilvános titok és senki által meg nem czáfolt hír volt, hogy éppen a szathmári püspök úr, a *P. Lloyd*-ban 1882-ben (a középiskolai törvényjavaslat tárgyalása idején s éppen arra vonatkozólag) közzé tett cikksorozatban ugyanezt a tételt állította föl s fejtegette több szõrszállhasogató éleselmûséggel, több transcendentalis distinctiókkal, mint átlátszó világossággal s meggyõzõ érveléssel. Mondhatnók tehát, hogy a tisztelt püspök úrnak ez a tétel kedvencz vesszõparipája, melyhez úntalan visszatér, még ha megezfoltatott is.

Mert csakugyan azon melegében meg is czáfoltatott, és pedig magyar közjogi érvekkel, egy elismert jogi tekintély Dr. Hoffmann Páltól, a *Nemzet* 1882 szeptember 10 és 12-diki számaiban.

Mivel a szathmári püspök Szent-László-társulati beszé-

ben a tételt újra fölállítja ugyan, de annak transcendentalis szórszálhasogató érveit nem ismétli, mi sem akarjuk ismételni az övéi ellen Dr. Hoffmantól fölhozott ellenérveket. Csak egy pár szerény kérdést intézünk az említett elmélet tisztelt fölállítójához.

Lehetségesnek véli-e, hogy a magyar király, a maga királyi fölségében megesküdjék az alkotmányra s jelesen az 1848 III. törvényezikre is, melynek egyik §-a szerint, mindazon ügyek, melyek előbb a magyar királyi udvari kancellária és a budai helytartótanács által tárgyalattak, jövőre a felelős miniszterium hatáskörébe utaltatnak, s ezen királyi minőségében letett eskü mellett, legfőbb kegyüri minőségében máskép cselekedjék? Mi ezt nem véljük lehetségesnek.

Lehetségesnek véli-e továbbá, hogy a római szék-től jogátruházás útján nyert legfőbb kegyüri jog megköthetné annak a királyi fölségnek a kezét, ki ugyan az eredetileg szintén Rómából nyert koronával koronáztatik meg, de souverain fölséggel uralkodik egy «semmi más országnak vagy hatalmasságnak alá nem rendelt» ország fölött? Mi ezt sem véljük lehetségesnek.

És végre lehetségesnek véli-e, hogy az állam azon katholicus jellege, mely öt századon át, azon tényből, hogy az ország összes lakossága, legalább az egész nemzet katholicus volt, nem csak természetesen kifejlődött, de senki által kétségbe nem vonatott, sőt a reformatio után is még mintegy harmadfél századig, ha fegyverrel is, de tényleg föntartatott, az 1848. XX. törvényezikk után még egyszer visszaállítassék s a modern alkotmány mellőzésével a felekezeti állam még egyszer proklamáltathassék? Mi ezt sem tartjuk lehetségesnek.

De szükségesnek sem. Mert szerintünk — s ez a kérdést egészen más világításba állítja — a legfőbb kegyüri jog nem külön személyt teremt a magyar királyban, hanem csak egyik attribútuma a magyar királynak. Az apostoli magyar király «summus patronus», úgy mint «summus justitiarius», úgy mint «legfőbb hadúr», úgy mint a nem-katholicus egyházak «legfőbb védnöke» stb. Mindezen tulajdonok az ő királyi fölségében gyökereznek s annak folyamányai és tartozékai. Szent István, apostoli címét, mint egy pogány népnek a keresztyén hitre térítője kapta; s azzal együtt jogot és fölhatalmazást nyert a

maga birodalma területén egyházak és iskolák alapítására. püspökségek fölállítására s mindezeknek jószágokkal és fekvő birtokokkal való ellátására — és főkegyüri jogot ezen általa a magáéból — az államéból — adott adományok fölött. Ime a főkegyüri jog eredete s lényege ; annyival elválaszthatatlanabb sőt megkülönböztetlenebb a királyi fölségtől, mivel egyszerre jött és ugyanazon okból ruházott rá magával a koronával, királyi fölsége jelvényével s ahhoz kötött apostoli czímével. A birtokot, melyen a kegyüri jog fekszik, a magáéból, az államéból adta a király; a kegyüri jogot a római szent szék ruházta rá, vagy is inkább ismerte el, mint az adományozott birtokkal járót. És ily kegyüri jog (patronatus), ha nem is legfőbb mint a királyé, más földesuraknak is sajátja, kik adományokat tettek az egyháznak. Oda adták a földet vagy annak jövedelme valamelyes részét, magoknak tartották a kegyüri jogot. Ez a jog a földbirtok tulajdonjogában gyökerezett s míg a tulajdonjog vagy a jövedelem egy része átment az adománynyal az egyházra (átruházás-útján), a kegyüri jog megmaradt az adományozónak ; de a földbirtokkal együtt, esetleges birtokosváltozással, átszállott az új tulajdonosra is. Míg ez az új tulajdonos nem lehetett más, mint szintén katholikus (mert az egész nemzet az volt) addig a változás vallási szempontból nem okozott semmi nehézséget. Ma azonban a földesúr kegyüri joga, földbirtokával együtt, esetleg nem katholikus, sőt még nem keresztyén (zsidó) kézre is szállhat. Az új birtokostól mindazáltal az egyház megköveteli a földbirtokon fekvő szolgálmányokat, s viszont a patronatus terhei (templomföntartás, papfizetés stb.) fejében a patronatus jogait is gyakorolja az «új földesúr». Ezek egyike például a plébánus-præsentálás joga. S mi történik? Városokban például, a hol a város a patronus, a plébánus-választás jogát a patronus gyakorolván, gyakorolja a város képviselő testülete, mely nem tisztán katholikusokból áll, melybe szavazataikkal protestánsok sőt zsidók is befolyanak. Egyes földbirtokokon a protestáns vagy zsidó földesúr, ki az egykori katholikus földesúrtól a patronatus terhével együtt vette meg a földbirtokot, maga (vagy néhol, a zsidó birtokos, a decorum kedvéért, keresztyén képviselője által) præsentálja a plébánust a püspöknek, a ki azt kinevezi a kit a zsidó földesúr (vagy képviselője præsentált. S ezt, miután nem-katholikus

létére a katolikus egyház terheit viseli, talán meg is kívánhatja.

Ez történik a patronatussal. S ha az egyszerű földesuri patronatus (terheivel és jogaival) a földbirtokon fekszik s azal együtt változtathat jogalanyt: vajon miért volna más természetű a királyi legfőbb kegyúri jog, a supremus patronatus? Mint az, ez is a földbirtokon s annak, vagy részjövédelmének adományozásán alapúl. Eredete ennyiben világi vagy állami. Egyházi csak annyiban, hogy az egyház — tudniillik a római szent szék — elismerte az egyházalapítás és annak való adományozás jogát s az adományban gyökerező kegyúri jogot is. Ez tehát lényegileg s tulajdonkép birtokjog s csak annyiban nyert erkölcsi és egyházi jelleget, a mennyiben maga a birtok vagy annak jövédelme egyházi czélokra szenteltetett.

Ugyanez áll, de a mit itt bővebben fejtegetni nem akarunk, a vallási és tanulmányi alapokról is. Ezek részint egyházaknak s püspökségek-, vagy apátságoknak, részint iskoláknak (vagy tanító szervezeteknek) adományozott — királyok által, államjvábkból adományozott — birtokok voltak eredetileg; az illető apátságok vagy szervezetek megszűnván, visszaszállottak az államra; alapokká tömörítették, ismét egyházi és iskolai czélokra, és pedig (ez átváltoztatás a XVIII. század második felében történvén) kizárólag katolikus egyházi s iskolai (tanulmányi) czélokra, de már nem egyes püspökök, apátok, vagy szervezetek kezeiben, hanem állami kezelés alatt. Az állam katolikus volt; a kormányzék katolikus volt; s József császár ez alapok kezelésére commissiót állítván föl a kormányzék kebelében, mi természetesebb, mint hogy az is katolikus volt? De ha az egyszerű földesuri kegyuraság birtokváltozással átszállhat nem-katolikusra is: miért ne szállhatna át az állami legfőbb kegyuraság a katolikus államról a nem felekezeti államra? Kivált míg a király, kiben az állam összes hatalma összpontosúl és személyesül, katolikus marad s apostoli czimét, magyar királyi fölsége ez egyik attributumát, viseli. Mert bár valószínűség nincs benne, de lehetetlenség sincs, egyszer a magyar király is, mint az angol (s épen annak személyében, a ki a defensor fidei nevet nyerte vagy fölvette), elszakadhat a római egyháztól. Schlauch püspök maga mondja: «A történelem gyakran ismétlődik». S ha ez történ-

nék, ha Magyarország egész lakossága megszűnnék katolikus lenni (egyszer már nagyon közel állott hozzá), ezen — ismétljük, nem valószínű, de nem absolute lehetetlen esetben — megszűnnék-e a magyar király legfőbb kegyurasága? s a magyar egyházi birtokok elszakadnának, vagy kiszakíttatnának-e a magyar állam főhatósága alól s talán épen Rómára szállanának? Ezt, azt hisszük, Schlauch püspök úr sem hiszi.

Íme ily kalandos föltevésekre ragadnak minket a szathmári püspök békeföltételei. Oly extravagánsoknak találjuk azokat, hogy csak hasonló extravagantiákkal felelhetünk reájok, kimutatván logikai következményeiket.

Mert e békeföltételek tulajdonkép hadüzenet. Szerencsére az államban semmi hajlam nincs e hadüzenet elfogadására s hasonló hadüzenettel (békeföltételek álczíme alatt) való viszonzására.

Ugyan ki fenyegeti ma a katolikus egyházat «az államban élvezett jogainak, előnyeinek» elvesztésével? ugyan ki kívánja, hogy «a hatalom szolgájává legyen s ez által megszakítsa a solidaritást az összes catholicismussal?» Ugyan ki kényszeríti, hogy «sánczba dobván (Schlauch püspök kedvelt s mindegyre ismételt germanismusa) különleges, bármely kecsesgető érdekeit, kibontakozzék az állami mindenhatóság(!) vagy a már semmi támogatást nem nyújtó (ahá!) hatalom karjaiból?» Épen senki. Magyarország csöndes, a törvényhozás még csöndesebb, a magyar kormány pedig legcsöndesebb. Legkisebb aggressiv szándék sincs benne; sőt minden egyház-ellenes izgatások iránt hideg és közönyös marad. Csak nyolcz száz év óta kezében tartott jogait nem hagyja; bírta azokat mint állam, míg katolikus volt; bírni akarja mint állam, ha felekezet nélküli is, mert épen azért mivel felekezet nélküli, nem is katolikus-ellenes. Nem csak nem provokál harczot, sőt a provocatiót is figyelmen kívül hagyja. Nem hallgat azokra, a kik arra biztatják: miután nem vagy többé katolikus állam, tedd a katolikus czélokra használt, mert azokra alapított s rendelt közalapokat föltetlen állami (s tehát felekezet nélküli) alapokká; még kevésbbé azokra, a kik azt mondják, vedd vissza a fejedelmek által, az államéból, a püspököknek, káptalanoknak és egyházaknak adott birtokokat s üss reájok, mint eredetileg voltak ismét állami bélyeget. És ha ezekre nem hallgat, miért hallgatna azokra, a kik — nem

elégedve meg azzal, hogy a közalapok katolikus jellegűek s kizárólag katolikus czélokra fordíttatnak — most azt kívánják, hogy adja ki azokat a maga kezéből katolikus kezelés alá?

Katolikus — az az püspöki — kezelés alá. Mert bár Schlauch püspök azt mondja, hogy «a sokat hangoztatott katolikus autonomia is a királyi főkegyúri jog körül fordul meg» — csak épen, hogy a katolikus autonomiáról is ejtett legyen egy szót — e részben megelégszik oly sphynx-szerű kijelentéssel, melyből bizony sem a katolikus autonomia barátai (némely világiak) sem annak ellenzői (az összes főpapság) nem lesznek okosabbak. Szerinte a katolikus autonomia, a mennyiben a legfőbb kegyúri jogokat, ha részben is, egy tanácskozó s határozó képviseleti testületre ruházná, mindenestre szemben találná magát a királyi főkegyúri joggal, melyet a király eddig személyesen — meg kormányközegei által — meg az esztergomi érsek s más egyháznagyok befolyásával (ezt mind Schlauch püspök mondja!) gyakorolt: «Az érett megfontolás tehát nem fog elzárkózhatni azon gondolat elől, hogy itt egy mélyen járó jogátalakítás forog szóban, mely fölnyúl a koronáig, de a melynek szálai a római szent székig is vezetnek».

A szavakat értjük; a bennök rejlő gondolatot nem találjuk, az író czélzatáról pedig sejtelmünk sincs. S ha az «érett megfontolás» ennél világosabban nem tud szólni, azt kell hinnünk, hogy összes érett megfontolását arra fordította (s ezt, elismerjük, meglepő sikerrel) hogy gondolatát elburkolja.

Schlauch püspök egész beszéde tele van egyes, ily hüvelyezhetetlen értelmű orákulum-szavakkal, részleteiben. De egészében, elismerjük, annál világosabb. Békeföltételek ártatlan czíme alatt merész hadüzenet. Nem tudjuk a maga részéről, vagy az összes főpapság tudtával? Az első esetben föltünési s szereplési jeleskedés sugalhatta, különb akarván lenni társainál. A második esetben kinyújtott csáp lehet, mely azonban — meg vagyunk győződve róla — nem fog megfelelő közegre találni, mely akár békeföltételeit elfogadja, akár hadüzenetét hasonlóval viszonozza.*)

—m—

*) Mi azt hisszük, hogy a kérdés lényege nem az, hogy a magyar király mint államfő vagy kegyúr gyakorol-e bizonyos jogokat a római katolikus egyház ügyeiben. Akár mint államfő, akár mint

kegyúr gyakorolja jogait, mindenesetre kétségbevonhatatlanul gyakorolja, még pedig oly módon, a mint azt jónak látja, tehát felelős magyar minisztere útján is, sőt immár másképp nem is gyakorolhatja, mert erről világos törvényünk van, az 1847—48-ki III. törvényczikk, a mely egyoldalúan föl nem függeszthető. Ezt, azt hisszük, Schlauch püspök úr is elismeri. A kérdés lényege tehát az: vajon eltörültessék vagy módosításék-e a törvény, mely szerint a magyar király mindazon jogokat, a melyeket régebben a kancellária és helytartótanács útján gyakorolt, most a magyar miniszterium útján gyakorolja? Schlauch püspök úr a magyar alkotmány szellemét és betűjét egyaránt megtámadja s részint az absolutismus, részint az 1848 előtti collegialis kormányrendszer útját egyengeti. Ha egy ügyre nézve fölfüggesztjük a miniszteri felelősséget, megszorítjuk az országgyűlés hatáskörét, miért ne függesztanók föl és szorítanók meg másra nézve is? Ok és ürügy, sophisna és különérdek épen nem fog hiányozni, s megújult alkotmányunk, a melyet annyi vér és könny szentelt meg, lassankint rommá roskadozik, a mely fölött a felekezeti, nemzetiségi, rendi s minden nemű particularis érdekek fogják ülni diadalukat. A magyar közszellem nem sülyedhet odáig, hogy ez irányt fogékonyságával támogassa. Mi legalább azt hisszük s mihelyt a törvényhozás kebelében szönyegre kerülnének ily javaslatok, a nemzet pártkülönbség nélkül épen úgy visszautasítaná azokat, mint visszautasította az októberi diplomát, mely szintén a miniszteri felelősséget függesztette föl s az országgyűlés jogkörét csorbította.

Szerk.

MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE II. JÓZSEF KORÁBAN. *)

Majdnem három éve, hogy e folyóirat hasábjain ismertettük Marczali Henrik II. Józsefének I. kötetét.***) Igyekeztünk kiemelni a munka jó és rossz tulajdonságait, és a végeredmény, a melyre jutottunk, az volt, hogy minden hibája mellett: «jó munka, mely XVIII. századbeli történetünknek legtöbb viszonyát oly objectív, oly értelmes fölfogással tárgyalja, hogy megérdemli az elolvasást és méltánytást». Most e munkának második kötete fekszik előttünk, mely már többé nem bevezetés II. József korához, mint az első volt, hanem teljes actióban akarja bemutatni a philosoph császárt. Az első kötet expositiójára következik a bonyodalom. József az új kor eszméivel megtámadja a magyar alkotmány alapelveit, meg a katolikus egyházat, melynek ez alkotmány sok tekintetben kiváltságos állást biztosított. Szemben áll vele a magyar nemzet; egyes tagjai különböző érzellemmel, a szerint, a mint a változásoknál valamit nyernek, vagy vesztenek, de mindannyian ugyanannak a régi, de még el nem avult alkotmánynak alapján, melyről II. Józsefnek véleményét semmi sem fejezi ki lívebben, mint az, hogy a magyar kancellária közjogi aggodalmaira, ne vigyék ki az országból Bécsbe a szent koronát, hivatalosan a horatiusi verssel felelt: *Risum teneatis amici!* Kezdődik tehát a harc, leplezetten, sima modorban a főkor-

*) *Magyarország története II. József korában.* Irta Marczali Henrik. Kiadja a magyar tudományos akadémia történelmi bizottsága. II. kötet. Buda-Pest, 1884. IV. 533 l.

***) 1882. folyam. Áprilisi füzet, 153. és kk. ll.

mányszékeknél, nyersen, majdnem erőszakosan lejjebb a vármegyéknél. Apáink küzdenek az ellenséggel, melyet még mi is ismertünk s ha céljaikat, a változó korrall, már nem is értjük, nem is helyeseljük mind: a lelket, a szívet, mely jogáért így szembe száll a hatalommal, hála Istennek, még nagyon is jól ismerjük. A tárgy érdeke tehát nem szűnik az első kötetéhez képest, sőt növekedik. Azt hinné az ember, hogy emelni fogja az író is, de nem úgy van. A mű hanyatlik s a második kötet határozottabban gyöngébb az elsőnél. Szerző, mint történetíró, ez első kötet óta nem tanult semmit, sőt ellenkezőleg — úgy látszik — hogy egynémely dolgot felejtett.

Régi hibája a szerzőnek, hogy személyeket nem tud vagy nem akar jellemezni. Pedig, ha valahol, II. József történetében volna ez szükséges. A francia forradalom történetét meg lehet írni, nevek nélkül. Titanok, mint Mirabeau vagy Danton, csak pelyhek voltak a fergetegben. II. József uralkodása alatt az actiót nem a tömegekben, nem a viszonyokban fekvő erők indítják meg, mintegy elementaris hatalommal. Mindent ő tesz, közvetve vagy közvetlenül, tanácsosaival, kik részint eszközei, részint, mint a philosoph eszméknek szóvivői, vezérei, természetesen oly módon, és oly formában, mely egyéniségöknek megfelel, egyéniségökből következik. Emberek csinálják az eseményeket, és nem az események az embereket. Van is ember elég. József és Kaunitz mellett Kresl, Gebler, Hatzfeld, Löhr, Born, Rautenstrauch, Martini, Van Swieten, Izdenczy, Niczky, másrészt: Eszterházy, Ürményi, Okolicsányi, Forgách Miklós, Batthyány primás, a magyar püspöki kar stb. stb. mindannyi érdekesebbnél érdekesebb alak: de szerzőnél valamennyi csak név, név és semmi más, mint puszta név. Leginkább még II. Józsefnek alakja domborodik ki — mi természetes — de azt is úgy szólván csak íróasztalánál látjuk. Nem mit tesz, hanem mit ír — a földolog szerzőnél. Ír is folytonosan, naplót, levelet, rendeletet, majd gorombán, mint a porosz I. Frigyes Vilmos századának fejedelme, majd rajongva, tele eszményiességgel, mint a XVIII. század világboldogító philosophiájának tanítványához illik. A magyar urak, püspökök, vármegyék írnak. A németek írnak, vagy — változatosság kedvéért — egyikök, másíkok, az államtanácsban beszél, hogy szavazata mint írott votum kerüljön szemünk elé. A katona Hadik, a kapuczinus Fessler,

a reformatus pap Keresztesy írnak, sőt még azt is megtudjuk időnkint, mit ír Nagy Frigyes D'Alembertnek Ausztriáról, a mi — mellesleg mondván — nem épen a legérdektelenebb az írásoknak a záporában. Marczali szemével nézve, azt hinné az ember, hogy II. József korában az emberek nem éreztek, nem gondolkodtak, nem cselekedtek semmit, csak írtak, még pedig oly árkádiai tisztasággal és egyszerűséggel, oly éles, beható elmével, hogy irataik mindig, teljesen híven, tükrözik vissza a valóságot. Az igazság érdekében azonban meg kell jegyeznünk, hogy szerző e hibájába igen gyakran esnek az újabbkori történetírók. Regebben az írók — csekély kivétellel — ismét csak írókból merítették adataikat. Képet rajzoltak képek után. Mióta azonban a levéltárak megnyíltak, a múlt maga beszél, s az író mintegy photographiáját kapja az eseményeknek. Drága kincsek kerülnek kezébe; papír, mely néha maga az esemény, fekszik előtte; könnyen megtörténik tehát, hogy nem is lát egyebet papirosnál, és azt hiszi, hogy a mit levéltáraiban, papiros, ténta meg nem örökített, nincs is, nem is volt, nem is lehetett a világon. Pedig jelentések, vélemények, levelek, még a legbizalmasabbak, legőszintébbek is, ritkán képezik magok az eseményt, hanem csak annak symptomái. Nem az, vagy legalább nem főképp az tartozik — hogy munkánkra visszatérjünk — Magyarország történetéhez II. József korában, mit írt például Nyitra megye pennája, a helytartótanácsához, a fölséghez: hanem mily gondolatok, mily érzelmek tölték el a megye közönségét? mily tettekben nyilvánult az a gyűlés előtt, a gyűlés alatt, és a gyűlés után? minek mind az írás csak következménye, kifejezése, néha gyakran igen halvány kifejezése. Ki hinné, különösen a ki a mi ó-conservatívainkat látta a közelmúltban, hogy például Eszterházy kanczellárnak egész tevékenységét kimerítik a hivatalos fölterjesztések, melyek a kancelláriai levéltárt megtöltik? Hogy Kaunitz sohasem gondolt mást a magyar ügyekről, mint a mit írva maradt votumában kifejtett? Deák fölirata 1861-ből, bármi szép, és bármi igaz volt, mégis csak csekély és mondhatjuk halvány kifejezését képezi annak, mit Magyarország ama korbéli történetírójának majd figyelemre kell méltatni.

De hallom az ellenvetést: hogy lehetetlen írni oly tárgyakról, melyekről adatok nincsenek; s a történetírónak meg kell elégedni azzal, mit positiv adatokból lehet meríteni. Ez

ellenvetés azonban csak részben áll, és nem szolgálhat menteségül Marczalinak. Van igen is elég adat, ha nem is épen a magyar kanczelláriai vagy kabinet levéltárban, mely megismertet a nemzeti élet részleteivel: csak föl kell keresni. Megengedem, hogy az nem könnyű dolog. Nem könnyű dolog majdnem valamennyi törvényhatóságnak, testületeknek, családoknak levéltáraiba behatolni, melyeket ily aránylag új dolgokra nézve még sokféle susceptibilitas is zárva tart, de nem vonhatja ki magát e teher alól az, ki az «ország történetét» akarja a József-féle korban megírni. Szerzőnek, ha már ily munkára vállalkozott, be kellett volna járni az egész országot, keresni, fölfedezni kellett volna levéltárakat, mint tették és teszik régibb korokra nézve, némely régibb és újabb történetíróink. Nem kellett volna megelégednie azzal, mi épen kezeügyébe esett, mihez nagyobb nehézség nélkül férhetett, sőt többet kellett volna talán kutatnia ott is, a hol járt, és nem tenni azt, mit legalább az országos levéltárban tett, hogy figyelemre sem méltatta a helytartótanácsnak, a kamarának, az erdélyi guberniumnak iratait, mintha csak a kanczelláriai iratok volnának azok az akták, a melyekben ha valami nincs, a civilis bíróval szólva, a világon sincs. Különben szerző abban is, a mit fölhasznált, csak a betűt az írást mutatja föl, nem pedig az embereket, az eseményeket, melyek a holt betűkből beszélnek. Úgy, hogy ha például Thiers az ő modorát követi, akkép írja meg I. Napoleonnak hadjáratait, hogy összegyűjti proclamatiót és bulletinjeit, s legföljebb még hozzá adja az ellenfélnek hasontermészetű nyilatkozásait. Belemélyedve a hivatalos iratokba, szerző elfelejti a historiai compositiónak némely fölötte fontos, lehet mondani legelemibb követelményét: pedig első kötetében a compositio volt az, mi ellen a legszigorúbb kritika is alig tehetett valami kifogást. A történetírásnak eszménye volna, a múlt eseményeit, melyekkel foglalkozni akarunk, úgy, a mint törtétek, teljes valóságukban tüntetni föl. Mind azt a különböző érzelmet, mind azt a különböző cselekményt, mely az életben egy perczen, mind egyszerre működik, egyszerre kölcsönhatásában kellene fölmutatni. De ha az elbeszélés természetéből folyó nehézségeket le is győznők, alig győzhetnők le az akadályt, mely az emberi elme korlátoltságában fekszik, mely a legtöbb esetben a különböző tünemények tömegében egyet

sem tudna már tisztán kivenni, és chaost látna, az épen nem chaotikus, de kellőleg nem csoportosított valóságban. Úgy szólván tehát didaktikai okokból — szét kell bontanunk, föl kell osztanunk a valót, hogy jobban föl lehessen fognunk, csakhogy soha sem szabad annyira elszigetelnünk az egyes részeket, hogy az egésznek képe elmosódjék az olvasónak szemében. Szerző is csoportosítja az eseményeket, vagyis inkább az iratokat. Tekintet nélkül a chronologiai rendre, külön tárgyalja József viszonyát a szent székhez, az egyház belső szervezetéhez, a nem-katholikus felekezetekhez, tanügyhöz, az alkotmány és közigazgatáshoz — és meg kell vallanunk, oly ügyesen rendezi az iratokat, hogy minden egyes fejezetből az egyes kérdésekre nézve — itt-ott egy kis kivétellel — kifogástalan «tényvázlatot» lehetne készíteni. De az életet nem lehet oly tisztára classificálni, mint az iratokat, s a legszebb, legtudósabb értekezések, az emberi test egyes részéről, egyes physiologiai tüneteményekről sem képesek teljes és kimerítő képet adni az élő emberről. Szerző modora mellett látunk egyes intézkedéseket, de nem látjuk azoknak hatását egymásra, és nem látjuk az összes intézkedéseknek hatását az emberekre; szóval, nem értjük tisztán a kort, nem értjük teljesen az eseményeket, mint nem értenők meg például a fergeget, ha három külön értekezést olvasunk az esőről, villámról és mennydörgésről. Érzi e hiányt szerző is és igyekszik itt-ott egy pár szóval, magyarázatkép az egyidejű eseményekre figyelmeztetni az olvasót, de az ily közbevetett megjegyzések, még nem világítják meg teljesen a helyzetet. Így — hogy egy példát idézzünk — szerző elbeszéléséből alig lehet megérteni, miért jött a pápa Bécsbe? miért sekirozta — hogy magával József szavaival éljünk — Józsefet? miért vált Józsefre nézve már-már tűrhetelenné az együttlétel? mert, az egyházi életbe mélyebben belenyúló rendeletekről, csak a következő fejezetekben értesülünk részletesebben.

Bármennyire ragaszkodjék is azonban szerző a hivatalos tárgyalások menetéhez, még sem kerülheti el, hogy néhol önálló szöveget is ne írjon, el ne beszéljen, s ez összekötő szövegben ismét megtaláljuk azt a Marczalit, kit már az I. kötetben, mint igen éles eszű, igen olvasott embert tanultunk ismerni. A jelen kötet is tanúsítja, hogy fölfogása messze túl emelkedik történetíróinknak rendesszínvonalán; példának oká-

ért, mikor az egyház szellemében a VII. Gergelyek és III. Inczék alatt, és a XVIII. század más célú, de hason természetű törekvéseiben, fölismeri a rokon evolútiót, mi ugyan nem új gondolat, de nálunk legalább, még nagyon ritka. Annál inkább meglep tehát az a naivitás, mely itt-ott szerző némely nyilatkozataiban mutatkozik; teszem, mikor a magyar kancellária fölterjesztésére, — melyben II. József kérdésére mily formalis intézkedések történtek Mária Terézia trónra lépésekor? felelvén, hű és részletes jelentést tesz — azt mondja, «hogy szinte meglep idyllicus hangjával» mert — ámbár a kancellária urai már ismerték Józsefet — «hivatalosan nem látnak mást, mint folytonosságot.» (7. l.) A kancelláriának tehát nyilvánvaló — hogy szerző természetesen találja eljárását, és ne érezzen meglepetést, ilyenformán kellett volna felelni, hivatalosan. «Tudjuk, fölséges úr! hogy te egy új, majdnem forradalmi kornak képviselője vagy; a régi intézményeket, szokásokat halomra akarod dönteni, a magyar alkotmányt nem akarod megtartani. Nem merünk tehát — bár kérdezed — oly intézkedéseket és formalitásokat tudtadra adni, melyek az általad detestált és nevetségesnek tartott korban divatoztak.»

Vannak a munkában egyes furcsa, sőt teljesen érthetetlen kitételek, állítások, melyek már nem a naivitásnak, hanem egyenesen a nem tudásnak rovására esnek. Így olvassuk II. Józsefről, mikor testvére, Mária Krisztinától vissza akarta venni a bélyei és ráczkevi uradalmakat, de a kancellária fölvilágosítására, hogy Maria Terezia e javakat törvényes módon eladományozta, s ezzel a rejlő királyi jogról lemondott, e szándékától elállott: «súlyt helyez az ősiségben rejlő királyi jogra!» (25. l.) mi teljesen érthetetlen. Az 1741: XVIII. törvényezikk rendelkezését, hogy Erdélyt az uralkodó és utódjai: *qua reges Hungariae possidebunt et gubernabunt*, úgy fogja föl, mintha Erdélyt mindenben a magyarországi törvények szerint kellene kormányozni, holott csak az van mondva, hogy az ausztriai ház ez országot, mint magyar király, a magyar szent korona jogán, és nem például mint osztrák főherceg bírja és kormányozza. (339. l.) A kincstárnokot, helyesebben kincstartót «zászlós urnak» tartja. E német kifejezést: «Justizfalle und Prozesse» jogesetek és pörök helyett «igazságszolgáltatás és törvénykezésnek» (37. l.)! «a crimen perduellionis»-t, a

pártütést, pedig «halálos bűnnek» fordítja (444. l.) és nem tudja, hogy e szóval a magyar bizonyos theologiai fogalmat fejez ki; mert ismeretei a katholikns vallásról, isteni tisztelet-ről oly hiányosak, mint a magyar jogról. Azért tartja valami antipapalis merészségnek a tant, hogy «a püspöki hatalom épen úgy Istentől ered, mint a pápai» (184. l.); Mária Terézia korabeli saajátságának, azt a «közvetlenséget», «melylyel mindenki élete minden apró-cseprő bajában igénybe vehette valamely szentnek vagy a boldogságos szűznek közbenjárását.» (122. l.) Mikor pedig arról kellene beszélni, mit rendelt II. József a katolikus isteni tisztelet megtartásának módjára nézve: egy csomó részletes adatnak fölhoradása mellett annyira bele bonyolódik a tárgyba, melyet nem ért, hogy lapokon keresztül magunk sem vagyunk képesek tisztán megérteni, mit rendelt tulajdonképen csak általánosságban, vagy részletekre és mely részletekre nézve a császár? holott ha magát a rendeletet vesszük kezünkbe, négy-öt sorral elmondhatjuk lényegét annak, mit szerző négy-öt lapon nem volt képes nekünk kellőleg megmagyarázni.

Szerző csinosan, folyékonyan ír; s még az is élvezettel olvashatja, kit néha a rokon, sociologiai tárgy Carlyle vagy Tainenek ragyogó tollára emlékeztet; csak ne volna itt-ott olyan magyartalan! Szerző gyakran vét a helyes szórend ellen: máskor szokatlan, helytelen kifejezéseket használ. Olvassuk, hogy: «Mária Terézia végrendeletében nagylelkűen gondoskodott azokról, kik személyét vették körül» (23. l.) e. h. körül vették. «Mindannyian a renaissance-nak is állunk szellemi hatása alatt» (198. l.), e. h. «szellemi hatása alatt állunk». «Révay minthogy hivatala megszűnt, mást keresni jött Bécsbe» (151. l.), e. h. «mást jött keresni Bécsbe», stb. stb. Szokatlan, ha «Anvers»-t mond Antwerpen helyett, vagy «Palotai grófságnak» nevezi a «Pfalzot», vagy — mint régebben mondók — «Palatinatust»; miért nem mond mindjárt «Nádorispánságot»? Nincs magyarul az ilyen mondat: «Nemzetnek középkoriból újkorivá alakulása az egyház és rendek által alkotott intézményeknek lerontása volt következménye» (318. l.) vagy: «Ennek (tudniillik a magyar alkotmány-nak!) lerontása életkérdés élete egész eredményére nézve (380. l.) vagy: «Mérsékletet az összeiró katonaság iránt és a beszédben» (380. l.) stb. stb., mihez méltán sorakoznak, hogy

még valamit idézzünk, a hibásan alkalmazott szavak, mint: «A passiv ellentállásnak rozsdás de vaskos (talán súlyos!) fegyvere» (406), vagy «a császár genialis szempillantása» (461), mivel a császár genialis szemét akarja kifejezni.

Nem állítjuk, hogy sok ilyféle botlás van szerző művében, de az a néhány is, a mi van, rendkívül rontja az illusiót. De nem ebben rejlik a jelen kötetnek fő hibája, hanem a kidolgozás pongyolaságában, és az adatoknak hiányos voltában. Szerző kidolgozott művel kezdte, Katona-féle földolgozással folytatja, a tudós exjezsuitának adatbősége és teljessége nélkül. Második kötete valójában nem annyira Magyarország története II. József uralkodásának első négy-öt éve alatt, mint inkább lehetne mondani regesta-gyűjtemény a magyar kancelláriai, a bécsi kabinetí, és még egy néhány kisebb-nagyobb levéltárnak e korra vonatkozó irományaiból.

PAULER GYULA.

É R T E S I T Ő.

*Sebestyén Gyula. Az őskor története. (Történeti kézikönyvek X.)
Buda-Pest, Athenaeum, 1883.*

Sebestyén öme kis könyve azokból való, melyek egy tudományág eredményeit érdekesen és tanulságosan összefoglalva nagyobb közönség számára is hozzáférhetővé teszik. Az a kor, melyet ma már általánosan elfogadott műszóval történelemelőttinek, praehistoricusnak neveznek, még a múlt század végén is inkább csak a bibliából volt ismeretes. A föld alatti tanúk nyelvét nem értette még a múlt század sem; a vad népek életviszonyait, melyek szintén sok tanulságot szolgáltatnak a hajdankor vad népeinek megismerésére, a Rousseau féle sentimentalis fölfogásával nézték. Újabbán ez mind megváltozott: egy hosszú sora a bámulatos barlangi leleteknek abba az időbe vezetett vissza, a midőn az európai ember, mint cannibal köffejszével ma már kihalt állatfajokkal tusakodott a létért való keserű küzdelemben. Az ó- és új-világ még élő vad népeivel is mind jobban megismerkedtünk és nem tekintjük őket már az elveszett paradicsom erkölcsösebb és boldogabb örökeseinek, hanem inkább, elmaradt, kiháló mostoha testvéreinknek, kik oly művelődési phásist vezetnek szemeink elé, melyen a mi ősapáink is által estek.

Sebestyén vonzó előadásban adja elő e kor állapotait: kiindulva az őskori emlékekből, melyeket csak újabbán Boucher de Perthes (1847) óta méltatnak figyelemre, fölfejtí előttünk mikép tért rá az ember az első tétovázó lépésekkel a műveltség útjára és ép ez emlékek segítségével fölvezet egészen addig az időig, míg tiszte alól az irott emlékek föl nem mentik.

Alig 30—40 éve, hogy megtudtuk, hogy az őskor kovaeszközöket készítő embere kortársa volt a mammothnak, gyapjas szarvorrúnak, barlangi medvének és oroszlának — tehát csupa oly emlősnek, melyek ma már nem lakják világrészünket — és jelenleg már

oly sok lelet ismeretes, hogy ez ős ember culturáját nagyrészt reconstituálhatja a tudomány. Most már tudjuk, hogy abban a geológiai korszakban, midőn Európát hó és jég borította, a jégkorszakban, az ember már itt volt és küzdött a természettel. Az állatok, melyeket vadászott, a növények, a melyek környezték, kihaltak, ő megmaradt. A dán konyhahulladékok az őskori konyha titkával ismertetnek bennünk, míg a svájci tavak ős czölöpgunyhói egy ma már legalább nálunk ismeretlen életmódra mutatnak.

A tanulság a melyet ebből az ezer meg ezer lelethől merítettünk, mindenütt Mexikóban csak úgy, mint Egyiptomban, a Ganges völgyén nem kevésbé, mint Chinában ugyanaz volt: a kőeszközök mindenütt megelőzték a fémeszközöket, a csiszolatlan kő használata mindig régibb, mint a csiszolt kőé. Minden népnek megvolt a maga kőkorszaka, mielőtt a fémekkel élt volna s a fémkorszakban hosszú időn át kellett kamatoztania munkáját, a míg irott emlékekkel világhatarta meg fejlődése útjait az utókor számára.

Sebestyén az őskori emlékek tárgyalása után áttér munkájának legérdekesebb részére: az őskori műveltség jellemzésére. Nem hiába mondja az akkori állapotokat műveltségnek: oly népet, a mely a műveltségnek teljes híjával volna, a mely saját erőfeszítése által a természetes állapotból még ki nem lépett volna, hiába keresnénk. A legrégibb emlékek az embert már a művelődés útján mutatják. Már oly eszköz, a fegyver van kezében, a melyet ereje öntudatos fölhasználásával készített. Majd védekezőből támadóvá, vadászszá vált. Az őskori népek életének legalacsonyabb foka a vadász-halász életmód. Ezen a fokon az embernek csak egy a célja: éhségét csillapítani. Erre két eszköze van: első kőfejszéje, melyet könnyen rejeszthető kovából fejtett, második a tűz, melyet minden vad nép ismer. Azonban a vadász-halász életmód mellett is tág pálya nyílik a haladásra. Az emberi munkásság mindinkább többfelé ágazik, specializálódik. Durva kőeszközei fölzaporodnak, hajító fegyvert is alkalmaz, nemcsak pörkölt, de főzött hússal is él. A társadalmi szervezkedés első kísérletei szintén ebbe a korszakba esnek. A vad embertömeg, melyet a nyomor és a közös veszedelem összetartott, már kezd szervezkedni. A vadászterület közös vagyon képez; biztosítására szerződést is kötnek. De egyéni vagyona, olyan a melyet növelhet és megőrizhet, még nincs e vadászoknak és halászoknak. A vagyon a munka eredménye; a vadász azonban munkájának eredményét legnagyobb részben elfogyasztja. voltaképeni vagyona még nem lehet.

Az első állat megszelídítése új korszakot nyitott az emberiség

történetében. Az állatszeliidítés átvezette a vadászembert a baromtenyésztő életmódra. A megszelidített állat volt az ember első vagyona. A baromnyájak megkönnyítették az élelmezést s így a pásztorkodó törzsek sűrűn, nagy tömegekben lakhattak egymás mellett; munkájok tetemes részét már kényelmük fokozására fordíthatták. Az állatok szeliidítésével maga az ember is szeliidül; a pásztor nyugodtabban él, minden érdeke az összetartásra ösztökéli. Ha a vadászember harczott, akkor csak rombolt: a vagyont nem ismerte, a győzelem vagy a foglyok nem is növelték vagyonát. A pásztornépnél ellenben az erősebb nem semmisíti meg a gyöngébbet, hanem hatalmába keríti. A zsákmány vagyonát, a legyőzött pedig munkálkodó szolgálónak számát növeli. A legyőzöttek s a rabszolgák rendkívül fontos szerepet játszanak a primitív idők művelődésében: a győző a rabszolgák segítségével emancipálhatja magát a terhes kézi munkától. A rabszolgák pedig mindinkább ügyesebbek lesznek s megteremtik az iparágakat. Az ipar pedig maga után vonja a kereskedelmet. Mivel pedig nem kell mindegyiknek kézimunkát végezni, lehetségessé válik, hogy a nép egy-egy része külön hivatást, életpályát válasszon magának. Így támad a hadi meg a papi osztály.

A baromtenyésztés a pásztort a földművelő életmódra vezette, mely magában egyesíti a vadász- és pásztor-életmód minden előnyeit, azoknak fogyatkozásai nélkül. A vagyongyűjtés a már egy biztos helyre letelepedett földművelő főtörékvése s a cultura áldásos versenye, hol a munka felül iparkodik múlni a többi munkát, megkezdődik. Gyümölcseit mindannyian élvezzük: mert a mi becses és maradandó benne, az elébb-utóbb az emberiség közös kincsévé lesz.

Párhuzamban az őskor külső életének jellemzésével tárgyalja Sebestyén a belső, az erkölcsi és vallási életet. A vallási meg az erkölcsi rend külön-külön forrásból fakadtak ugyan: a vallás az embert a természettel, az erkölcsi rend az ember társaival állítja szembe, de a műveltség terjedésével e két tényező összeforr. A vallás a családi étellel együtt nemesedik. Csakhogy a családi élet is lassan fejlődött. Eredetileg az emberek nem ismerték a családi életet: a nő és gyermek közös birtok volt, mint a vadás terület. Midőn az ősemlernek már sikerült állatokat szeliidíteni s így a vadász-életmódot a baromtenyésztőével fölcserélni s vagyont gyűjteni: ott találjuk vagyonában a nőt is. Ez egyéni tulajdona: nejei számát úgy szaporíthatta, a mint vagyoni állapota megengedte. A házasság első formája ily módon a polygamia. A civilisatio legfontosabb tűzhelye, a család, meg van teremtve.

Az ős ember vallásos ösztöne először a fetisimálásban jutott kifejezésre. A primitív idők embere azt hiszi, hogy a külvilág tárgyai csakúgy mint ő maga lélekkel bírnak. Minden tárgy szellem lakóhelye, melyet imádnak. Lassankint a hordozható, ingó tárgyak helyett a földhöz kötött tárgyak felé fordul áhitata: köveket, fákat, forrásokat imád.

A mint a halász és vadászból pásztor lesz, testi meg szellemi láthatárán mindig inkább nagyobb figyelemmel van az égi testekre. A baromtenyésztő, ide, az égi testekbe költözteti át a fensőbb szellemeket, melyeket a földi tárgyakban már nem képzelhet. Így keletkezik a szabeizmus, az égi testek imádása, mely egyszersmind átmenetet képez a természeti erők imádására. A mint pedig az ember a természeti erőket személyesíteni kezdte, önkénytelenül erkölcsi tulajdonságokkal is fölrüházta. Ezek tehát egyúttal már magasabb erkölcsi lények és mint ilyenek az ember erkölcsi világának szabályozói és szentesítői. Az ekkép fejlődött polytheismussal jár a mythoszképzés is. A természeti erőkre vonatkozó jelzők lassanként elhalványultak, és feledésbe merültek; elveszítvén eredeti értelmüket, a nép szó szerint vette őket és termékeny képzeletével magyarázatukra egész történetet beszélt el, melyek a mythosz csírái. A mythosz pedig a képzőművészetek egyik megindítója.

A következő negyedik fejezetben a szerző az emberfajok keletkezését, mely még az ősműveltséget megelőző időkben történt, fejtegeti s áttér a nyelv és népesaládok fejlődésére. Az ötödik fejezet az emberfajok részét a művelődésben és a műveltség ősi tűzhelyeit vizsgálja. Mindenek előtt megállapítja, hogy az az éghajlat, mely a mérsékletes munkára kényszeríti az embert, legalkalmasabb a művelődés fejlesztésére. A hol a természet pazar ölén az élet föntartása gondba, munkába nem kerül vagy a hol az ember küzdelmé a természet ellen lefoglalja az ember minden erejét: ott nincs talaj magasabb culturára. Az egész föld kerekiségén különben csak hat-lét olyan területet találunk, a melyen az ember művelt államot alkotott: China, a Ganges és Indus partvidéke, a Tigris-Eufrates köz, a Nílus öntözte terület, az aegai tenger mosta partok és végre Mexikó és Peru fönfskjai.

Már a legrégebbi időkben kezd az a nagy embertömeg, mely élelmet és életföntartásának lehetőségét keresi, Ázsián Európán keresztül hullámozni. Sebestyén ez óriási mozgalmakat IV. fejezetében vázolja fő jellemvonásaiban. Először megindul a dravida faj (India őslakói) és a mai eszkinók; követik őket a mongol népek vándor-

lása mai lakhelye felé. És most folyton nő az ár: vándorol a földközi tengeri, a mediteran faj, a hámi elfoglalja az Eufrates-Tigris és Nílus vidékét. A sémi törzsek Elő-Ázsiába fészkelik magokat, az indo-európai (ária) népcsalád pedig őshazájából most ereszti az első rajokat: thrákokat, illyreket, germánokat, szlávokat. Midőn az ind nép a Himalayan áttör s mai hazájába ér, a Nílus mentén már ezer éves emlékek hirdették az egyiptomi nép kulturáját.

Végül a szerző még az őskori műveltség magyar földön található emlékeit csoportosítja. Az őskori műveltség minden foka képviselve van hazai leleteinkben; az ó-kőkori (paleolith) a baráthegyi (Liptó vármegye) és a haligóczyi barlangban (Szepes): az új kőkori, a hol az ő ember már csiszolt kovaeszközöket és agyagedényeket használt az ország csaknem minden részében található. Czölópépítmények, tavi lakások nyomai a Fertő déli részén fedeztetek föl: a csonteszközök egész halmazát pedig a híres szihalmi lelet (Heves vármegye) mutatja. A rézkor emlékei, melyek, nálunk számosabbak mint egvebütt, arra vallanak, hogy a bronz-kort hazánk területén a vörösréz-eszközök használata előzte meg. Bronzkori emlékeink szintén igen tekintélyes számúak, sőt az erzsébetfalvi (Nagy-Szeben) és pilinyi leletek mutatják, hogy a bronzeszközöket hazánk őskori lakói gyártani is tudták: mindkét helyütt ugyanis bronzkohókra akadtak, a Pilinyben az öntésre szolgált minták is napfényre kerültek.

Ez az őskor, melyet Sebestyén könyve a legjobb források alapján föltár előttünk, hazánkban körülbelöl Krisztus születéseig tartott. A mint az első legiók sasjelvényeiket a Közép-Duna mentén kitűzik, új történelmi korszak kezdődik a Magyarországot lakó kelta törzsekre nézve.

Az *Oskor története*, melynek tartalmát gyakran a szerző szavaival élve, az imént vázoltuk, irodalmunk legsikerültebb népszerecsítő könyvei köze tartozik. Fejtegetése mindenütt világos és vonzó: a fejlődés különböző fokai és az átmenetek mindig szemlélhetően vannak kiemelve. Iránva emelkedett; a cultura nehéz közös munka eredménye, ez világlik ki a mű minden fejezetéből. A levezető módszer, mely az adatokat bizonyos szempontok alá csoportosítja és azután belőlök, mintegy az olvasó segítségével általános következtetéseket von le, a szerző igen helyes tapintattal és nagy ügyességgel alkalmazza. Stílusa ép oly kellemesen folyékony, mint magyaros, a mi utóbbi magyar könyvnél fájdalom, még mindig külön ki kell emelni. Kár, hogy a szerző illusztrációkkal nem világosította föl szövegét: archæologiai részleteket tárgyaló mű alig lehet el oly illustra-

tiók nélkül, melyek a szövegben leírt eszközöket szemünk elé állítják. E hiány fölemlítésénél tán még szabad néhány kisebb tévedést is constatálnunk. Midőn a régi házasság-kötés módjait tárgyalja, az eladó leány mellett fölemlíti a szerző, hogy a vőlegény voltaképp vevőlegény. Igaz, hogy eddig ily összevonásból szokták magyarázni a vőlegény szót, de Budenz *Magyar-ugor szótára*, mely e szót más rokon nyelvekben is kimutatja, megczáfolta az etymológiát. Hogy az európai kőkorszak emberei mongol fajúak voltak, mint azt Sebestyén állítja (79. l.) nagyon is kétséges; a lappok, kiket föltételezen szintén közzéjök sorol, nem tartoznak oda. A Tigris-Eufrates mentén nem hámi, hanem ural-altaji nép vetette meg a műveltség alapjait, a mi különösen magyar közönségre nézve érdekes és fontos adat. Az őskor táblázatos áttekintése, a melylyel Sebestyén könyvét befejezi, kissé merev (a mi persze ily általánosítások természetében rejlik). A tábla szerint az ó-kőkorszaknak a vadász-halász életmód felel meg, holott a magyar nép maga még a IX. században halász-vadász volt, de már ismerte a fémeket. A fajok származási tábláján az ugor népek származását inkább a Budenz által megállapított tudományos fölosztás szerint kellett volna adni.

Végítéletünk a kis műről csak az lehet a mit már fentebb is jeleztünk: tanulságos és igen jól írt könyv. rf.

Geschichte der Physik. Von August Heller, Professor in Budapest. Zwei Bände. Stuttgart, Verlag von Ferdinand Enke. I. Band: Von Aristoteles bis Galilei 1882. Preis 9 Mk. II. Band: Von Descartes bis Robert Mayer. Preis 18 Mk.

E munka keletkezésének története ez: A királyi magyar természettudományi társulat 1878-dik évben pályázatot hirdetett a kiváló physikusok életrajzára. (A pályatétel így szólott: «Kívántatik kiváló physikusok életrajzainak gyűjteménye oly módon összeállítva, hogy az a legfontosabb physikai tanok fejlődésének történetét magában foglalja.» A pályázat határideje 1880 október 31.) Három pályamű versenyzett; közülök a III. számú nyerte el a Bugát-féle díjat, jól-lehet «a másik kettőhöz mérve rövid» volt, «de a legnagyobb tudományos munkálkodásról» tanúskodott. A II. számút egy másik, szintén 300 forintos jutalomra méltatták. Az előbbit Heller Ágost, budapesti II. kerületi, az utóbbit Czögler Alajos, szegedi főreáliskolai tanár írta. Mindketten följánlották műveket a társulatnak kiadásra: a

könyvkiadó bizottság a Czögler munkáját fogadta el, minthogy ez befejezett egész volt, míg amaz csak Newtonig terjedt; azonkívül tárgyalásmódja is alkalmasabbnak látszott a könyvkiadó-vállalat aláírói számára, mint a történeti és tudományos buvárlatokba mélyebben bemerülő másik munkáé.

Ezeket olvassuk a munka genesiséről a *Természettudományi Közlemény* XIII. és XV. köteteiben.

Heller munkája ezután Stuttgartba Enke Ferdinándhoz, már eddig több magyar szerző műveinek kiadójához vándorolt, és 1884-ben teljesen elhagyta a sajtót.

Két kötetre oszlik. Az első kötet a legrégebb időktől (a címlap szerénykedik, midőn azt mondja, hogy «Aristoteleستől») Galileiig 404 lapon, a második a jóval testesebb, 754 lapot számlál, és Descartestől Mayer Robertig adja elő e tudomány történetét. Mindkettőhöz alkalmas névmutató van csatolva.

Heller munkájának ama részét, melylyel pályadíjat nyert vala, előnyösen megbővítette. Megírásánál arra fektette a fősúlyt, hogy az alapvető munkákat tanulgassa, azaz forrás-studiumot végezzen; a bennök lerakott elméleteket vizsgálja, de az egykorú philosophiáról sem feledkezzék meg; az érzékszervek physiologiáját is tekintetbe vegye, a mennyiben befolyással volt a physikai tudomány alakulására; és végül, hogy az életrajzi elemre is kiterjeszkedjék. A physika történetének végcélját — szerinte — a természet vagy helyesebben a physikai világ megfigyelésének fejlődése képezi abban az alakban, melyben a keletkezés folyamának különböző phasisaiban a tudományos nézet származásának legrégebb korától napjainkig csak jelentkezett. A physikai történetírás programja ezek után a következőket tartalmazza: 1. e tudomány anyagának történetét és különösen amaz alapvető fogalmak rendszeres és fejlődésszerű menetét, melyek kapcsolata alkotja meg a physika alapelveit; 2. azon természetbúvárok történetét, a kiknek működése teremtette meg a physika anyagát. A szoroson vett tudományos elemen kívül azonban számba veendő az életrajzi és a művelődéstörténeti mozzanat is, minthogy ez adja meg a hátteret az egésznek.

Valamint a világ, úgy a physika történetében is megpihenő pontok kívántatnak; ezek jobbadán összeesnek egymással. A physika története tehát a következő időszakokra oszlik:

1. A physikai ó-kor története a legrégebb időtől Alexandriának az araboktól való elpusztításáig.

2. A középkor története a tizenharmadik század derekáig.

3. Az új kor vagyis a Copernicussal és Galileivel kezdődő és Newton haláláig (a múlt század első felében) terjedő renaissance kor története.

4. A legújabb kor története Newton halálától napjainkig. Miként fejlődtek a physikai elvek, miképen leste el az ember a természet törvényeit, és az anyag tulajdonságait; hogyan ért annak kimondásáig, hogy az energia megmarad és az anyag állandó: mindezt itt előadni terünk nem engedi. A kit közelebről érdekel a tárgy, forduljon a Heller művéhez, és föltalálja benne mindazt. Ez alkalommal csupán a következők elmondására szorítkozunk.

E vaskos műből, mely a gazdag német irodalomban nemcsak kedvező fogadtatásra talált, hanem hézagot pótlónak, a maga nemében egyedül állónak bizonyult be, a physika iránt érdeklődő laicus is nagyon sokat tanulhat; a szaktanárnak pedig, ha tudományába bele akar mélyedni és physikai elvek genetikus fejlődéséről a szükséges ismereteket meg kívánja szerezni, nélkülözhetetlen.

A tudomány mostanság odafejlődött már, hogy a jelenben tett fölfedezések és találmányok csiréjét a múltban kutatja s nem feledkezik meg hálátlanul az úttörőkről sem, a kiknek sejdítései, gyanításai, következtetései lehetővé tették az eszme megérlelődését, megvalósulását. Magától értetődik, hogy ily esetekben megbecsülhetetlen szolgálatokat teszen a physika története. A tudomány azonban még tovább is halad, a bűvártól módszert, rendszert kíván, sőt az öntudatos célratörékvést is megköveteli. A múlt gyermekei experimentáltak, kutattak, a mennyire szerény eszközeiktől és tudásuk vágvától tellett; belemerültek a tudomány nagy birodalmába akár a gyöngyhalász a tengerbe, és taláalomra sok kincset hoztak föl. Természetes, hogy a véletlen sokat lendített itt is, sőt a téves előzmény szintén nem egy hasznos következtetést eredményezett. Manapság a bűvár kitűzi a célt, melyért sikra száll, megmozgatja a kísérletek és a matematikai számítás adta fegyvereket, öntudatosan halad munkájában, és így rakja le kutatása gyümölcsét. Itt újra nagy segítséget nyújt a physika története, mint a mely kezünkbe adja az Ariadne fonalat, föltünteti az elért eredményeket, de a meglevő hézagokról sem feledkezik el.

A történetíró megoldhatja ana föladatot, hogy műve vezérfonalul szolgáljon, az által is, ha az egyes szakok, egyes ágak monographiáját írja meg. De ha szélesebb alapon nyugvó célt tűz maga elé, ha az időbeli egymásutánra is tekint, akkor a monographicus tárgyalás nem vihető keresztül. Ilyenkor nagyon ajánlatos Heller

módszerével élni, ki a nagyobb fejezetek végén a tünemények és elvek fejlődésszerű recapitulációját nyújtja.

Vajon minő szellemi készütség kívántatik egy ily munka megírásához? Erre a feleletet megtaláljuk ama programban, melyet Heller maga elé tűzött, melynek értelmében dolgozta művét, és melyet lelkiismeretesen megtartott. Jó philosophus, physicus, mathematicus legyen az ember, tudjon sok nyelvet, hogy a nagy bűvárok műveit eredetiben olvashassa, tudjon bánni a tollal: a többi magától jó.

Hellernél mind e kellékek megvannak.

Kivált az eredeti művek olvasása és át-megát kutatása roppant fontosságú a mi demonstráló tudományunknál. Soha semmi sem bosszúlja meg magát jobban, mint az, ha a physikában a második-hármas-kézből eredő bebizonyításokkal, kísérletek kivételével megelégszünk. A physikában épen úgy, mint a szépirodalomban tapasztalhatjuk, hogy a nagy szellemek egyúttal nagy mesterei az alaki szépségnek is, hiszen csak az alak és tartalom egyformán tökéletes volta emel föl a classicus művek sorába. A nagy kutatók, a nagy tudósok egyszerű eszközökkel és mégis meggyőzőn dolgoztak; a kis elmék sajátsága az, hogy a világos és egyszerű igazságot terjengős és ködös számításokba burkolják.

Eddig csupán fényes oldalairól szoltam e műnek; vajon nem volna-e árnyoldalai is? Vannak. Egyik mindjárt az, hogy a második kötet vége felé a tárgyalás rövidre van szabva s az újabb idő bűvárai kevesebb méltatásban részesülnek, mint a mennyit megérdemelnének. Igaz ugyan, hogy ebben gátolhatta a szerzót az anyagnak nagy mértékben való fölhalmozódása (századunkban a physika óriásit nőtt terjedelemben), meg az a körülmény, hogy egyes nagy physikusok (például Weber Vilmos) még élnek, de hát a történelem nemcsak a holtakra, hanem az élőkre is kiterjeszkedik. Másodszer. nézetem szerint, jó lett volna meg nem állapodni a hő mechanikai egyenértékének fölталálásán, hanem legalább is a hetvenes évekig előadni a physika történetét. Ekkor aztán bekerültek volna a munkába olyan bűvárok is, mint Helmholtz, Kirchhoff, Sir William Thomson, Bunsen stb., kiket ez nem bánthatott volna, hiszen a physikai fölfedezések és találmányok történetét évről-évre úgy is meg szokták írni.

Végül utolsó kifogásom az, hogy nem magyarul jelent meg. Hogy ez kinek a hibája, tudni nem tudom, nem is fürkészem; de azt hiszen, hogy helyre üthető még, mi által hazai

amúgy is szegény physikai irodalmunk egy nagybecsű művel gyarapodik. *)

Ismételve ajánljuk a szaktanárok figyelmébe.

CSOFEY LÁSZLÓ.

Heinrich von Kleist. Von Otto Brahm. Gekrönt mit dem ersten Preise des Vereins für deutsche Literatur. Berlin. 1884.

Rövid, zivataros élet, melyben az örültség villáma meg-megvillan.

A németek Kleist Henriket Grillparzer mellett a jelen század legnagyobb drámaírójának tartják. Grillparzer színpadszerűbb Kleistnél és lágyabb; ereje a női alakjaiban van. Kleist a szenvedélyek jellemzésében tűnik ki leginkább; tehetségében van valami férfias zordság. Grillparzer a spanyolok, Kleist Shakespeare tanítványa. Az újabb porosz kritikusok Grillparzer, a bécsi költő fölé helyezik Kleistot, már csak azért is, mert legjobb művében, a *Prinz von Homburgban*, a porosz dicsőséget magasztalja. Brahm könyve vonzó módon az újabb irodalmi módszer segítségével igen beható jellemzést ad Kleist életéről és műveiről. Előadásának fonalán újra föltűnik előttünk a szerencsétlen, öngyilkos költő alakja, ki valóságos problematikus természet volt, mely a külvilág semmi helyzetének nem tudott eleget tenni és kétségbeesett, szenvedélyes rohamok közt fölemésztette életét meg költészetét.

A könyv szerzője Brahm Ottó, fiatal berlini író, kinek módszere és egész iránya Scherer iskolájára vall. Scherernek nagy érdeme, hogy a klasszikai philológiának pontos megfigyeléseit az újabb irodalom termékeire is alkalmazta és különösen nagy figyelemmel kutatja, honnan származtak a különböző motívumok, melyek egy bizonyos irodalmi műben előfordulnak: mi az eredeti benne, mi az átvétel, és hogyan alakította át a szerző phantáziája a kölesönvételt. A mű jellemvonásait a szerző sajátosságaira, ezeket pedig a kor főirányaira visszavinni azonban nem épen a Scherer módszerének ismer-

*) Ily kisebb olvasó közönség számára írt munka minálunk nem igen jelenhetik meg másutt, mint a magyar tudományos akadémia kiadásában. Ha a szerző a magyar kéziratot a maga idejében az akadémának följánlja kiadásra, kétségtelenül megjelenhetik vala magyarul.

tető jele, mint azt Brahm kissé elfogúltan az előszóban állítja: ezek az elvek, melyeket újabban különösen Sainte-Beuve, az új-kor legnagyobb kritikusa és Taine alkalmazott, még Herderre és Madame Staëlna vezethetők vissza. Magának az elvnek legszabatosabb kifejezése: «La littérature est l'expression de la société» szintén Staëlnétől származik, ki modern irodalomtörténetírásunk édesanyja.

Kleist 1777-ben született mint egy porosz tiszt fia Frankfurtban és harmincznégy évvel később Berlin közelében, a Wansee partjának homokbuczkái közt szíven lőtte magát. Jellemének szenvedélyes főnhéjazása végletes kétségbeesésével párosult. Mindig a legmagasabb czélokat tűzte ki maga elé s tőlök elmaradva, keserű lóbortnak adja magát. Költészetének különösen két fő jellemvonása van: az egyik abban az irányában rejlik, hogy drámáiban az antik meg Shakespeare-féle drámat össze akarta olvasztani; a másik lélektani problémáinak sajátzerű volta. Hősei többnyire valami különös lelki tüneténynek a rabjai; a heilbronni Kätchen mystikus szerelme ép oly beteges, mint a homburgi herczeg somnambulismusa.

Kleist élete nyughatatlan vándorlás egy helyről a másíkra. Mint huszonhárom éves fölfedezi egy utazás alkalmával költői tehetségét, de csakhamar elesüggedve, a tudománynak adja magát. Mint Faustot őt sem elégíti ki a tudomány. Katona lesz s megint kilép. Elkezd újból kóborolni, mindenütt keresve valamit, a mit otthon kellett volna megtalálnia: önmegelégedést. 1800-ban Párisba utazik. de csakhamar szomorúan és kiábrándúlva a Svájcba megy. Mindenütt nagy tervekről álmodozik s drámákba fog, melyeket remekműveknek szánt. Azután meg akar halni, mert — így ír extravagans lúgának Ulrikének — nincs magasztosabb az élethen, mint azt magasztosan eldobni. Itt a Svájcban jelenik meg első drámája: *Familie Schroffenstein*, melyet huszonnégy éves korában írt. Kleist leveleiből látható, hogy benne mindig bizonyos félelem volt a vak véletlentől. «Lelkemen át úgy vonódnak a gondolatok, mint a felhők a zivatarban — így ír egy alkalommal. — Rossz sejtelmeimet tovább szövöm cselekvényekké.» Ezt az érzelmet érzékítette meg a *Schroffenstein* drámájában. Két ellenséges család története, melynek két ivadéka szereti egymást. A sötét tárgy meg az előadás módja emlékeztet némileg a *Két szomszédvárra* Vörösmartytól. A motiváció itt még erőszakos, sőt önkénytelenül parodisticus.

Műveit Kleist nyughatatlan bolyongásai közt egy-egy helyen való rövidebb tartózkodása alatt írta. Mióta az egyetemet elhagyta, folyton nagy sétákat tett, mint ő mondta. Berlii katonáskodására

következett párisi utazása és erre tartózkodása a Svájcban. Egy év tartama alatt majd Schiller és Goethe szomszédságában Weimarban találjuk, majd Wieland házában O-mannstädtben; ugyanabban az évben nyakába veszi Svájcot is, Milanóban elégetlenkedik, hogy majd ismét Párizsba visszatérjen. «Az ég» — így olvassuk egy leveleiben — «megtagadta tőlem a dicsőséget, a földi kincsek legnagyobbikát; mind a többi után dohom, mint a daczos gyermek.» Párizsban francia katonának akar fölcsapni, hogy a csaták dicső halálával haljon. Végre rövid időre nyugalmat talál Königsbergben; lassankint megint bugyogni kezd benne a költészet forrása, míg aztán körülgátolt folyam gyanánt hatalmasan kitör. Először egy átdolgozással próbálkozik. Molière *Amphitryonját* ülteti át németre. A cselekvény a Molière-é: Zeus Amphitryon alakjában meglátogatja feleségét Alkménét, és a férj jogával él vele szemben. A jellemzés azonban már a Kleisté: főalakja Alkinéne, kinek *conflictusa* nagy komolysággal és bensőséggel van fölfogva. Kleist *Marquise von O* című novellában is hasonló költéssel és komolysággal tárgyalt egy hasonlóan kényes themát. Egy orosz tiszt egy vár elfoglalása alkalmával erőszakot követ el az elájult marquison. Midőn fia születik, az újságban keresteti apját, ki őszinte bánattal jelentkezik. Mindezt csak a Kleist mesteri földolgozásában lehet komolyan venni.

Kleist legjobb vígjátéka *Az eltörött korsó*. Tárgya egy vétkes bíró, ki, míg ártatlanokat vádol, mindig inkább meg inkább elárulja magát. Kotzebue korában azonban, ki a helyzet-vígjátékokat hozta divatba, a Kleisté, mely a jellem komikumán alapúl, nem tetszhetett. Ezután a tragédiához fordúlt. *Penthesiléa* hősnője egy amazon, ki kedvesét, Achillest, a harcban megöli. «Lelkem egész árnyéka és minden ragyogása ebben a műben van», írja Kleist, s valóban *Penthesiléában* ugyanaz a végletes kétségbeesés és ugyanaz az exaltatió dühöng, mint magában Kleistban. Az egész tragédia merő hangulat. Két évi nyugalom után hó lelkét ismét hányta a hab és a sors. Berlinben tévedésből elfogják a francziák Kleistot mint kémet és Páris mellé egy várba zárják. Visszatérve néhány boldog hónapot tölt Drezdában. Itt írja meg leghíresebb művét, a *Heilbronni Kätchent*. Korának két iránya találkozik benne: a lovagdráma szeretete és a romanticismus. Goethe divatba hozta *Götzczel* a német középkori lovagvilág föltüntetését, Schiller az *Orleansi szüzzel* a romanticus mysticismust. A tárgyat Kleist egy skót népballadából vette; Kätchen különben jellemére távol rokona Grieldisnek: benne is a nő mindenttűrő szerelme van megdicsőítve. Napoleon hatalma ekkor

állott tetőpontján: Kleist végletes jellemének megfelelően vad gyűlöletét az usurpator ellen a *Hermannsschlacht* című drámában fejezte ki s Varus embereinél modern francziákra gondolt. Hazafiúi büszkeségét a *Prinz von Homburg* mutatja; ebben egy gyöngéd, nemes, álmodozó ifjút rajzol, ki a nagy percz hatása alatt hőssé válik, elgyöngül és ismét fölemelkedik.

Ez a mű volt Kleist utolsó föllobbanása; hazája és saját sorsa egyre szomorúbb lett. Egy ismerős exaltált nő fölszólítja őt, hogy ölje meg: Kleist örjögő vígságban tölti vele utolsó napjait, s a vacsora mellett elébb a nőt, azután magát agyonlövi. Az örült szenvedély rohamai egvaránt uralkodnak költészetében és életében.

RIEDL FRIGYES.

Dániel pap lesz. Regény. Írta Tolnai Lajos. Buda-Pest. Az Athenaeum részvény-társulat kiadása. 1885.

Hogy rektoroknak nem tanácsos a papi méltóságra vágódni, azt Máthé Dániel szomorú példáján bizonyítja e regény. Kétségtelen, hogy jobban épülnénk a példán, ha a regény sikerültebb volna. De hogy ily kevéssé sikerült, arról nem az angol humoristák tehetnek, kiket a szerző észrevehetően utánoz. Nem tőlök lehet tanulni azt, hogy a humorizálás mindenre jó, hogy segélyével szélesre nyújthatjuk a szegényes mesét és fölmenthetjük magunkat a lélektani indokolás szüksége alól. Ezzel kiemeltük a regény gyöngéit és ha futólag vizsgáltuk is a két főszereplő pályáját, kitetszik majd, hogy vádunk nem alaptalan.

Különösen Máthé Dániel érthetetlen előttünk. Miért hagyja oda hivatalát és gazdaságát s miért megy feleségestül a fővárosba, theológiát tanulni? Ha ez elhatározása nincs világosan indokolva akkor már ezért is bajosan érdeklődhetünk későbbi vívódása iránt. Pedig az indokolás elég zavaros. Máthé úr józan ember, a ki serényen lát gazdasága után és szereti rektori hivatalát «nem vágyódván körén kívül». Midőn felesége az öreg pap halála után először emlegeti előtte a papságot, azt válaszolja neki, hogy «nem szeretem az ilyen éretlen beszédek». Így állunk az első fejezet végén. A második fejezet elején minden megváltozik. Az öreg pap halála után helyettest adtak az eklézsiának s így Máthé már nem szolgál a papi székben, a mi eddig élvezett dicsőségének némi csorbulásával jár. De

hát az öreg pap életében sohasem kellett-e mással megosztania a papi dicsőséget? És ha már épen az új administratorral nem akarta megosztani azt, következik-e ebből, hogy elhagyja gazdaságát, megúnya kedvelt hivatalát és nagyravágyó nejeire hallgasson, kinek ábrándjait eddig kinevette? Avagy talán az administratortól sértett lelkét feleségének kedvetlensége fogékonyvá teszi annak kalandos tervei iránt? Ez valószínűnek látszanék, ha arról volna szó, hogy állását egy más falubelivel cserélje föl, de arról van szó, hogy mindent pénzzé tegye, hogy már nem igen fiatal ember létére négy évig tanuljon Pesten és ezalatt a felesége munkája után éljen. Mindez még érthető volna, ha Máthé egészen alárendelt viszonyban állna nejehez, de még ez sem áll, hisz ő annyira úr a háznál, hogy föl-emelt ököllel is fenyegeti hitvesét. A szerző maga is érzi eddigi indokolása elégtelenségét, azért még egy indokot hív segítségül, mely nem jobb a többinél. Máthéhoz ugyanis egy theologus vetődik, ki sok szépet beszél neki Törökről és Székácsról, az utóbbinak egyik beszédjéből néhány valóban szép részletet szavalván is előtte. Erre Máthében fölébred a becsvágy, nagyon meg van hatva és vádolja magát, hogy már harminczkettedik esztendejét járván, még semmit sem tett. Sőt a szerző csak e fejezetben, mely már a harmadik, adja tudtunkra, hogy Máthé szelid, ábrándozásra hajló ember, noha durva arcú, mi magában is különös. De még különösebb, hogy az ábrándozásra hajló embert csak harminczkettedik évében kezdi kizavarni nyugalmaiból Székács és Török szellemi nagysága és az a legkülönösebb, hogy Pestre érkezhén, mindenre gondol Máthé, de arra egy perczig sem, hogy e két férfiú nyomdokain járjon. Sőt midőn először meglátogatja a Máthé-pár a püspököt, s ez fölvilágosítja őket, hogy a Székácsot idéző theologus a pénzök kedvéért csalta föl őket, Máthé úr még meg is haragszik a püspökre, noha kevéssel azelőtt ő maga is «összeveszett a kedves feleségével» a theologus miatt, midőn ez könyveit kötötte reá kész pénz fejében. Általában pesti tartózkodása alatt nem lehet kiokoskodni belőle. Az előbb higgadt férfiúból egy szeleburdi lesz, ki majd tanul, majd nem, sajnálja a pénzt, majd meg eltékozza. Néha oly bárgyúan asszonyos, hogy nejétől vezeteti magát a püspökhöz, kinél egészen neki engedi át a szót, sőt még a theologiai intézetbe is a beiratáskor. «Mint őszi időn az édes anya fölviszi a tanító bácsihoz fiacskáját, vagy gyenge leány gyermekét: olyan formán kísérté el Máthéné is Dánielt a nagytiszteletű professor urakhoz.» Így írja a szerző. Pedig kevéssel az előtt egy semmiért a megtámadott férjet játszotta, a *Kék loban*

dorbézolt egész éjen át és reggel holt részegen gorombáskodott a feleségével. Többször hanyatlik s fölegyenesedik, míg végre visszatér feleségéhez, mintán ez egy ideig elhitette vele, hogy megöli magát bújában. Most tanúl, noha mi nem látjuk be, hogy eddigi magaviselete után miért ne kezdhetné újra a korhely életet? Végre, midőn már a papság küszöbén állott, a cholérában elhal. E szomorú végfejlendényt érzékeny kritikusok, kik igen komolyan vették Máthé Dánielt, szemére hányták szerzőnknek, de mi megnyugszunk mindenkben, még Máthé végzetében is és most feleségéhez fordulunk. Az ő jellemrajza már világosabb, de semmivel sem jobb. Nincs természetesen kinagyarázva nagy hiúságának keletkezése. Miért jutott eszébe ép az öreg pap halála után, hogy neki a papné székébe kell ülni? Oly hirtelen, mint e gondolat, a rögeszme sem fészkel be magát az emberi agyba. Valóban nem tudjuk, hogy mit véljünk Máthéné értelmi állapotáról. Néha oly egyszerű asszonynak látszik, majd meg férjének segít zsidó nyelvtant tanulni. Nem értjük jól férjéhez való viszonyát. Hisz-e tehetségében, vagy képes-e ítélni értékéről. A hithez nem elég naiv, az ítéletre meg nincs elég értelmi ereje. Egyszer nagyon is tud uralkodni férjén, másszor meg igen is alázas elötte. Azután szerelme és hiúsága nincsenek a kellő arányban vegyítve. Oly nagy önföláldozásig, minőt ő mutat, egy pusztán hiú lélek nem képes emelkedni, de másrészt szerelme nincs meggyőzően festve, akkor meg épen különös, midőn közös szenvedéseinek, majdnem befejezése előtt, rábeszéli a férjét, hogy menjen egy cholérás vidékre papnak csak azért, hogy ő maga végre a papné székébe ülhessen.

Vegyük még hozzá, hogy e két élettelen alak nem egy fokozatosan fejlődő mese keretében lép föl. Az eddigiekből is láthattuk, hogy a regény cselekvénye mily vékony, az egész művet vidéki és fővárosi genreképek töltik be, melyek több érdeket keltenének, ha világosabban értenők a kapcsolatot a szereplők lelki állapotával.

Mégis látszik a regény több helyén, hogy nem tehetségtelen szerző írta. A kifejezés némi ereje, itt-ott egy jelenet, vagy alak hivatásra mutatnak. Érezzük, hogy a szerző kisebb föladatokat több sikerrel oldhatna meg, de keserű világnézetét oly képekben akarta kifejezni, melyek egyszerre keltenek szánalmat és kacaját, és ehhez nincs elég ereje,

A RÉZKOR MAGYARORSZÁGON. *)

Kevés ember rendelkezik ma nemcsak nálunk, de széles Európában is annyiféle jubiláris czímmel, mint nemzeti múzeumunk fáradhatatlan igazgatója: Pulszky Ferencz, kit ritka sokoldalúsága, lankadást nem ismerő tevékenysége immár félszázad óta a közélet és tudomány nem egy ágában elsőrangú szereplői közé avatott, s ki múlt szeptemberben betelt ötven éves archæologiai működését is egy nagybecsű munkával örökíté meg. Az akadémia archæologiai kiadványai közt nyilvánosságra jutott munka az ősarchæologia egyik sokat vitatott kérdésében hoz ítéletet, épen oly finom elmeéllel, mint beható tudományossággal összegyűjtve és rendezve mind amaz adatokat, melyekből kiviláglik, hogy Közép Európa ama részében, melyhez hazánk is tartozik, az éjszaki népek archæologusai által megállapított hármass művelődési periodust egy negyedikkel, és pedig a kőkort a bronzkorral összefűző rézkorral kell kiegészíteni.

A vörösréz-tárgyak ugyan Európa más országaiban sem ismeretlenek teljesen, sőt dr. Wilde, az irlandi királyi akadémia múzeumának igazgatója, még 1861-ben fölhívja a múzeum tárgyairól írt lajstromában a figyelmet az ott, bár fölötté csekély számban mutatkozó réz eszközökre, a rézolvasztás és öntés mesterségét a bronzipar logikai előzményéül nyilvánítva. De dr. Wilde e véleményét nem a réz tárgyak gya-

*) *A rézkor Magyarországon.* Írta dr. Pulszky Ferencz. Kiadja a magyar tudományos akadémia archæologiai bizottsága, 21 ábrával. Buda-Pest, a magyar tudományos akadémia könyvkiadóhivatala.

koriságából, hanem inkább kohászati okoskodás útján vonja le, miután a nagyon is bonyolult bronz (9 rész réz és 1 rész ón) föltalálása minden átmenet nélkül lehetetlennek tűnik fölötte, sőt még a bronzművesség gyakorlata alatt is föltételezhető ónhány tartamára a tiszta rézneműk gyártását véleményezi valószínűnek.

Kevéssel dr. Wilde emez enuntiációja után dr. Keller Ferdinand Zürichben és Rómer Flóris nálunk*) ugyanazon egy esztendőben (1865-ben) fölteszik hazánkra nézve egy önálló rézkor létezését. A svájci czölöpfaluk hírneves tanulmányozója egy hazánkban foglalkozott technikus, Fehr Vilmos, útján ugyanis pár száz réz tárgyhoz jutott az Alföld és az erdélyi medence különböző részeiből, melyek őt az említett technikus informatiói alapján arra a meggyőződésre hangolták,**) hogyha mindjárt Európa nyugati felére a tiszta rézkor fölvétele alappal nem is bír: a keleti vidékeken s nevezetesen Magyarországon és határos tartományaiban az őslakók egy része a háború, vadászat, háztartás eszközeit rézből állította elé, mit legkivált azon értesüléséből következtetett: hogy nálunk a legnagyobb és legnehezebb szerszámok, sőt vágó eszközök anyaga az ón hiányáról tanúskodik.

Sir John Lubbock, nálunk is jól ismert író, a természet-tudományi társulat kiadásában megjelent *Történelem előtti idők* című népszerű munkájában főleg Irlandra nézve siet meggyöngíteni dr. Wilde idézett véleményét, elég sajtáságosan azzal fejezve be érvelését: hogy azért sem vehető Irhonban egy rézkor létezése bebizonyítotttnak, mert se ott, se Európa más vidékein az ón külön használatának nyomára nem akadunk, mintha az ón a rézzel egyenlőképen alkalmazható volna lágyága miatt gyakorlati czélokra, s mintha nem rína ki eléggé úgy a kőkor, mint a bronzkorszak kezdetének ékszerekben mutatkozó nagy szegénysége. Lubbock ellenvetése értelmében a priori tudnia kell vala az ősebernek a bronz vegyi összetételéről, holott arra, mint sok egyébre, minden hihetőség szerint valamely véletlen vezeté el nemünket. A réz különben is sokkal elterjedtebb s élénk színével sokkal szem-

*) *Műrégészeti Kalauz* 1866.

***) *Die kel'tischen Pfahlbauten in den Schweizerseen*. Dr. Ferd. Keller. Zürich, 1865.

beötlőbb, mint az ón, mely continensünkön a szász hegységen kívül amúgy sem ismeretes s a phoeniciak által jó későre fedeztetett föl Anglia Cornvallis tartományában.

De épen Lubbock fölszólalása idején egy újabb rézlelettel erősödött a rézkorszak elméletének adat-tárháza. Bécs-Újhelytől délre a Lang Wand*) nevű hegyoldalon 2200 láb magasságban két tömör, lapos véső, négy pár korongtekercs (pápaszem alakban formálva), két karvédforma spiralis (bár szűk voltak miatt legfőlebb gyermekkarra használhatták), több csövecske, egy félköralakú abroncsféle töredék, egy keskeny spiralis darabja kerültek mind tiszta rézből napfényre. A becses leletet két aranykorong egészíté ki. B. Sacken Ed., a bécsi császári múzeum igazgatója, az akadémia elé terjesztett jelentésében kiemeli ugyan a réz eszközök gyakoriságát, de azok formájában nem lát eltérést, sőt a Kuttenberg-Chotovnyben a vend temetőknél (Mecklenburg) fölászott réztárgyak s az admanshageni korona (Dobreaan mellől), melyek a pogányság legrégebb korából erednek, szerinte épen arra utalnak, hogy a sok helyen előforduló tiszta rezet minden korban használták.

Az 1874-ik évben Stockholmban megtartott ösebertani congressuson Lubbock iniciatívájára ismét vita alá került a rézkorszak kérdése, melyről ott Franks referált, kiemelve különösen a Közép-Indiában Burhától negyven mérföldre éjszakra Gungeriában talált kincset, mely 424 rövid (irlandiakhoz hasonló) és hosszú vésőből s 102 ezüst tárgyból állott. A Cesnola tábornok által Cyprusból kiászott tárgyak közt vegyelemzéssel deríté föl dr. Flight Walter a réz jelenletét s az Éjszak-Amerikában, Szibériában ismétlődött hasonló anyagú tárgyak alapján Franks is megengedi a tiszta rézből folytatott eszköz-készítést, óvatosan hozzátéve azonban, hogy az ónnak hiánya nemcsak e fém ötvözeti szerepének ismeretlenségéből, hanem a kereskedelmi utak ideiglenes megszakadásából is kimagyarázható.

Az önálló rézkor legtanúlságosabb példáját Éjszak-Amerikában találjuk föl, hol egészen a legújabb korban

*) *Die Funde an der Langen Wand bei Wiener Neustadt.*
Dr. Ed. Freiherr v. Sacken Wien, 1865.

1610-ben az algonquin indiánok Quebec város alapítójának, dr. Champlainnek rézdarabot ajándékozva, elbeszéltek, miszerint egy folyó partján, egy nagy tó közelében darabokban találják a rezet, melyet kiolvasztva, kövekkel egyenesítnek ki. A spanyol hódítók és telepítvényesek is együtt találták a réz és kőfegyverek használatát, s kapzsiságukat épen az aranynak vélt ékszerek, szerszámok bősége keltette föl. Peruban, Mexikóban ugyan bronznemük is fordultak elő, de azok vegyaránya teljesen eltérő annak bizonyosságául, hogy Amerikában a bronzkor más idegen befolyásoktól függetlenül fejlődött ki a rézorból. Ugyanezt igazolta az 1876-diki philadelphiai tárlat, melyről dr. Schmidt Emil adott az Eckert Lindenschmidt-féle *Archiv für Anthropologie* IX. évfolyam 62—106. lapjain kimerítő és alapos leírást. A tárlaton harmadfél száznál több tiszta réz eszköz szerepelt s az amerikai rézben csupán ezüst szemcsék, vagy pikkelyek képezik az idegen elemet. Schmidt azt is kimutató, hogy a régiségbuvárok által öntési varratoknak nézett foltok csak élegülési nyomok s annyira nem öntés által készíték e rézregiségeket, hogy az öntés útján előállítható formák teljesen hiányoznak s az őskori amerikai nem tok vagy nyélluk segítségével erősíté föl a nyelet, hanem a vékonyra kalapácsolt rézlemez két szélét hajlította csatorna formán össze, a mi Amerikára jellemző sajátság.

A philadelphiai tárlattal egyidejűleg folyt le Buda-Pesten az európai őszarchæologok XV. congressusa, melyen Pulszky Ferencz, múzeumi igazgató, csupán a nemzeti múzeumból nyolczvankét darab réztárgyat állított ki. A kisebb vidéki múzeumokból még néhány darab járult ide, úgy, hogy az 1876-ik évi szeptember 7-diki ülésen Pulszky Ferencz által a magyarországi rézorról tartott értekezést már igen tekintélyes gyűjtemény illusztrálta. És ennek daczára akadtak, kik a rézkor fölvételére elégségesnek még mindig nem látták az előfordúlt réztárgyakat s a meglevő réz szerszámok eredetét az annyiszor emlegetett önkészlet időszaki kimerüléséből vagy a réz eszközök specialis czélokra történt fölhasználásából voltak hajlandók kimagyarázni.

Pulszky Ferencz most kiadott nagy munkájában meggyőző érvekkel czáfolja ez ellenvetéseket. A rézleletek elégtelenségét abból hajlandó következtetni, hogy e minden

díszítést nélkülöző egyszerűbb formájú tárgyak kevésbé tűnnek föl s a nép által is kicsinyeltetve, hamarabb eltalálják útjokat a cigányokhoz, rézművesekhez, mint a bronzneműk. De egyébként a congressusról hozott hírlapi közlemények jótékony és figyelemgerjesztő hatása szépen nyilatkozott épen hazánkban, mert a 76-beli 82 réztárgy 1883-ig 240-re szaporodott föl s 100-nál több darab fekszik az ország különböző gyűjteményeiben elszórva. Pedig a rézművesekkel a múzeumoknak épen a réztárgyakért nehezebb küzdelme van, mint-hogy e kovácsolás által idomítható szerszámokat ők is nagyobb előszeretettel váltják be. Így kallódott el egyetlen fejsze híján egy több mázsára becsült rézlelet még a hetvenes években Maros-Vásárhelyen, a mi kellő érdeklődés mellett aligha megesik. Egy későbbi lelet (Varasdmegyében) negyvenöt fejszéből legalább kettőhöz jutott a nemzeti múzeum. A becses tárgyak további megsemmisülésének a keletkező vidéki múzeumok képezik legbiztosabb ellenszerét. Már a székely múzeumban Sepsi-Szent-Györgyön is láttam néhány érdekes réztárgyat; Herepey Károly, főiskolai tanár, az enyedi collegium régiségétárát gazdagítá ilyenekkel s a nagyszebeni Bruckenthal-múzeum is kapott a Goos Károly 1876-diki katalógusában foglalt szászugrai (Galt) hatalmas rézbaltához újabb tárgyakat.

Épen így gyarapítja a gondos gyűjtés külföldön a réztárgyak számát. Lindenschmidt, a mainzi germán múzeum igazgatója, *Die Alterthümer unserer heidnischen Vorzeit* című művében egy lapos vésőt mutat be Steinfurt mellől, egy hasonlót Bajorországból, egy baltát Eddagsenből (Mecklenburg), baltakalapácsot Herrenhausenből, díszített fokosalakú baltát Mecklenburgból. Evans angol tudós Görögországból (Therma), Ausztriából, Dániából, Svéd-, Francia- és Olaszországból sorol föl ilyeneket. Irhonról, Cyprusról már volt szó. Dr. Much, a bécsi császári akadémia ősrachéologiai bizottságának megbízásából folytatott ásatásai rendén a Mondsee egyik czölöptelepén kőszerszámokkal együtt akadt rézvésőkre, mint azt nálunk Lucskán gróf Sztáray egy rézcsákánynyal találta. Messikommer, a hirneves svájci kutató, Robenhau-sennél ásott ki réz csákányt s dr. Gross Victor, a nemet anthropologusoknak még 1882-diki gyűlésén ily czimmal jelentett be egy részletet: *Ueber eine neue Pfahlbaustation der*

*Kupferepoche in der Schweiz.**) Ez Neuville átellenében Finelz-nél fekszik, hol egy méter mélyen szép kőfejszék, nephritvé-sők, szilánkok közt valami 15 réz törre akadt, melyeket kés gyanánt is használhattak, s melyek némelyikén még állott a famarkolat.

Svájcz őslakóiról kiadott munkájában*) Gross már harmincznál több réztárgyat említ Finelzről, holott azelőtt Sutz, Latrigen, Gerofin nyujtottak néhány réztárgyat. Ezekon kívül különösen egy 42 centiméter hosszú, 3 kilogramm súlyú réz fegyvert emel ki, mely azért volt inkább kalapácsul, mint kétélű fejszéül minősítendő, mert tompán maradt. Ilyet köből is találtak; 1879-ben ásták ki a locrasi új telepen. Ezt Gross oly országból származtatja, hol a termésréz bőviben volt s honnan alkalmasint vándorúzer szállítá ide be, mit a nyélluk átfűzésével fölötte könnyű vala eszközölni. Finelz szomszéd-ságában St. Blaise szintén rézkori állomás. Ime tehát Európa legkülönbözőbb tájain következetesen fölmerülnek a réztár-gyak s a kutatók egymásután abbahagyják az önálló rézkor visszautasítását, elismerve, mint Gross Victor, e kiváló szak-tekintély is teszi, hogy a termésréztől megáldott vidékeken oly rézipar fejlődhetett ki, mely a kereskedelem csatornái készítményeit más országokba is átszármaztatá. A Schliemann által az első, második præhistoricus városban talált réz nyil-végek, tük, késpengék nickeltartalmáról Chaudler Róbert, londoni bányaaadémiai tanár elemzése kideríté, hogy az olvasztás alatt vegyültek be, vagy érczekben voltak már ere-detileg, s így ezek réz eszközök.***)

Es hazánkat nem csupán a réztárgyak bősége (mely pedig túlszárnyalja úgy a gongeriait Indiában, mint az éjszak-amerikait), hanem az eszközök, fegyverek sajátos eredetisége is ily rézipar színhelyétül jelöli ki. A mi réz eszközeink közt első tekintetre föltűnik a bronzkor bizonyos elterjedt eszkö-

*) *Correspondenzblatt d. deutschen anthr. Vereins.* Redig Ranke 1852 évf. 99. l.

**) *Les protohelvetes ou les premier colons sur les bords des lacs de Biemme et Neuchatel avec preface de M. le prof. Virchow.* Berlin, 1883.

***) *A trójai ásatások ősembertani jelentősége.* Első közlemény. *Budapesti Szemle* 1884 májusi 9. füzet. Téglás G.

zeinek hiánya. Lapos vésők, ékek, réz balták, kétélű csákányok, nagy csákányok, fejszék, kések, török, kardok képviseltetik itt magokat, bár nagyobb telep s főlegtemető nem fordult elő. Mindezek nemcsak egy kis vidék szűk körében, hanem országszerte le Varasdmegyéig s föl Maros-Vásárhelyig mindenütt ugyanazon tyrust képviselik s kovácsolás által készülvén, előállítási módjokban sincsenek rokonságban a bronzeszközökkel. Különösen a lapos vésők, tűk, horgok s fegyverek mindig kovácsolva fordulnak elő s igen gyakran a kalapácsütés nyomait is előtüntetik. A kalapácsolást pedig nem hideg állapotban hajtották végre, mely esetben a fölületet apró hézagok és kiálló lemezek tennék egyenetlenné. Különösen az amerikai réz eszközök külsején meglátható ezüst pikkelykék tanúskodnak a sokak által a réz szerszámokra nézve is fölvett öntés ellen, mennyiben ez által az ezüst részek elvegyültek volna a rézzel s nem jelentkezhetnének úgy, a mint természetben a Felső tó vidékéről ismerjük a rezet. A kovácsolás föltalálása kétségen kívül nagy haladást jelez a cultura történetében s Pulszky Ferencz éles látása méltán emeli ki ezt azon mozzanatot gyanánt, mely Schmidt német, Worsae dán, Evans angol tudósok ellenére, mint a kik csak anyagbeli különbséget ismernek el a kő- és réztárgyak közt s az emberi haladás magasabb fokát a bronzöntés gyakorlatától számítják, a rézkort önálló epochává avatja. Az öntés sem volt merőben ismeretlen, de a kohászati gyakorlat bővülése és haladásaként, idővel jutott el annak ismeretére az őseink, mikor már nem csupán természetből gyártotta szerszámait, hanem a rézérczek értékesítésére is képesítve lett. Jóformán ily úton juthatott el a bronzkészítésre, mely előállításában, alkalmazásában egyaránt annyi technológiai és metallurgiai avatottságot igényel, mennyire csakis a rézcultura hosszú gyakorlatán' át tehettek szert szükségképen őseink.

Mortillet is ily értelemben foglalkozott a bronz történetével s szerinte is előbb használta az ember a rezet, ez egyszerű s a természetben is nagyon elterjedt fém. Az ón és réz ötvözéséből keletkező bronz föltalálásához rendkívül hosszú időt föltételez s így megengedi egy rézkor létezését; csak hogy miután az Nyugat-Európában nem hagyott nyomot hátra s itt a bronz közvetlenül következik a kőre, a bronz máshonnan hozatott oda be. E fölfedezés pedig olyan országban

történhetett, hol a réz és óntellérek egymással társulva fordultak elő s nagy égés, vagy más véletlen a bronz kialakulására alkalmúl szolgálván, az ember az akaratlanúl nyert ötvény használhatóságáról tapasztalatilag meggyőződhetett s annak öntvudatos kezelését megkezdhetette.

Hasonló vélemény képviselője dr. Reyer.*) E bécsi egyetemi tanár, ki az ásványok és kőzetek archæologiájának szentelve magát, a rézötvények valószínű előállításáról és használatáról legutóbb figyelemre méltó érkeztet írt. A rézkor fölvétele tehát metallurgiai szempontból is logikai előzménye a bronzkornak, mert nehezen képzelhetjük el, hogy mindjárt kezdetben képesítve lett volna az ősemler a rézérczeknek bár fölismerésére, annyival kevésbbé mindazon fáradságos bonyolult és mély belátást igénylő műveletekre, melyekkel a réz-lefejtés jár. Ezzel szemben egészen természetesnek és a dolgok logikai rendje szerint egyedül valószínűnek a már élénk színénél fogva figyelemgerjesztő termésrész és cuprit (rézoxydul) bányászatát és földolgozását kell tekintenünk, a miben hazánkat eléggé megáldotta a természet, mennyiben a Mátra hegységben (Szilváson például épen oly vegyalkatú rézvész fordult elő, mint az odavaló réz), a Bihar nyugati lejtőin (Rézbánya például), a gömöri és duna-temesközi Érczhegység egvaránt ősrégi idők óta e nemű bányászat alapjául is szolgáltak.

A nemzeti múzeumban levő és hazánkból ismert rézeszközök és szerszámok, egyetlen sarló kivételével, melyen az öntési varrány is észrevehető, mind kovácsolásnak köszönik létrejöttöket s Szegeden a védtöltések idején kiásott vörösréz kincsben egy olyan vörösréz rög is találtatott, mely egészen elüt a bronzkori rögök czipóformájától s szögletes alakjával egy vész számára lehetett előkészítve Ebből tehát kalapácsolás által produkáltak volna az említett eszközt, míg a főnebb érintett sarló készen öntetett meg.

Nem szabad azonban hallgatással mellőznünk, hogy a bronztöredékek ismételt olvasztás közben öntartalmukat elveszíthetik s végre rézzé változnak vissza. Nagy-Szeben mellett, a Szt-Erzsébetfalván (Hammersdorf) fölászott nagy bronzlelet-

*) *Die Kupferligerungen, ihre Darstellung bei den Völkern des Alterthums. Archiv für Anthropologie. XIV. Bd. 1883. III—IV. füz.*

ben is két réz karpereczre akadtak; de azok díszítése, formája cseppet sem különbözik a hasonló bronz ékszerekétől, holott a tiszta rézkort épen az ékszerek kimaradása s a díszítés elhagyása jellemzi. A szenterzsébeti két réz karperecz tehát az önnak ismételt beolvasztás következtében való kiválása után előállott anyagból készülhetett.

A díszítés mellőzése is a réztárgyak technikájával kapcsolatos, mert az öntő mintát nem bajos a leggazdagabb vonaldíszszel kiállítani, míg a kovácsolás díszítési eszközül nem szolgál s legfőlebb vésővel róhatták be szerszámaikat. E kör alakú berovások, ponczok csakugyan mutatkoznak is némely rézbaltán, csak hogy inkább jelnek, mint díszítésnek vehetők. A bécsújhelyi Lange Wand réz spiralkorongjaival együtt talált aranykorongjain is ilyen ponczbeverés látszik. Hazánkban is találtak, de rézből ilyen korongokat s ezek mellé a rézkor ékszertárába csupán Torma Zsófia tordosi ásatásai szolgáltatnak egy háromszor körülsavarodó rézgyűrűt s két rézrúdból hajlított karpereczet. Teljességgel képviselő nélkül áll a rézkori leletek közt a rézfibula és rézcsatt.

És e körülmény hivatva van megdönteni azt a nem egy régiségbuvárnál támadott véleményt, hogy a réz szerszámok épen kovácsoltak voltak miatt a vaskor kezdetére, vagyis az átmeneti időszakra helyezendők. A fibula nyanyis a bronzkor specialis tulajdona s az egész bronzkoron keresztül a ruhakapocsnak e nem fordúl elő leggyakrabban. A női sírokban a vállra alkalmazott fibulák jobb és bal oldalon a kulcsesont táján a férfi-sírokban a mellen fordulnak elő.

A csatt pedig a vaskor szülöttje s cserzett bőrövet, szóval szíjat föltételez. De a csatt nem zárta ki a fibula használatát sem s ez a két forma századokon át divatozott egymás mellett.

E negatív bizonyítékok is igazolják, hogy a rézkor a bronzét megelőzte. Úgy de Undsted, a kitűnő svéd tudós, ki Európa múzeumait ritka szorgalommal áttanulmányozta s az éjszaki vasleletekről egy tanulságteljes monographiát*) írt, épen a réz csákányokon előforduló nyéllyuk miatt utalja réztárgyainkat a vaskor elejére, mennyiben szerinte a nyéllyuk a

*) *Das erste Auftreten des Eisens in Nord-Europa.* Deutsche Ausgabe v. J. Messtorff. Hamburg, 1882.

vas csákányok sajátja. Ezzel szembe utalhatunk a kőorból különösen ásványi anyagokban szükö'kődő alföldünkön fönmaradt aganes és szarvnmükön mutatkozó nyéllukak gyakoriságaira. A mindenfelé mutatkozó nucleusok s a vad népek eljárása kideríték, hogy a köfejszék szabatos nyéllukaihoz nem vala fémesszközre szükség s kellő ügyesség mellett homok, víz hozzáadással egy kovaszilánk, csont-ár is alkalmazható, és Worsae tapasztalatilag rájött, hogy egy fabot, sőt egy gyöngé nádszál is megtehetette a szolgálatot. Egyébként a rézbalták és csákányok annyira hasonmási az átfúrt kőékeknek, mintha csak utóbbiakat lemintázva öntötték volna ki azokat. Ez alapformából a fok megnyújtása s a nyélluk központivátétele által később oly eszközhöz jutottak, mely ütésre és vágásra egykép használható vala. A tompa fok kiélezése szülte a kétélű baltát, minövel idáig csak hazánk dicsekedhetik (2) Európában, míg Kis-Ázsiában a kariai királyok érmein a labrandai Jupiter van ilyennel fölfegyverezve. Hasonló balta fordul elő Tenedos sziget érmein, görög díszedényeken és vésett köveken pedig az amazonok kezeiben látjuk s azon bacchansnökében, kik Lykurgos thrák királyt agyon ütök.

Technikai szempontból ennél fogva a rézbalták épen a legrégebb termékei a rézkornak s időrendileg még a vésöket is megelőzik.

Az arany parallel használata sem veszélyezteteti az elméletet, mert élénk fénye, színe fölötte korai föltünést biztosított s a mi folyamaink partszegélyeit képezö kavics-halmokban nem vala nehéz hozzájutni. Földolgozása szintén kovácsolás útján történvén, a rézművességben jártas öseembernek épen úgy lehetséges vala, mint a rézkovácsolás.

Midön tehát Pulszky Ferencz fáradozásai európai érvényre juttaták azon tant, mely szerint hazánk öslakói a kőorból közvetlenül a rézkorba mentek át, átvive abba előbbi kulturájok technikáját és formaérzekét, sőt megtartva mindezt még akkor is, midön egy náloknál műveltebb nép keletről a bronz-ipart rájuk octroyálta, mindezzel a teendök sorát kimerítve nem látjuk. Sok, nagyon sok teendő vár még e téren úgy a nagy közönségre, mint az ösarchæologia munkásaira.

A nagy közönség érdeklödése, ügyszeretete biztosítja a leletek számának szaporítását s az ösarchæologok föladata ez érdeklödés fejlesztése, működtetése mellett a leletek helyi kö-

rülményeinek pontos fölvétele, leírása s mindenekfölött az eddig sajnosan mellőzött vegyi vizsgálatok foganatosítása. Épen ily hálás munkatér kínálkozik az őskori bányahelyek fölkutatásában, a mire fájdalom se az akadémia, se az ősar-chæologiai társulat kellő gondot még nem fordítottak. Pulszky Ferencz elméletéhez a legnyomásabb bizonyítékokat épen a régi bányahelyektől remélhetjük s az ő tekintélye, befolyása adhatna ősar-chæológiánk e parlagon heverő ágának lendületet. Ha a vidéken vannak, a minthogy vannak is, e föladatra vállalkozók, azok irányítása, támogatása néhány év alatt meghozná bizonyára Pulszky kitünő művéhez a kiegészítő adalékokat.

TÉGLÁS GÁBOR.

A BOSNYÁK BOGUMILEK AZ ÁRPÁDOK, ANJOUK ÉS HUNYADIAK ALATT.

Második és utolsó közlemény. *)

II.

A bogumilek elnyomásának következményeit Kotromanics erős és hű keze le tudta szorítani, de halála után gyorsan mutatkoztak, vissza hatva súlyosan Bosznia határain túl a magyar birodalom egyéb déli részeire is.

A nagy bánt öcscsének, Vladislavnak és Subics Ilonának fia Tvrtko követte, a ki anyjával és Vuk öcscsével Magyarországból jöve, 1354-ben tartott országgyűlést. Már ez alkalommal tetemes nehézségek mutatkoztak egyes főurakkal.***) Lajos király azon utasítással adta át a bánságot Tvrtkonak és öcscsének, hogy a bogumileket üldözzék és üzzék el. Az ifjú Tvrtko tekintélye erre nem volt elég erős. Egyes bogumil főurak Dusánnál kerestek védelmet, mások egyszerűen megtagadták az engedelmességet. Nem elég, hogy Lajos maga közvetlen kormányozta Halomföldét, mint nejének hozományát, hanem kenytelen volt egyes boszniai urakat is közvetlen tekintélye alá helyezni, hogy rendben tarthassa őket. Daczára ennek, kitört a bogumilek fölkelése, úgy, hogy a király, miután a pápa is keresztes hadjáratot sürget, 1363-ban két sereget indít Boszniába. Az egyiket Miklós, esztergomi érsek, és Kont Miklós nádor vezeti Ozorába, a másikat a király

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 97-ik számában.

**) Wenzel: *Tört. Tár*, I. 14—16.

maga Dolnji-Krajba. Az elébbi nem ért eredményt, sőt ez alkalommal az esztergomi érsek elveszítette a birodalom nagy pecsétjét is. *) De a király helyreállítja Tvrtko tekintélyét annyira, hogy 1364-ben Velence «a méltóságos és nagyságos Tvrtko urat, Isten kegyelméből egész Bosznia bánját, valamint testvérét Vuk grófot és anyját, Helena grófnét» nemeseinek arany könyvébe veszi föl. De a királyi fegyverek által levert bogumilek már 1365-ben újra fölkelnek, élükön maga Vuk áll és Tvrtko kénytelen Magyarországra menekülni. 1366-ban vissza veszi ugyan a bánság egyik részét a királytól kapott haddal és ekkor «Isten és Lajos király kegyelméből Bosznia bánjának» írja magát. De maga azt panaszolja a velenceieknek, hogy «országunk bárói, a kik már előbb hűtlenek lettek Istenhez, hűtlenek lettek hozzánk is, letettek és gyalázatosan elűztek bennünket bánságunkból anyánkkal együtt. Az Úr Istennek könyörületeségéből, és a dicső uralkodónak, Lajos úrnak, Magyarország királyának kegyelméből igazságot nyertünk ugyan hűségünkért, és visszahelyeztettünk bánságunk egyik részébe. De még nem bírjuk az egészet és nem vagyunk képesek a hűtlen bárókat azonnal megfenyíteni és börtönbe vetni.» A krónikák ez időből nagy «mennyei tüzet» jegyeznek föl, melyben az erdők és hegyek elégtek, és melyben a bogumilek Isten kezét látták. Erdő- vagy tán köszéntelep-égés volt, a minő az országban ma is előfordól. Végre sikerült a fölkelés leverése. Vuk Raguzába menekült. De 1367-ben Tvrtko is utána ment, hogy kiadatását követelje. Ragusa, mely ekkor a többi dalmát városokkal együtt magyar felsőbbség alatt állott, elhatározta, hogy mindama tisztességgel fogadja, melyekkel a bánokat fogadni szokta, «azonban urunknak, a magyar királynak tartozó tisztelet megóvásával». Szövetséget is kötöttek vele 'örök időkre', «de kivéve mindazt, a mi a magyar király úrnak kisebbségére szolgálhatna». Vukot azonban, hivatkozva a menedékjogra, nem adták ki.

Tvrtko, miután a bogumileket megfékezte a király segé-

*) E hadjáratot Katona nyomán Klaicsig a történetírók rendszeren 1360-ra teszik. Úgy de 63-ig fordulnak elő okiratok a régi pecséttel, az ennek elvesztése miatt megújítottak pedig 1364-be esnek még pedig ez év februárjától fogva. Lásd Huber: *Ludwig I. und die ung. Vasallenländer. Archiv für österr. Geschichte.* LXVI. k. I. rész.

lyével, igyekezett őket megnyerni. Vuk egyenesen a bogumilismussal vádolja be bátyját a pápánál. Annyi bizonyos, hogy okúlva az üldözések következményein, annál is inkább igyekezett minden belviszályt elhárítani, mivel nagy terveket kezdett érlelni, melyekben a hatalmas bogumil elem támogatását nem nélkülözhetette. Látni fogjuk, hogy nem sokára egyenesen a magyar korona ellen használja föl a bogumileket, a kik ebben örömet követik, mert hiszen hozzá szoktak már, hogy legfőbb üldözőjüket a magyar királyokban lássák.

De idáig Tvrtko csak lassanként, főkép a Lajos halálával bekövetkezett trónviszályok hatása alatt és saját hatalmának emelkedése után jutott. Hatalmának ez emelkedésén egyelőre még Lajos király politikájának követésében dolgozott.

Lajos már 1358-ban győzelmes haddal elfoglalta a szerb császárság egy részét. Újabb veszély fenyegette a szerb birodalmat, miután a győzelmes I. Murad szultán 1361-ben Európába, Drinápolyba tette át birodalmának főhelyét. Végre, miután Dusán fia, IV. Uros, a Nemanják utolsó sarja 1367 decz. 2-án meghalt — tán megöletett —, az egyes hatalmas knézek számos apróbb fejedelemségre tépték szét Dusán császárságát.

Tvrtko mind e körülményeket, de főkép Lajos törekvéseit a szerb császárság megdöntésére fölhasználta arra, hogy föllépjen, mint a Nemanják örököse, a kiktől, Stepan Dragutin dédunokája lévén, női ágon csakugyan származott. Mindenekelőtt szövetkezett Lazar Grebljanovics szerb knezzel, a ki szintén a magyar koronának volt hűbérese *) és uralma alatt egész Szerbiát ismét egyesíteni igyekezett. Közösen támadták meg Altamanovics Miklós zsupánt, a ki Rácország — Rascia — egy része és Travunje fölött uralkodott egész a tengerig, és Balsics Györgyöt, a ki a zetai fejedelemséget bírta. A sikeres vállalat után 1375-ben osztozkodtak a meghódított területen, úgy hogy Rácország egész Szjeniczaig és a travunjai fejedelemség a tenger melléssel Tvrtko kezében maradt. Erre már most 1376-ban úgy Lajos király, mint Lázár knéz híre és tudta nélkül Milesovóban, a hol Kotromanics Istvánén kívül szent Szabbas sírja is állott, Tvrtko

*) Huber idézett értekezése, 28. l.

két koronával ünnepélyesen megkoronáztatta magát: a bosnyákkal, mely régtől megillette, és a szerbvel, melyet «őseitől» öröklött. Ezentúl úgy írja magát, hogy: «Stefan Tvrtko v Hrista boga kralj Srbljem i Bosne i Primorju» — István Tvrtko Krisztus Istenben királya a szerbeknek, Boszniának és a Tenger melléknek. Egyik okiratban pedig így szól: «És ő (Krisztus) kettős koronát adott nekem, hogy kormányozzam mind a két országot, először az Isten által nekem régtől fogva adott országot, Boszniát, és azután tetszett Uramnak Istennek megengedni, hogy őseimet, a szerb urakat kövessem trónjukon, mert ők voltak őseim, a kik a szerb császárság országaiban uralkodtak, és mostan kiköltöztek a mennyei császárságba. És midőn láttam őseimnek országát elhagyatva és pásztor nélkül, elmentem a szerb országba és megerősíteni kívántam és akartam őseim trónját; és midőn odajöttem, megkoronáztattam őseim királyságában az Istentől nekem adott koronával, hogy legyek a Krisztus Istenben igaz hű, és Istentől rendelt István király Szerbiában, Boszniában, a Tenger melleken és a nyugati országban. És erre elkezdtem Istennel, mint király, uralkodni és a szerb ország trónját megerősíteni, azon kívánsággal, hogy fölemeljem azt, a mi elbukott, és fölépítsem azt, a mi összedőlt.»*)

Tvrtko e tényével kétségkívül jóval túlment Lajos király politikáján. A király az egykori szerb császárság gyöngítésére törekedett. Tvrtko arra az útra lépett, hogy újra helyreállítsa. Később, Lajos halála után Horvátországot és Dalmatiát is el akarta foglalni, hogy egy nagy délszláv birodalmat alapítson. De egyelőre elég kétértelműen viselte magát, hogy Lajos előtt is igazolhassa föllépését, és elhárítsa a nyílt lázadás gyanúját. Mindenekelőtt mint bosnyák bán megmaradt a magyar korona hűségében, és midőn mint a korona hűbérese birtokba vette Szerbia egy részét, úgy tűntethette föl a dolgot, hogy ez által is csak a magyar korona hatalmát és fényét növeli. A cím is, melyet ezentúl használt, kétértelmű volt, de kifelé a királyi címet mindig csak mint Rácország királya igényelte, és például a velenceiek, kivált a mikor jó viszonyban voltak a magyar királyokkal, mindig csak Rácország, soha sem címezik Bosznia királyának. Voltaképen egyelőre tehát

*) Miklosics: *Mon. serb.* p. 187.

nem is lehet szó bosnyák királyságról, mert Boszniát Tvrtko tovább is mint bosnyák bán kormányozta és csak lassanként, az idők erejénél fogva ragad később Boszniához a királyi cím, — oly körülmény, melyet a történészek eddig nem vettek eléggé figyelembe. És ez magyarázhatja, hogy Lajos, a ki ez időben különben is Lengyelországban volt elfoglalva, békén nézte a dolgok ily fejlődését.

Hogy Tvrtko előtt már ekkor egy nagy délszláv birodalom megalapítása lebegett, az világos. De a macska óvatosságával közeledett céljához, nehogy csiráiban tönkre tegye terveit a magyar korona hatalma. Megkoronázása után nem sokára nőül vette az utolsó bolgár czár, Iván Sismán öcsésének, Strazsimir Alexandrovitsnak leányát, Dorotheát, újabb címet szerezve ez által is a délszlávok vezetésére. Azután Cattaróra és Raguzára vetette szemét. Az engedékenyebb Cattaro javára eltiltotta az élelmi cikkek szállítását Raguzába. Lajos királynak a raguzaiak panaszára történt közbelépése azonban csakhamar véget vetett e kísérleteknek. Csak a király halála után vehette föl azokat több sikerrel. Raguzaverseny társául új várat épített Cattaro közelében, a mai Castelnuovót, és itten vásárt nyitott a fennálló szerződések ellenére. Evvel is fölhagyott azonban Mária királynő közbelépésére. De mostan Velenczéhez fordult, belátva, hogy tengeri hatalom nélkül soha sem valósíthatja meg Raguzá elleni terveit. Kapott is három gályát és Nicola Baseio személyében egy admirálist. A velenceziek azonban siettek biztosítani Mária királynőt, hogy Baseio a velenceziekkel egyformáknak fogja tekinteni a magyar alattvalókat. Legalább Cattarót nemsokára megkerítette Tvrtko. Mária királynő Gara Miklós nádort küldte Boszniába, hogy megnyerje Tvrtkót a horvát elégületlenek ellen, a kik Durazzói Károlyt kiáltották ki királynak. Tvrtko 1385 márczius 28-kán ki is állít Szutiszka várában egy okíratot, melyben örök hűséget fogad «a méltóságos asszonyoknak, szeretett nővéreinek, magyarországi Erzsébetnek és Máriának és lengyelországi Hedvignek» és ezért megkapta jutalmúl Cattaro városát. De alig hogy megkapta, meg is szegte ígéretét, és midőn a horvátok elfogták Erzsébetet és Máriát, nyíltan hozzálátott a magyar korona ellen irányuló terveinek megvalósításához, nagy délszláv birodalmának megalapításához. Rendkívül jellemző az óva-

tosság, melylyel most is minden eshetőség ellen fődözni igyekezett magát. Mindenekelőtt kérdést intézett Raguzához, hogy szükség esetén számíthat-e az ottan szokásos menedékjogra? A hú raguzaiak különben kedvező válaszukat avval szoritották meg, hogy ha Mária királynő találná őt üldözni, akkor nem jöhet városukba, ha pedig már ott volna, bizonyos méltányos határidő alatt távoznia kell. Másfelől, midőn szövetkezett a horvát elégületlenekkel, hogy majdan Boszniához csatolhassa Horvátországot és Dalmátiát is, a szerencsétlen Durazzói Károly fia, László, pártjának nevében lépett föl, hogy így megóvja a magyar korona iránti hűség látszatát.

Miután Mária királynő 1387 június 4-kén a velenceiek segélyével kiszabadult a novigradi börtönből és férje Zsigmond király haddal fenyegette a lázadókat, Tvrtko segélycsapatokat küldött Horvát Jánosnak Macsóba, maga pedig a vranai perjel Paliznai János segítségére Horvátországba indult. Seregei most és ezentúl csaknem kizárólag bogumilekből állottak, a kiket maga üldözni megszűnt és a kik bizonyára lelkesen követték a magyar korona ellen, mely őket mindig újra s újra üldözte volt. Most súlyosan megboszúlta magát Lajos király bogumil-üldözése. Clissa elfoglalása után Spalatot fenyegette Tvrtko.

Megható e városnak hű ragaszkodása a magyar koronához. Először megkínálják az ostromlókat, hogy alávetik magukat, de kikötte, hogy legfőbb urok azért a magyar király maradjon. Azután, mialatt Tvrtko mind több várat és várost foglal el, 1388 elején követeket küldenek Zsigmondhoz, hogy ne hagyja veszni városukat, «melynek területét pusztítják, polgárait leölik, asszonyait gyalázzák a bosnyák eretnekek». Ekkor Clissán kívül Vrana, Ostrovicza és alighanem Knin is Tvrtko kezében volt, a ki most már horvát bánjának is nevezte Paliznai Jánost. Miután Spalatóval nem tudott boldogúlni, elrendelte, hogy ostromára Cattaróban hajóhadat is építsenek. Spalato 1388 jún. 10-kén újabb követiséget küld Zsigmondhoz, avval az utasítással, hogy panaszolja el, hogy a bosnyákok felpörzsöltek már mindent egész a várfalakig; hogy a foglyokat, kikkel a bosnyák bánság és Clissa megtelt, nemcsak ehen-szomjan hagyják veszni, hanem elvágják egyes tagjaikat is, úgy, hogy ebbe belehalnak. Kérjenek alázatosan, de férfiasan gyors segedelmet; ha pedig a király

súlyos okoknál fogva meg nem adhatná, kérjenek szabadságlevelet, hogy a felségárulás feltja nélkül segíthetnek magokon úgy, a hogy tudnak; ha pedig ezt sem kapják meg, akkor tiltakozzanak nyilvánosan a főurak előtt, hogy ne rójják föl bűnül, ha valami kellemetlent fog Spalato elkövetni, mert ezt csak végső kényteleneségből és kétségbeesve teendi; ha pedig segílyt ígérnek, mondják meg, hogy Spalato július végénél tovább segílyre nem várhat.

Jóllehet semmi sikere nem volt e lépésnek sem, Spalato tartja magát rendületlenül, sőt szövetségre szólítja a hú horvát bárókat és városokat «a magyar szent korona ellen lázadó jobbágyokkal szemben». E szövetség ünnepélyesen meg is köttetik október 6-kán: Nelipics knéz, scardonai kapitány, a brebiri grófok, Vid, Gergely és Miklós özvegye, Spalato és Sebenico városai szövetkeznek, hogy «fentartsák egymást a magyar szent korona hűségében».

1388 végén Tvrtko kezében volt egész Horvátország és Dalmatia nagy része. Zsigmond király végre megindította ellene Losonczy László tótországi bánt, de ekkor is elégtelen erővel. 1339 márcziusán Vlatko Hranics bosnyák vajda újabb sereggel ostrom alá veszi Spalatót és fölhívja, hogy követeket küldjön Tvrtkóhoz. A szorongatott város megfelel e fölhívásnak, de követeit a következő utasítással küldi: «Mi készek vagyunk Méltóságod szolgálói lenni, de úgy, hogy a mi, valamint a Felsőged becsülete ment maradjon az árulás feltjától. Követeket akarunk azért a magyar királyhoz küldeni, hogy segítségét kérjük, mert nem várhatunk tovább. Ha segítséget küld, hívek maradunk hozzá. Különben a tiéid leszünk. Ha tehát a kitűzött időig a magyar király bennünket meg nem segít, és ha a többi dalmát városok is hatalmad és védelmed alá állanak, akkor mi is megadjuk magunkat.» Tvrtko elfogadta ez ajánlatot, három határnapot adott a városoknak, az utolsót Spalatónak június 15-kére. De Spalato ennek letelte után sem adta meg magát, hanem újra kérte Tvrtkót, hogy várhasson addig, míg a többi város mind megadta magát, hadd maradjon Spalato az utolsó.

Tvrtko békén is hagyta mostan a kitartó községet, mert nagy dologgal volt elfoglalva másfelé. Épen június 15-kén folyt a rigómezei ütközet. A szövetség Tvrtko és a szerb Lázár fejedelem közt fennállott rendületlenül, mert mind a kettő

érezte, hogy egymásra van utalva. Bosnyák segélylyel vert meg Lázár knéz 1387-ben 20,000 törököt Plocsniknál. Murat szultán elhatározta, hogy ezért rettentő bosszút áll. És a betörő török had ellen rendelte mostan a bosnyák király Vlatko Hranics vajdát dalmatiai seregével. Ehhez csatlakozott az általa kinevezett «horvát bán» Horvát János is, ki Losonczy László elől Boszniában keresett menedéket. 1389 június 15-kén kezdődött és három napig tartott a rigómezei ütközet, melyben először szólalhatott meg a Balkán-félszigeten az ágyú dörgése. Tvrtko már 1383-ban kapott egy «falconus»-t Velenczétől. — Török írók azt mondják, hogy az angyalok megfélekeztek enekökről rémültöknben. Murat és Lázár elesetek. A bosnyák vajda húsz basát vágott le és erősen szorongatta a törökök bal szárnyát, melyet a szultán egyik fia, Jakub vezetett. De Bajazit, a szultán másik fia, viaszorította a szerbeket és Vuk Brankovics ezeknek egyik részével elhagyta a csatatért. Az ő árulásának tulajdonítja a szerb monda a szerbek vesztét. Mert a rigómezei ütközet végleg megsemmisítette a szerb államot, bár az ütközet után visszavonúlt mind a két sereg és Tvrtko győzelmet ünnepelt, mivel a szultán elesett és a törökök az ő területébe nem hatoltak. Hirdette is győzelmét az egész keresztény világban, úgy, hogy még a francia király is Te Deumot mondatott a Notre Dame templomában a hitetlenek állítólagos veresége fölött, Firenze városa pedig üdvözölte a «boldog bosnyák királyt», hogy «mint Krisztus vitéze, megszerezte az örök üdvösséget». Tvrtko most újabb tekintélylyel és annál merészebben és nyomatékosabban lépett föl Horvát- és Dalmátországokban. A Losonczy által időközben elfoglalt Clissát visszavette, és 1390 áprilisében újra megadásra szólítja föl Spalatót, mely nem volt képes tovább ellentállani. Spalato után, az egy Zara kivételével, egész Dalmatia a szigetekkel együtt meghódolt Tvrtkónak, a ki mostan fölvette a «Horvát-Dalmátországok királya» czímét is, végleg levette az álarczot, mely alatt eddig állítólag csak nápolyi László jogaiért harczolt. Tvrtko mostan Rácország nagy része, az egész mai Bosznia és Hercegovina és Horvátország és Dalmatia fölött uralkodván, egyenlőnek érezte magát a legnagyobb fejedelmekkel és ez önérzetének kifejezést is adott, midőn nevének halála után a Habsburg-házból keresett magának

feleséget és meg akarta kérni III. Albert ausztriai herceg leányát. Azonban ennek és minden egyéb terveinek véget vetett 1391 márczius 23-kán bekövetkezett halála.

Tvrtko merész nagyravágyása, lelkiismeretlen álnokság- és árulástól támogatva, megközelítette álmát egy nagy délszláv birodalom alapításáról. Szerbia bomlása török csapatok alatt, Magyarország tehetetlensége a királyválasztási válságokban kedveztek terveinek. Maga majd katolikus, majd ó-hitű, fölkarolta és kiaknázza a bogumil mozgalmat. Ügyes játékos volt, de inkább a viszonyokon, mint erején alapúlt műve, mely nélkülözött minden szilárd alapot és csakhamar pünkösdi királyságnak bizonyult, egyúttal pedig óriási erőfeszítései a belzavarok és a végkimerülés ama fokáig juttaták Boszniát, mely csak a bukásnak lehetett előzője.

Tvrtko politikájának következményei gyorsan mutatkoztak és Bosznia rohamosan süllyedt, egész a megsemmisülésig a törökvész örvényében. Zsigmond király s majdan utódai fölismerték ugyan, hogy valamiként a magyar korona kötelekében pacifikált Bosznia a birodalomnak mintegy előretolt hatalmas fellegrá, — hasonló becsében a délkeleti Erdélyhez — mely domináló állást és megvehetetlen támpontot nyújt a Balkánfölszigeten egyaránt védelemre s támadásra, ép úgy azonnal megváltozik a helyzet a birodalom hátrányára és veszélyeztetve vannak összes déli részei, akár a délszláv aspirációk, akár az idegen hódító által, mihelyt Bosznia más kézre kerül. De más vállalatok miatt folyton megszakítva, a Bosznia pacificatiójára irányuló törekvések egyfelől soha sem bírtak többre a kellő következetességgel és nyomatékkal, másfelől minduntalan egyenesen megzavartattak az egyház s a kereszténység egysége érdekében újból s újból fölvett bogumil-üldözésektől.

Viszont a bosnyák királyok többet markoltak, mint a mennyit bírtak, az erőszakkal egyesített délszláv törzsek nem túrték egymás felsőbbségét, a viszály a magyar koronával pedig nemcsak a török elleni hatályos védelemtől fosztotta meg Boszniát, hanem közvetlenül is emésztette erejét, a fejedelmek tekintélyét pedig annyira megingatta, hogy a külső tehetetlenséghez csakhamar a legirtóztatóbb belviszályok is járultak, melyekben a pártok folytonosan magok hívták be egymás ellen az ország elnyelésére áhító külső ellenséget.

Az ó-szláv jogfogalmakhoz képest Tvrtkót nem fia Tvrtko Tvrtkovics, hanem a család legidősebb tagja, Dabissa követte. A történetírók fölteszik, hogy Tvrtko fiatalabb testvéröccse lett volna. Minthogy azonban az idézett okirat Tvrtko első országgyűléséről Tvrtko mellett csak a szerencsétlen Vukot említi, valóbszínű, hogy Dabissa tán Kotromanics István második öcsésének, Inoslavnak volt fia. Mindezekelőtt a horvát urak mozogtak ellene, a kik nem azért lázadtak föl a szent korona ellen, hogy a bosnyák korona alá kerüljenek. Nápolyi László is, látva, hogy Tvrtko nem neki, hanem saját magának igyekezett meghódítani Horvátországot és Dalmatiát, elérkezettnek látta az időt, hogy királyi jogait gyakorolja, és a horvát urakban természetes támaszra talált. 1391-ben egyelőre megerősíti Hrvoja Vukcsics bosnyák vajdát mint horvát- és tótországi bánt. De nemsokára Horvát János, volt macsói bánt nevezi ki távolléte alatt összes királyságai kormányzójává, és számos adományok által párthiveket szerez úgy Zsigmond, mint Dabissa ellen. Így Dabissa kénytelen volt például a Paliznaiak várait ostrommal bevenni. De elegendő haderőt nem fejthete ki, mivel Bajazit 1392-ben Zsigmonddal folyó háborújában Bosznia ellen is küldött csapatokat. Ily körülmények közt Dabissa legjobbnak tartotta Zsigmonddal kibékülni, Horvát- és Tótországról lemondani és a magyar korona felsőbbségét részéről is újra elismerni. 1393 júliusában Djakovárt találkozott a két király, az ottani megállapodások szerint Dabissa halála után egyenesen Zsigmondra szállt volna a bosnyák korona, a magyar király pedig nemcsak megerősítette rácz-bosnyák birtokaiban új hívét, hanem kinevezte még sümegi főispánná is. Ugyane találkozás alkalmával a hatalmas Hrvoja Vukcsics is «a bosnyák Alföld vajdája», hűségi levelet állít ki, melyben «Zsigmond magyar királynak és Mária királynénak» fogadja, hogy engedelmeskedik nekik mindenki ellen, «kivéven az egyetlen dicsőséges Dabissa bosnyák király ellen», a kit híven akar szolgálni, «kivéven, ha ugyanezen király úr a magyar király úr és királyné asszony ellen kelne föl», a mikor is a magyar király ellen mire sem vállalkoznék. Dabissa halála után pedig senki másnak, mint a magyar királynak szolgálni nem fog. Hasonló okiratokat állítottak ki más bosnyák bárók is. *) De midőn

*) Fejér: *Cod. dipl.* X. 2.

a Zsigmond elől menekülő László-pártiak újra Horvátország megnyerésével biztatják Dabissát, ez hamar feledi ígéreteit, és megengedi Horvát Ivánnak, hogy Dobor várában sereget gyűjtsön, és Szlavoniába törjön. E helyett azonban 1394 augusztusában Zsigmond tört be Ozorába, és ostrom alá vette Dobort, a vár bevetele után pedig üldözőbe Horvát Ivánt, a kit el is fogtak. Doborból Gara Miklós horvát bánt Vuk Vukescics ellen küldte Zsigmond, a ki bosnyák sereggel Kninnél állt. Ez is megveretvén, Dabissa újra alávetette magát a djakovári megállapodásoknak. Megtörve ennyi balsiker által, már a következő év őszén meg is halt. Fia nevében a királyné, Helena Gruba kormányzott még három esztendeig, de miután 1398-ban a nikápolyi szerencsétlen ütközet után a törökök Boszniába is betörték és rettentő pusztítást vittek végbe, a bosnyák főurak, kik már akkor minden hatalmat magokhoz ragadtak, Osztoja Istvánt kiáltották ki királynak.

A leghatalmasabb főurak ekkor Hrvoja Vukescics és sógora Szandalj Hranics voltak. Az utóbbi ép oly korlátlanul uralkodott Halomföldén, mint az éjszaknyugati Boszniában Hrvoja. Mind a kettő buzgó bogumil. Osztoját, a ki valószínűleg Tvrtko törvénytelen fia *) és maga is bogumil volt, nyilván azért kiáltották ki, hogy az ország a djakovári szerződés értelmében Zsigmondra ne kerüljön.

Az igazi uralkodó azonban Hrvoja volt, a ki mostan a bosnyák királyság fővajdája, és László király és Osztoja király legkegyelmesebb urak főhelytartója. Mert Zsigmond ellen Hrvoja újra kitűzte nápolyi László zászlaját, és Horvát-Tótországokat is újra el akarja foglalni. Zsigmond helyre akarja ugyan állítani uralmát, de miután 1398-ban seregével Vrbász váráig jut a hasonnevű folyón, a mai Banjaluka fölött, visszavonulni kénytelen, 1401-ben pedig Hrvoja fölhívására az addig hű Zara is eláll Zsigmondtól és László pártjának központjává válik. A törökök elől ez időben Bosznia biztonságban volt. Úgy látszik, ez időre esik a bogumilek első összeköttetése a törökökkel, s ez esetben Hrvoja volna ez összeköttetésnek is első szerzője, a mi különben is hasonlít hozzá. Annyi tény, hogy Hrvoja 1400-ban Raguzában elfogott török

*) Tvrtko törvényes fiát Osztoja törvénytelen fia, a későbbi király, Osztojics Tamás, «patruus noster carissimus» nevezi.

követek érdekében közben jár, és Zsigmond is vádolja őt a törökkel való czimborálással.*) Hogy a törökök fölhasználták Boszniát Zsigmond ellen, az is érthető. 1402-ben Hrvoja előtt hódol Sebenico és Trau, és kísérlet történik Raguza megnyerésére is. Végre Hrvoja annyira viszi, hogy meghívhatja nápolyi Lászlót. 1403 júliusában összegyűlnek Zárában Hrvoja, mint László király főhelytartója, apósa Nelipics Iván és számos bosnyák nemes, «rendkívüli természetű férfiak», magyar urak részéről Bubek Detre nádor, Kanizsai János esztergomi érsek, János kalocsai érsek s mások, és aug. 5-én ünnepélyesen megkoronázzák Lászlót, de nem szent István, hanem állítólag Zvonimir koronájával.

Osztója ezt a fordulatot fölhasználta, hogy megvalósítsa a bosnyák uralkodók régi vágyát és kemény ostrom alá vette Raguzát. E vállalatában azonban rossz hírek érték. Először is, hogy Zsigmond verni kezdi magyarországi ellenségeit és nyomúl dél felé. Aztán hogy Hrvoja kész volna elhagyni bogumil hitét, ha László megteszi bosnyák királylyá. Ily viszonyok közt Osztója legjobbnak találta mielőbb visszatérni a szent korona hűségére. Zsigmond kapva kapott e megtérésen és szeptemberben már Osztójánál jár követe, Maróthi János macsói bán, a ki létre is hozza a teljes kibékülést.

Ennek híre is elég volt, hogy véget vessen László pünkösdi királyságának. De míg László visszasiétt hazájába, Hrvoja nem adta föl ilyen könnyen a játékot és Raguzával igyekezett Osztója ellen szövethkezni. A bogumil Badisics Pál knézt akarták Osztója helyébe királylyá emelni. A szövetségi okirat így szól: «Mi, Hrvoja úr, Isten kedvező kegyelméből Spalato dicső fejedelme, és hatalmas vajdája a bosnyák királyságnak stb. és Mi, az Istentől kedvelt Raguzza városának dozséja, patriciusai és közönsége, ígérjük egyik a másiknak és egyesülünk, hogy mindközönségesen esküdt ellenségei leszünk Osztója királynak, az ő veszedelmére, megsemmisülésére és elűzésére a királyságból. És ugyanazért fogadjuk Mi Hrvoja, hogy fölemeljük hadainkat és a Neretván át Halomföldére vezéreljük, és itten Christus nevében Radisics Pált Bosznia királyának nyilvánítjuk és kikiáltjuk és minden ha-

*) Pucsics által közlött raguzai okirat. — Lucius: *De Regno Dalm.* p. 258.

talmunkkal fentartjuk és támogatjuk. És nemkülönben Mi Raguza városa is ígérjük, hogy közösen Hrvoja úrral mindent elkövetünk Osztoja király ellen és a nevezett Radisics Pál úr mellett, a mire csak képesek vagyunk szárazon és vizen, minden bennünket környező helyen, saját embereinkkel és másokkal, a kiket erre bírhatunk. Végre pedig megkövetjük a legmagasabb Zsigmond királyt és mindent elkövetünk, hogy Hrvoját a nevezett király úr kegyelmébe visszahelyezzük, minthogy Osztoja király nevezett urunknak becses és hasznos ügy sem lehet többé.»*) Annyira helyreállott tehát Zsigmond tekintélye, hogy hozzá fordult minden fél. Osztoja egyenesen Budára menekült a Hrvoja által ostrom alá vett Bobováczból, a hol visszahagyta nejét, Kujevát, gyermekeit és koronáját. Ez időből maradt fenn egy régi sírkő fölirata, mely szerint «ekkor történt, hogy Osztoja király a herceggel és Boszniával pörölt és Magyarországra ment Osztoja».

Maróthi János mentette föl Bobovác várát, a hol több éven át magyar helyőrség maradt. A Zsigmond által így támogatott Osztojának Hrvoja sem állott tovább ellent. «Megtértettük», így ír hozzá Raguza 1404 márcz 14-éről, «a mit becsületes kedvességed nekünk ír, hogy Osztoja király kibékült veled, és hogy elfogadtad őt uradnak és ő befogadott szolgájának. És a mit kedvességed ír, hogy mi is beküljünk meg vele, és hogy értesítsünk téged, és hogy te oda fogsz hatni és igyekezni, a mit fölötte köszönünk.» De a kibékülés nem létesült, mert Osztoja vonakodott visszaadni az elfoglalt tenger melléket, sőt Raguzának sikerült nemcsak Hrvoját, de számos más főurat is újra megnyerni Osztoja ellen. Május 28-án gyűltek össze a szövetségesek valószínűleg Visokoban, köztük a raguzai követek azon utasítással, hogy üdvözöljék Hrvoját, mivel Isten megbosszulta őt Osztoján, és hogy kövessék Hrvoja tanácsát; ha valaki királylyá választatnék, kérjék tőle a privilegiumok megerősítését; ha pedig király nem választatik, kérjék a megerősítést a gyűléstől a bogumilek beleegyezésével; titokban pedig így szóljanak Hrvojához: Ki volna király alkalmasabb náladnál? Ha pedig nem akarna, akkor fogják egyik Kotromanics pártját, kik már régóta urak az országban, vagy ama Pálét (Radisics), a ki

*) Mikosics: *Mon. serb.* p. 252.

Raguzában él. *) Június elején csakugyan kikiáltatott királylyá Tvrtko fia, II. István Tvrtko Tvrtkovics. Osztoja a bobováczi magyar helyőrség védelme alá menekült. A valóságos úr most is Hrvoja volt, a ki nápolyi Lászlóval is újabb összeköttetésbe lépett, saját pénzeit verette, és így czímezte magát, hogy: «*Excellens dominus Heruoya, dux Spalati, **)* Dalmatiæ, Croatiæque regius vicemgerens, ac Bosnæ summus voyuoda, nec non partium inferiorum comes». Zsigmond pedig így nevezi: «*Capitalem nostræ maiestatis emulum Hervoyam, ***)* a raguzaiak pedig azt írják neki, hogy: «*Tudjuk, hogy mindaz, a mit Boszniában parancsolni fogsz, megtörténik.*» †)

A vihar azonban nem késett. Három sereggel indúlt Zsigmond Boszniába. Az egyiket a macsói, a másikat a horvát bán, a harmadikat Perényi Péter vezette. Velenceze megtagadta Hrvojától a kért gályákat, de László küldött hajóhadat Lusignani János alatt. És Hrvoja megállotta a vihart. Pál horvát bán elfoglalta ugyan Bihács várát, de nem tudta tartani. Maróthi János pedig kivonúlt Ozorából, miután Garázda Miklós és Szilágyi László alatt helyőrséget hagyott Srebernik városában. Perényi túl sem lépte a határt. 1405-nek végén a hadjárat be volt végezve, és II. Tvrtko mostan Lászlóhoz, mint magyar királyhoz, hódoló küldöttséget indított, mire ez 1406 augusztus 26-kán megerősíti «kedves atyafiát» Bosznia minden régi jogaiban és határaiban, ††) a bosnyák főuraknak pedig bőven osztja az adományokat, Hrvojának egyebek közt Zerín várát is.

Hosszú szünet után végre a pápa is ismét beavatkozik a bosnyák ügyekbe, nem nézhetvén tovább a bogumilek ily diadalát. Biztatja Zsigmondot és segélyt ígér neki a törökök és bosnyák «manichæusok és arianusok» ellen, a kiknek kiirtására még egyszer keresztes háborút hirdet «az egész keresztyén világban». Zsigmond most, 1408-ban, személyesen 60,000 embernyi roppant sereget vezet Boszniába, lengyel csapatok által is erősítve. Véres ütközetek után, nevezetesen

*) A horvát Pucics által közölve.

*) László adománya.

***) Fejér: *Cod. dipl.* X. 4. p. 397.

†) Pucics.

††) Lucius: *De regno Dalm.* p. 261.

Srebernik és Branics alatt végre Dobornál (a mai Dobo) megsemmisül a bosnyák had; Tvrtko Tvrtkovics számos bárójával a király kezébe esik. Rettentő ítélőszéket ül Zsigmond király. 126 bosnyák főurat lenyakaztat és a dobori szikláról a Boszna folyóba dobat. Tvrtko Tvrtkovicsot pedig, mint foglyot magával viszi Budára. Windeck, egykorú német krónikás, ezeket írja: «Du solt wissen in dem Jare als man zalte von gotes gepurt tausent vier hundert und fünff Jare, do zog konig Sigmund in das konigreich zu Wossen mit grossem volck Sechzig tausent manne zog er in das konigreich, wenn sich der konig wider In gestalt hatte, darumb log er. in dem lande drey ganze Jare winter und Summer, und betwang das konigreich und ving den konig von Wossen und fürnt in gein Offen und liess hundert sechz und zweinzig lantherrn die haupter abslan und uber einen hohen Fels zu Tobra von dem slosse ab hin werffen in das Wasser.»

A legfőbbek azonban nem voltak e kivégzett főurak közt. A hatalmas két bogumil vezér, Hrvoja és sógora, a halomföldi Szandalj Hranics vagy már előbb odahagyta a veszni indult Tvrtkót, vagy legalább az ütközetből menekült meg idejekorán és kiegyezett a győztesrel. A német krónikás, miután még megemlítette volna, hogy Zsigmond király Szerb- és Rácországban is járt, a hol a török ellen véduraságába fogadta a despotát («Tischbot», Stepan Lazarevics), így folytatja: «Also betwang er das Konigreich und pracht darzu, das Korby und Zendel (Hrvoja és Szandalj) die grossten landherren und fursten in demselben Königreich zu Ihm gein Offen ríten und gaben sich in genade, da nam er sie gar gnediglich auff.» Sőt Zsigmond Hrvojának régi birtokain fölül még Pozsegát és az újon alapított sárkány-rendet is adományozta.*) E kegynek oka kétségkívül az volt, hogy Hrvoja meghódolásával László elveszítette minden támaszát. Csakugyan egész Horvát- és Dalmátország meghódolt Zsigmondnak, az egy Zara kivételével, melyet László reménytelenségében Dalmatiára való összes jogaival együtt 100,000 aranyért eladott Velenchének. De további szolgálatokat is tett Hrvoja. Az eddig Bobovácson magyar őrség alatt élt Osztoja azt hitte, hogy most megint rajta a sor és egyebek közt megnyerte Szan-

*) Lucius: *De regno* p. 268.

daljt is. Zsigmond ez igénynek 1410—11-iki újabb hadjáratával vetett véget, Lazarevics despota és Hrvoja által híven támogatva. E hadjárat eredménye az volt, hogy Bosznia teljesen földaraboltatott: az Alföld Hrvojának, Ozora Gara Jánosnak, Só a macsói bánnak, Srebernik a szerb despotának jutott és csak a felső Bosznia-völgy maradt meg Osztojának, mert Halomföldön, Trvunjában és Podrinjeben Szandalj maradt az úr. 1412-ben a béke teljesen látszik. Ez év június 2. és 3-án fényes lovagjátékok vannak Budán, a hol a bosnyák lovagok mint természetes, erős és vitéz emberek tűnnek ki. Hogy mily fényt fejtenek ki, látható abból, hogy Hrvoja, kit a német krónikás most bosnyák királynak mond, ez ünnepélyekre 6000 aranyat vesz föl. De a hamu alatt ég a parázs. Hrvoja nem tudja Szandaljnak megbocsátani, hogy rokona és régi szövetségese lévén, Osztoja mellé állt volt. A két bogumil-vezér halálos ellenséggé vált, és midőn a következő évben Szandalj Szerbiában jár, hogy Zsigmond parancsából a török ellen segítse a despotát, Hrvoja pusztító kézzel tör birtokaiba és elfoglalja várait. Míg Zsigmond útban volt Róma felé, hogy magát császárrá koronáztassa, Barbara királyné, Szandalj, Gara János és Csupor Pál szlavon bán vádjaira árulónak nyilvánította Hrvoját. Hrvoja, kire most a királyné fölhívására ellenségei minden oldalról rátörnek, ügyesen védelmezi magát mentséggel, ígérettel és fenyegetéssel oly okiratban, mely azért is nevezetes, mivel itten történik bogumil részről az első nyílt fenyegetés, hogy a törökkel fognak szövetségelni. Az még nem árulás, úgymond, ha ellenségein áll bosszút. Aztán ígéri, hogy katolikussá lesz. «Ne engedjed, oh királyné, hogy vénségemre hitetlen pogányságban haljak el, miután alig vártam az időt, hogy a pogányságból a katolikus egyházba térjek, királyomat híven szolgálva.» «Emlékezzél meg, hogy a király és mágnásai megesküdtnek nekem, és hogy királyi írásom van róla, a királynak és mágnásainak pecsétjeivel. Tudod továbbá, hogy vitéze vagyok a sárkány-rendnek, s hogy csak tagjai ítélnhetnek el. Emlékezzél szent János kedvéért, hogy komád vagyok. Emlékezzél Isten szerelméért a nekem adott ígéretekről és eskükről.» «Ha pedig a király úr minden ígéretének, esküjének és kötelezettségének és igaz kéréseimnek sem felelne meg, akkor bűnömül ne rója, ha minden keresztyén fejedelmekkel közlöm a nekem

adott ígéreteket és esküket.» «Eddigélé más védelmet nem kerestem, egyedüli menedékem a király lévén; de ha így maradnak a dolgok, ott keresem a védelmet, a hol lelem. És akár elpusztulok, akár megmaradok, — a bosnyákok a törökkel akarnak kezét fogni, és e részben már meg is tettek a lépéseket. A törökök pedig mindenesetre készülnek Magyarország ellen.»*)

Pulsanból 1413 aug. 1-éről kelt levelével azonban a király is árulónak jelenti ki Hrvoját, a kitől ellenségei most minden birtokot elfoglalnak a bosnyák alföldön és Almissa várán kívül. És minthogy Hrvoja most Osztójával szövetkezik, Zsigmond visszaküldi Boszniába az eddig fogva tartott II. Tvrtkót. Hrvoja Velenczéhez, nápolyi Johannához, s ezektől elhagyva, végre csakugyan a törökhöz folyamodik, kivel, tudjuk, már régebben is összeköttetésben állott. És most harcolnak először a bogumil bosnyákok a törökkel együtt a magyarok ellen. Ozorában folyt a döntő ütközet 1415 augusztus havában. Thuróczy és egy lengyel krónikás is leírják részletesen. A magyarok veresége teljes, a törökök zsákmánya roppant volt. Czillig nyomultak portyázó csapataik. Maróthy János török fogságba esett, melyből csak négy év múlva szabadult ki 40,000 arany forintért. Gara János és Csupor Pál Hrvoja kezébe estek, a ki az utóbbit ökörbőrbe varrva, vízbe dobatta, mivel Csupor egyszer a magyar udvaron Hrvoja vasos termetét és mély hangját gúnyolva, őt ökörbögéssel fogadta. Gara évek múlva szökés által szabadult. A törökök azonban nem mentek ki többé az országból, hanem beleavatkozva az egyes knézek szakadatlan villongásaiba, itt is, ott is zsákmányoltak és végre 1416-ban elfoglalták Vrhboszna várát és avval együtt az egész zsupát, tehát Bosznia szívét. Izák basa parancsolt itt mint szandsák-bég, és ez képezi a török Szerajevo keletkezésének kezdetét. Most már a halomföldi Szandalj is «Istennek és Muhammed nagy császárnak és Izák vezérnek kegyelméből» kormányzott.

Ugyanez évben érte utól a halál mindennek közvetlen okozóját, Hrvoját. A mélyebb okok régóta működtek, és visszavezethetők az első bogumil-üldözésekig. Sokáig tartott, míg a bogumilek rászánták magokat, hogy a törökhöz folya-

*) Lucio: *Mem.* p. 392.

modjanak. Ezentúl gyorsabban fognak fejlődni az események mindodáig, míg nemsokára törökké lesz az egész ország.

A földönfutó Osztoja, kit végső birtokából a törökök dobtak ki, azt hitte, hogy újra hatalomra tehet szert, ha elveszi Hrvója özvegyét. A maga nejét már azelőtt elbocsátotta bogumil módra, a miért már ellene fordult volt saját édes fia is. A Muhammed által országgyűlésileg egybehívott rendek azonban elhatározták, hogy Osztoja börtönre vetendő, mert ő az oka minden bajnak. Osztoja még két évig tartotta magát néhány párhívével az ország nyugati részében, de 1418-ban meghalt. A rendek egy része fiát, Osztojics Istvánt választotta királylyá. De míg Szandalj soha sem akarta őt elismerni, a főurak egy másik része már 1420-ban II. Tvrtko Tvrtkovics mellett ránt kardot és a következő éven túl Osztojics Istvánnak nem leljük többé semmi nyomát.

II. Tvrtko Tvrtkovics oda jutott végre, hogy háborítlanul bírta királyságát. Izák basa, kit Thuróczy krónikája ekkor bosnyák királynak is nevez, szandsákjából a temesi bánságba tört, úgy hogy az első török betörés Magyarországra is Boszniából eredt. E vállalatban azonban Péterffy (Petrovics) Miklós által megveretvén, seregével együtt odaveszett, úgy hogy Bosznia egyidőre a töröktől is megszabadult. Azonban már 1426-ban újra négy ezer török tör be, vezetve Radivoj knéz, Osztojának törvénytelen fia által. Az így keletkezett harcok sokáig húzódtak, illetőleg újra s újra kitörtek. Mert mikor a bazeli egyházi zsinat, melyet IV. Jenő pápa a végből hívott egybe, hogy az eretnekségnek véget vessen és a keresztiséget egyesítse a török vésszel szemben, Raguzához folyamodik, hogy ez irányban közvetítsen Boszniánál, tekintettel főkép a bogumilekre, Raguzá azt feleli a zsinat megbízottjának 1433-ban, hogy mostan mit sem tehet, mivel Tvrtko király háborúban van a törökök ellen, a kik Radivoj nevű főurat akarnák királylyá tenni. Radivoj ugyan nem lesz király, de Tvrtko mégis elűzetik. Mert ugyanez évben a halomföldi Szandalj Brankovics György szerb despotával együtt pénzen megváltják Boszniát a szultántól és elűzve Tvrtkót, meg is osztozkodnak az országon.

A Bazelben tanácskozó egyetemes zsinat most csak annyival élénkebben foglalkozik a boszniai «manichæusokkal».

Az 1434 szept. 3-án tartott synodusi ülésen a görög egyházzal való egyesülés fölött folyván az alkudozás, a trevizói püspök *) a zsinat figyelmét a boszniai manichæus eretnekek megtérítésére hívja föl, annál inkább, mert, úgymond, megtérítésök ép úgy remélhető, mint a görögöké; mikor ő személyesen köztök járt volna infulával és teljes főpásztori ornátusban, oly nagy alázattal fogadták, hogy alig volt képes őket lábai csókolásától visszatartani. És illik is, hogy a zsinat könyörüljön rajtok, minthogy a töröktől a múlt évben is rémitőt szenvedtek. A szónok ezen indítványa következtében a pápai legatus fölhívja őt, hogy nevezné meg, kire volna e missió bízandó és az indítványozó püspök kijelenti, hogy ő örömet megyn maga is, sőt kész ez ügyért vertanúságot is szenvedni.**)

1435 februárjában a római császár (Zsigmond magyar király) jelenti a consiliumnak, hogy a bosnyák király neki meghódolt s mivel megtérni is óhajtana, fölkéri a zsinatot, hogy legyen gondja a bosnyák királynak és népnek megtérítésére. Júniusban raguzai János sürgetésére a zsinat végzést is hoz, melylyel meghagyja a pápai legatusnak és az arelati bíbornoknak, mint pápai elnököknek, továbbá a «skóciai apátnak» és a freisingeni püspöknek, hogy a Boszniába küldendő követek s az ez ügyben szükséges egyéb intézkedések iránt gondoskodjanak.***)

1435 júl. 18-kán Brünnben a császár és Albert osztrák herceg színe előtt foly az alkudozás a zsinat követei és a cseh Walnar, Koska, Dinicius és Rokssana közt a hussziták kibékítése ügyében. Ez utóbbiak engedni készek, ha az egyezés záradékából kihagyatják: «et sanctorum patrum instituta». A zsinati küldöttek erre nem állhatnak rá, de készek hozzátenni, ha a cseheket megnyugtatja, hogy: «ad quam quilibet bonus et fidelis ecclesiasticus tenetur» (a melyre minden jó és hű egyházi ember köteles). És midőn a csehek a törléshez ragaszkodnak, a követek ezt azért mondják lehetetlennek,

*) «Terbipolensis», bizonyára inkább tervipolensis, trevizóinak, mint herbipolensis, würzburginak olvasandó. Mert pápai küldetésben olasz püspökök sűrűn jártak Boszniában, de alig járt ott würzburgi.

**) Joannis de Segovia: *Historia gestorum generalis synodi Basiliensis*. I. — L. IX. c. V. p. 750. (*Monumenta concil. gen. seculi decimi quinti. Conc. Bas. Scriptorum. Tom. Sec.*)

***) Ugyanott.

«mert a görögök, bosnyákok, ariánusok és mindazok, a kik a keresztyén névvel dicsekesznek, ígérnek engedelmességet az Isten törvénye, de nem a szent atyák intézményei szerint, pedig ebben különböznek a jó keresztyének a többiektől».*)

1435 decz. 21-én a bosnyák király megtérítésére kiküldött zsinati követek, nevezetesen a konstanci püspök, Polomari János, Martinus decanus Turonensis és Haselbachi Tamás wolkensteini plebános Székesfehérvárt vannak és elébe mennek Zsigmondnak, a ki nejével, Albert osztrák herczeggel és ennek feleségével, több mágnással és a bosnyák királlyal vadászatról tér vissza.**)

Ugyanakkor egy Boszniában járt olasz szerzetes «de ordine minorum de observantiæ» naponként prédikál Székesfehérvárt latinúl, míg egy magyar pap tolmácsolja, és épen decz. 21-kén, mikor a bosnyák király is odaérkezik, sokat beszél róla, mondván, hogy csak «erat fictus christianus», tettetett keresztyén, nem igazán kereszteskedett meg, sőt megakadályozta, hogy az övéit a «fratres minores», kik országában laknak, megkereszteljék.***)

Ugyanez alkalommal Zsigmond komolyan fölszólítja a zsinati követek előtt a bosnyák királyt, legyen rajta, hogy hat hónap alatt népe megkeresztelkedjék és fölkérte a követeket, hogy a keresztesedés módjáról nyilatkozzanak neki.†) A zsinat harmadik követségét Pozsonyban fogadja Zsigmond 1436 márcz. 19-kén, ugyancsak a bosnyák király jelenlétében.††) Ez évben az időközben folyton Magyarországon tartózkodott Tvrtkót Zsigmond végre visszahelyezi országába. De ez szomorú állapotban volt. Ozora és Sóföldje a despota kezén maradt. Vrhboszna magas várában ismét török basa, Izam szandsákbég ült, a kinek az 1435-ben elhalt Szandalj unokaöccse és utódja a halomföldi részekben, Vukcsics István is engedelmeskedett. Tvrtko csak egy módját találta annak, hogy fenntartsa magát királyságában: azt hogy ő is hódolt II. Murat szultánnak, főuraságát elismerte és 25,000 arany évi hűbéres

*) Joannes de Turonis: *Registrum. Mon. . . . Scriptorum. Tom. I. 803.*

**) Ebendorfer Tamás diariuma, *Monum. . . . Script. I. 757.*

***) Aegidius Carlerius: *Liber de Legationibus. Mon. . . . Script. I. 676. 1.*

†) Ugyanott, 677. 1.

††) Joannis de Turonis: *Registrum. Mon. . . . Script. I. 791. 1.*

adóra kötelezte magát. 1442-ben már Raguzza is a szultántól kéri és kapja boszniai privilegiumai megerősítését.

Ily körülmények közt természetesen szó sem lehetett arról, hogy a zsinat valamire menjen Boszniával. Odáig jutott ugyan a dolog, hogy egy bogumil küldöttség tényleg megjelent Bazelben. De az alkudozásnak ép oly kevéssé volt eredménye, mint a görögökkel, a husszitákkal, stb.

De Tvrtko legalább mindent megpróbált, hogy az ország szomorú helyzetén segítsen. Midőn II. Albert halála után 1440-ben a lengyel Ulászló választatott magyar királylyá, Tvrtko követsége járt nála, mely hangoztatva a lengyelek és bosnyákok őseinek és nyelvének közösségét, a Magyarország és Bosznia közti «régi megszentelt» viszonyt, segítséget kért a török ellen. Tvrtko érezte e lépésnek veszélyét. 1441-ben kéri Velenczét, engedné meg, hogy kincseit odavilhesse és szükség esetén maga is oda meneküljön. Sőt arra kéri, hogy titokban vagy akár nyilvánosan is vegye át országának kormányzását, ha pedig ezt nem tehetné, küldjön fegyvert és munitiót. 1442-ben Raguzába küld nagyobb pénzüsszegeket megőrzésre. Végre ugyanez évben érkeznek Hunyadi János első diadalainak hírei. Azóta maradt a nagy hadvezér halhatatlan a délszlávok közt, kik őt mint Szebeni Jankót, «Janko Szibinján», ismerik. A szerajevói hegyek egyike ma is viseli nevet: «Hunyadi-brdo». Mostan boonyák csapatok is siettek Hunyadi seregéhez. 1443-ban a kunoviczai szorosban Bulgáriában Hunyadi teljesen megverte II. Murat seregét és az 1444-ben kötött béke következtében újra kitakarodtak a törökök Boszniából is. De Tvrtko már nem erlette meg e diadalt. Meghalt 1443-ban és egy horvát krónikás följegyzéséből azt lehet következtetni, hogy a bogumilek ölték meg. Annyi bizonyos, hogy a bogumilek szívesebben látták a törököt, mint a magyar felsőbbiséget, és hogy Vukcsics István ez időben egyfelől a törökökre, másfelől a bogumilekre támaszkodva, egészen függetlenné tette Halomföldet Boszniától.

És bogumil király választatott II. Tvrtko Tvrtkovics utódjává is.

A Kotroman-ház kihalt. Csak Osztójának maradt életben két törvénytelen fia (egy bogumil asszonytól), Radivoj és István Tamás. A bosnyák urak nem az idősb Radivojt választották, a ki egészen török kézre adta magát, hanem

Tamást, a ki mindeddig a legszerényebb visszavonultságban élt egy alacsony sorsú bogumil családnál, melyből feleséget is vett, bogumil módra, avval a föltétellel, hogy «hü és jó maradjon hozzá».

Tamás bogumil létére is fölismerte, hogy a bosnyák királyság csak Magyarországra támaszkodhatik, szemben az elhatalmasodott olygarchák és a török hódítók kettős veszedelmével. 1444 június 3-ikáról kelt okirata létezik, melyben a már világhírre emelkedett magyar vezérnek, Hunyady Jánosnak barátságát és hajlandóságát megköszöni, hálája fejében évenként háromezer aranyat és minden telhető támogatást ígér, és meghívja Boszniába, a hol mindenkor szívesen fogja látni.*) Sőt Tamás tovább is ment. IV. Jenő nem adta föl tervét a keresztyenség egyesítése iránt, és első sorban természetesen Boszniára is gondolt, a hol a bogumilismus már-már uralkodó vallássá lön, úgy hogy nemesak a nép, a legnagyobb főurak, hanem a királyok is követték, kivéven az egészen Zsigmond befolyása alatt állott II. Trvtkót. A pápa tehát Tamás lesinai püspököt küldte Boszniába. Ez már 1439-ben kísérletet tett, hogy megtérítse a bogumilismus fő támaszát, Vukcsics Istvánt. Ettől elutasítva, Tamás királyhoz fordult. A király maga is buzgó bogumil, attól is tartott, hogy ha elhagyja a nemzeti hitet, a bogumilek ellene és a törökhöz fordulnak. De viszont azt is érezte, hogy a török veszedelemmel szemben csak az európai nyugatban találhat hatályos támaszt, melylyel a pápai legatus váltig is biztatta. A hosszú vajudásnak az volt az eredménye, hogy a király a pápa által kínált koronát elutasította és a kert püspökségek föllállítását megtagadta, mentve magát, hogy nem teheti a bogumilek és orthodoxok miatt, mely utóbbiak ekkor már szintén fölülműlták a nagyon megfogyott katolikusok számát. Ellenben maga, kivált Hunyady János biztatására is, katolikussá lett. Együttal arra kérte a pápát, hogy oldja föl a törvénytelen születés gyalázata és alacsony rendű nővel kötött házassága alól, minthogy mind a kettő miatt gúnyolják a vajdák. A pápa 1445 május 29-dikéről kelt iratával föl is oldja mind a tör-

*) Az okirat, melyen Tamás még II. Trvtko pecsétjét használja, a Rákóczi-levéltárral Anspachba, onnan 1785-ben a bécsi titkos levéltárba került, mely 1787-ben kiadta a magyar kamarai levéltárnak.

vénytelen születés gyalázata, mind különben is csak bogumil módra kötött házassága alól. A király most a hatalmas bogumilek megbékítésére is gondolva, Vukcsics István Katalin leányát kérte és vette feleségül. A halomföldi nagyvajda örömet látva leányát a királyi trónon, abba is beleegyezett, hogy Katalin a római egyház kebelébe térjen, és e példán bátorodva, most már Radivoj knéz és több más főúr szintén katolikussá lett. Mind a mellett a király még tovább ment a bogumilek megnyugtatózásában s például biztositotta a bogumil mágnásokat, hogy még hűtlenség vádja eseten is ügyök « a dzséd úr (a bogumil egyház-főnök), a bosnyák egyház és jó bosnyákok » (bogumilek) ítélete alá fog bocsáttatni. A bárátok ezért be is vádolják a pápánál és a király kénytelen magát védeni, hogy csak látszólag és ideig-óráig kedvez az eretnekeknek, a meddig félelmesek és hatalmasak, a tisztelet, melyben egyházi előljáróikat részesíti, csak közönséges udvariasság, nem pedig oly vallásos tisztelet, mely Istent sérthetné; a mikor pedig teheti, kényszeríteni fogja az eretnekeket, hogy az igaz útra térjenek, a makacsokat pedig majd számkiveti és kivégezteti.

A bogumilek elleni nyomás kezdeteit egyebiránt mutatják már az 1446-ki országgyűlés czikkei. Fönmaradt erről egy érdekes és sok tekintetben jellemző okirat, mely így szól :

«Mi István Tamás, Isten kegyelméből Bosznia, Szerbia, Illyria és Primorje, nemkülönben dalmátiai és coraviai részeknek királya, adjuk tudtára es hírére mindenkinek, a kiket illet, hogy Konjicza (in pago nostro de Cognix) városunkban tartott közönséges gyűlésünkön (in generali congregatione) hű jobbágyaink, az egyházi főrendek, bárók, vajdák és előljárók (proceribus) és királyságunk összes megyéinek választott nemesei királyságunk békéje és üdve fölött tanácskozáván, egyéb rendelkezések között a következő czikkeket terjesztették elénk alázattal kérve, hogy azokat jóvá hagyni méltóztassunk :

I. A manichæusok ne építsenek új templomokat, sem a régieket ne javítsák.

II. A római egyházuak adományozott birtokok soha el ne vétessenek.

III. A gyilkosok királyi parancsra fogassanak el, vagyónuk fele pedig a kincstárt, a másik fele a meggyilkolt örökösöket illesse.

IV. A tanácsosok, titoknokok, vajdák és királyi székünk (sedis regiæ) grófjai hivataluk megkezdése előtt a király kezébe kötelesek hűségi esküt tenni.

V. Szent Szabba hercege (Herzogh Sancti Sabbæ) csak akkor törvényes, hogy ha Bosznia, Rácország és Illyria királya nevezte ki és ha mindjárt kinevezése után a hűségi esküt a királyi felség kezéhez leteszi. Ellenben pedig a király által megbüntetendő.

VI. Vértetűzők és rokonok csábítói mindenkor halállal lakoljanak.

VII. Erősített városok (castræ) és uraik árulói halállal lakoljanak; azonképen a pénzhamisítók.

Minek örök emlékezetéül és megerősítéseül szentesítettük az itten írott czikkeket, reá ütvén nagy pecsétünket egész királyságunk egyházi főrendeinek, nagyjainak, vajdáinak és előljáróinak tanácsára és hozzájárulásával. Adva Konjiczán és írva kedvelt hívünk a Krisztusban tisztelendő atya Vladimir Vladimirovics úr, kresevói és narentai görög szert. püspök, udvari (aulæ) titoknokunk, a görög irodalom és jognak tudósa által a Megváltónak 1446-ik, koronánk harmadik évében Szent-Iván napján; jelen lévén: főtisztelendő Tamás, lesinai püspök, az apostoli szent széknek követe; Theophanus, dioceai és ipeki püspök, rác királyságunk görög patriarkhája; Maximus, szerb metropolita; János, marnai metropolita; a Jézus Krisztus urunkban tisztelendő atyák Szent-Ferencznek minorita rendjéből, Eugenius Summo, rác királyságunkban apostoli nuntius és biztos, Zárai Mihály, boszniai főinquisitor és püspöki helynök; továbbá tekintetes és nagyságos Stephan, Szent-Száva hercege és fiai, kedvelt testvérünk, Radivoj, jajczai bán, gróf Radivoj Vladimirovics, országbíránk; Vlatkovics István, tanácsosunk, ozorai bán; Kovaacsics János, a dalmát részek vajdája; Pavlovics Péter, glasináci vajda, főasztalnokunk; Grubjetics Pava, zworniki vajda, főpohárnokunk; Altomanovics Nikola, valeriai vajda, szerb királyságunk præfectusa; Jamorectovics Vladimir vajda, rác királyságunk præfectusa és királyságunk más vajdáit. *)

*) Farlati jezsuita, ki ez okiratot közli, a Vladimirovics-családtól kapta állítólag.

Adom az okiratot, mert hihető, hogy valódi tények, sőt meg-

Ha Tamás király nem fogott már mostan erélyesebben a bogumilek üldözéséhez, oka az volt, hogy időközben újra megnövekedett a török veszély. Ulászló elesett a szerencsétlen várnai ütközetben. Brankovics György újra a töröknek hódolt és visszafoglalta Szrebernicát, mely Hunyady nagy győzelme óta ismét Boszniához tartozott. Brankovics 1448-ban Hunyady Jánost is elfogja, a mint a rigómezei szerencsétlen ütközetből Szerbián át menekül, es ugyan ez évben egyenesen Brankovics ellen kér Tamás segítséget a pápánál. Végre az 1449-ki szendrői békében, melyben Brankovics a fényes portát, Gara László pedig Magyarországot képviseli, Bosznia újra arra köteleztetik, hogy hűbért fizessen a portának.

A hét évre szóló békekötés után azonban most már mind a pápa, mind Hunyady követeli az eretnekek kiirtása iránt tett ígéretek beváltását. 1450-ben a tényleg megkezdett üldözés következtében a bogumil előljárók, számos főurak és nagy néptömeg, összesen negyvenezeren,*) Vukcsics Istvánhoz, a törökhöz és Brankovicshoz menekültek, és hívják ezeket segítségökre a király ellen. Az első, a ki e fölhívásnak enged, Brankovics György, a ki újra foglalni kezd Boszniában. De Vukcsics Istvánnal is meggyül Tamás baja. A halomföldi nagy

lehet, hogy valódi okirat is szolgált alapjául. De úgy legalább, a mint Farlati által ismerjük, hamisítottnak tartom, a mint annyi más bosnyák okirat felekezeti és magánérdekben többé-kevésbé hamisítván van. Hamisítottnak tartom pedig mások közt a következő okoknál fogva:

A királyi czímben előforduló «Illyria» Boszniában ismeretlen, általán a középkorban csak mint rómaikori geographiai fogalom volt ismeretes, hitelt érdemlő okiraton sehol sem fordul elő és találmánya azon horvát-katholikus propagandának, mely a jezsuita Farlati idejéig visszavezethető és a horvátok vezetése alatt nemzetileg és vallásilag egyesíteni akarta az ókori illyr területet. Hogy Vukcsics István ez okirat tartalmát már akkor elfogadta volna, nem hihető. A Radivojnak tulajdonított jajezaí báni czím csak később, az Ujlaki-féle királyságban válik szokásossá. Altomanovics előfordul mint «szerb királyságunk praefectusa», de a szerb despotátust csak a szegedi országgyűlésen 1458-ban adományozza Hunyady Mátyás Tamás király fiának, addig pedig a Rácországtól megkülönböztetendő Szerbiát a bosnyák királyok sem nem bírták, sem nem igényelték.

*) Farlati: *Illyricum Sacrum*. Tom. IV. Venetia, 1769 és *Spicilegium Observationum Historico-Geographicum de Bosniae Regno*. Lugd. Bat. 1737.

vajda régóta vágyva az önálló fejedelem szerepére, még 1448-ban elismeri főurának III. Frigyes császárt, a ki a magyar koronára igényt tartott és ettől a Szent-Szávai hercegi címet kapja Szent-Száva sírja után, mely István birtokain, a milesevői zárdában volt. Azóta kezdték országát «Herczegovina» néven nevezni. Ugyanaz időtájt, mikor a bosnyák bogumilek hozzá kezdtek menekülni, az új herceg eltaszította nejét egy olasz kalandornő kedvéért, a ki florenzi kereskedőkkel jött országába. Az asszony és fia, Vladiszlav knéz, Raguzában kerestek menedéket. És mikor a herceg eredménytelenül kérte kiadatásukat, fegyverrel támadta meg Raguzát. A köztársaság valamennyi európai hatalomhoz, első sorban természetesen a bosnyák királyhoz is folyamodott segítségért. Tamásnak három nagy oka volt, hogy sikra szálljon István herceg ellen, a ki először is végleg megszakította az alattvalói köteléket, másodsor tárt karokkal fogadta a hozzá menekülő bogumileket, harmadszor meggyalázta nejét, a ki a királyné anyja volt. Midőn azonban Tamás, a ki már le is kötelezte magát Raguzának, hogy «föl fog kelni egész dicső hatalmával» Vukcsics István ellen, hadra hívná vajdáit és knégeit, ezek közül a legfőbbek vonakodnak a herceg ellen indulni, és a király kénytelen a rendelkezésére levő csapatokat saját föllázadt főurai ellen vezetni. Ezalatt István herceg segítségül hívta a velenceieket, a kik föl is használják az alkalmat, hogy elfoglalják az egész tengerpartot a Csetinától a Narentáig és segítségül hívta a törököket, a kik akkor fészkeltek be magokat Fócsában, a hova szandzsák-beget is tettek, még pedig a herzegovinai szandzsák-bég czímével. Midőn István herceg 1454-ben békét köt Raguzával, már a szultán lübbéréseinek vallja magát, hozzáadván ígéretéhez, hogy soha sem fogja többé bántani Raguzát, «kivéven parancsára a hatalmas uralkodónak, Mehemet bég török szultán úrnak». Egy 1459-ki okiratban így írja magát: «Istennek és a nagy parancsolónak, uramnak, Emir szultán Mehemet bég császárnak kegyelméből, én István, Szent-Száva hercege».*)

Alig hogy István herceg kibékült Raguzával, fiával és az ehhez csatlakozott főurakkal, már a következő évben készült roppant sereggel a bosnyák király megtámadására, ele-

*) Miklosics: *Mon. serb.* p. 460—465.

get téve haragjának, nagyravágyásának és a bogumilek sürgetésének. Mellékesen közrejátszott még egy körülmény. Talovác Péter, horvát bán, a legnagyobb birtokos a bosnyák határon, 1453-ban meghalálózván, Tamás abban is támaszt akart keresni, hogy megszerzi István fia számára a bán özvegyének kezét és avval együtt birtokait. De István herceg, a ki ez időtájt szintén özvegygé lett, magának szemelte ki Hedvig baniczát és birtokait. Ehhez képest a horvát határon is folyt az összeütközés, melybe csakhamar Czilley Ulrik, az új horvát bán is beleavatkozott, a ki legalább a birtokokat magának akarta tartani. E harcok még folytak, midőn 1456 elején a szultán, a ki különben is István herceget pártolta és most Magyarország ellen is újabb hadjáratra készült, az eddigi hűbéren kívül négy várnak és 20,000 mérő gabonának átadását követelte, fenyegetve, hogy különben megsemmisíti Boszniát.

Az utolsó bogumil-üldözés következményei tehát gyorsan és rettentően tömörültek oly fürgeteggé, mely már-már a megsemmisítő villámcsapással fenyegette Boszniát. A föllázadt bogumil főurakkal, és ezek által híva a szerb despotával, Vukescics Istvánnal és a törökkel egyszerre gyűlt meg Tamás királynak a baja. És mind e mellett a bosnyák királyság még egyszer — utoljára — fényre derül. Mert a politikai hibáknak az a természete, hogy a következmények eleintén csak mintegy figyelmeztetve, majd fenyegetve és csak hosszas ismétlés és újabb s újabb visszaesés után lépnek föl megtorolva. De még ekkor is, mikor voltaképen már minden el van veszve, alá van ásva, a történelem úgy mint a nagy tragédia-írók, még egyszer föl szereti kelteni a megrázó vegbukás előtt azt az illúsiót, mintha még beállhatna egy kedvező fordulat, mintha még mindent meg lehetne menteni. De csak azért kelti föl, hogy megmutassa, hogy a nagy bűnök és hosszan összehalmozott hibák után a katastropha végítéletét a legkedvezőbb szerencse, a legnagyobb erély és bölcsesség sem képes elhárítani. A balsorsnak sincs ereje a fölött, a mi ép. Az aláásott szervezetet semmi szerencse sem mentheti meg.

II. Muhammed 1453 május 29-diken megívta Konstantinápolyt, rettegésére az összes keresztyén világnak. Diadalról diadalra szállván, egy esztendő alatt megdönti az összes görög, albán és szerb országokat és 1454-ben folszólítja Bran-

kovics Györgyöt, hogy adja ki neki egész országát. A despota nem tud mást mit tenni, minthogy kardsapás nélkül átengedve Szerbiát, Magyarországra menekül, Hunyady Jánostól kérni segédelmet. És Muhammed ellentállhatatlan seregei 1455-ben kénytelenek a Hunyady által vezetett magyar hadak elől kivonulni Szerbiából. És midőn a felbőszült Muhammed a következő 1456-ik esztendőben 150,000 embert 300 ágyúval vezet Magyarország ellen, Nándor-Fejérvár alatt július 21. és 22-dikén Hunyady és Capistrán által újra és teljesen megveretik.

Fölvillanyozva a lelkesedéstől, melyet e magyar győzelem az egész keresztényiségben szült, Osztójics Tamás most már nem csak hogy várait át nem engedi, hanem fölmondja a tributumot is és kereszties háborút hirdet a török ellen. A pápa meghagyja legatusainak, hogy a kereszties háborúra gyűjtött pénzek egy harmadát a bosnyák királynak, (a másik kettőt a magyar királynak és az albán Castriota Györgynek) küldjék, Velenczét, sőt Vukcsics Istvánt is fölhívja, hogy támogassák Tamást, 1457 július 29-dikén pedig, miután megértette volna a király követeitől, hogy most már táborba vonúl, így ír neki: «Támadj föl tehát Krisztus vitéze, rohand meg férfiasan a barbárokat, és meg fogod látni, hogy Istennek kegyelméből dicső győzelmet fogsz aratni». Tamás 1458 elején el is foglalt néhány helységet a bosnyák-szerb határon. Mint-hogy azonban Magyarország actiója is megbénúlt Hunyady Jánosnak és László királynak időközben bekövetkezett halála miatt, és Tamás király követe, a kit sorra küldött Velenczébe, Milanóba, Burgundba és Nápolyba, szintén nem hozott segílyt, a bosnyák király békét kötött Muhammeddel, sőt az előbbi tributum fizetésére is újra kötelezte magát.

Bizonyos azonban, hogy Tamás helyzete tetemesen megjavult. A bogumil főurakat megfékezte. A törökkel békéje volt. A horvát viszály megszűnt, a mennyiben a horvát házassági tervet föladta. István herczegre, ha nem a pápa fölhívása, de minden esetre Hunyady győzelme volt annyi hatással, hogy veszteg maradt. Legtöbbet nyert azonban Szerbiában. Brankovicssal még 1455-ig villongott. A következő évben meghalt despota fiával azonban már a közös török veszedelemnél fogva is oly benső viszonyba lépett, hogy fia, Tomasevics István, eljegyezte Lázár despota Jelacsa leányát, a kivel nem

csak a Boszniától elfoglalt részeket, hanem a szerb despotatus is öröklendő volt. Lázár halála után az 1458-ki szegedi országgyűlésen, melyben Tamás és fia is részt vettek, Mátyás király meg is erősítette Tomasevics Istvánt a szerb despotatusban és a despoták összes magyarországi birtokaiban, ám-bár menyasszonyát csak ezután, 1459 ápril 1-jén vette nőül. De evvel aztán el is érte az új föllendülés tetőpontját. Még az év június 20-dikán a gyöngye Tomasevics István átadja a szerb-magyar határ legfőbb erősségét, Szendrőt, II. Muhammednek úgy szólván kardcsapás nélkül, mire egész Szerbia török kézre került. Az összes keresztyenség és maga Mátyás király is árulással vádolja úgy Tamást, mint fiát. A bosnyák király a pápához küldött követségre bizza védelmét, ez azonban újra csak ingerli Mátyást, a ki azt hiszi, hogy a bosnyák követség koronát kér Rómában. «Kedves fiam», írja neki a pápa, «nem vagyunk olyan járatlanok ilyen dologban és nem osztogatjuk kegyeinket oly könnyen, hogy ne tudjuk, mi következhethetnek ilyen adományozásból. Azt is tudjuk, hogy mit vétett ellened és az összes keresztyenség ellen Tamás király. Tudjuk, hogy ott a koronát sokszor kérték, de soh'sem kapták. És mi is, ha valamely alkalommal adományoznók, nem tennők híred nélkül, tudván, hogy igényed van rá.» A törökök ezalatt mind jobban szorongatják a bosnyák királyt. Míg Mátyás a pápával levelez es III. Frigyes német császárral háborút visel, Hasszan basa török sereg elén arra kényszeríti Tamást, hogy engedje meg neki az átvonulást Magyarországba. A király újra Velenczének kínálja egész királyságát, vagy pedig segélyt kér tőle. De Velence beéri azon véleményének kifejezésével, hogy Tamás képes lesz öseinek példájára saját bölcsesége és Isten segedelme által maga megtartani országát. Ugyanez időben már Vukcsics István is érezni kezdi a veszedelmet és legalább személyének és kincseinek igyekszik Velenczében menedéket biztosítani minden eshetőségre.

Végre 1460-ban Sperancsics Pál, az új horvát bán is megtámadja a hűtlenséggel vádolt bosnyák királyt, és e harcban találja Tamás 1461 július 10-dikén végét, a horvát krónikás állítása szerint megöletvén saját fia és Radivoj knéz által.

És most jön az utolsó király és a végső katastropha.

Tomasevics István egyik első uralkodói tette a kétségbeesés valóságos jalkiáltása, melyet a pápához intéz. A köve-

tek által 1463-ban ünnepélyes conclaveban fölolvastott beszéd így szól:

«Szentséges atyánk! Mi Tomasevics István, boszniai király, küldtük hozzád ezt a követséget, mivel Mohammed, a török császár, rám akar ütni a jövő évben és serege már készen áll. Én ilyen hatalomnak nem tudok ellentállani és meg is kértem már a velenceieket, a magyarokat és az albán Györgyöt, hogy segítsenek. És ezt kérem tőled is.» «Elődöd koronával kínálta atyámat . . . Atyám vonakodott, félve a töröktől, és mivel még ki nem ütötte volt a manichæusokat . . . Én nem félek, mint atyám, és azért kérem a koronát és szent püspököket jeléül, hogy el nem hagysz.» Kéri a pápát, hagyná meg Velenczének, hogy küldjön fegyvert és járjon közbe Mátyás királynál is, mert különben Bosznia elvesz. «A törökök már várakat építenek királyságomban, nyájasak a parasztokhoz és szabadságot ígérnek nekik. A parasztoktól elhagyott mágnások sem tarthatják magokat váraikban. Ha Muhammed beérné az én királyságommal és nem menne tovább, akkor ezt sorsára lehetne hagyni és nem kellene miatta a többi keresztyénséget háborgatni. De telhetetlen uralma nem ismer határt. Utánam Magyarországot és Velenceze dalmata birtokait fogja megtámadni, Krajnán és Isztrián át Olaszországba fog menni, mert ezt meg akarja hódítani és sokszor beszél Rómáról, vágyódva utána. Ha a keresztyenség közönye következtében megvívja országomat, módjában lesz, hogy innen megvalósítsa kívánságait. Reám vár először a balsors. Utánam azonban a magyarok, a velenceiek és más népek ugyanazon sorsra jutnak. Így gondolkodik ellenségünk. Közlöm veled, a mit tudok, nehogy valamikor azt mondják, hogy nem jelentettem neked és könnyelműséggel vádoljanak. Atyám megjövedölte elődöd, Miklósnak, és a velenceieknek Konstantinápoly sorsát. És a keresztyenség nagy kárára a császárok városa, a patriarchák széke, Görögország oszlopa odaveszett. Mostan pedig én jövendelem neked, hogy ha hisztek nekem és segíteni fogtok, meg leszek mentve. Különben el fogok veszni, utánam pedig a többiek. Ezt üzeni neked István. Atyja a keresztyénségnek te, tanácsolj és istápolj!»*)

Tisztán látta sorsát a bosnyák király.

*) Katona: *Hist. crit.* XIV.

1461 november havában megkoronázta ugyan maga a pápai legatus, a mi azelőtt soha sem történt, Jajcza várában, a hova István áttette székhelyét, mivel Bobovác már nem volt biztosságban a törökök előtt. Jelen voltak a koronázáson Vladislav és Vlatko, a Szent-Szávai herczeg fiai is. Vukcsics István, maga is folyton szorongatva a törökök által, csak az imént volt kénytelen 40,000 aranyat fizetni a szerbiai basának és ez arra bírta, hogy végleg kibéküljön a bosnyák királylyal, sőt elismerje felsőbbségét. Mátyás királylyal is eligazította a pápa a viszályt. Mátyás keserűen fakad ki ugyan kivált a koronázás miatt . . . «Arra kérjük Szentségedet, hogy ne növelje engedékenysége által ez ember elbizakodottságát. És ha legatusaid valamit tettek parancsod ellen, tagadjad meg. Kivált azokat, a mik a mi jogainkhoz tartoznak, engedjed át nekünk . . . Különben bármi is történt eddig, hallgatni fogunk Szentséged tanácsára, és kegyünkbe fogadjuk a királyt, kinek követei épen mostan kérik bocsánatunkat. De csakis azon föltétel alatt, hogy jövőre teljesítse kötelességét, és a törtenteket engedelmesség által jóvá tegye.» Egyúttal utasítja követeit, hogy figyelmeztessék a pápát Magyarország jogaira, nehogy a bosnyák király fölbátoritassék teljes függetlenségről álmodni.*) 1462-ben a bosnyák király már jelentékeny összeggel járúl a III. Frigyes birtokában maradt magyar szent korona kiváltásához, több várába magyar helyőrséget fogad, kötelezi magát a török tributum fölmondására. De Mátyás király, a ki ekkor már a bogumilekkel kétségtelen összeköttetésben álló cseh hussziták ellen is föllépett, és a husszita Podjebrád Györggyel a cseh koronaért harczolt, az eretnesség szigorú üldözését is követelte. A katolikus világ akkor át volt hatva a meggyőződéstől, hogy a keresztyénség egysége szükségesebb, mint valaha, a török veszedelemmel szemben, a bogumilek tettelg is czimboráltak már a törökökkel és megbékülésről a kölcsönös türelem és a XIX. század eszméinek alapján természetesen szó sem lehetett a XV. században, midőn az európszerte kezdődő vallásújítás az erős meggyőzések összeütközésével a fanatismusig emelte a gyűlöletet és kárhuztatást mind a két részről.

Mindez azonban csak sietteté a katasztrófát.

*) Ugyanott.

Számos bosnyák bogumil tartózkodott már a törökök közt és azon főurak, a kik csak kényszerből fogadták el a katholicismust, de titokban bogumilek maradtak, magok siettek értesíteni II. Muhammedet, hogy mi készül a bosnyák udvarban. Muhammed, hogy maga győződjék meg a dolgokról, sietett is azonnal külön követet küldeni a tributumért, és midőn követe csakugyan ridegen elutasított, haddal készült Boszniára. E hadjáratot több egykorú krónikából ismerjük. A legfontosabb köztök Constantinovics Mihael, osztroviczai renegáté, a ki maga is részt vett benne.*) — E krónikák kalandos meséi közt, melyek legkalandosabbika az, hogy II. Muhammed maga áruhában Boszniában járt és Bobovácban a király által fölismertetett, de tisztelettel elbocsájtatott volna, — annyi bizonyosnak látszik, hogy István király megremülve a szultán készülődésein, és látva, hogy idegen támaszra nem igen számíthat, hosszabb, a krónikák szerint tizenöt éves fegyverszünetet kért. Az osztroviczai renegát azt mondja, hogy ő maga figyelmeztette volna a bosnyák követeket Drinápolyban, a hol a szultán serege már indulóra készen állt, hogy a kért fegyverszünetet meg fogják adni, de nem fogják megtartani. Alig távoztak a bosnyák követek, megindult a szultán is 150,000 lovassal, számtalan gyalogossal és segédhadakkal. A sereg egy része egyenesen Magyarországnak fordult Ali bég, szerbiai basa alatt és ez is félrevezette és némileg megnyugtatta a bosnyák királyt. De Mahommet basa 20,000 könnyű lovassal a bosnyák Drina-vidékbe tört és őt követte a fősereggel a szultán. Miután a Podrinjét elfoglalta és a vajdát lefejeztette volna, Bobovác elé ment és azt kezdte május 19-dikén ostrom alá venni. Az annyi ostromot kiállott Bobovác most is hosszasan ellentállhatott volna. De a parancsnok, Radák knéz, titkos bogumil, a ki csak kényszerből vette föl a katholicismust, már harmad napra földadta a várat.***) Szutiszka és Borovicza közt ma is mutogatja a nép a «Radakovicza» nevű sziklát, melyen Muhammed az árulót árulása daczára lefejeztette volna.

István király, bízva Bobovác ellentállásában, Jajczében akarta saját hadainak s a kérve kért idegen segélynek

*) A szerb tudós társaság által publikálva.

**) Laonicus: *De Rebus Turc.* I. X.

gyülekezését bevárni. Bobovác elestének rémhírére és miután látta, hogy főurainak nagy része nem is akar a szultánnak ellentállani, sietve hagyta el csekély kísérettel Jajezát, hogy Magyarországra meneküljön. Menekülése közben, midőn Kljucs várában rövid pihenőt tartana, utolérik Mahommet basa gyors lovasai, és körülkerítik a várost, úgy, hogy nem menekülhet tovább. Negyednapra Tomasevics István megadja magát, miután írást kapott Mahommet basától, melyben ez a szultán nevében esküszik, hogy semmi bántódása sem lesz. Evvel aztán megszűnt egyáltalán minden ellentállás. II. Muhammed egy hét alatt hetven várost és várat foglalt el; a görög Kritobulosz szerint épen 300-at. Jajcze kapitányává Konstantinovicz Mihaelt, az osztrovczai renegatot tette.

Junius közepén egész Bosznia elfoglalása után Hercegovina ellen fordult a szultán. Itt azonban kemény ellentállásra talált, és az ellentállás különbsége mutatja leginkább, hogy Bosznia bukásának főoka csakugyan a bogumil üldözés volt. A bogumil nép elkeseredetten védelmezte bogumil fejedelmét és országát. A szultán hasztalanul ostromolva Blagajt, István herceg fővárosát, belátta, hogy itt nem boldogulhat oly könnyen, mint Boszniában, a hol senki sem védelmezte magát, és hátat fordítva Hercegovinának, visszament Konstantinápolyba. 100,000 foglyot vitt magával rabszolgaságba, 30,000 ifjút a jancsárok közé sorozott, Tomasevics István királyt pedig, Radivojt és ennek fiát lefejeztette daczára szabadságlevelöknek. Mások szerint a király elevenen megnyúztatott volna.*) Mária királyné, számos mágnás és tömérdek nép — utódaikat ma is «dalmaták»-nak nevezik — Magyarországra menekült.

A főurak legnagyobb része azonban, miután már elhagyta volt a bogumil hitet kényszerből, most elhagyta a katolikus vallást készséggel és muhammedán lett annyival könnyebben, mivel a keresztnek, keresztelésnek, Mária-cultusnak, a templomi dísznek és szertartásoknak, az egyházi hierarchiának és a házasság szentségének elvetésében saját vallásos meggyőződéseivel egészen hasonlókat talált az izlamban. Katalin özvegy királyné, mostoha anyja a királynak,

*) Osztrovczai Mihály, Johannes Leonclavius, Laonicus, Gobelinus, Istvánfy és Bonfini eltérnek a részletekben.

Rómába menekült. A bosnyák királyságot a pápának hagyományozta, ha gyermekei, Zsigmond és Katalin vissza nem térnek az egyház kebelébe. Mert ezek is Muhammed kezeibe estek és fölvettek az izlamot. Az özvegy királyné síremléke az *Ara Coeli* templomában áll, az ó-szláv mellett a következő latin fölirattal: «Catharinæ Reginae Bosnensis, Stephani Ducis Sancti Sabbæ, ex genere Elenæ et domo Cæsaris Stephani natae, Thomæ Regis Bosniæ uxori, quæ vixit annos LIV et obiit Romæ Anno MCCCCLXXVIII. XXV. Octobris. Monumentum ipsius scriptis positum.»

Mátyás király visszafoglalja ugyan a bosnyák Alföld és Ozora egy részét, melyből a jajzei és a szreberniki bánságokat alakítja, rábízva ezeket is Ujlaky Miklós, erdélyi vajdára és macsói bánra, a kit a bosnyák királyi czímmel is fölruház. Így tartják fönny magyar fegyverek még legalább árnyékát a régi bosnyák királyságnak. Ez is odaveszett Mohácsnál. Még hamarabb veszett el a Hercegovina. Vukcsics István 1466 május 23-dikán meghalt. Fiai nem voltak képesek föntartani uralmokat Bajazid szultán ellen. 1483-ban meghódítja Hercegovinát a boszniai beglerbeg. Vladislav és Vlatko Raguzába menekültek. István, a legifjabb testvér Ahmed bég Hercegovics név alatt muhammedán s majd a török birodalom nagyvezére lett.

Vannak-e még bogumilek?

Montalbano, kinek *Rerum Turcarum Commentarius* című írata megjelent az 1630-ban kiadott Elzevir-féle *Turcii Imperii Status*ban és ki maga is járt Boszniában a XVI. század vége felé, azt mondja még, hogy «Est aliud in regno hominum Potur appellatum, qui neque Christiani sunt, neque Turcae, circumciduntur tamen, pessimique habentur». Más helyen pedig: «Eos inter Calvinistæ Arianique multi.»

Farlati ellenben 1769-ben már azt a választ kapja a bosnyák minoritáktól, hogy a bogumileknek többé nyoma sincs.

Nem szenved kétséget, hogy a bogumilek mindjárt eleintén tömegesen tértek át az izlamra, a többiek pedig, úgy látszik, lassanként követték őket. Egy nagy rész, kivált eleintén, kétség kívül azon föntartással, hogy kedvező időben visszatér ismét a maga hitéhez, melyet ideig-óráig megtagadni eltanúlhattak annyi üldözés alatt. A kedvező idő nem következ-

vén be, ez a szándék aztán feledésbe ment és mehetett annyi-
val inkább a késő utódoknál. Mindössze csak annyi nyoma
maradt fenn, hogy a bosnyák mohammedánok közt maig is
sok olyan szokás, szertartás és babona maradt fenn, mely ke-
resztyén és részben tán épen bogumil reminiscenciákra vezet-
hető vissza. És minthogy a lakosság túlnyomó része bogumil
volt, ez elem teljes eltűnéséből azt lehet következtetni, hogy
az eredeti lakosság, a mennyiben ki nem költözött, legna-
gyobb részében áttért az izlamra. A katolikusok ezrenként
emigráltak Dalmátiába, Horvátországba, Szlavóniába és Bács-
megyébe, és kivált valahányszor osztrák-magyar csapatok
nyomultak Boszniába, a mi a múlt század végéig gyakran
megtörtént, mindannyiszor tömegesen telepítették át e tarto-
mányokba. Az orthodox lakosság pedig nagy részt újabb lesz,
mert Bosznia történelmében az orthodox elem csak akkor
kezd szerepelni, mikor I. Tvrtko az országhoz csatolja Rác-
ország egy részét. De gyorsan szaporodhatott menekülővel,
a mint a török elfoglalja Szerbiát és Rácországot, és ez a be-
vándorlás tarthat tovább is, úgy, hogy a katolikusok után
pusztán maradt telkeket rendre ez az elem foglalja el. Azt
lehet mondani, hogy a bogumilek mohammedánok lettek, a
katolikusok nagyrészt az osztrák-magyar monarchiába köl-
töztek, az orthodoxok pedig, kik épen úgy idegenkedtek a ka-
tholicismustól, mint az izlamtól, s tehát se hitöket elhagyni,
se katolikus államba kivándorolni nem akartak, a katholi-
kusoktól elhagyott tereket folytonos beszivárgás és termé-
szetes szaporodás által lassanként elfoglalták.

A *Times* raguzai levelezője 1875 október 19-dikéről azt
írja ugyan, hogy a popovoi menekültek, összesen 2125-en, a
mint neki egy pap beszéli, nagyrészt bogumilek, «remains
of an ancient sect, once widely spread in Bosnia and identical
with the Albigenses». Ezt azonban alighanem csak az angol-
protestáns rokonszenvek megnyerésére hitették el a levelező-
vel, valamint például Evans *) is, a ki egyszerűen protestán-
soknak mondja a bogumileket, erősen állítja, hogy még ma is
léteznek, még pedig ezrivel.

Én megvallom, hogy három év alatt ismételve beútag-
ván az ország csaknem minden vidékét, érintkezve minden

*) *Trough Bosnia and Herzegovina*. London, 1879.

rendü emberrel, soha senkit sem találtam, a kinek ily tudomása közvetlenül lett volna.

Minthogy azonban oly kiváló tudós, mint Jirecsek *) is azt állítja, hogy bogumilek még vannak Boszniában és e részben Koszanovicsra, a tudós serajevoi metropolitára hivatkozik, ki őket egyik cikkében **) említi; az utóbbihoz is fordultam és tőle a következő választ kaptam, mely a tényállásnak nyilván megfelel, s melyet lehetőleg szóról szóra fordítok:

«Hallottam, hogy Kressevo fölött van néhány háznép, mely ugyan keresztet vet és templomba jár, de titokban az atya a fiúnak amanet ***) gyanánt átadja a bogumil felekezetet azon reményben, hogy valaha az ő felekezetők még föl fog támadni.»

A fraterok (minoriták) minden igyekezetök daczára sem jutottak annak nyomára, hogy melyek e házak.

Az 1865-ik évben hallottam Fra Grgo Matics szájából, hogy egészen Omer basa Boszniába érkezéig akadt mintegy tizenhat ház Neretva ispánságban (zsupa), a kik a patarén szektához tartozónak tekintették magokat és vallásra sem törökök nem valának, sem az orthodox pópát, sem a frateret el nem fogadták.

Evorist de Saint-Marie, †) volt francia consuli titkár, Serajevóban szintén mondotta volt nekem, hogy miután a konjicz-mosztári új országút megnyitattott a Neretva mellett, ő Jablaniczánál ††) azon a helyen, a hol a Ráma folyó a Neretvába ömlik, az egykori bogumilismusnak valóságos nyomait figyelte meg.

Még meg kell jegyeznem, hogy Jablanicza és a környező helyek egész 1868-ig mintegy elzártak és megközelíthetetlenek voltak, elannyira, hogy a török hatóságok is csak ritkán jutottak odáig, ekkor is sziklás úton, a Borákon át. Ez okból azt hiszem, hogy a patarén szekta ott fönmaradhatott egész a

*) *Geschichte der Bulgaren.*

**) *Glasnik*, 29 (1870).

***) Bűvös titok, az «amulet» corruptiója.

†) Irataiban nincs erről említés.

††) Ma egészen mohammedán, a nők azonban szabad arcczal járnak, a mi annyival föltünőbb, mivel az országban sokkal szigorúbban tartják a fátyolt, mint bárhol a mohammedán világban.

legújabb időkig, és hogy a lakosok nem régen térhettek át a mohammedanismusra.

Mindezek felől nem mondhatok semmi pozitívet azon fölül, a mit hallottam.»

E szerint is tehát alig constatálható valóságos bogumilek létezése a mai Boszniában. Ellenben igenis constatálható, hogy emlékek, sőt hagyományaik még ma is élnek a népben.

ASBÓTH JÁNOS.

ARANY JÁNOS ÉS ARISTOPHANESE.

Második közlemény. *)

IV.

Általában érdekes volt neki a komikus nyers-erős ítéllete, beszédmódja, kíméletlen nyíltsága, hihetetlenül bátor föllépése s kivált fontos tárgyai és magas czélzata. Így lett, hogy megbarátkozott vele, bár két különbözőbb emberi természet s társadalmi állapot alig gondolható. Az a görög társadalom szabad volt, a mint a természet megalkotta, vagy az ősök szabad s idegen befolyástól ment szelleme idomította. Benne valóban szabad minden. A görög szellem nem ismer sem egyházi, sem állami kényuralmat, sem erkölcsi korlátokat annyira, hogy a mit az élet legfőbb kérdéseiről, vagy a napi élet szükségéről el akar mondani, el ne mondhasssa. Szabad a megtámadás a legmagasbb és legszentebb ellen, elkezdve az isteneken le az utolsó sycophantáig. Így van ez kivált a színpadra nézve. Ez a Dionysos intézete, itt mindig Dionysos, a testi szabadság istene s megalapítója, a test emancipálója, áll a szem előtt. A színpad neki hódol, őt ünnepli, az ő szellemében lelkesült nép inye szerint teszen. «Dionysos — mondja egy kitünő philolog — víg, csapongó kedvű élvező; ezért mondatnak el és tüntetődnek elő Aristophanes komédiáiban a legérzékibb dolgok, legtestiebb gyönyörködések. Furfangos és bohó csínyeket s a legnyersebb tréfákat kedvelte; innen az a rohamos fektelen zajgó bohóskodás, a clown és pantalonféle személyek és tettek. A mellett néha

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 97-ik számában.

gonosz iróniával, bár finom ügyességgel, marczangol, mint Euripides *Baccháiban* Pentheust, kit előbb szeszélyesen megjátszódtat azután elpusztít. Ezenkívül kíméletlen zaklató szatirája van a köztér emberei s magánélet bolondságai és bűnei ellen. És hódító is Dionysos; ellene állhatni egy ideig, de végre minden ellenzést legyőz. A komédia is büszkén triumfál a maga ügyében; a mi Pentheus Dionysosnak, az Kleon Aristophanesnek. És végre Dionysos mindent elragad, elkábít, fölfogat, rajongóvá teszi áldozatát: a komédia is a csudák országába csap át, hol Isten, ember, állat az ő képzelődéseinek örült vad tánczát járja.» (Jebb.)

A színpad csak úgy védve van ily csapongásaiban a nagy emberek kényétől, vagy állam szigorától, mint a demokrata nép türelmetlenségétől. Meg is marja szabadon Kleont úgy, mint Lamachost vagy Sokratest és Euripidest. Ha tetszik előáll egyesekre, házi dolgokra tartozó mendemondákkal, a legrejtettebbel s legpiszkosabbal is. Szabadon mocskolhatja a családokat, nőket, szemétdombbá teheti a színpadot és bordélylá, ha tetszik.

Mily különbség van e közt és a modern társadalom közt. Ma az illem uralkodik. Rejtekekben minden, kivált családi bűn; nyilvánosan semmi piszok(?) Si non caste saltem caute. A mi «föltűnést kelt», a mi «botrányt» okoz, az távol jár tőlünk, attól óvakodunk; a családok bensejében rekedve dül a bűn mérge.

Ily ellentet van a régi görög és mai társadalom közt. S e vonások gyengék és kevesek: sokat tud ehhez tenni a művelt olvasó.

Hát a két egyén közt, a görög költő és fordítója közt mily szörnyű a különbség?! Elmondtuk mindkettőről, a mi ide tartozik, most röviden kérdjük az eredményt.

Ez egyén, ki küzdeni kivált egyesekkel nem szeretett, nem tudott; nem harczolt, nem hősködött, csendes magányában szenvedte a haza és emberiség szenvedéseit, de ki nem tört; csak úgy tekintette a nagyvilági és nyilvános életet távolból, csak általános igazságoktól, a nép erényeitől és bűneitől érdeklődött, inkább csak eszméket és elvontan szeretett, hogy kedvelhette ez amazt? Hiszen amaz a legnemesbet, mint Sokratest, a legszentebbet, mint hazája isteneit is föláldozza elégszűletlen lelkének, kigúnyolja, köz nevetség tárgyává teszi.

Ugy látszik, néhol bacchansi szeszélyből vagy épen anyagi érdekből (a vígjáték-írók ily javakban is részesültek) és a nép kegyét keresve ferdit, torzít, megvesztegeti a valót, s történelmileg igazat, és kofa módra lepiszkolja hazája jeleseit. Kivált következetlensége tűnik szembe. Állítják, hogy Sokratest meggyőződése ellen tette ki pelengerre, s ki tette volna Aeschylust, imádottját is, ha történetből az ő idejében él s a harcros erényekre buzdítja hazája fiait. Lamachosnak külsejéből, belsejéből csúfot üz egy helytt, másutt a hazáért vérző sebekkel mutatja föl s komolyan veszi. Hogy tudja a mi költőnk e vele semmiben sem egyezőnek látszó vad komikust kedvelni?

A nagy különbség és ellentét azonban inkább csak a külsőre, a kifejezés módra tartozik. De nagyon sok van olyan vonása ennek a szilaj, csodásan vad komikusnak, a mi Arany-nak tetszett, sőt a mi épen csak oly mély érzésű s komoly erkölesi irányú költőnek tetszhetett. A sok és rút tréfával vegyített darabokban félreismerhetetlen erkölesi komolyság, melylyel a hazai és emberiségi legnagyobb eszméket szolgálja. A költői tüzes képzelődés, melylyel mindent, a mi a közügynek árthat, végig szemle alá veszen, végig ostoroz ; de emelkedett hangulattal dícséri azt, a mi nagy és üdvös. Soha vígjáték oly nagy költői lángelmével alkotva nem volt, soha oly sok nagy gondolat csapongó szeszélylyel úgy nem volt vegyítve. A «ridendo dicere verum» soha úgy valósítva.

«Lehetett ez a nagy komikus író következetlen Sokrattal való bánásában s több mások iránt is. De oly sok örök igazságot elmond, az emberiségnek oly sok állandó bűneit ostorozza, szándékosan és ösztönszerűleg oly sok vonásban örökíti egy koresosodó nép fertelmeit, erkölesi büzhődtségét, hogy lehetetlen komoly irányú embernek, ha megértette, meg nem szeretni, játszóságát, ha rút is, izlése ellenszegülése daczára is, nem élvezni, s annak, a mit valóban igazat mond, sokszor nem örülni ; nem örülni erkölesi bátorságáért, nyílt leplezetlen kitoréseiért, melyek minden lelkes embert ellenállhatatlanul vonzanak. Ilyféle satirikus munkáknak bizonyos bűnökre nézve talán legbiztosabb legállandóbb hatásuk van. Némely kor pedig, és az ilyen gyakran előkerül, kivált nagy küzdelmek után bekövetkező tespedés miatt, mely nem bírja meg az igazságot a maga unalmas egyszerűségében,

sem a próza vagy satíra nyers és egyenes előadásáiban, csak is az ilyest hordozhatja el, csak is nevetve játszva tud okulni, csak ily eszköz, a kinevetetés által javúlhat, vagy legalább mérséklődhetik. Van bűn, mely csak ilyestől fél, van idő, mely, mint a francziák mondták, csak élczek, epigrammák által korlátoztatik. Az is megesik, hogy a satirista vagy komikus nem annyira a maga idejére, mint későbbre tesz hatást. Valóban az Aristophanes darabjait nem méltányolták hazája fiai annyira, mint az utókor, mint az újabb idők nagy tanítói. Legalább erkölcsi hatást kevésbé tett a maga idejében, ilyet tőle nem is vártak kortársai; inkább az utóbbiak elméje élesedett s jelleme edződött általa. A bacchansi ünneplések mámorában nem vették komolyan; csak utóbb a józanabb időben értették meg helyesebben. Tanúsítja ezt a történelem. Oly sok száz éven keresztül, a vallás és társadalom változása, a más ég más föld daczára, az angol iskolák ma is játszóik egyik-másik darabját, bár az iskolában honos nem lehet. Sőt egy jeles tanár szerint nem csak mint örök igazságok elmondója, hanem épen mint vigjáték-író is kedves lehetne a színházi közönségnek. «A mi időnk nagyon szereti az irodalmi paródiákat, például nagy költők paródiázását; azért az ő ilyféle részletei, kivált Euripides gúnyolása egészen a XIX. század ínyére van. Ebben igazán újkori vagy modern, jobban mondva minden kor finomabb ízlése föltalálható nála; oly általános elveken áll, melyek minden nép és idő finom elmésségének sajátjai. Színpadainkon elhatalmazott a tréfás elem classikai és romantikai minden fajtája. A közönséges ember is kezdi megszokni, hogy szabadon és fönszóval gondolkodik az igazságról; ez által a népszerű humor fajtái szaporodnak. És ha a képzelődés nagyszerű alkotásaira nem igen ad anyagot e kor, de sok van benne, a mi ingerli a fantáziát; a tudomány fölfedezései például Verne Gyula eszméltető egyszersmind fantastikus szárnyalású műveiben, az élet színtereinek változások, költözések közben való könnyed és rögtöni átalakulásai, a lapok által elterjesztett ismeretek s tények elhírhedésének kaleidoskopszerű hatásai az elmére. Általában a tudományok föléledése óta nem volt Aristophanesre nézve ily kedvező kor. Azt mondják a görög komédia sokkal inkább ez időnek való, mint a görög tragédia. A tragédia örök és alap-igazságokkal kapcsolatos hevültségeket idéz elő, s ez által némi tanulmányra,

komoly szellemi foglalkozásra ösztönöz. A komédia előbb meglepő látványt terjeszt előnkbe, azután valóban gyönyörködtet, mint a *Madarak* előadásánál Cambridgeben legközelebb tapasztalták. Egy részt tévolabb áll tőlünk Aristophanes, mint Sophocles, amannak helyre vonatkozási s emennek általános emberi érdekű személyes indulatai miatt; de másfelől nagyon közel tudja az hozni a kora társadalmi életét hozzánk. Nagyon segít Thukydidest megérteni, ha a *Madarakból* megismerkedtünk a jóssal és a sykophantával. Plato Syrakusæba Dionysiosnak a *Felhőket* küldte el; hogy abból legkönnyebben megismerhesse az athéni népet. Úgy van e dolog, mint az angol *Punch*sal, mely megbecsülhetetlen kútfő volt Tainenek az angol élet tanulmányához. Aristophanesből és Platóból lehetne a görög élet leghívebb, legélénkebb képét leírni, ha valaki mind a kettőt jól megismerné.» (Jebb.)

Aristophanes nagyon komolyan tekinti kora erkölceseit. Mi azt szeretjük hinni, hogy ez a komoly lelkiismeret, ez a minden kicsit, mélyen elrejtettet megbolygató és kikereső lelkiismeret a keresztyénség műve. De az a puritán önmegtagadás, az önismeret s önbírálat önkinzása meg volt a görögök legjobbjainál is, valamint az erkölcsi tisztaságnak lelkes hirdetése és szigorú követése is. E tekintetben nagyon sokszor megszegyelhethné magát a modern keresztyénség a görögök és régibb rómaiak erkölcsével szemben, annyival inkább, mert azoknál erkölcsi kényszerítés épen nem volt. Másokat mellőzve, nezzük csak Plutarchot, erkölcsi írataiban, melyeket mi velünk senki sem ismertetett meg, úgy mint a francziákkal megismertették fordítói és magyarázói; bámulni fogjuk ennek szigorúan tiszta erkölcsét, ha összehasonlítjuk a mai szokásokkal, midőn kikerüljük az erkölcsre nézve megkivánni a legfőbbet, megróni és kiírtani a társadalmi és családi bűnöket, midőn nem akarjuk látni mi rontja az élet gyökereit s csak a faleveleken rágódó férgeket pusztítjuk.

Ha Aristophanes a fent és alant, nyilván és titokban mutakozó bűnöket tárgyiasan, nagyon is közelről, egészen vaskos alakjokban, sőt némelyiket undorítón és büzősen mutatja föl; azt teszi a mi az újabb kor komoly embereinek csak azért is tetszik, hogy ezt így az utóbbi idők satiráiban nem találják. Mert az ilyenféleek vagy nem elég erkölcsi erélylyel dolgozvak, vagy inkább izgatók, mint elundorítók s elidege-

nítók. Vonzókká teszik a bűnöket s társadalmi fönségben, hatalomban és megragadó díszben, szépítve, sőt kétértelműen mentegetve állítván elő. A francia ügynevezett jó regényekben (Zola műveinek több komoly mentegetőjét ismerünk) és drámákban nincs kellő aránytartás. Fő tárgyak a bűn, mely fényben úszik; szegényül s homályban mellettök az erény, mely nagyon prózai alakjával, középszerű tehetségeivel sokszor csaknem komikus vonásokkal festett együgyű bárgyúságával szembe sem tűnik. És e bűn, ha megbukik is, mentésget talál és szíves részvétet, amaz pedig lenéző szánakozást. Azt mondják a fajtalanságnak, a tékozlásnak, a sikkasztásnak stb. oka: a társadalom. Ezt kell okolni, szidni nem az egyest, kinek akaratszabadsága úgy sincs és nem is lehet. Ez a modern fatalismus nem található Aristophanesnél, ki mindenütt egyénekkel foglalkozik, azokkal veszekszik stb. soha sem «heimarmenon»-nal vagy «ananké»-val. Ezért is hasznosnak tartom és vonzónak s széles körnek ajánlanám, ha tartanunk nem kellene, hogy a mi időnk csak mérget szína belőle, mert csak az ízlik neki, vagy kedélyének ahhoz van fogékonysága. Pedig keresztyén író sem mondott szebbeket s nemesebbet, mint ez *Plutosában* a szegénységgel folyó párbeszédben; egy neveléstudós sem okosabbat, mint a *Felhők* Igaza és Nem-igaza közt való vitában mondatik, vagy a miket a *Békákban* Euripidesnek ellenfele szemére lobbant; egy sem imádkozott buzgóbban, mint ez, midőn a hazáért arra kerül a sor, sem az emberi mulandóságról ihlettebben nem szólt, mint ez a *Madarak* egy pár sorában, sem a szülék iránti tisztelettről hathatósabban, mint ez több darabjában; sem a költő komoly magasztos hivatásáról és múltjáról stb. stb.

Aristophanesnél soha sem főcselekvény a bűn, a testiség vagy más piszkos; fő eszme mindig egy, a hazának üdvös dolog. A piszkosság huzamos néha, vagy egészen el is foglal egy színművet, de csak bacchikus kitörés, inkább modor, mint komolyan vehető bűn. Mint némely költőnél az örökös bor és részegség emlegetése (mily állandó a költőknél ez a bacchikus tulajdonság s az a gondolat, hogy ihletésökhöz némi mámorosság szükséges!) s némely nagy szájú, de szelid természetű embernél a szitkok. Legpiszkosabb darabjában, *Lysistratében*, a nemes alapgondolat megtestesülése, kidolgozása, tehát a cselekvény maga piszkos (bár nem bűnös!), nemi vágyak s szen-

vedély durva kifejezései, sőt csaknem színrehozása; a megtagadott élvezetből eredő érzékies szóváltások. De ez is inkább bohósan kicsapongó s cynismusig érzékies élvágy, mint komoly erkölcsi érdekek veszélyeztetése és sem házasságtöréssel sem másnemű bectelenséggel nem jár. Ezért szeretik a görög költőt többen, mint Müller O. (Récsi ford. *Görög Irod. történetében* II. 14. l.), sőt a kényesebb tisztaságkedvelő, erősb erkölcsiségű angolok is. Például Collins L. egy magyarázója így szól: «... szorosán véve nem mentetni ki. De igaz, hogy az ilyeneket nemcsak megengedték, hanem kívánták és követelték is, mint a Bacchus-ünnephez tartozókat. Némileg a nemzeti vallás kívánta. Együtt járt a természetimádó paganismussal s bekeverte az irodalmat. De erkölestelen nincsen a darabok meséiben, sem valóban veszélyes a legszabadabb tréfálkozásaiban sem. Ha régibb angol drámairókkal hasonlítjuk össze, Aristophanes csupa erkölcsiség s ha némely francia és angol játékok meséivel vetjük egybe, melyeket most kedvel a művelt hallgatóság, vagy francia regényekkel, melyek néhol társalkodó termek asztalain hevernek, legalább is azt mondhatjuk, hogy nincs miért követ vessünk Aristophanesre!»

Ebből úgy gondolom, általánosságban igazolva lesz, miért szerették s szerette a mi költőnk a görög komikust, annak nyers vaskos elmességét, komoly kiméretlen modorát. Sehoh együtt annyi nagyot és kicsinyt, annyi fölséges gondolatot, olyan finom költői formákat, annyi nevetségessel, s összesen oly nagy értékű s könnyen élvezhető költeményt nem talált. Rendkívüli szeszélyű költő, ki hanyatt-homlok esik a komolyból a furesába, vagy inkább a kinél folytonos vegyületekben nyilatkozik a gondolat alantassága és fönsége. «Kel és száll a szív viharja.» Ilyforma kedélylyel «siratta egyik szemével» a hazát, nevette a másikkal a hódítók csúfságait, vagy az erőtlenek s alant valók általi kigúnyoltatásukat s világos megvettetésöket a szabadságharcz után a nagy költő is. Talán kérdésbe sem kellett volna tenni, miért szerette ez amazt: Aristophanes Aeschylust, Aristophanest Arany, a különbözők nem ellentétesek, egymást?

Úgy gondolom, nem fölösleges ez a kérlés itt, ha másutt nem szokás is, ha nem kérjük is miért fordította Kazinczy Molièret és Pyrkeret vagy Bacsányi Ossiant . . . Ki számítja ki

a költő érzéseinek terjedtségét, körét, felső és alsó hőfokát, ki találja ki szeszélye csapongásainak irányát és kormányzását? Még sem fölösleges e kérdéssel foglalkozni. Maga tetszéséből dolgozott, nem megbízásból, nem is a közönség számára. Ez rokon indulatnak s természetes vonzalomnak, congenialitásnak jele szokott lenni. Ki mit nevet, abból ítéltető el, mond Eliot G. Hát még a mely műve a költőnek legalább terjedsegre nézve minden egyéb költői műveivel föler . . . Talán a költő geniusa vagy költészetének etikája megismerésére vezet, egyszersmind az eredetinek nagy értékét, örök becsű nézeteit, eszméit ismerteti meg velünk ama kérdés fejtegetése. Talán népünknek s korunknak némely sajátosságait szemléltethetjük a nagy görög költő nagy gondolatai világánál. Talán azt fogjuk látni, hogy a mi költőnk, a mit maga nevében el nem mondott, azt Aristophanes szájával és nevében mondja el, s úgy példálózzik, mint néha mások is tették és teszik. Egy szóval, ha van joga az angolnak azt kérdeni, miért játszószék ma az egyetemi tanulók Aristophanest, miben érdekes a *Madarak* vígjáték a közönségnek, szabad lesz nekem is azt kérdezniem, hogy oly nagy különbsége mellett is a költő egyéniségének s a két távoli időszaknak, miért kedvelte a magyar költő amazt azon a közös tulajdonokon kívül, hogy mindenik hajlandó volt a tréfára. És melyek azok a közös erkölcsi vonások, melyek miatt a nagy görög vígjátékíró máig is tanulásra méltó tárgya lehet a mi időnk költészet-kedvelő művelt közönségének is.

Meg fogjuk látni, hogy amaz és a jelen időviszonyok közt akárhány megfelelő jellemvonás található.

A valódi költők, kik életüket nem magán érdekű kicsinyes dolgokkal vagy a társadalmi, állami életre épen nem ható érzések, indulatok, eszmélkedések zengésével töltik: vezetői az erkölcsöknek, a társadalmi mozgalmaknak, gyakran ha nem tényezői de buzdító kísérői a politikai élet nagy cselekvényeinek, például a forradalmaknak is. Ez okból nem avúl el a valódi költők, ezek közt Aristophanes műveinek jobb része, soha. És a mi költőnk, midőn amazt fordította, örök tanúságra valót adott nemzetének. Ő maga távol maradt ily hatás tekintetében a görög költőtől, nem mondom tehetségére nézve, bár ez sem volna szégyen; de kedélyére s lelke erélyére nézve, mint már fejtegettem. Mégis egy ő a magyar nép legnagyobb

erkölcsi vezetői és tanácsadói közül, már csak annyiban is, hogy legérthetőbben, leginkább a magunk hangjain szól hozzánk.

Fő tárgy és ösztönző a görög költőnél is, a miénknél is, a hazafiság, a haza szeretete, feltétele. Amaz a múlt idők embere, a múlt nagyság csudálója, mint korában hihetően minden idősb, józanabb és igaz lelkű polgár. Mert «van ideje az újításnak és van ideje a megtartásnak; ez a miénk az utóbbi». (Arany.) Az eltűnő nagyság s «tűnő dicsőség» dalosa. Eszményei a marathoni hősök, azok a durvább, keményebb de nemesebb és tartósabb anyagból teremtődött alakok, kikre oly sokszor mutat vígjátékaiban, a kikkel együtt lehanyatlott az erkölcs és szabadság boldogabb kora Athénben. Ezekre hitvány lelkeknek hivatkozni sem szabad; ilyenért gúnyol ki némelyeket a görög költő. Ezek után következtek a czéltalan önfelémésztő harczok, a társadalmi ziláltság, a demokratia bűnei, és sok, a mit sirathattak is, de — gúnyolhattak is . . .

A mi költőnknek is a haza állapota és megért viszonytárságai voltak fő tárgya és ösztöne, ott is hol nem arról beszél. Az ő élete az 1825 utáni forrongások, a nemzeti kétségbeesés, majd a derültebb harminczas és a sokat reménylő s a felhődző égtől sem irtódzó negyvenes évekre esett, azon időkbe, melyek tüze az irodalom nemzeti műveiben és majd a csatatéren tört ki. Sohasem volt Magyarországon azóta sem oly közös a részvét, az egyetértés a hazafiak közt abban, hogy a haza érdeke körül forgott minden elme, a hazai történelem körül a költés java. A mi költőnk is «ideálok bájhónában» élt. Toldival kelt-feküdt, Nagy Lajossal ábrándozott, a Hunyadiakat csodálta, annyi más nemzeti történelmi képet emelt ki a feledésből. És bekövetkező az óriási küzdés, «látta Leonidast Thermopylében és Tyrtæust lanttal kezében és Xerxes özön hadát». Magányában tűrve várja a csaták kimenetelét, «testében-lelkében szenvedve» a miért népe szenved. Nem tudni, mi a nagyobb dolog: a csatában dühöngeni, minden perczen meghalni, vagy a csata sikereért aggódni, esdekelni, tehetetlenül, a magányban, Homérral szólva «ön szívét emésztetni». Annyi igaz, hogy Jézus nem akkor szenvedett erősebben, mikor a keresztfán volt, hanem mikor arra készült s megelőzőleg vért izzadott . . .

A görög költőt nem épen ama nagy csaták elmúltán

találjuk munkájában. Csak akkor, midőn az elbizakodott nép újabb harcokba rohant, belviszályokba bonyolódott s könnyelmű nagyravágyással kockáztatta lételét. Nála nem találjuk a nagy mozgalmak után következő lehangoltság melancholiáját, hanem a dühödt nép s ámitó vezérek esztelensége, s bűnei miatti haragot. Tehát nem egy meghiggadt, emelkedett vagy elfásult idealista humorát, hanem egy ingerült haragvó boszúságát, gúnyát, mely merészebb volt, de szertelenebb, s tévedezőbb, következtelenebb is, mint amúgy lett volna.

És nekem úgy tetszik, mintha a mi költőnk, a ki szerény, és (nem : föltalálásban, eszmékben, hanem az emberek irányában) félnék természetéhez képest sokat gondolva, érezve, szenvedélyesen viharozva magában, a mit kimondani nem annyira félt, mint magához valónak nem látott (mint minden pizkolódást, erejét fölülhaladó birkozást stb.) nagyon örült föltalálni Aristophanesnél. Örült, hogy vele élcezekben, játékosan vagy komolyan kifejezheti gyűlöletét az idegen gonoszság s a hazai bolondság és egyéb ellen. Bátorodom hinni, hogy úgy érezte magát Aristophanessel, mint panaszkodó társával, kivel együtt szidhatta az időket és embereket, ha nem úgy, mint az egyszeri pap, ki az utazó s hozzájuk jövőendő császár szájába adott szókkal fenyegette és szidta meg egyházának hűtelen előljáróját... Segítette Aristophanes költőnk haragja kiontásában. Nem fordulhatott a haza, a nemzet legnagyobb ellensége ellen. Nem énekelhetett volna arról, a mi legfájdalmasabban történt, hogy tombolt a reactio az elnyomott, ledöntött, de le nem ölhetett nemzet fölött. Hogy metszette el ízenként annak alkotmányát. Hogy uralkodott a parvenu göggyével, az éretlen düh tombolásaival, a boszúálló proletár pizkosságával a levert orozlánon. Sem egy próféta átkához, sem egy satirista dühéhez nem volt elég erős idegzete. De lehetőség sem volt; tehát a belső gyarlóságok ellen fordult. Az ellenségtől késő volt féltetni a hazát, a bel erők összeszedése, a bel tényezők a szellem megerősítése, az erkölcsi erő és érték gyarapodása volt lehető, ezért kellett buzgólkodni. Úgy mint más nemes lelkek. Az, a ki az *Igaz Arany bullával* kínálta a nemzetet, meg az, a ki a nemzet szellemi értékének, birtokának leltárát csinálhatta. A költők-

nél komoly pathos lehetetlen volt, a humor volt helyén. Servitus obnoxia stb.

Mint nagy dolgoknak, úgy nagy tetteknek is nagy árnyékaik vannak. Ezekben sokféle nyüzsgés, pezsgés, sokféle állatka élete mozgása, sok szenny és sok szemét fér meg. Így volt ez mindenütt, mindig. Volt a nagy szabadságharczoknak is. Nem beszélem, hogy a görögöknél hogy volt eme harcokkal a dolog, mik tenyészték az árnyékokban, mik rejtettek a múlt tények mögött. De tudom, hogy voltak a marathoni harcoknak is halasztói, a salamisiaknak is nagy számmal vonakodói, a thermopylaeinek is — Ephialtése. A mienknek is voltak gyengeségei, és gyengéi, nagyravágyói, szájhősei, kardesörtetői. A békés városok utcáin voltak járdakoptatások, zajesinálások vagy épen csüggedtek a csaták napjaiban. Voltak a görögöknél az utóbbi időkben nagy tervek tervezői, «álmok nagy álmodói». A *Madarakat*, némely magyarázó szerint, Aristophanes nagy részt oly ezélből írta s adta színre, hogy «az athéneiek bolondságát tüntesse föl, kik a sicíliai háború idején általános birodalomról ábrándoztak». S az is bizonyos, hogy némely vezérgondolatát az «Alcibiades bolondságától veszi, kit csavargós és elaljasodott lelkülete nagy mére nyekre izgatott», nagy vágyakra s ábrándokra ösztönözt. De az is, hogy nálunk is voltak nagyzó szólások, biztatások, volt szó «az összeroskadó egek föntartásáról» — biztatás, hogy győznünk kell, mert különben ninesen igazság és Isten (ki különben nem felelős miniszter, hogy egy nép vagy párt kedvéért lemondjon!) Volt emberünk, a ki a maga nagyságán, tehát magától megborzadt.

Sok egyforma dolog van legtávolabb időkben és helyeken. Nemcsak az igaz, hogy a társadalmi mozgalmakat például Tacitusból jobban megismerhetni, mint némely újabb történelemből, hanem az is, hogy a költői tárgyak, motívumok bámulatosan azonosak még mellékesekben is, hajdan és most. Íme a nép harczol eleinte, huzamosan az idegenek ellen, és ez a harc tartja fönn benne a saját hazája tettleges szerelmét, a családias összetartozás érzetét. Így a római előbb a szomszéd kis népek, utóbb Karthagó majd Görögország ellen. Így az athéni vagy inkább görög a persa, majd a makedóni ellen. Így csaknem mindenütt; a külső háborúk megedzik a népet. De utána belső nyugalom, tétlenség által bajok szok-

tak következni, s ezekben erősödik meg a különféle néposztályok ellenszenvé, a vagyon és születés különbsége stb. A külső ellenséggel küzdés adta a görögöknek a nagy hősokeket, Plutarchus nagy embereit; nekünk a Hunyadiakat, Kinizsit, Toldit stb. Azok kora után mindig kisebb emberek korszaka, fájdalmas emlékezések ideje: a Hunyadiakra a Szapolyaiak s Báthoryak stb. következtek. Költőknél a két rendbeli emlékezete összeolvad, s természetes, hogy amazoké emezek ellenében nagy fönségben tűnik előttök. Amazok a valódi hősokek, ezek a «késő kor» fiai; azok a példányok, ezek már bírálatnak, megrovásoknak esnek alá. A költők lelke azokhoz tapad, az aristosok korához és kormányzatához, mely alkotott és föntart, ellenkezőleg a demokratia korával, mely egyenlősít és a nagyságot fölemelkedni csak egy áron, az az ámitás által engedi.

A mily kegyelettel, sőt kiegyezni nem hajlandó szenvedélyes ragaszkodással vonzódik a görög komikus a hősokek korához, kiket érdekesen, bár nem legnagyobb komolysággal ír le a *Darászok* 1075. s köv. vv., komolyabban és magára is alkalmazva, magát is szellemök örökösének vallva a *Lovagok* 54. s köv. v. — a félistenekehez — úgy veti meg a demokrátiát, melyről számtalan tekintetből ítél megvetőleg és rosszat.

Kinek való a demokrat nép vezérlete? Megmondja a *Lovagok* 194. köv. (Any)

«A népvezérlet nem tanúlt, nevelt
Emberhez és művelt erkölcsűhöz,
Hanem tudatlanhoz, pimaszhoz illik.»
Hogy kell kermányozni a demokrat népet?
«Keverj, gyúrj össze minden közügyet
Gömböczzbe, hódítsd a népet magadhoz,
Édesgetvén szakácsi méz szavakkal.
Egyéb kolompos-érdemed van immár:
Otromba hang, pimaszság, kofanyelv,
Van mindened, mi a kormányra kell» ...

Lovagok 217. s köv. (Any)

Igen együgyűnek, bárgyúnak írja *Démós* urat *Lor.* 43 s köv. (Any) is. E mellett feltékenynek, *Béke* 210—219 (Any). A földfelosztásra hajlandónak *Felhők* 206 (Any). Leírja a neveltetése módját, ifjai képeztetését, a modern költők (a so-

phista Euripides stb.) által, röviden, de érdekesen, *Békák* 1069—1075. Gúnyolja az athéni szájtáti (kechénos) «Vakhénei» polgárságot, mely hamar tervez es tesz, és későn bánja meg dolgát, a «korán ítélő» de «későn megbánó» népet *Lovagok* 1156 (Any). És ez még a mellett, hogy hibás, megszokta, hogy dicsérik, kezére és szája ízéért beszéljenek, nem keserű igazságokat hallassanak vele. *Acharniak* 326—451 (Any).

... szörnyűség az, így megegresedni
 az indulatnak, ordítani, dobálni,
 Ki sem hallgatni mérsékelt szavam...
 Csak elmondom...
 Félek pedig nagyon, mert tudom a
 Köznép szokását, hogy kap rajta, örvend,
 Ha nyegle férfi városát, magát
 Dicséri egyre, joggal, jogtalan,
 (Nem sejtve, hogy bőrére alksuzik)...

Így éltek irányában a nagy demagog szólásokkal, «Soha sem hagyom Athénét!» — «Vért ontok a népért!» *Darázskok* 628 (Any). Ide vág a *Lovagok* 1031. s köv. v., melyek a Démosz úr igazolását saját szájából érdekesen foglalják magokba.

Ily formán a demokrat nép világa fölfordult világ, melyet érdekesen ír le *Madarak* 750—760 (705. s köv. Any) különös költői érrel és sikerült hasonlatokban.

Hogyha... valamelyik életét közületek
 Vigan vágy leélni: az csak ide jöjjön mi közénk.
 Mindaz, a mi nálatok rút s törvény sújtja vagy szokás,
 Nálunk a madár-világban szép dolog s dicséretes, stb.

Helykímélet tilt idéznem, de az olvasó ne foszsa meg magát az élvezettől, melyet e szakasz elolvasása ad.

S különösen megragadó az a jól eltalált hasonlat, mely által Aristophanes a csába népnek együgyűségét tünteti elő emberei megválasztásában. Mondtuk, hogy a szájasokat sokszor kedveli. De kedveli, Aristophanes szerint, az újakat, újítókat is, kiket a költő az új veresű pénzhez hasonlít. Nem kívánna a népvezetőkben régies vadságot, hanem épen régies, de józan műveltséget, vagy jobb értelemben vett «kalokagathiát,» nemes, igazságos jellemet. A régieket főképp erről dicséri, az újakat műveletlenségök miatt gyalazza, a mellett, hogy származásokat vagy anyagukat is hibásnak vallja, tehát nemesebb törekvés és tehetség nélkül valóknak tartja. Azért mondja *Békák* 673. s köv. (Any)

«... úgy van e mi városunk
 Érdemes polgárral, kik tette, fajra nemesek,
 Mint a régi jó arannyal (ércpénzzel) és az újjal, mely ma jár;
 Mert habár megkorcsosítva nincs a régi pénzdarab,
 Sőt úgy látszik, valamennyi közt csak ez van verve jól...
 S mind tartalma, mind csengése legszebb, legjobb: még se jár;
 Hanem ezzel a tegnapi vert és minap vert nyomorú
 Pénzzel élünk...
 Polgárink közül is a ki, tudjuk, hogy józan, nemes
 Férfiú és igaz ember, jó családú és művelt.
 Kit művészetben neveltek...
 Sárba rántjuk: a ki meg réz és bitang...
 És pimasz vér apja, maga — alkalmazzuk mindentűt
 A legújabb jött-ment népet...»

Megfelel az Igaz és Nem-igaz ama párbeszédének, mely a *Felhők*ben található s mely az ó-világból átmaradt legbecsebb és legidőszerűbb költői tanfele részletek egyike, miről alább kell szólnunk bővebben.

E mellett a pazarlás, kicsapongás, ezekkel együtt az adósságcsinálás gyötri a demokrat hazafiakat. Mind ez Aristophanesnél remekül van megszemélyesítve. Élő alakok nála is, a görög és legújabb saját világunkban is a Plutos után sovárgó polgárok, az eladósodott Strepsiadesek, a lóversenyző Pheidippidesek, az emancipálódásért esdeklő Praxagorák stb. az Euelpidésekkel, Peisthetairusokkal, sykophantákkal és Darázsokkal együtt. (V. ö. a mi Tallérosinkkal, Mindenvárónkkal s a még meg nem alakult nevű emancipált szereplőkkel...) Mindezek nem is szegény, nem is hazafiság ellen való bűnök. Ezek a «noble» szenvedélyek s divatos következményeik. Aztán elhatalmazik a haza-únottság, az elfásultság, a kiköltözés vágyása. Így alapúl meg Nephelokokkygia, vagy a honkeresés, oly hon keresése, hol nem törvénykeznek, hol nincs teher, hol jó puha, bolyhos fekhelyök lesz az életúnt honfiaknak, kik olykor elismerik, hogy Athéne

«... virágzó, nagyszerű... kincse sok.» De csak hiába, unalmas!

Vannak a görög nagy komikusnak saját állandó, csaknem elmaradhatatlan alakjai, mint Shakespearenél a sokszor eléjövő Falstaff, vagy egynémely clownja, s mint a római komikusoknak — valóban szegényes földalálású vígjátékíróknak — Thrasója, Miles Gloriosusa, parasitusai stb. Nem sokféle, de érdekes, kimélet nélküli részletességgel festett, s nem csupán

bacchikus játszóságból, de bizony gyűlöletből és epével festett karakterek. Ilyen Kleon, Lamachos a polgárok, Euripides a költők közül. Majdnem ilyen a bölcselők képviselőjeül Sokrates.

Kleon a legfőbb gyűlöletének tárgya. Ez a följutott «börvarga», ez a szörnyetegnek leírt való, *Darázsok* 1031. s köv., kivált a *Lovagok*nak főszemélye, a demokrat család főnök és démagog eszményképe, ki a népet «hízlalja kurjongatva mind jogost, mind jogtalant», *Lovagok* 259, ki a közföldet nyílhatatlan elnyeli (251), ki a piacon nőtt (291. s köv.), a ki vargának is rossz (306. s köv.) csak szemtelenségében bízik, «mint a vezérszónokok» (314), ki által «egyes egyedül lenyelveltetve», a város hallgat (337), ki «minden ajándékos ügyre leszáll, kirabolni virágai mézét» (377), «kin szemtelenségben kifogni nem lehet» (383), «a népet kis újján forgatja» (662), biztatja, hogy egész Hellas feje lesz (746), bíraskodásért nagy napi díjt ígér (747), sőt munka nélkül is megajánlja a díjt (847), a mellett aprólékos ajándékokkal nyeri meg a népet, szemben egy más hitvány és szájas kortessel. Azután megjósolni kezd, jóslatairól beszél. Azt ígéri, hogy az athénei nép lesz

«a földnek rózsakoszorús ura» (897).

Magát a jóslatokból «a nép orozslánjának» láttatja, vagy a népet sasnak, igérvén neki:

«Felhőben sas léssz, s az egész földnek fejedelme.»

De az ámitó. minden ígéretei daczára legyőzetik, Démos pedig megújulva, józanabb, kitartóbb politikára határozza magát, eltávolítva a szónokok szájalását s az éretlen ifjakat stb. *Lovagok* 1248 s köv. (Any).

Lamachos nagy czifrán felöltözött, föltarajozott «szep czifra katona» csörtetve zujjal, bajjal járó, de nem épen oly rossz kimenetelű vezér. Utoljára megsebesül s a költő megbékelten, jobb alakban tünteti előnkbe. Ide vonatkoznak a Had-balamachos, csalamachos, nyavalamachos szójátékok. *Béke* 1293. stb.

Igaz demokratának, komoly hazafinak alig lehet gyűlöletesb, mint az ily «gyöngy életű» czifra katona, melyet a regibb idők ismertek, milyenre a toborzók hívogatták a baza védőit, kiknek hazájok, védni valóok nem igen volt, kiket megénekeltek a Balassa Bálintok és Amadék s az utóbbi nemes fölkelők poétái, de a kikkel egészen ellenes alakokat ked-

veltek s magasztaltak a Petőfiék és Aranyok: a szegény köz-honvédet, a francia forradalom Alpokat mászó, ruházatlan katonáit.

Még egész sorát találnók a már távolabbról fölmutatott Nikiasoknak, Demosthenes s ily polgároknak, kivált az államtalálót, vagy a társadalomban czégyeres pazarlóknak, fajtalanoknak, pénz-csikaróknak, államtolvajoknak, a kiknek egy része csak említettik.

Szabadon — a Bacchus-ünnep szabadságával — említi vagy tünteti előnkbe ezeket s nem kíméli magát a hallgatóságot, melynek ha egy-két helytt magas műveltségét kiemeli is, másutt és több helytt meg a bűneire czélogzat, az euryproktosságra s hasonlókra. Mindezt oly könnyen tűrte a közönség, mint az olyat szokta, mely nem egyest ró meg, hanem többeket; melyre mindenki kértheti, vajon kire czélog?

Szomorú idők voltak azok is, a görög költőénél szomorúbbak, melyekben a mi költőnk legnemesb hangzású húrjait pengette. Nem énekelni való idők; vagy csak a bú hangjához valók, a «kődös homályos» Ossianhoz. A haza oly élőfa, melyet a költő hiába «biztatna», hogy «virágozzék megint», vagy egy romlott ó-torony, melynek falaiból a kövek napról-napra hulladoznak. Meggyőződésök volt az élve maradtaknak, hogy föltámadás alig lehetséges. «Egy hazánk volt, az is elveszett,» mint elveszett csodásan annak Tyrtæusa, ki mintegy képviselője volt a szabadságnak, mintegy fele a veszteségnek, fele a hazafias bánat okának . . . A nemzet egy elalélt madár, melynek szárnya nem nőhet ki, mely soha többé nem mozdúlhat, mely Lengyelország sorsára jutott . . . Midőn a hazáról énekelni «késő».

Nem természetes-e a végveszély okára gondolni? Sokkal önzetlenebbül, nemesebben és szerényebben fakad ki a haza ellenségei ellen a mi költőnk. Neki nincs Kleonja, legfőlebb Lamachosa van, egy-két kardcsörtető «nagyot akaró», de semmit sem tehető vezérben. Nagy távolságba kerülve, távolból mutatja föl azt a képet, mely nem egyeseket torzít, vagy ró meg, hanem a «nagyot akaró» honfiak reményeit, ábrándjait. Él a szabadsággal, melyet legjobb költőinktől örökölt, Tinóditól, ki az elfajult nemességet éneklei, Zrínyitől, ki az egyetértés hiányában Isten elleni bűnt, végveszélylyel fenyegető átkot lát stb. A ki legjobban szerette faját: Széchenyi, Vörösmarty,

Petőfi, az szólt ellene olykor legnyersebben. De a lelkesedés túlesapongásaiban is veszélyt láttak a költők, kik pedig annak fő tolmácsai voltak. Így Horác, ki az újra tengerre bocsátott hajóról szólva s a *Quo-quo scelesti ruitis*ban mérsékletet ajánl, másutt az oltárokat kívánja helyreállíttatni, mielőtt máshoz fogna a nép. Így a humor költői hangján akarja kiábrándítani a képzeltöket Arany, midőn a *Nagyidai cigányok*ban egyrészt képtelen ábrándozást, másrészt a győzelemnek természetes lehetetlenségét mutatja föl. Ki vádolja ezért? Mintha nem méltó kitörése volna a féltékeny hazafiságnak is. Mintha nem kellene az ügyet ártalmas barátaitól is féltetni, és nem kellene gátolni akár a kába túlzó reményeket, akár a szeretteben megfojtó öleléstől a haza életét. Az egyszerű tablábíró néha túlzó elveket vallott: ellenben a magas műveltségű nagy hazafi, fél vagy egész mágnás a humanitás legegyszerűbb elveit, a külföld humán intézetei legegyszerűbbikét sem akarta vagy tudta érteni s a jobbágyokkal úgy bánt, a társadalomban úgy élt, mint keleti zsarnok, míg a nemesi jogokért harczolt, mint legszabadabb elvek férfia.

Voltak demokratáink, kik egy időben földet osztottak volna, utóbb ép úgy meghúnyászkodtak. Voltak, a kik ki akartak költözni, Európa-únottak, kétségbeestek, de sokszor ábrándozásukban a hazához hűtlenek, szalmatüzből elárulók a hazát, melynek nemzetében, nyelvében élni kell, legrosszabb körülmények közt is. E «felhőkakukváriak» ellen méltán buzduúlt föl Jókai, méltán kereste föl a gúnyt Aristophanesben Arany. Hebehurgya kiköltözésöket s tán egy magyar gyarmat vagy ottani állam alapításáról való ábrándokat, melyek utóbb csodálatos külföldre vágyásban mutatkoztak, lehetetlen volt nem csodálni s néha meg nem nevetni. Az apák, csak hogy a németiséget jó távol kerüljek, szerették belga, francia intézettekben taníttatni, utóbb e miatt nagyon megkárosodott gyermekeiket. Némely körökben arról volt szó, hogy ideiglen minden iskolát szüneteltessenek.

Maga a nyersebb demokratia nem mutatkozott nálunk sem ekkor, sem utóbb. Egy-egy kisebbszerű mozgalom vagy jelenség minden irányban: a féltékenységből, a kapzsiságból, a léhaságból, a nagy reményekből, nagyszájú ígéretekéből, biztatásokból s a nép kegye fölött való versengésből, nem kevés. A nagyszájú, sok beszédű, keveset tevő embereket nem csak

az *Elveszett alkotmányban* gúnyolja és a *Furkó Tamás*-félékben, hanem talán legelső, közre nem adott költői műve is ezek kigúnyolása volt. A tartalmatlan beszéd, valótlan tudományoskodás utáltatta meg vele az iskolai tanfolyamot is, mint *Bolond Istókból* sejthetni.

Nálunk ez idegen szellemmel párosodik és anyagisággal, a történelem hagyományainak rút megvetésével vagy az életre nem hatásával, annak mellözésével, a mit az idő megszentelt. Itt is mind az, ki a múltban nagy képeket talál és szeret, a jelenben pedig ezer nyomát találja a jövő nemzedékek elaljosodásának, lehetetlen, hogy mind erősebben ne haladjon a conservatismus felé, mind inkább ne kívánja fölújítani a múltat, bármily nehéz lenne is a jelen jogos kívánataival megegyeztetni. Ily irányú honfi lehetetlen, hogy Aristophanesnél sok kedvére valót ne találjon és annak sok aggodalmában ne osztozzék, sok gúnyos kifejezést magáévá ne tegye a «tegnap és ma vert rossz anyagú pénzről», mint új jellemekről; az állam anyagi károsítóiról, az «igaz és nem igaz» újabb versengéséről, a testi lelki elkorcsosodásról, a legújabb divatú magas eszmék s ürügyek alatt terjedő bel romlásról elmondottakat. A mi költőnk is «sóhajtván néz vissza» a régi időkre, melyekben úgy «szeretett tarlózgatni,» kétkedett, hogy szavát meghallják s megértik-e a magasabb állásuak? (Azt hiszem, meghallják, de kevesen értik!)

Aristophanes különbséget tesz a régi jók műveltsége és az újak elfinomodása közt, a jó és rossz értelmű *kolokagathia* közt. Amazt Droysen «fein und gut»-tal fordítja; ez utóbbit Arany «finom»-mal. Azt hiszem, szépnek, valóban szépnek mindkettő azt tartotta volna, ki oly tiszta, oly jó testtartású, oly nemesen ékes beszédű, Homérral Achillesről mondva: olyan beszédű és olyan tevékenységű, mint a legnagyobb eszmék, legszebb művek s természeti jelenetek megismerése által kiformált ember, ki a mellett oly erős, testben lélekben oly tehetős mint a természet keblén élő ember. Ezért tanácsolja Arany Toldi képében a királynak, ne gyalulja le az ősi darabosságot a népről, mert amúgy erősebb. Ily emberek győztek Marathonnál és — Szolnoknál is . . . Ezért tanácsolja a testi lelki erőt, egyszerű élet, szerény viselet által kifejleszteni Aristophanesnél az Igaz.

A társadalomnak a régi és új, a megtartás és újítás közt

való ingadozása s e kettőnek egymással harczolása közepett leginkább a nemzet lelkével megteljesedett költőnek van jótékony szerepe és hatása. A költőket e szerint nem ok nélkül sorozták a próféták közé, voltaképp ezek is csak költők voltak. A költők vagy próféták voltak a héber nép legjelesebb kormányzói: Dávid, Mózes. A görög nép nagy törvényhozója, Solon, törvényei érdekében költőül lépett föl. Arnold Máté mondja: a költés az élet bírálata. A mi görög költőnk pedig ezt:

* ... lám a gyenge gyerekek
Van ki vezesse, tanító: ilyen felüött embernek
A költő. *Békek* 1003., 1004. (Any).

A társadalmi korecsosodás tényezői közül senkit sem utál annyira Aristophanes, mint a sophistákat és rhétorokat. A kétfélet — azt hiszem — összefoglalhatjuk: az elmélet és gyakorlat embereit; az okoskodni tanítókat, jó és rossz irányú bölcselkedőket, vitatkozókat, s az ő gyakorlati életben mozgó tanítványaikat, magyarul mondva, ügyvédek és zug-prókátorokat. Az akkori philosophia elcsavaróit, erkölcstelen alkalmazóit és elferdítőit, kik a köz- és magán-életre erősen tudtak hatni, a törvénykezésen, népgyűléseken ártalmasan izgatni stb. Jó részt egy pórázon jártak a sykophantákkal, ha oly becstelének nem voltak is. E tekintetben, maga Sokrates is, bár fölfül áll a rosszakarat és erkölcstelenség gyanúján, adott némi okot arra, hogy megtámadják. Ha a sophista és rhétorféle nép a metaphysikai és erkölcsi kétkedést, közönyt, e mellett a vad és lelketlen «létért küzdést» terjesztette el, mely ellen a jobbak, maga Sokrates is, küzdöttek, de ő maga is sokszor arra indította az alsóbb népet, még a felsőbbek közül is a conservativebbeket, hogy elhigyék, hogy nem az igazságért, hanem csak a vitatkozásért vitatkozik. «Jobban szereti rendszerét, mint az igazságot» (Schiller). Xenophon mondja, hogy azt védte ellenfelével szemben, a mi neki tetszett. Plató pedig hasonlította Antæushoz, ki minden vele találkozó, idegent megkísértett, hogy földre ejtse magával együtt. Ha lelköket nem, de vitatkozásuk módját megtartotta a sophistáknak. Sok szócsavarással, megkülönböztetéssel stb. vitatkozott. E mellett dísztelen arca, eltaszító külseje és viselete volt, melyek s némi cynismusa gyengítették tekintélyét a szépet szerető athéniek, kivált pedig a költők előtt. Aristophanes is, a maga

conservatív állásában gyűlöli ezt a «mosdatlan»-t *Madarak* 1554, mint a felhők imádóját *Felhők* 253. 265 stb. (Any), mint a ki magának csinál Istent, a felhőket. Úgy hiszi A., hogy övéi sem ismernek más Istent, mint a felhőket, chaost és a nyelvet. *Felhők* 424. Megrója a Zeusz megtagadását, a természetimádást, melyet igazi piszkosan komikus, Markalfszerű élczekkel czáfolgat *Felhők* 363. s köv. (Any). Nem is egyéb ő, mint a «piperés szónoklat sürge vadásza,» «a legléghább fecsegés főpapja», ki «az utcán berzenkedik, hányja-veti szemeit s járván sarú nélkül, szigorog sanyarog» *Felhők* 353. s köv. (Any).

Tanítványai is mit tesznek? A mellett, hogy istentagadók, a felhőkre és mint Euripides «az Aetherre és az Idő lábára esküsznek *Békák* 100. 305 (Any); nyelvvel hadakoznak *Felhők* 409, a zabálásig mohón tanulnak uo. 412.; van köztök «bolhanyomtudós» a ki méri a bolhanyomot és ismeri a «bolhanyomtudó» *Felhők* 83. 149; van a meteorokról (légtünetekről) bölcselkedő *Felhők* 360, tanítják a szűnyog hangjának eredetét *Felhők* 158. Tanúlják a «gondolkozásban» vagy «bölcseledeben» a mérést, csillagászatot stb., főképp pedig azt, hogy lehet a jót és rosszat egyaránt védeni és bebizonyítani, a csürést-csavarást, melyet kigúnyol, például a hol a nemről van szó *Felhők* 668 s köv. És ez a részlet a magyar paraszt némely faggatózó kérdéseire emlékeztet, melyekben vagy elvont érteményű szólás visszonoztatik, mintegy visszatorlatik egy összerüvel, egy művelt szólás egy póriással, egy idegen szó elcsavarva egy hazaival, vagy hasonló dolgok csereberéltetnek föl, mint a cigány-adomákban is. Ezek közül a sophista tanítványokból kerülnek a tudákosok, magokat tudósoknak állítók: «dokésisophos»-ok is *Béke* 44. azok, kik a magok tételeiből formálnak magoknak «hévernyő»-t, mint egy mythus szerint némely árnyéktalan vademberek saját testökből *Madarak* 1553. (V. ö. Droysen fordítását és értelmezését. Poyard szerint árnyekon járóknak, hitványságokban gyönyörködőknek akarja mondani A. a Sokratikusokat; az előbbi író pedig úgy érti a mint mondánk, a mi, megvalljuk, nem igen jó ki, sem az eredetiből sem Arany fölfogásából); a meteorosophistések, Arany szerint «légbeli bölcsék» (a legjobb kifejezés e gondolatra, hogy a légi dolgokat vizsgálják, mintegy a légben járnak, úgy mint a felhőkbeli bölcs *Felhők* 360 uo. 226 Any),

a «pörcsavarók» *Felhők* 441, «pörhajhászok» *Mad.* 1326 (Any) «ravasz nyelvművesek» *Mad.* 1582 (Any). Ezek élete leírva *Lovagok* 258—265 (Any) a demokrata államférfiak képében. A szónokokat a görög költő templom-rablókkal s más gonosz-tevőkkel egy sorban említi, *Plutos* 30 (Any). Mert csakis a fecsegést tanulják a rhétorok és a sophisták. De el kell őket hajtani, mert sokan vannak, úgy mint a legyeket *Lovagok* 60 (Any). Addig voltak vitézek az athéniek, míg beszélni nem tanultak *Darázskok* 1051—53 (Any).

Az ily sophistáktól, úgy látszik, azt várta az athéni nép is, mit a magyar és más egyszerű ember a prókátoroktól, hogy a görbéből egyenest, a bűnből igazságot csináljanak és megfordítva. Ezeknek tulajdonítja nemcsak az igazság kergetését, elnyomását s a bűn elősegítését, hanem az élet kútfőinek megmérgezését, az ifjuság megrontását, a nevelés elferdítését. Nagy becsülete a görög községeknek s bölcselőknek, hogy erre korán gondoltak, és a mi komikus költőnknek is, hogy szíven hordja. Bár meg kell vallanunk, hogy az effélékben nem beszél mindig észszerűen és következetesen, nem okoskodik, hiszen ezt komikus alig teheti, nyomosan. Csak a nép kedvéért, s annak fölfogásához alkalmazkodva, veszen elő egy-egy korjelenséget vagy túlzást; azt, a mire nevezve alapjában igazsága van, túlcsapongva írja le, riktó színekkel festi s az igazság határán túlhajtva. Nem is személyesíti mindig helyesen például Sokratessel vagy mással, kiknek nem szolgáltat igazságot. Talán maga is érzi, hogy nincsen igazsága teljesen; de érzi azt is, hogy távolról bár és fennyeden, vagy játszi csapongással és bacchansi mámorban, mindig oly dolgokat ír, melyekre nézve méltó volt figyelmet gerjeszteni, melyekről szívéből beszél, melyek az ő conservatív lelkének fájtak, bár nem mondhatja meg, hol és miért.

Nagy komolysággal és sok gúnnyal ostromozza azokat, kik igazán túlzó anyag-imádók lévén, az ifjakat az istenek és szülék tiszteletétől eltántoritják, a szülék tisztelete rovására szabadelműekké teszik. A sophisták iskolájából kerül ki Pheidippides, ki az apját megveri, erre nézve magát igazolni s ehhez jogot akar kivívni. A szomorú, de tanúságos eset megérdemli, hogy bővebben megemlítssem. A *Felhők*ben az apa összekap fiával Aeschylus és Euripides fölött. Az apának amaz, a fiúnak emez tetszik. Amazt nem vállalja, emeből

kezd énekelni éneklést kívánó apjának a fiú, s midőn ebből egy vérfertőztetés esetéről énekel, a szegény öreg kipattan ellene, ezt meg a fiú veréssel viszonzozza. És midőn az apja zajt üt, a fiú így szól *Felhők* 1309 (Any):

Pheid. Hát nem jogosan; ki legnagyobb költönket nem dícséred? *Euri-Streps.* Ó legnagyobb? Majd mit mondok. De megversz! [pidest?

Pheid. Meg Zeusz ucsse és méltán.

Streps. Hogyan méltán gazember?

Kit téged felneveltelek . . . most pedig te

Hogy fojtogattál . . .

Kar. Dobog tudom — vajh mit felel? a szíve most nem egy fiatalnak
Mert hogy ha ez, a mit mivelte, kimutatja, hogy jól is cselekedte,
Nem adnék a vén emberek irhájáért egy árva paszulyt se . . .

Pheid. Megmutatom, hogy jogszerű megverni az apákat . . .

Azt kérdezem: vertél-e te gyermekkoromban engem?

Streps. Igen, de jó szándékkal és javadra.

Pheid. Mondsza csak hát:

Nem jogszerű-e nekem is, jó szándékkal s javadra

Megverni téged, hogy ha már a jó szándék: az ütleget?

Mért a te tested volna csak veréssel illetlen,

Az enyém nem? holott pedig szabadnak lettem én is.

Sir a gyerek: hogyan, s ne sirjon az apa?

Ez a gyermek tiszte, mondhatod, ez a törvény s igazság . . .

Illő tehát, hogy ifjúnál még többet sirjon a vén.

A meunyiben vétsége is megróhatóbb azénál.

A fejtegetés nem eddig van. A test emancipációjának, az állat és ember lelki testi tulajdonai azonosságának, a majom-eredetnek az akarat-szabadság nem létének, az egyenlőségnek stb. legdühösebb vitatója, vagy a legamerikaibb erkölcsű «enfant terrible» sem fogja több erővel bizonyíthatni a szülék és magzatok jog- (vagy inkább ütleget-) egyenlőségét, mint ez a görög költő. Megbizonyítja, hogy az apa verése: törvény, szokás, sőt a jogegyenlőségből folyó dolog, joguk van az ifjaknak ezt szokásba hozni, ha nem volna is meg; legfőlebb azokat az ütlegeteket engedvén el, melyek a törvény behozása előtt osztattak ki a fiaknak. Rámutat, hogy az állatok is verik apjaikat —

«s pedig köztök s köztünk mi a különbség?»

És az öreg igen korszerűen és bölcsen megadja magát, a fiú pedig győzelmét azzal emeli tetőpontra, hogy anyjának is hasonlót ígér, mert a «hamis szó az újdivatú sophistika se-

gítségével azt is majd megbizonyíthatja. Erre az apa még inkább kétségbe esik.

Ilyképen fegyelmezi apját a *Darászok* ifjú hőse is. Itt azonban a fiú emberségesebb, s az apa önző monomaniája okozza az izetlenkedést, mely a fiú józan eszének türhetetlen és botránysos, míg amott az apa elég jó akaratú csakhogy «parlagi» és a közvélemény, a «kor» tanácsolja neki, hogy fiát Sokratesnél a sofistikára, tehát a hitelezők kijátszására megtaníttassa, miután a fiú aristokratáskodó költségei által eladósodott. A *Darászok* öreg hősét tehát letartóztatja és fegyelmezi a fia, *Darázs* 617. s köv. (Any).

Még világosabban van előtüntetve az athéni társadalom és család e fekélye a *Madarak* egy jelenetében 1244 s köv. (Any), hol már egy megnevezett apagyilkost állít elő a költő, ki megmondja, hogy a madarakhoz, az újvilágba azért vágyik, hogy azoknak törvénye szerint, apját megfojthassa s bírhatta «mindenét». De a költőből kitör a modern fiú ellen a gyűlölet s ama szabadság ellen egy másik madárvilági törvényre hivatkozik, mely így szól:

«Ha fölnevelte mind anyjányivá
Fiát a gólya-nemző, a fiók
Apját viszont táplálni tartozik» 1257—9 (Any).

Végre pedig ily talpraesett tanácscsal bocsátja el:

«Menj hadba, ha oly vivós vagy, indulj Thraciába és vívj!»

Egyszerű dolog a hadba a «vivós»-át küldeni; valóban a vivós és engedetlen fiúkat az angolok nemcsak vesszőzik, hanem fegyhajókra is adják; a mi atyáink pedig besoroztatták . . .

Mindebben nem halljuk-e több, mint kétezer esztendőn túlról a nemesebb természet kiáltó szavát a nemtelen anyagi (és anyagias!) természet ellen!

Érdekes, hogy az apák vagy felek örültség czimén való bezáratása (főkép angol divat!) már akkor is szóban forgott. *Felhők* 844. s hogy voltak ifjú óriások (gégeneis), kiktől nagy dolgokat lehetett tanulni, mint a már említett «dokésisophos neaniás»-októl is u. o. 853. S végre a fölfordult világ ama képe, melyet a *Madarakban*, a szeszélyesen csapongó költői lángelme e remekében leír:

Hogy ha nézők, valamelyik életét közületek
 Vígán vágy leélni, az csak ide jöjjön mi közénk.
 Minden a mi nálatok rüt s törvény sújtja vagy szokás,
 Nálunk a madárvilágban szép dolog s dícséretes,
 Mert ha ott gyalázat és bűn jól megverni az apát,
 Nálunk még becsületére válik, hogy ha is kakas
 Ráüt és rivall apjára . . .
 Vagy ki ott szökött rabszolga s van sok bélyeg sütve rá;
 Annak-e madárvilágban lesz neve . . .
 Ha pedig rabszolga:
 Ősöket csinálhat nálunk, s nemzetsége fölragyog . . .
 Mert közöttünk semmi szégyen . . . *Madar.* 705—720 (Any)

általában panaszolja s nem csekély önérzettel, hogy az ifjú nemzedék méltatlanul bánik az öregekkel, az egykori marathoni hősökkel *Dar.* 1070. *Acharn.* 643. köv. (Any).

Nem fölfordult világfele ez s nem újvilági erkölcsök-e ezek és nem a modern létért küzdesre czélzó leírás-e? . . . Igaz, hogy Arany nem ilyenre gondolt, mikor ártatlan lelke boldog mámorában fölfordúltnak képzelte a világot s arról népe és maga mély elméjű humorával szól. De mégis olyan világ, melyet már ő is megalapítani láthatott.

Így sokat talált életében a mi költőnk, a mi Aristophanes ily részleteit juttatta eszébe s ötlet azzal együtt elgondolkozni, boszankodni, gúnyolódni indíthatta. Ez köthette őt amahoz, olvasgatása közben sokszor érezhetett megelegetést vagy rokon érzésű fölgerjedést.

Volt Aristophanesnek egy más tárgya is, mely Aranyt nagyon érdekelte: a költés hanyatlása. Különös állapotban volt a görög költés az ő idejében. Méltó erről elolvasni legalább Curtius E. (*Griech. Geschichte* III? 59. s köv. 1.) szép jellemzését. «A költés tanítójává, vezetőjévé tehetne volna magát a népnek; és a mindennapi élet önző munkálkodásának eszményi irányt adhatott volna, a nemzeti hagyományokat tiszteletben tarthatta volna, és a korszellem, dúló föloszlató törekvését üdvösen gátolhatta volna. Mert a régiek művésze nem az élet külső disze volt, melyet a körülményekhez képest mint czifra ékszert föltehetni vagy levehetni; nem fényűzési czikk, mely jó napokban örvendeztetett, rossz időkben elmaradt. De a nyilvános élet mellözhetetlen része volt, kivált Athénben, hatalom az államban, oly erő, mely pótolta, a mit a vallás meg nem adott, kifejezője volt a közérzületnek, és

mivel Athén a köz előadások nélkül el nem lehetett, sok függött attól, milyen költők szerzették a darabokat. » De a nagy mesterek után gyarló szerzők álltak elő. Theognis, kinek különös fagyosságát rója föl Aristophanes, Morsimos, ki Aristophanes szerint a tavaszt megfosztaná bájától, ha darabjait ily evszakban adná elő, Sthenelos, ki idegen tollakkal pipeskedett, Karkinos, kinek rhytmusai és keresett pipereje csúfságot okoztak. A jelentékenyebb Agathon, előkelő, vendégeskedő, nagy képzettségű, művészien gyengés, puha ember, rhétorikát poesissel egyesítő költő, Aristophanes *Nők ünnepének* egyik másodrendű hőse és gúnytárgya. Volt ügyes műterve, új gondolata, de műveiben több volt a fény, mint a melegség, több élcz, mint mélyérzés és gondolat. Mert szónoklattal segített magán, midőn költőileg alkotni nem bírt. E mellett a tragikusok magasztos karénekei helyébe a cselekvénytől független dalok léptek, az erélyes lyra helyébe bádjadtt monódiák, gyarló mesterkéltt dithyrambok stb. Euripides darabjai pedig — a classikai művekhez képest romantikus-formák — nem a magasabb idealis, hanem az alantos realis életnek voltak előtüközői, legalább Aristophanes nézete szerint erkölcsi romlást okoztak. Ezért mondja róla azt a sok rosszat az alvilágban Aeschylus, vagy annak képeben a komikus, és az egész korabeli költésről, kivált drámáról azt a mit *Békák* 89. s köv. soraiban (Any) találunk :

«Hát nincsen ott még más tragédia-

Csináló ifjú, több mint tízezer . . . ?

« — Billengek (éretlen fürtöcskék) az mind, és szájaskodás,

Mind «fesckemúzsza» és kontárművészet . . .

Magvas poetát, a ki lelkesen

Tudjon beszélni írúl sem találni.»

Különösen Euripides ellen dühöng és a mi legfontosabb, erkölcsi okokból. Mily fontos ez neki! Mennyire nem ismer ott kiegyezés megalkuvás lehetőségét, hol az erkölcsről van szó. Látja, hogy a dráma alászállott, új és gyarló drámaköltők álltak elő, kik külső eszközökkel, például szegények rongyaival stb. meg érzelgős énekekkel, nem nagy tettekkel, erős jellemekkel, tehát érzékenyítve nem fölemelve hatnak, s a nép közülök a silányakhoz ragaszkodik. Így fokozódik Euripides elleni gyűlölsége s a régi jó Aeschylushoz való ragaszkodása. Tudja, kifejti a költő fölséges hivatását. Elmondja, mit tettek

a nagy költők: Orpheus, Homér, Musæus, Hésiodus. A felnötteknek csak ezek az egyedüli tanítóik. Meg van győződve, hogy csak a nagy ősoket «föltündököltető» dráma teszi az alább szállott nemzedéket erélyes honfiakká, hasznos polgárokká. Ez tartja meg bennök az akarat erejét; ez teszi tevékenynyé a történelmi tudatot. Épen ezért nem szabad nyomorúlt egyéneket, bűnös jellemeket a színen előtűntetni. Euripidest a sophistákkal párosítja össze. Az ő erkölcsi elvei sikamlósak, ezt a mai magyarázók is elismerik. Szemérveti másokkal együtt, a mit Aeolusában mond:

«mi van rút abban, mit az élvező nem olybá néz . . .»

vagy a mit Hippolytusában igazán jézsuita elvet hirdet, melyet Shakespearenél is tréfásan vallanak a *Sikeretlen udvarlásban* (*Felsült szerelmesek*)

«a nyelvem esküdött, az elmém eskütlen maradt,» mely utóbbi érdekesen gúnyolja Aristophanes *Nők ünnepe* 275. *Békák* 101. 1470—71 s mellékesen mondva ez mutatja egyfelől a görög vallásos érzésnek alapjában való komolyságát és az eskü szentségét, másfelől a komikus költő magas értékét.

Szereti a nagy tragikust Aeschylust. Látja, hogy a nagy drámaköltők elhaltak s nagyon szükségesek volnának; mert a nép a legsilányabbakhoz tán legerősebben ragaszkodik. Minél inkább látja ezt a dolgot, annál inkább fokozódik amahhoz való vonzódása. Annyival inkább érzi s talán jogosan is, hogy van kettőjük közt szellemi vagy tehetségbeli rokonság. A miket a *Béke* 749. s köv. v. mond magáról, nagyon illenek Aeschylusra is, és aligha tudatosan kettejőkről nem mondja többek közt ezeket:

«Felemelte művészeti águnkat s falait tornyozta magassá,
Nagyszerű nyelvvel, nemes eszmékkel s nem köznapi és kofa gúnynyal
Nem holmi magán emberkéket játszván ki sem asszonyi népet,
Hanem a legnagyobbját fogta elé, mintegy héraleszi dühvel . . .»

Annyi igaz, hogy mindkét költő szerint az a költés célja, hogy «nemesekké és jobbakká tegye az embereket».

Ily okból a nagy komikus nem szereti, ha Euripides alnépet szerepeltet, vagy ferdéket . . . nyomorékokat, vagy a társadalmi bűnöket némi fényben s tetszőleg színezve mutatja föl. Szereti a népet, de nem a követelő kábult «democsokratát», a hatalmaskodót. Euripides ellen ily értelemben

mondja a *Békákban*, hogy az ifjúságot «üres fecsegésre kapni tanítja, mely kiüríti a tornákat . . . és szájalni úszítja felsőbbjeik ellen» *Felhők* 961. köv. (Any). *Békák* 1018—20 (Any) hogy miatta a város tele van jogi firkászokkal «oltári bohóc» néppel, majmok renyhe hadával, kik a népet szüntelen ámitják . . . , a testi munkára pedig egy se való «testi gyakorlatlansága miatt».

Így ontja a gyűlölt tragikusra panaszait, szidalmait. Az ő szerinte «szószátyárság edénye» *Békák* 801. (Any), kolduscináló (801), sántagyártó *Acharn.* 380 (Any), *Béke* 146 (Any), hetvenkedő *Békák* 806; a drámai művészetbe rimákat hozott be (810), ilyeket írt (992), ki maga is tönkre jutott fajtalan neje által (996), ki tisztos nőket arra loval, hogy igyanak bürköt csupa szégyenből (999), ki a bűnt nem rejti, hanem mutogatja (1003), ki fejedelmi személyeket hitvány rongymezbe takar, hogy szánakozást gerjeszsen (1012) maga magának csinál isteneket «új verés»-t u. o. 850.

Mily erkölcsi komolysággal, mondhatni szigorúsággal tekinti a dráma-író hivatását, nemcsak abból tetszik ki, hogy ifjak előtt a költő beszédét sikamlossá vagy igen szabaddá tenni nem engedi, hanem abból, hogy Euripidest, ki bevallja, hogy megtanította az athéni népet az «ékes beszédre» és a költöket «verset kimérni szög» stb. a színpadon beszéltetni urat, szolgát, asszonyt, leányt és vén banyát *Békák* 910—913, pedig «demokratáson» tehát szándékosan, elvből tett így: azzal torolja vissza, hogy kérdi: «nem megérdemelte volna-e e merényért a halált?» Még azt is megrója ugyanitt (938 stb.) hogy az ily hatás óta még háztartásuk is rendetlenebb az athénieknek.

Az új poeta hát koldusokat, vakokat szerepeltet. Nem kiméli az ifjúság fogékony gyöngye lelkét, megalázza a költő méltóságát s magas tanítói hivatását. Az ifjúságot elszoktatja a hősi erényektől. Még öngyilkosságra is útát mutat. *Békák* 999 (Any).

Utál és gúny tárgyává tesz némely más költöket is. Az asszonyos viseletű korcs *Agathont*, *Nők ünnepe* 189. s köv. (Any). Ennek dalköltését hosszan utánozza *Nők ünnepe* 101. köv. (Any). S utána ezt teszi: «Mily édes e dal . . . Mily asszonyos, mely nyelvsók zamatú. És mily körülnyalt — hogy hallgatva már — Bizsergés fogja el az üllepem . . .

Kinesiaszt a dithyramb-költőt stb. általában az ősi erkölcsi erővel nem bíró gyöngé jellemű, tehát erkölcs-gyengítő költőket. *Felhők* 928 stb.

Tiszteli a tragédiát, de nem annyira, hogy a tragikusok nagy szavait, fendörgő beszédét, melylyel nagyot akarnak, de néha keveset mondanak, ne gúnyolja. Gúnyosan idézet föl belőlök. A gúny élet most már sok helytt nem tudjuk fölfogni, de látszik, hogy a sovány tartalmú főnjáró «beszéd-meteorok»-at akarja megróni. A tragikai «lérosz»-t (laleotól: lalázás, értelem nélkül való dallás, beszélés), mely sok nagy hangú szó-lással, régi magyarosan szólva: «nagy szer szavakkal» jár, mint szárazon dörgő es gyorsan s haszon nélkül átvonuló felleg. Sok helytt tartósan folytatja az ilyek csúfolását, például *Acharn.* 378—468 (Any). Továbbá gúnyolja az Euripides-féle tragédia készületeit, szerelvényeit, elszámolván az eszközöket, melyekkel Euripides drámai személyeit érdekesebbé teszi: «az avúlt drámák écska rongyait», régi hősök hulladékeit: «palást-foszlányokat», «piszokdús jelmezt», «főveget koldúsbotot», méceset, «lecsorbúlt szélű csuprocskát» stb. Így gúnyolja ki a dithyramb-írók mesterséges jelzőit is például *Madarak* 1378. s köv. hol a gyöngés *Kinesiaszt* állítja pelengérré «légszerű homályos fenyű főnszárnyaló» dithyrambjaival u. o. 1291—92 (Any) és az összefűzött mesterséges jelzőkért. Magok összetettjei is egy jó részben ily gúnyolódás eszközei. Mert tudjuk, hogy a költői nyelvet ily összetételek tették czifrábbá és affektáltabbá is. Gúnyosan idéz Pindarusból *Darászok* 304 (Any). A *Felhőkben* pedig (327. köv.) elmondván, hogy a henye bölcsék (eredetiben urak, henye emberek) közé tartoznak a dithyramb-írók is, szól:

«...tudd meg hogy e nők (fellegek) táplálnak sok henye bölcsét, áljósokat, orvosokat, körömig-gyűrűs-puha hajnevelőket, dithyrambi dalok ficzomitóit, minden más légi csalókat hizlálnak heverésre . . .» Főntebb ugyanitt a fellegek más adományai is mind ide tartoznak s mindez a beszédben telhetetlen egyebben tehetetlen kortársakat sújtja. *Felhők* 311. s köv. (Any).

És tanúlságosan írja le a dithyrambi stílt 330. s köv. Kifejezi a versfaragók ellen a megvetését, az erőlködő versírás és mesterkedés miatt. Ha Euripides képében gúnyolja Aeschylus dörgő, morgó zakatoló nagy hangzású — Euripi-

des szerint kevés jelentésű — nyelvezetét, trilláit, ismételt fölkiáltásait *Békák* 1225. köv. (Any); emez meg azt, «haj-haj-haj-hajlitásaiért» stb. mi csakúgyan igen naiv sőt együgyű verselésmódhoz és nem magasabb irányú drámába vagy költeménybe való.

E mellett a versfaragásról részletesen is gúnyolódik *Nők ünnepe* 52. s köv. Csúfolja tudniillik a ki

«görbíti a versbókonyokat,
egyet esztergál, másikat enyvez,
gyárt mondatokat, csereberél szót
olvaszt viaszot s gyúr gömbölyüvé . . .»

Eleje érthetőbben Poyardnál: «il arrondit des nouvelles formes poétiques» etc. Más kéregető alkalmi verselöt «méz-ajakú dalok zengedezőjét s a Múzsák furge családját. *Madarak* 836. köv. (Any).

A költőkről való ily nézetei kötötték, mint egy másik érdekes vonás, Aranyt Aristophaneshez. A mi akkor volt, föltalálható volt ez utóbbi idejében is, legalább fővonásokban. Nincs ó dolog a nap alatt.

Nem sokat bibelődött a forradalmi idők előtt a költőkkel. Néhány szelid élcz s humorosság az *Elveszett alkotmányban*, s kevés másutt. Kevés jelentőségűek. Kezdő volt még akkor s szerénysége, magába vonulása még nagyobb, mint utóbb. Csak a nemzeti vesz utáni időkben volt elég önbizodalma és bátorsága, hogy szabadabban széttekintsen, s ekkor volt inkább oka, hogy gúnyoló vagy intő szavait hallassa.

Ekkor látta, hogy a legnagyobb magyar költő s több másodrendűek is elhangolódva zavart hangokat adnak, zavart kedélyből; egy némelyik, a küzdés embere, a költő és hős, eltűnt vagy elveszett, emberből kit szerettek, ki után végetlen fájdalommal vonzódtak, mystikus alakká lett, példánynya, kit utánoztak majmoltak, több más elnémult vagy elbujdosott, vagy mint Hamlet rém-atyja, a föld alól hallatja fenyítő szózatát a könnyelmű hazafisághoz, («Tánczoljaatok tánczoljaatok!») míg némelyik névtelenül biztatja a felelmőkben hallgatókat («Fiaim csak énekeljete!») És az utánzók csapata lépett föl, kik az elenyészett Tyrtæus öltönyében, magatartását erőltetve, majmolódtak s mondák: költők vagyunk. O pedig látva ezeket «hanczúzni a Parnasszuson meztláb»,

azt tette, mit egy barátja : «csürhe közt nem örömet dalolt». Vissza tekintett a régiekre. Láta, hogy az előbbi nemesebb formákat mellőzik. Nem ismerik a hazaiakat, mellőzik a külföldieket, megelégsznek, ha szertelen beszéddel formátlan sorokban kiáltoznak «hájszagú» szitkokat hallatnak, vagy legalább mint Erdélyi kifejezé: a «kelmeit» keresik és énekelgetik az örök értékű eszmék s a tisztább érzések helyett. A régi költőkre gondol, kik egyszerűen «olaj- és babérkoszorút viseltek» szemben az újakkal, kik «minden gyomért élnek-halnak» s mindent föltűznek fejökre; legfölül pedig «csörgős sipkát» (*B. Istók* I. 18. 19.).

Többször panaszolja (*Figyelő*, II. 160—165 u. o. I. elej. és 401) hogy csak a lyrát művelik, ennek termékei szaporodnak, de csak a szerkesztők papirkosarai megtöltésére . . . Az az nincs kitünő nagy hatású tehetség; a költők, kik e nevet nagy hanggal követelik s adják meg magoknak, csak utánzóok. Hogy a versírók nagy erőlködéssel dolgoznak; «a szeplő veri ki őket» (*B. Istók* II. elej.), csak a szótag-mérést mesterkélük (*Vojtina*), hogy az egész költői működés nyelvbéli hanyagság által romlik meg. Így (*Koszorú* 1863. II. 498) mondja: «erő és báj; ezek indultak veszendőbe a magyar költői nyelvből. Mint oldott kéve lazúl a mondat napról-napra. Rövidsége nyúlik, biztos körvonalai elmosódnak, ruganyossága enged . . . Ha rövid a szó, a vers Procrustes-ágyába toldjuk; ha hosszú, nyessük, vagy túllógatjuk a lábát . . .» Így folytatja tovább:

«Szokjunk úgy bánni nyelvünkkel, mint a classicus írók a magokéval. Mondani épen azt, a mi kell; nem többet nem kevesebbet. Szólani erővel bájjal hatalmasan zengzetesen. Valamint ők lelkét, legfinomabb árnyalatait bírják nyelvöknek, oda törekedjünk mi is saját nyelvünk használatában. Nincs nagy költő e nélkül; ha egyszer a nyelvérzék elhomályosul: nagy költő is lehetetlen.»

Kimondja (*Figyelő*, II. 2. 162.) hogy a phrázisok és iskolai majmolódás poesisét megveti, hogy az óda mázsás szavakat görgető . . . fönsége már nem költés; egy új Pindart a mi korunk meg nem értene, hogy mindig csak édeskés dalokat írnak (mintha csak a görög monódiák lágy, édeskés voltára czélozna!). A régieket tanúgathatják haszonnal, de nem lényegtelen dolgokat kell majmolni; nem gondolataikat antik mértékbe öltöztetni, dictiójokat mythologiai képekkel tarkázni.

Úgy látszik, mint amaz, a görög költő, a korabeli monódiákat, mesterkélt dithyrambokat, úgy utálja ez is az örökös dalt, komoly és nem komoly, tragikai és epikai erőlködéseket, a «légszellet-úszomákat» stb.

A tragikos leros-t is gúnyolja itt-ott, például humoros költeményeiben. De kivált az «érthetetlen szépségeknek» nem barátjok (egyik levelében Petőfihez). Elutasítja ezeket, melyek nem is egyebek, mint másutt használt kifejezésem szerint a classicismus «asszú virágai». Nem szereti, ha valaki a régi írók szép kifejezéseit bádjjattan adja vissza, például (*Koszorú* 1863. II. 498. l.) «æthera carpit» így fordítja: «repül»; tehát csak értelmét tartja meg. Azt kívánja, hogy szép is legyen a fordítás, az eredeti színét megtartván.

Az örökös dal, a mesterkélt, kelmeivel elhalmozott, vagy igen is hig tartalmú dal ellenében nem kíván «tiz-húsz-énekes époszokat római mintára», «nem a hitrege sallangjait, az óda versformáit. *B. Istókban* (II. 119.) humorosan mondja hőséről vagy magáról, hogy nyelvét az újabb időkben czifrázza; együtt gúnyosan Császáról, Kunosról, hogy ezeket az eszményiben utolérni nem bírja; mindig reálisabb, vaskosabb marad. Az eszelős idealismus ellen a nemes idealismus mellett szól nagy erélyvel a *Sárkányban* és az *Eszmény és való* című becses dolgozatban. És csakugyan mint epikus, nagy és vonzó alakjai írásában, úgy mint minden részletben jól megtartotta az eszményi és való közt a súlyegyent, réalista és élethez hű s mégis magasztos tudott lenni, mint a görög vigjáték-író.

Ezt és a görögöket általában szerette és tanulta Arany verselésök, formáik bámulatos tulajdonaiért, remek voltaért. A régiek, kivált a drámaírók, a verselésben is örök mesterek maradnak. A gondolatokhoz alkalmazni a verselést, a gondolatok folyamához, eséséhez a beszéd rhythmusát, zenéjét, ezt ők taníthatják meg leginkább, ők, a drámaírók, kiknek nyelvök is csodásan alhoz való, kiket sem egy sem más formájú költői dictióhoz hosszas hagyomány vagy megszokás úgy nem kötött, hogy a formákat ne tudnák és ne mernék változtatni, rajtok úgy ne uralkothatnának, a hogy a valódi szenvedély vagy a szép érzése magával hozza. A különböző tárgyak és személyekhez képest rövidebb és hosszabb, hasonló vagy kellemőleg változatos sorokban, néha egyenlő hangzású s terjedtségű szókban úgy beszélni, a mértékeket úgy alkalmazni, a

könnyű szökellést, a lassú vánszorgást, az ünnepélyes méltóságot stb. úgy eltalálni, vegyítve tolmácsolni, a hogy kellett, ez legfőképp nekik adatott. Nekik adatott az is, hogy a párbeszédekben néhol egyes vagy kettős sorokban feleseljenek, és ilyekben teljes tartalmassággal, a mellett valódi költői fölmagasztalódással, ihletett merengéssel mégis erélyesen beszéljenek, hogy soraikban, például a hatos jámbusiakban, a közep metszettel meg nem elégedve, a tartalomhoz, az érzésben olvadozó a aztán szókbán kiszakadozó gondolatok tolongásaihoz, lüktetéséhez képest megfelelő terjedtségű mondatokban s mondattagokban szóljanak, soraik bensejében vagy szakgattottan elől-, vagy utól-rimelő szókat nagy számmal sorozzának össze, párhuzamos tartalmú, azonos érzés-fokon álló vagy egy hőmérsékű gondolatokat és szólásokat, tehát hogy rhythmust, mértéket, hangzatot a tartalommal szoros kapcsolatban és kölcsönhatásban tartsanak. Ez által nekik sikerült a poesis — értem kivált az óda és dráma — valódi nyelvezetét, formáját szabadon és a maga valóságában megtartani; s azt eszközölni, hogy a mi időnk is hozzájuk tér vissza, a honnan a középkor eltérítette a költés művészeit.

Ezeket tudta és kedvelte Arany, bár maga szorosán nem követhette is, sem formáikra sem szabadságokra nézve. Tudjuk, mit tett Arany a verselésért. Nem mondhatjuk, hogy ezt a görögöktől indítatva tette volna; de hogy saját gondoljait tárgyát, népies verselésének sok sajátosságát fölhalálta Aristophanesnél, az nagyon érdekelhette. Fölhalálta pedig «a szép toborzót és lengedező»-t (vagy az utóbbinak hangzását), melyekre, mint a nép tánca és dala ősi tulajdonságára, ő figyelmeztette először vagy leghathatósabbban a magyar verselőket, melyeket ő többképpen igyekezett meghonosítani balladáiban és alexandrinjeiben, ez utóbbiaknak némi gyorsabb futamodást, repülést, tehát nemesebb hangzatot adván az által, hogy mindkét feleben ily hangzökkenés legyen. Ezt a sajátosságot fölhalálta Aristophanes némely soraiban, a rövidebbekben és dalfélékben és a hosszabb ének, vagy recitativ természetűekben. Fölhalálta a formák tisztaságát, melynek ő oly nagy mestere volt, hogy schemája epségeért — mint utóbb látni fogjuk — a nyelvet is gyakran megerőltette. Föl az alliteratiót, melyet elődei bár sok helyről, rómaiaktól, németektől megismerhettek volna, a magok közmondásaiban, talányaiban

pedig szájakon is forgattak, de költői vagy verselésbeli eszköznek nem tekintették. Mindezeket ő — ismétlem — nem mástól, mint a magyar néptől tanulta, melynek beszéde, dala jelességeit megérezni oly erős rokonszenve és éles tapintata segítették, melyekre eszméltetni kortársait elméleti munkálkodásának legfőbb törekvése volt. Előbb tehetta a mit tett, előbb fejtegethette, a mit effélékről közre adott, előbb alkalmazhatta verseiben az említett sajátságokat, mint a régiéknél látta volna, de később föltalálva ezeket a görögöknél, nagyon örvendhetett; kedvvel élvezhette az ilyeket tanulmányában s ez által fordítgatásában ösztönt, versenyző kifejezések keresésére, válogatására kedvet nyerhetett. Mert sem ösztönzőbb, sem örendetesebb dolog nem lehet ily foglalkozás közben, mint két egy irányú jeles elmének veletlen találkozására vagy épen egy cél felé, egy irányban haladása. Jól eshetett a magyar nép szelleme nemes képviselőjének, hogy találkoznak elvben és sok nézetben a költés valamint annak formái felől is. Úgy irtódzott a költés erkölcsstelen tétéleitől, Euripides-fele declamatióitól, a dithyramb phrasisaitól, a tragikai szópompától, a monódia s «legszellet-uszom»-ák bágyadt nyavalygásaitól, a naiv költés cziczomáitól, melyek népiesség jogcíme alatt divatozni kezdtek (mint az ismétlés, hangutánzások, hájszagú parasztosságok majmolása), mint a görög költő. Úgy igyekezett nemes egyszerűsége, tiszta beszédre, a nép beszédeben gyökeredző szólásokra, az egyszerű ember szemlélődésének megfelelő képekre, mint amaz vagy inkább amazok.

És ez által egy sajátságos igazságra tanított meg bennünket, hogy a régi görögök tanulmánya hasznos a gondolkozónak a költőnek a föltalálásra, költői tárgyak, képek, érzések, nézőpontok, tételek eltanulására; de hasznos a népies költőnek is a végre, hogy a tiszta és eredetileg emberiest, a természetesen szépet, a kendőzetlenül valódi érzést és tényt megtalálja, megismerje és követni tanulja. Különös, hogy nemcsak az államférfinak és hazafinak ad egy oly író, mint Tacitus, egy francia író szerint, több tanulságot a társadalmi mozgalmakról, demokrata zavargásokról, mint a maga kora s nemzetbeliek, hanem a költőnek s még a népköltésből kiinduló s onnan fölemelkedő költőnek is többet lehet Homérből és a dráma-írókból bizonyos irányban tanulnia, mint a hozzájuk közelebb álló újkori jelesektől. Mert hiszen a nép, az

ösi tulajdonait megtartva élő nép, nem egyéb, mint az ember tisztán, szabadon, menten a társadalom bilincseitől az úgynevezett műveltség elnyomó formáitól, az ember, gyermek és ifjú korában. Ez a poesis kora, a képzelődés és érzés saját világa. És ez sehol sincs oly híven tükrözve, mint a régi görög költők műveiben, kivált Homérban és a dráma-írókban.

Ezt mutatja az, hogy az ott levő képektől, a költői művek belső tartalmától, eszméitől oly nehéz volt az újabb időknek is megválni; de még szólásai közül is sokat mint hervadhatatlan virágot tartogattak. A hajnal úgy hasad, úgy olti föl bársony köpenyegét. A nap úgy jö föl és megy le ma is. Antinous varázs szépségű kertje, vagy a szörnyeteg cyclops barlangja, küzdése, meg az a sok apróság: a madártej, a szárnár árnyéka, a bolhaugrás, a szunyog hangja stb. mind a mai népéi is. A Homernál levő királyok, sőt az istenek is úgy toroznak, lakomáznak, kaczagnak, a fejedelmek ép oly földművelésből, nyájak legeltetéséből élő «paraszt urak», mint a nép mai meséiben levők; a királynék fonnak, a királylányok mosatnak, mint a hogy testtát gyúrt a Hári János királynője vagy más mesebeliek. A kanász Odysseusnak oly kedves embere, mint Scott Walternel a szász viteznek s mint lovásza volt Benyovszkynak és nem rég több más főurnak is.

És a mint egyez a tartalom, úgy egyez alapjában a forma is, mint láttuk egymással is, de különböző időbeli valódi költőknél is. A szép benső képei és a szép külső képei.

Megvolt hát az ok e tekintetben is az érdeklődésre.

Említettük Aristophanes erkölcsi nagy értéket. Hogy mindenben az erkölcsiséget kereste: a demokratiában, philosophiában és poesisben. Gondolhatni, hogy ez is vonzóvá tette őt a mi költőnknek, ki szinten komoly nézeteknek hódolt s életben és költésben a mily egyszerű ép oly magas erkölcsi irányt követett. Erre maga a költő is sokat tartott. Parabasisaiban — a komédia komoly része — több helytt nyílt homlokkal mondja ezt ki. Így *Acharn.* 627—36 (Any) hol többek közt így szól:

• . . . igazat mond ő ezután is

Vígjátékaiban, jóra tanít és boldogságra vezérel,

Nem hizeleg és díjat sem ígér, nem szed rá czifra cselekkel,

Ármányt se kohol s nem főz le, hanem mindig a jóra tanítgat. . .

Velem a közjó s mellettem ví az igazság és soha sem fog reám

Bizonyítani közügyben . . . hogy pulya voltam, semmirekellő . . .

De azt mondják — s ezt olvasva kissé lehangolódik a nagy komikus iránti becsülésünk — hogy őt a maga kora nem vette komolyan, hogy a közönség komikustól komoly hatást nem is várt, erkölcsi benyomást nem fogadott el, legfőlebb nevetett a közönség, nevetetni akart a költő. Utána nem mentek sem Sokrates vagy Lamachos megítélésében, sem egyebben. Azt tette, s talán — mire nyomok vezetnek — haszonkeresésből tette, a mit a bacchansok tehettek s a «gelotopoiös» vagy nevetető az athéni gazdag polgárok lakomáiban. Hogy ez a nézet nem áll, a parabasisok fontosságából s a költő és közönség ezek iránti komoly érdeklődéséből tesszik ki. Ha a költő nevetve (mint Shakespeare is!) jót mondott, bizony tennie kellett valódi hatást. S ha ezt sem veszi a közönség fontosnak, bizony megkíméli vala magát és azt is a költő az ily szakaszoktól. Tehát a komikus költőnek értékét ily nézet épen nem veszi el. Akármi volt az elmondó czélja, a mik elmondattak nagy értékűek. Sokban lehet túlzó és igaztalan s talán léha, nagyon sok marad benne örök becsű. A mai olvasó, ki nem tudja Athén körülményeit, erkölcsi állapotát, a legnagyobb ügyért tudósokkal egyezőleg, föltalálja benne sok bűnét az emberiségnek, sok panaszt a társadalom ellen, sok igaz szót páratlan erélylyel elmondva.

Ha gúnyolja azt a rosszabbfele kalokagathiát az ellen mondást a lelki testi erők elgyöngülése árán szerzett elmüvelődést *Felhők* 922. s köv. (Any), *Békák* 686—737 stb. bizony a későbbi idökre és a magunk korára gondolunk s abban föltaláljuk azt a mit Aristophanes koráról, talán igaztalanul (?) mondott. A mi ott a régi jobb és új rosszabb, hitványabb hazafiakról mondatik, azt nemesak sok idővel utóbb Arany mondhatta el vele, hanem sokan elmondhatják minden hazában olyak, a kik nagy időt értek, vagy esését látták a hazafi éretnyeknek, a fényezés elhatalmazását az egyszerűség után, mely nagyobb erkölcsi erővel volt párosodva, — oly időben — melyben a jók elhaltak s halálok fölött még a más szabásúak is fölsóhajtának szólván: egy volt a régi jók közül; a kiknek ily idökben történelmi érzések van. S ez úgy van nemesak mi nálunk, hanem sok más népnél, s igen sok különböző idöszakban. Mert az emberiségnek végzete, hogy neha nagyokat szökve halad előbbre, sokat felejt és sokat mellöz, a miből késő megbánás fakad, Horác úgy mint Berzsenyi szerint.

Meglehet; hogy az athéni társadalom nem volt oly romlott, a demokratia úgy elmérgesedett, az erkölcsök úgy elfajultak, mint a költő írja. De a miket mond, alapjokban nagyon hihetők, akkori és utóbbi ily átmeneti időkről, nagyon föltehetők. Ez a magok történetiróiból is kitetszik. Nézzük csak Alcibiades és kora jellemzését, a Demosthenes beszédeit és Plutarchust. Az utóbbi, de hasonló időkről pedig Juvenalis satyráit. Sokat mondhat bizony szóról-szóra igazat is; a nép ámitásáról, csalásairól, az állam penze meglopásáról, az idegen népeket saját zsebök számára megzsarolt vezérekről, a nyelvelséről, fecsegés tanulásáról, szemben a komoly tanulással *Békák* 931. vagy az ifjú óriásokról stb.

Legmagasabban áll, legtávolabbra ható szavakkal írja kora nemzete s az emberiség bűneit oly helyeken, melyeket már jeleztem: a demokratia bűnei felől a *Lovagokban*, a sophistika hitványságairól a *Felhőkben*, az igaz és korcs poesisről a *Békákban*, a női jogokról és reformokról a *Nőuralomban*, a szegénység nyomorúságairól és előnyeiről a *Plutosban*, kivált pedig a jó és rossz nevelésről a *Felhőkben* található párbeszédeiben. Ha a többit mind csak bacchikus túlzásnak tekintjük és eldobhatónak gondoljuk is, ezek értéke addig tart, a meddig az emberiség emberi volta.

Különösen érdemli, hogy tüzetesen megtekintsük az Igaz és Nem-igaz vitatkozását a nevelés felől. Valami ellentétes hajlam és irány, nemcsak a társadalomban, hanem egyes ember természetében is, már ősrégi eszmélőknek is szemökbé tünt. A két ősvilági tényező, a két őselem is: a világosság, sötétség, jó és rossz, Isten és ördög talán ide tartoznak. A Hé-
rakles választása a két felé ágazó úton, a didaktikusok kedves tárgya, az a Sz-Pál-fele ellenkező törvénye az észnek és «tagoknak», a világ és világosság fiainak, oda vág, a hová Aristophanes czéloz *Felhőiben*, említett vita által. Mindez nekünk s a legújabb időknek is van írva, bár különböző alakban. És sehol sincs ez velősebben, hathatósabban elmondva, mint itt. És a komolyan gondolkozók azt is megköszönik a görög komikusnak, hogy a mit erről elmond, nyersen, meg-
rázó erővel mondja el, nevetve és nevetés közben vastagon, de nagy erélylyel, a mi minden oly kornak szólott és fog szólni, mely elfinomodni, elerőtlenedni indúlt, melyben az értelem túlcsapong, az akarat ereje meggyengül — azt mondják,

ez a mai idő uralkodó nyavalyája — s a tekintély s rend uralma megingattatik s az embereket általános egyéni erőtlenség fogja el s ép oly erőtlenek a javulásra, mint a rossznak eltűrésére, «jugi impatientes libertatis incapaces».

Higyük el, hogy ezekben lehet túlzás — mint a bibliában vagy az ideál éneklőinek, prófétáloinak paradoxonaiban, de a dolog magva örök igazság, és nekünk is szól.

Ha a hamis beszédű azt feleli: «Nincs is igazság» meg lehet, sőt bizonyos, hogy Sokrates idejében is kérdésben forgott tételt jelez; de a mi időnkben sokkal hatalmasabban vitatják, hogy nincs az erkölcsiségnek a társadalom megegyezésén kívül más alapja, s ezt a társadalom megegyezése újra meg újra változtathatja. Azt pedig hogy «nincsen szabad akarat» nem akkor vitatták, különben nem állította volna Sokrates, hogy ez erkölcsi törvények megtanulása által lehetünk jó erkölcsűekké, — hanem ma. Igazság pedig csakugyan nincsen ma, csak mint Aristophanes korában, az isteneknél *Felhők* 872. (Any) vagy ott sincs. Az igaz beszéd talán akkor is «rút piszkosan élt» a másik pedig «kényére»; de bizonyos, hogy utóbb sokszor «agyon nyelvelte» beszélt emez, mely magát logosnak (Aranynál: beszéd, Poyardnál: Raisonnement) nevezi. Az újabb idők nevelési szabályai közt sokszor föltalálták az emberiség jobbjai az elkényeztető szerénytelenségre szabadtást (u. o. 1016) a fajtalan életre bocsátást (1024. köv.) az arczátlanságot aljas tettek mellett (1039) általános erkölcstelenség elhíttetését — miből erkölcsi kétségbeesés származik, holott a régi nevelés a testi keménység, edzettség eszközlésére törekedett, munkára, megtartózkodásra, szerény és szükös életre korlátozta és szoktatta a gyermeket s szemérmetességet tartott fönn és alárendeltséget, mint Aristophanes kívánja. *Felhők* 951. 1 köv. (Any).

«Szégyelni a rútat, az illetlent, mástól dorgálva pirulni...

Öreg ember ha feléd közelit, székedről előtte felállni,

Szüleid tudtán kívül is rosszat nem tenni, se rútat, olyasmit,

A mely tiszta szemérmed szobrát beboritná végre nuocsokkal.»

Örök igazságok, a legnagyobb emberbarátok tanácsai, melyekben a költő kimeríthetetlen.

Nem ismertethetem minden oldalról. Csak még a nő-emancipatióra, a mi időnk nagy kérdésére, akarok röviden

utalni. E fontos dolgot nem a légből kapja, mint szokták mondani, hanem korkérdés lehetett; mert Platonál legalább már szóban forgott és hihetően előbb is. Nekik is voltak állam-tervezők («nagy álmodók!») Utópiáik és phalansterejeik. Ezt a nők ünnepében, kivált a *Nőuralomban* és *Lysistratában* sok oldalról előmutatja s oly piszkos részletekkel mutatja föl, melyeket sem a régi német bohóságokban (Schwänke) sem Boccacciónál nem találunk.

Egészséges józan észszel emeli ki ennek hatását a rendetlen háztartásban *Békák* 935. s köv. (Any). De kimutatja azt is, miben áll ez az emancipált életre való előkészület vagyis azon cél elérésének eszközlése, hogy «a város kormányát kezökre kapják» *Nőuralom* 106. (Any). Erre eszközök vagy ez uralomnak jelei, az ügyes beszélés betanulása s ez legjobban sikerül a kiélteknek u. o. 910., a borivás u. o. 132. s köv., a férfias beszéd u. o. 169., a vagyon- u. o. 591. s köv. (Any) s szerelemközösség u. o. 612 s köv. (Any) stb. A vagyonközösség szép határozottsággal van kimondva u. o. 591.

«Akarom, hát hogy mindenki egész vagyonát közre bocsássa,
S éljen kiki a közalapból, és ne legyen dús ez s nyomorúlt az;
S ne szántson amaz sok földet, a míg ennek még sírhelye sincsen;
S ne tartson egyik nagy szolgálhadat, míg más egy inasgyereket sem;
Hanem egy legyen a közös életmód, mindenkire nézve hasonló.»

És a nők dícséretes hajlandóságot s tevékenységet mutatnak az újításhoz. Megnyugtattják a férjeket, hogy nem kell fáradniok sem köz-, sem házi ügyekkel. Általában heves újítók, mondván u. o. 579. s köv.

A nők «. . . olyat hajts végre, mi mondva se, téve se volt soha még ezelőtt . . .

A . . . nő «merem is magamat biztatni, hogy a legjobbat mondom.»

A férj is megnyugtattja: «Mi az újítást nézi ne búsulj, az fejedelmi dicsőség s fölélv minekünk; a régieket pedig elhanyagolni szeretjük.»

Valóban a nőemancipatio által létre jövendő oly Utópiáról fest képet a görög költő, mely ha a mai s remélhetőleg a közel jövendő korra kevésbé illik is — bár a mormonismusnál aligha hirdet képtelenebb valamit — de nevetségesen tanulságos, és sok jel tanúsága szerint a keresztyén társadalomban vagy bekövetkezett vagy bekövetkezni akaró bajokra

mutat. Rütságokat találunk itt is, melyek ép az által tanulságosak, hogy eltaszítók. De gyöngyöket is, melyeket csak ilyen rütságok közül lehet szedni. Az az eszméket, melyeket tudomásúl nem vennénk, ha elalélt figyelmünket a gúny tűi nem szurkálnák éberségre. Így aztán megemlékezünk némely szomorúan undorító jelenségre, például a megarai emberre s annak mai utódira, kik disznó képében s megfelelő czélra adják el gyermekeiket. *Acharn.* 726. s köv. (Any).

A mi költőnk szerelmet alig énekelt, az idők szerelmi tévedéseit, bűneit nem gúnyolhatta; bár e mellett ép úgy lehetett valódi költő, mint Pindarus vagy a görög tragikusok. Csak tolmácsa e részben Aristophanesnek. De ha ebben hiánya van, van egy nagy előnye is, az hogy annyival mélyebben érezte s hívebben tolmácsolta a szeretetet. A szeretet több nemét: a szeretetté nemesült szerelmet, — «l'amour sans ailes» szárnyatlan amot — a gyermekek, a barátok, a haza, meg általán szólva az eszmék szerelmét. Egyikből ebből magyarázható, sőt ellenállhatatlanul következik egy kiváló költői tulajdona, hogy nincs nála affektatió. Lehet nyelvében mesterkéeltség, iparkodás, műgond jele, de költeményei tartalmában nem-érett vagy affektált valami nincsen. Szerelem alig, de szeretet sok, erős és mély. Milyen szeretet az, mely belőle «élete pályatársá»-hoz vigasztalásúl kifakad. Milyen az, mely egyetlen egy leányáért mind úntalan kitörve s a legobjectivebb elbeszélő művében kitör. Vagy az, mely abban a szerény képben van eltakarva, melyet egy német költő szájával mondat el, (*Koszoru* 1863. I. 379.) ki házi dolgait énekli meg, szövését, fonását emlegeti s «anyai szent voltát» zengi. Mily szeretet az, melynek tárgya oly ártatlan való, a nő oly eszménye, melyet ő a «magyar táncz»-ban leír.

«... nem henyén —

Hivalkodásban növe fel, az apai lak tűzhelyén.

Oly ép maradt e szűz kebel, mint a gyümölcs, mint a gerezd,
Melyen érettség hamva rezg.

A szivre ő kicsit adott, tán lételét sem érezi

Miként nem szoktuk érzeni, az ép egészséges tagot.»

Az egyszerű családiasságot tartotta, úgy hiszem, a boldogság fészke, melyben a «szerelemnek s szeretetnek holdvilága» volt vigasztaló szövétneke s költői geniusa «ma-

gának világló» lámpása; ily környezetben tudta fölfogni s képzelni a nők eszményét is, mely nála, hiszem, nem egy kecses bábú, egy furcsa játékszer, hanem egy tiszteletre is méltó, tevékeny és erélyes alakban megtestesülve tűnt föl. Ezért még Aristophanes fordításában is áttér egyes kifejezésnél a «gazd»-asszonyokra s kérdésbe teszi egy helytt: «vajon értik-e még ezt a magyar házi asszonyok?» És még ezt a szótárból ide s tova kienyészendő «asszony» nevezetet is védi más helytt a divat ellen, mely nem akar mást csak nőket és hölgyeket ismerni. (Holott nő femina, femme, Weib; asszony domina, dame, Frau. És hölgy fehért jelent: hőke- hóká- s hölgy-menyétben is. *Koszorú* 1863. I. 20.) Ilyen volt Arany-nál a szerelem vagy szeretet is: komoly, tisztessel vegyülő, attól erősbödő érzelem, mélyen nem dül nem viharzik, nem lázong, de nem is játszik, nem kicsinyeskedik, nem is ernyed, és a nőnemről ilyen lévén a fölfogása, hogy annak becsét épen szerénysége, szemérmessége tartja fönn: csoda-e, ha az emancipáltságnak korabeli jelei undorítják s mint minden erőtelennek erőlködése, mint minden czélelles nagyzolás, a görög komikussal együtt nevetésre fakasztja. Látjuk is, hogy teljes erélylyel és hivatással valódi gúnyos kedvteléssel adja magyarul Aristophanes nőinek torzított bolondságait s ha nehó szándékosan enyhíti is pizkosságaikat, de máskor legtúlszorongóbb képzeiteket is kifejezni törekszik, úgy hogy bámulatba ejti azt, a ki a trefára vagy öt alkalmatlannak vélné, vagy általában a gúnyt és trefát elítélné.

Mert lehetnek, a kik nagy költőhöz valónak nemcsak az ily rút dolgokat nem tartják, de még a szelidebb gúnyt sem. Azt mondják, többet rontanak, mint használnak; mert aljasítják az izlést, a költőt megalázzák. Többek közt az angol jeles költő Browning dicséretére mondják, hogy maga alattinak tartja a gúnyt . . . «Humora van, nem is kicsiny mértékben, de csak kellő tárgyagnál alkalmazza. Az emberi életen, ha tönkre jut, szomorkodik, a szenvedő töredelmes lelkét szentnek, sérthetetlennek tartja, a kicsinyes hiúságot megszánja, de a bohóságokat, gyarlóságokat épen nem szereti túhegyre függeszteni és a világnak úgy mutogatni, hogy kinevesse.» «Arthur nemes lovagjai nem tesznek haragjokban semmit» mond egy helyen s «a csúfolódás kis lelkek bűne.» Az emberszeretet s a csúfolkodó hajlam hiánya segítették Brow-

ningot, hogy a magasabb fajta emberi jellemeket csaknem páratlanul tudja írni. Egy más nagy műbíráló (Ruskin) így szól: «A legnagyobb költők, a valódi látók nem gyúltak haragra, nem indultak föl, nem zsébelődnek, nem fakadnak ki. Homér es Shakespeare sokkal nagyobbak, mint sem vitáz-zanak. Nagy emberek szemei előtt úgy áll az emberi természet, hogy általa meg nem sértődnek, elítélni nem tudják a gyöngeségeket, rokonszenvesen tekintik, e miatt nem akaratlan az emberrel küzdeni sem; egyszersmind múlandó és fogyatékos erőben látják az embert; tehát dicsérniök sem lehet». (Dowden: *Shakespeare*, német ford. 267. l.)

E fönsséggel nem bírt sem a görög költő, sem fordítója. Talán jó is, hogy nem bírtak. Nem írták volna meg, a mi jó, ha a rosszat meg nem írják. És kétkedünk, hogy a konkoly írtása nélkül a nap melege s a felhők áldása is tudna-e tiszta búzáat teremteni. Vagy nem termett tiszta maig sem? De talán tisztább mégis, mint ilyek nélkül lett volna. Ily értelembe mondta a Ruskin szerint is legnagyobb ember: irts, gyomlálj, veszíts . . .

Mint már elől említők, Aristophanes tudja és meri gúnyolni a vallásos dolgokat is; de tud a vallás mellett komolyan küzdeni is. Úgy látjuk, hogy leginkább a komolyan kevésbé vehető szertartásokat és isteneket, és a külsőségeket csúfolja meg. Nem mondhatni, hogy megkímélné a legmagasabb Zeust is, mert mondja róla, hogy az apját lánczokra verette s ezért büntetést érdemel *Felhők* 873. (Any) stb., de mindenesetre főképp az alsóbbakat . . . Gladstone mondja egy helytt, az angolok rituálismusáról szólván, hogy a ki többet hiszen, azaz a kijelentés sok apró részleteiből, történeti mozzanataiból, vallásos tantételeket formál s mindnyájához, mint idvezítőhöz ragaszkodik, annak több szertartás kell, talán több isteni személy is, melylyel foglalkozzék, mely által éleszsze hitét . . . De ez avval jár, hogy ha az ész előhalad, természetesen az effélékbe bele is szól s nem fogja türni az ily szent apróságokat, pepecseléseket (mint a miéink is neveztek néhol) vagy nem tekinthetik egyébnek, mint a vallás lényegéhez nem tartozó csak gyermeki elmét s szívet ösztönző művészeti kicsiségeknek. El lehet őket nézni, el lehet rólok hallgatni, de imádat-tal, erkölcsi és vallásos komolysággal tekinteni rájuk lehetetlen. Sőt természetes az ilyeket magasabb szellemi törekvés-

nek útjában akadálnak találni s elhárítani az útból, ha máskép nem lehet, hát gúny által. Ily formán foghatom föl ha Aristophanes korának romlott erkölceivel oly éles ellentétben találván a szertartásokat s gyűlölvén az «oltári bohóc»-okat is, kigúnyolja a *Plutos*beli emberek viseletét Asklepios templomában, ott hálását és az ott történőket, továbbá az éhes isteneket *Plutos* 1112. s köv. (Any), az alvilágban járó s ott éhenkorász gyanánt tekintett s általában nagy-ehető Heraklest a *Békákban*, a tiszteletet s kivált áldozati ajándékokat elvesztett s e miatt megszorúlt isteneket a *Madarakban* és *Plutosban*, a költő-versenynél elég durva bánással találkozó Dionysost; annyival inkább kigúnyolja az istenek bordélytartását. *Béke* 848. 49. stb.

De a mythusos vallás, vagy kicsinyeskedésekben mutatkozó cultus és képzelődések gyarlóságai ellen visszaható ész, egyszersmind az erősebb eszménységre, erkölcsiségre és így az ész vallására törekszik. A mily erővel gyűlöli és gyalázza vagy mint nevetséges dolgokat csúfolja amazokat, oly erővel gyűlöli a felhő-imádókat, neveti a madár-istenítőket, az előbbiekhöz tartozó Sokratest és Euripidest, kik magok csináltak magoknak isteneket, *Békák* 850 (Any), oly erős lélekkel ragaszkodik a régibb idők szerényebb erkölceihez s komolyabb vallásos vonzalmaihoz. A felhők imádásától a Zeus imádásához tér, *Felhők* 1380. 1390. 1394. 1700. (Any). Igazán megvallva nem sejtjük, hogy a régi nagy időknek tanait hozná elő, azokat dícsérné: dícséri, úgy érzem, csupán az elődök gyakorlati erkölcsbeli vallásosságát. Így ott is, a hol a nevelésről szól, hol az igaznak nevelésbeli nézeteit elmondja, de azok közt vallási tantételeket nem említ.

Hogyan fért össze a kettő, a gúnyolódás és vonzódás, a vallás irányában, talán már ezekből érthető. Méltó lesz mégis egy kitünő philologus véleményét is hallanunk. Így inkább belátjuk a furcsa dolgot, mely a keresztyénség történelmében is előfordul. Mert tudjuk a középkori alkalmi vallásos bohóságokat, a szent dolgokkal való évődéseket, mysteriumok, kántálások, bolondok és szamarak ünneplése közben, szemben a valódi vallásos érzes erejével. Erre is arra is illik, a mit megfejtésül az az angol tudós mond. «A görögök úgy képzeltek isteneiket, mint kisebb-nagyobb mértékben humoros, vagy humorral bíró és cselekvő valókat. Néha szörnyűen nyi-

latkozott ez a tulajdon. Ily humorral mondják Aeschylus Eumenisei: az istenek nevetik a hevült vérű embert, midőn sikeretlenül küzd sorsával. De az «olympi humor» nem jár szívtelen iróniával, melyet véges hatalom korlátolt volta okozna. A nagyok és végtelenek természetesen nem éreznek visszatetszést alattvalóiknak ártatlan jó kedvén. A görögök istenei eltűrtek, sőt szíveltek egy kis bizalmaskodó csevegést magok irányában alattvalóiktól, csak oly finom tapintattal volt legyen hozzájuk irányozva, mint a földi hatalmasokhoz az ügyes udvarlók szokták. Ezt a görögök föltették isteneikről; azt hitték, hogy ezzel azoknak tetszenek. A Dionysos-féle komédiának pedig lételeme volt «a csillapulhatatlan kaczagás» és ennek a görögök polytheismusa lényegében volt az ösztöne. E miatt, ha a görög nép néha a legszentebb dolgokat kaczagással kíséri, csak úgy mint midőn az istenek kaczagják az ő soraik előtt lihegve-pihegve végig biczegő Héphaistost, ez nem hitetlenségre, épen az ellenkezőre mutat. A vallásos anthropomorphismus természetes benső élénkséget, őszinte valóságát mutatja, melyen alapúl az összes rendszer. Ennek tudata nélkül nem értjük meg a legjavát (legsajátosabbját) a görög irodalomnak, nem látjuk át mily mélységes különbség van a Homér biczegő Héphaistosa és a Lucianus «istenek párbeszédeinek» tréfái közt, mi különbség van az ősi hívő naiv költés tréfája és emennek gúnyolódó kétkedése közt». — Hozzá teszem, hogy ez a szent (de ismétlem nem a valóban fölséges) dolgok felől való tréfálódzás, talán a görögöktől s rómaiaktól átszállva, vagy a keresztyénségnek soha teljesen meg nem hódolt emberi vagy népkedély szüleményeképen meg volt keresztyéni időkben is, a mesék s költői elbeszélések Jézusában, szent Péterében, Máriában stb. S mind ez aztán csakugyan az anthropomorphismus nélkül vallásoskodni nem tudott emberi szív sajátja, mert csak oly istent óhajtott, kit szeretett s ki őt szerette, oly szenteket, kikkel emberien érintkezhetett, tehát kedélyesen évődhetett is, mely évődés aztán, a mint inkább vagy kevésbbé marad a gyermekies mythusok, az érzékek és kepzeldés hatalma alatt, inkább vagy kevésbbé hidegül meg s támad föl játszi gúnynyal is az észől elmaradt anthropomorphismus ellen.

A görög költő is így volt, de megtartotta komoly vallásos voltát. Ezért vonzódik annyira Aeschylushoz, ki magas

talapzatra emelt isteneket ismert és hirdetett, s ilyek fajzatát, ilyeknek megfelelő hősöket állított színpadra, s ilyekhez illő indulatokat és beszédeket hallatott. Ezért gyűlölte Euripidest, ki alacsony személyeket s alantas szenvedélyeket tolmácsolt. Ily okból gúnyoltatja ki pizkosan, de ügyesen Sokrateset metaphysikájáért, új tanaiért, az egyszerű vagy együgyűségbe burkolódzó régies ember-eszével. Ilykép hozza ki tanúlságul a *Madarakban* is, de másutt is, az istenekhez való hűség kötelességét. Nagyon komoly háttére volt az ő dévajkodó kicsapongásainak. Ezért engedte el Plató is *Symposium*-ában a Sokrates ellen mondott vádakat és gúnyokat. Azt is állítják, hogy ő voltakep az volt vallásos elveire nézve, a mi Sokrates: hívő, de egyszersmind gondolkozó bölcs. Kétkedő, mint az ilyek szoktak lenni. A régi jó, a tiszta erkölcs, eszes erős vallásosság volt az eszménye, de látta, hogy a nép bite javíthatatlan. Ez a meggyőződés túlságokba ejtette: a kétkedők, vagy kétségbeesettek hanyagságába, közönyébe, vagy ellentétes kitöréseibe. A társadalom javíthatatlan. Milliókkal ki birkozik meg a jó ügyért, hogy a régi hitet, vagy jó erkölcsöt rájok diktálja vagy erőszakolja! Tehát a költő néha magát megrestelli, vagy elhagyja, vagy engedi az árral úszni. Rosszúl esik látni, hogy hitvány emberek megalázzák a szent dolgokat. Rosszúl esik hallani, hogy esztelenek nem hisznek, káromolnak. Majd változik szeszélyök; magok esnek abba, a mit megrovának. Mert fáj ugyan mások vallástalansága, de a túlzó vallásoskodást is restellik; a babonát, vallásos csalásokat még inkább utálják. Ily kétkedők, habozók sokan vannak és voltak; ilyek közé tartozik Aristophanes is. Egy helytt a régi vallást dicséri, az újat csúfolja, másutt az újítókhoz közelebb áll. Nem ítéltetjük el érette. Számítanunk kell a komikusnak túlságból túlságba esését is, de kivált az időt és helyzetet, az átmenés korát. Nem ilyforma helyzete van-e sok legújabb vallás-reformatornak vagy vallásbölcseleőnek, ki egyik órában nagy szükségét látja, másikban ellene zajong. Ki tudná ma is megmondani, miben áll a Hugó V., Renan Tyndall s más ilyek vallása, vagy általában, hogy van-e? Az ily idők a habozás, tehát a meggyőződés-hiány kora.

Látszik ez Aristophanesen is. Midőn *Lovagok* 32. (Any) egyik szolgálta azt kérdi a másiktól: «Hát te csakugyan hiszed, hogy van Isten?» kitünteti, hogy korában még az alantas em-

berek közt is sok a hitetlen. Ha *Felhők* 369. (Any) a felhők isteni voltáról folyik a vita, legmélyebb utálattal ostorozza a természet cultusát és így a hitelenséget. *Madarak* 528. s köv. (Any) az istenektől, mint gyarló valóktól elveszik a madarak a világ kormányát; itt az emberiekké tett gyarló fővalók ellen, tehát a babonás vallás ellen szól. Ha *Nőuralom* 781. (Any) így sorokat olvasunk :

Nem ős szokásunk adni, venni csak,
Zeusz engem uccse, mint az isteneknél
Ám nézd a szobron a kezök hogy áll:
Midőn könyörgünk áldásért nekik,
Markát mutatva nyújtja mind kezét,
Nem mintha adna, hanem mintha kérne (kapna)

itt játszi tréfa van, nem rosszabb, mint sok keresztyéné, a papok telhetetlenségéről. A *Plutos* 125. s köv. levő szavak :

Ugyan te gyávább minden isteneknél
Hát azt hiszed, hogy Zeusz zsarnok hatalma
S villáma ér egy kis pénzt azután
Ha te (Plutos, Gazdagság) megint látsz bár kevés időre (ha
[te rendelkezel])

az új idők anyagiasságát, s e miatti vallástalanságát gúnyolják. Végre az említett hely *Plutos* 665. (Any), mely az Asklepios templomabeli illetlenségről szól, olyan forma, mint utóbbi időben egyik-másik tizedrendű szent elleni beszéd, milyen az adomák szerint, kathedrákban is fordult elő. Így furcsa, de nem bűnös dolog, a mi *Plutos* 611. 1171. köv. (Any) a papok ellen előfordul. Kétkedő, szeszélyes, komikus, de komoly jóakarató hazafi és nagy költő, ki keveset, de lényegest és erősen hiszen.

Hát az ő magyar fordítója? Nem sokat fejtegeti vagy nyilatkoztatja vallásos nézeteit. Nem is költőhöz való ez. Az érzés vallásos hajlama vagy iránya a szív legbensőbb rejtekehez tartozik, mint legmélyebben s legerősebben elhelyezett rugója az életnek és tetteknek. És legjobb, ha az általa is irányzott életműködésben reá az irányzóra úgy nem eszmélünk, mint az anyagi élet ösztönére tagjaink mozdításában vagy szemünk szerkezetére nézés közben. Az igaz vallásosság úgy tesz, mint Petőfi kívánja: szeret, de nem mondja; hiszen de hitét nem árulja, nem is igen fejezi ki beszédben, szavakban; tettekben nyilatkozik, a végetlennel semmit nem tehetve, a véges felé irányúl.

A mi szerény, nemes indulatú, bár legmagasabbról is gondolkozó s ahhoz mindig is vonzódo költőnk műveiben meglátszik az idealismus mellett a tiszta erkölcs, az emberies szív «a szerény szív és magzati félelem», a teremtővel szembe szállani nem merész, nem hajlandó lélek. A mit ő hiszen, az egy gondviselő jóság, kire gondolva, megnyugszik abban :

•hogya övéit el nem hagyja,
ki mindnyájunk édes atyja• és hogy
•bölcs Isten, a ki rendel,
az ember tiszte hogy legyen
békében, harcban ember,•

kire hivatkozik, midőn gyermekét altatja, kinek végetlen hatalma megriasztja, midőn a villám lesújt mellette, kire gondolva némi önváddal mondja :

«oh ha bennem is, mint egykor, épen
Élne a hit, vigaszúl nekem!»

érezvén a boldogító, gyermekies hit hiányát magában. Attól várja az új életet, mint sír-iratában említi, «a nagy szerkesztőtől». Tanulja a természetet; mint *B. Istókjáról* szólván, sejteti — szereti «fölnyitni annak titkos zárú ajtait»; de magasztosan elmélkedik az Isten és ember valójáról Dante mélységeitől indittatva, midőn így szól:

«Lehet-e a szellem az istenség része . . .
Avagy lehet-e, hogy halandó szem nézze
A szellemvilágot, teljes öntudatban?» stb.

mely sorok méltók a nagy olasz költőhöz is.

Tegyük ehhez azt a sok érdekes jellemet, emberi vonzó képeket, melyeket egyenlően eszes és kegyeletes hit lelkesít, a gyermekeit sirató anyát, mely kép a bibliából véve, az anyát fölséges hivatása legkínosabb teljesítésében, holt magzatai elsiratásában mutatja föl, kit ő oly valón állít elő és beszéltet, milyennek magát csak «egy anya a népből» mutathatná. Továbbá a fiáért esengő Toldinét, az anyját kevés beszéddel, de oly híven szerető fiút, a hű szolgát, ki halni készülő ura mellett mely fájdalmában könnyez; a lelkiismeret azon hatalmát, mely a bünösben, a hamis esküvőben, tolvajban, gyilkosban dül és működik, a megjavult bünös képét stb. A ki

így ír, így szól: az így is érez; annak valódi vallásos lelke van, a szeretet lelke, a tiszta erkölcs és önzetlenség lelke, az igaz vallásé. A görög költőé nem oly erős és nemes vallásosság, mint emezé, de elég erősen és vonzólag nyilatkozott az is; erősen, ha gúnyol, vonzólag ha értelmesen szól, mindig tisztább s magasabb eszmékre vonatkozva vagy czélozva, mint a milyeket Athén köz népe ismert. Érdekelhette a mi költőnket mind a kettő; a gúny is, mert elég sok bohóság megyen ma is végbe a szent neve alatt, s van «oltári bohóc», az oltárról elődő, ma is elég; sok gyarlóság volt ott, a mi itt is megvan, mint az előbbiekből is sejthettük.

Csak az ismét a nagy görög költő és a szeretett magyar költő munkálkodására nézve a gyötrő kérdés, ha komoly erkölcsiség, mély vallásosság a türelmetlenségig szigorú erkölcsbírálóat vezette a görög költőt, valamint a miénket is; amaz, hogy tudott oly erkölestelen, pizskosan gúnyolódni, hogy tudta magát a bacchansok kicsapongó szokásának úgy átengedni, azok nyelvén és csúfságaival beszélni, s a mi költőnk, hogy tudta azt fordítani? Nem különös-e elsőbben is, hogy a görög költő úgy elfeledkezik magáról és azt teszi, a mi ellen dühöng.

Maga mondja, hogy a nagy költők, nagy jótevői voltak az emberiségnek: haza-alapítók, erkölcs-tanítók, vezérek *Békák* 957. 58. u. o. 979. s köv. (Any) Kimondja, hogy a nagy hivatás ma is megvan, magáról is állítja több parabasisban, hogy e nagy hivatást érzi, teljesíteni akarja nem úgy, mint mások, hogy a költőnek kötelessége a szemérmetlenséget elfeledni. *Békák* 1002—1005. (Any).

«... a költő a rosszat rejtse, takarja
ne pedig mutogassa, tanítsa bizony:
Mi tehát mindég csak jót mondjunk.»

S mégis magának mindent, mi több, ferdítést, nagy és valódi érdemű emberek jelleme elferdítését, csaknem istenkáromlást is megengedett.

Mentsége, hogy Bacchus ünnepe mind ez lehetett, sőt csak is így lehetett; hogy ez itt «fonák oldalról a világ» vagy inkább a «Bacchussal megteljesedve», mámorossá lett képzelődés fölfordult világa. Ez a mentség. De sokkal inkább menti általában a költők lelkének, kedélyének ismerése.

A költő érzéseinek hőmérséke nagyon különböző, szeszélyesen változó. Túlzásokba esik, magas hőfokról alsóra. Erősen szeret és erősen gyűlöl egy ugyanazon dolgot vagy embert is. Így mondá és így érze Petőfi és Horác és Byron s csaknem mindenik, ki műveiben egész belső világát föltárja előttünk. Gyűlölségét vadúl, ocsmányúl fejezni ki: megtette a philosoph költő Schiller is. Testiséget keresni, énekelni, érezni «Epicuri de grege porcus»-szá válni, megtette Horác is, ki oly magasztosan éneklé az ös-római erényt. Magas kothurnusról egyszerre a sárba lépni, megtette az újkor legnagyobb dramatikusa Shakespeare is.

E mellett a költő szenvedélyes lelke a kicsit nagynak erzi, kicsinyli a nagyot; a rejtezőt kutatja, kihozza a nap fényére, közutálatra teszi ki, úgy megalacsonyítja az érdem nélkül fölemelkedőket, a bitorlót s fölemeli a névtelen s megbukott hősöket. Az ő merészsége pótolgatja néha a történelem hiányait. Ő általa lesz a történelem valóban a «világ ítélőszékévé». De szenvedélyében össze is zavarja a szépet és rútát, a valót és a képzeltet, az igazat és annak visszáját. És elhagyják érzékei, nem engedik, hogy megérezze a büzt, a mit a való szennye vagy ábrándjai gerjesztenek, nem arra érzi az undort, a mire más halandók. Megzavarodik -- legalább mi úgy látjuk -- erkölcsi ösztöne is, megtévesztik káprázó szemei, legalább egy időre a jónak, helyesnek és nem helyesnek fölfogásában, kivált pedig a jóról való ítélet alapjaira és az emberi jellemek vonásaira nézve. Mert soknak szellemiségének alkotó elemei: a tehetségek, hajlamok aránytalanok; minden másan a képzelődés uralkodik, s ez némelyeknél azt a sötét nézetet vagy fölfogást, mélabús sejtelmet szüli, melylyel néha ördögöt, máskor angyalt, édent vagy poklot lát és jósol ott, hol mind ennek árnyéka is alig van. És itt van a nagy különbség az igazi és nem igazi, hivatott költő és ellenkező között. A kit ábrándjai, mámoros álmái közben sem hagytak el eszméi és eszessége, az ábrándosan, mámorosan is tud emelkedni, magasból tekint le, nemesb tehetségei nem szunyadhatnak el, az öntudatlanúl is magasztos hangulattal bazájának és az emberiségnek szól; az a jövőben valódi képeket lát s a jelenben jól tanácsol, jóra tanít; bár a logika szabályai vagy más tudomány tételei szerint meg nem ítéltető. Annak művei az emberiség birtoka; élnek, vonzanak,

míg az ember hajlamai ilyenek maradnak. Ilyen költőnek tarthatjuk, sok következetlensége, csapongásai daczára is Aristophanest. Okát láttuk. Azt is érthetjük, miért szerette a magyar fordítója. Mert gyönyörködött annak nagy eszméit előtükröző ábrándos játsziságában, mámoros bohóskodásaiban is. Kedve telt benne, hogy ily költő műveit utánozza, élcein a maga népe élceit próbára tegye, a maga nemzeteét annak beszédéhez, szavaihoz mérje; annak elméjével köszörülje, edzze a magaét: szép formáit, gyönyörűen hangzó sorait, játszi képzelődését, szójátékait, szócsinálmányait, tanulmányúl utánozgassa. Abban a korban élt, mikor ezt komolyan is, tréfásan is cselekedték.

IMRE SÁNDOR.

AUBAIN ABBÉ.

Elbeszélés.

Miként jutottak a következő levelek kezeink közé, fölösleges mondani. Nekünk érdekes, erkölcsös és tanulságos leveleknek látszottak. Változtatás nélkül közöljük azokat, bizonyos tulajdonnevek és némely hely kivételével, melyek Aubain abbé kalandjához nem tartoznak.

I.

P... ASSZONY G... ASSZONYNAK.

Noirmoutiers... 1844 november.

Ígértem, hogy írok neked, kedves Sophiám és szavamat tartom; egyébként nincs jobb dolgom e hosszú estén. Utolsó levelemből megtudhattad, miként vettem egyszerre észre, hogy harmincz éves múltam és hogy tönkre vagyok téve. E szerencsétlenségek elsejére, fájdalom, nincs gyógyszer. A másodikban nagynehezen lelünk megnyugvást, de végre mégis csak megnyugszunk. Hogy ügyeinket rendbehozzuk, legalább két évnek kell elmúlnia e homályos kastélyban, a honnét neked írok. Nagylelkű voltam. Rögtön, mihelyt megtudtam, hogy állnak vagyoni viszonyaink, ajánlottam Henriknek, hogy vidékre menjünk gazdálkodni és azután hét napra már Noirmoutiersben voltunk. Nem mondok neked semmit útazásunkról. Sok év óta most történik először, hogy hosszú időre egyedül vagyok férjemmel. Természetesen mindketten elég rossz hangulatban voltunk; de midőn végleg elhatároztam, hogy helyt állok, minden jól ment. Te ismered

elhatározásaimat s tudod, hogy megtartom azokat. Íme tehát rendben vagyunk. Például Noirmoutiers festői szempontból nem hágy semmi kívánni valót. Erdők, sziklák, a tenger egy negyedmérföldnyire. Négy hatalmas tornyunk van, melyeknek falai tizenöt láb vastagságúak. Egy ablakmélyedésben rendeztem be dolgozószobámat. Szalonom hatvan láb hosszú, állat-emberi alakokkal ellátott kárpitokkal van díszítve, valóban nagyszerű hét gyertyától megvilágítva: ez a vasárnapi kivilágítás. Félelmemben majd meghalok, mikor napnyugta után oda megyek. Mindez rosszul van bútorozva, mint te azt nagyon is elképzelheted. Az ajtók nem záródnak, a padozat nyikorog, a szél sívít, a tenger bög a legpanaszosabb módra a világon. Mégis kezdem megszokni. Rendezkedem, javítgatok, plántálok; a nagy hidegek beállta előtt tűrhető szállást akarnék magamnak csinálni. Biztos lehetsz, hogy a te toronylakásod tavaszra készen lesz. Még mit nem tennék, hogy itt jól érezd magad! Noirmoutiers előnye, hogy nincsenek szomszédaink. Teljes magány. Nincs más látogatóm, hála Istennek, mint lelkészem, Aubain abbé. Ez egy igen kedves fiatal ember, bár görbe s igen sűrű szemöldjei és nagy fekete szemei vannak, mint egy melodramai hősnek. Múlt vasárnap prédikált nekünk, nem rosszul a vidék számára, kenetteljesen. «Vajha a szerencsétlenség a Gondviselés jótéteménye volna, hogy lelkeinket megtisztítsa.» Legyen! Ilyenképen hálával tartozunk azon tisztességes váltóügynöknek is, ki meg akart bennünket tisztítani, magával vivén vagyionunkat. Isten veled, kedves barátóm. Zongorám erős ládákból érkezik. Megyek megtekinteni, hogy mindent rendbehozzak.

P. S. Fölbontom a levelet, hogy megköszönjem küldeményedet. Mindez igen szép, nagyon is szép Noirmoutiers számára. A szürke köpeny tetszik. Fölsimertem izlésedet. Vasárnap fölveszem a misére, talán akad valami utazó ügynök, ki megcsodálja. De kinek nézsz engem regényeiddel? Én komoly nő akarok lenni, az is vagyok. Nincsen igazam? Tanúlni akarok. Párisba való visszatértemkor, három év múltán (harminczhárom éves leszek, szent ég!) egy Philaminte fogok lenni. Valóban nem tudok egyebet, mint tőled könyveket kérni. Mit ajánlsz megtanúlni? a német vagy a latin nyelvet? Nagyon kellemes dolog volna, *Wilhelm Meistert* vagy *Hoffmann meséit* eredetiben olvasni. Noirmoutiers illő hely

phantasztikus elbeszélések olvasására. De hogyan tanuljam meg a német nyelvet Noirmoutiersben? A latin eléggé tetszenék, mert igazságtalannak találom, hogy a férfiak azt csupán magok kedvéért tudják. Kedvem volna, lelkeszem által leczkéket adatni magamnak.

.....

II.

UGYANAZ UGYANANNAK.

Noirmoutiers, 1844 december.

Az idő gyorsabban halad, mint gondolod, mint azt magam is hittem volna. A mi kivált kitartásomat támogatja, az férjem és tanítóm gyöngesége. Valóban a férfiak nálunk jóval gyöngébbek. Ő kimerült, le van verve, mi megbocsáthatatlan. Lehető legkésőbbben kel, lóra ül vagy vadászni megy, vagy látogatásokat tesz a világ legunalmasabb embereinél, a jegyzőknél vagy királyi ügyészeknél, kik innét hat mérföldnyire a városban laknak. Látnod kellene őt, midőn esős idő van! Íme hét napja, hogy a *Mauprat*-t olvasni kezdte és még csak az első kötetnél van. — «Többet ér, ha az ember önmagát dicséri, mintha másokra rosszat mond.» Ez egyike a te közmondásaidnak. Hagyom őt tehát, hogy magamról beszéljek. A falusi levegő végtelen jó hatással van reám. Kitünően érzem magam, és midőm tükörömbé nézek (milyen tükör!), nem is tartom magam harmincz évesnek; és végre sokat sétálok. Tegnap annyira tudtam vinni, hogy Henrik is velem jött a tengerpartra. Mialatt ő csüllökre vadászott, én a tengeri rablók dalát olvastam a *Giaourból*. A homokparton, a hullámos tenger előtt e szép versek még szebbeknek tetszettek. A mi tengerünk nem ér föl ugyan a görögökével, de ennek is meg van a maga költészete, mint minden tengernek. Tudod-e mi lep meg engem leginkább lord Byronban? Hogy ő látja és érti a természetet. Nem azért beszél a tengerről, mert félszeg-úszót vagy osztrigát evett. Ő hajózta, látta a viharokat. Valamennyi leírásai daguerrotípek. A mi költőinknél mindenek előtt fő a rím, azután az egyenes észjárás, ha ugyan ennek a versben helye van. Mialatt sétáltam, olvastam, nézegettem

bámultam, Aubain abbé — nem tudom, beszéltem-e abbém-ről, ki falunk lelkésze — hozzám csatlakozott. Ez egy fiatal pap, ki nekem eléggé tetszik. Van nevelése és «tud beszélni tisztességes emberekkel». Különösen mi nagy fekete szeméit és halvány melancholikus arcát illeti, jól látom, hogy neki érdekes története van s szándékom van, azt elbeszéltetni. Csevegtünk a tengeről, költészetről és mi téged meg fog lepni egy noirmoutiersi lelkészben, hogy minderről helyesen beszél. Azután elvezetett egy régi apátság romjaihoz, egy meredek sziklára és ott egy diszkaput mutatott, mely pompás faragott szörnyekkel volt díszítve. Oh ha pénzem volna, mindezt hogy helyreigazíttatnám! Azután Henrik ellenvetései daczára, ki ebédre akart menni, ajánlottam, hogy a papi lakba menjünk egy érdekes ereklyét megtekinteni, mit a lelkész egy parasztnál talált. Ez igen szép: egy limogesi zománczozott ládácska, mely beillenék pompás ékszerszekerényeknek. De miféle ház, nagy Isten! És mi még szegényeknek tartjuk magunkat! Képzeld magadnak egy rossz kölapokkal padlózott kis földszinti szobát, fehérre meszelve, egy asztallal és négy székkal bútorozva, azután egy szalma-karszékkal, rajta egy nem tudom miféle halászfüvel kitömött tengeri-hajvánkos, mely piros és fehér vászonnal van letakarva. Az asztalon három vagy négy latin vagy görög író foliánsa. Ezek az egyházi atyák íratái és alattok, mintegy földve, észrevettem a *Jocelynt*.*) Elpirúlt. Egyébként igen jól játszta a gazda szerepét, sem büszkén, sem álszéggyennel. Gyanítottam, hogy regényes története van. Most már van rá bizonyítékom. A byzanci ládikában, melyet nekünk megmutatott, egy legalább öt-hat év óta elszáradt virágcsokor volt. Tán valami emlék? Kérdém tőle. — Nem, viszonzá egy kissé zavartan. Nem tudom, miként kerül ide. Azután fogta a virágcsokrot és gyöngéden az asztalba zárta. Világos ez? . . . Szomorúan és bátran tértem vissza a kastelyba, szomorúan, mert annyi szegénységet láttam, bátran, hogy el tudom viselni a magamét, mi az ő számára ázsiai bőség volna. Ha láttad volna meglepetését, midőn Henrik lúsz frankot adott neki egy nő számára, kit jótékonyságunkba ajánlott. Nekem is meg kell őt valamivel ajándékoznom. A szalma-karszék, melyen ültem, igen kemény volt. Azon ru-

*) Lamartinének egy költői elbeszélése.

ganyos vas-fauteilok egyikét akarom neki ajándékozni, melyeket Olaszországból hoztam. Te azokból választani fogsz egyet és el fogod mielőbb küldeni . . .

III.

UGYANAZ UGYANANNAK.

Noirmoutiers . . . 1845 február.

Végre nem unatkozom Noirmoutiersben. Másrészt egy érdekes foglalkozást találtam, mit abbémnak köszönök. Abbém bizonyára mindent tud s többek közt a botanikát is. Visszaemlékeztem Rousseau leveleire, hallván őt latinul megnevezni egy csunya hagymát, melyet jobb hiányában kandallómra helyeztem. — Tehát ön tudja a növénytant? — Nagyon hiányosan, viszonzá ő. Azonban eleget arra, hogy megtanítsam e vidék embereit azon egyszerű dolgokra, melyek nekik hasznosak lehetnek; mindenek fölött pedig annyit, megjegyzem, hogy magányos s etáimnak némi érdeket kölesönöznek. Azonnal átláttam, hogy igen mulatságos volna, kirándulásaimban szép virágokat gyűjteni, azután szárítani és szépen elrendezni «leszorítva az én régi *Plutarch*omban. — Tanítson engem botanikára — mondám neki. Tavaszig akart várni, mert e csunya évszakban nincsenek virágok. De hiszen önnek vannak szárított virágai — viszonzám. Láttam önnél. — Azt hiszem, szóltam már neked arról a gyöngéden megőrzött virágcsokorról. — Ha láttad volna ábrázatát! . . . Szegény szerencsétlen! Csakhamar megbántam gyöngédtelen czélzásomat. Hogy feledtessem vele, siettem hozzátenni, hogy egy szárított növényekből álló gyűjteményre volna szükség. Ezt fűvészkönyvnek nevezik. Azonnal beleegyezett s másnaptól kezdve egy szürke papírköteggben sok csinos virágot hozott magával s mindegyik névvel volt ellátva. A növényteni előadás megkezdődött s azonnal bámulatos haladást tettem. De a miről nem is tudtam, az az, hogy a botanika mily erkölcstelen s az első leczkék mily nehezek, különösen egy abbé által előadva. Te tudni fogod, kedvesem, hogy a növények szintúgy házasodnak, mint mi, csak hogy a legtöbbnek sok férje van. Egy részöket phanerogamoknak nevezik, ha ugyan jól megjegyeztem e barbár

nevet. Ez görögül van s azt jelenti, hogy nyilvánosan nősznek, municipalis rendszer szerint. Végül vannak cryptogamok, rejtve-nőszők. A gomba, mit eszel, titkon megy férjhez. Mindez igen botrányos, de ő nem rosszul vágja ki magát, jobban, mint én, ki azt a dőreséget követtem el, hogy egy vagy két ízben hangosan elnevettem magam a legnehezebb helyeken. De most már komoly lettem és nem intézek több kérdést.

IV.

UGYANAZ UGYANANNAK.

Noirmoutiers . . . 1845 február.

Te mindenáron tudni akarod e gyöngéden megőrzött csokor történetét, de én igazán nem merem tőle megkérdezni. Azután több mint valószínű, hogy nincsen mögötte történet, végre ha volna is, ez tán oly történet fog lenni, melyet nem szívesen mondana el. A mi engem illet, én meg vagyok győződve . . . De félre a hazugsággal. Te jól tudod, hogy nekem előtted nem lehetnek titkaim. Én tudom e történetet s néhány szóval el fogom mondani, mi sem egyszerűbb. — Miként van az, tisztelendő úr, mondtam neki egy napon, hogy azon szellemi tehetséggel, mivel ön bír, és annyi ismerettel meg tudott nyugodni abban, hogy egy kis falu lelkésze legyen? Szomorú mosolylyal válaszolt; könnyebb, úgy mond, szegény falusi népnek lelkésze lenni, mint polgárokénak. Mindenkinek föladatát erejéhez kell mérnie. — Azért kérdem, mert önnek jobb helylyel kellene bírnia. — Egykor mondták nekem, folytatá, hogy az n***i püspök ő méltósága, az ön nagybátyja, kegyes volt szeméit reám vetni, hogy a sainte-mariei plébániát nekem adja: ez a legjobb a diocesisben. Öreg nagynéném, az egyedüli rokonom, ki még él, N***ben lakván, mondták, hogy az igen kívánatos helyzet volna számomra. De itt is jól vagyok és örömmel vettem tudomásul, hogy ő méltósága mást választott. Mi kell nekem? Nem vagyok szerencsés Noirmoutiersben? Ha itt némi csekély jót tehetek, ez az én helyem és nem kell elhagynom. És végre, ha visszaemlékszem a városra . . . Komoly és szórakozott szemekkel szakítá felbe szavait. Azután hirtelen föleszmélve «Nem dolgozunk?» mondtá.

«És növénytani leczkénk?...» Nem gondoltam többé az asztalon szétszórt növényekre és folytatám kérdéseimet. — Mikor lépett ön a rendbe? — Kilencz esztendeje. — Kilencz éve... de nekem úgy tetszik, hogy ön oly korban van, midőn fogadalmat tesznek? Nem tudom, de én mindig úgy képzeltem, hogy nem az ifjúság szavára hallgatott, midőn ön lelkész lett. — Fájdalom! nem — mondá szemérmes arczezal — de ha hivatásom nagyon későn kezdődött is, ha az el is volt halasztva bizonyos okok... egy ok miatt... zavarba jött és nem tudta folytatni. Én több bátorságot vettem magamnak. Fogadjunk, mondám neki, hogy ama virágcsokor, melyet én láttam, némi befolyással volt ez elhatározására. Alig hogy e szemtelen kérdés kiröppent, ajkaimba haraptam, hogy a többi megakadályozzam, de már késő volt. «Igen, igen, asszonyom, igaz; mindent meg fogok önnek mondani, de nem most... egy más alkalommal. Íme, a boldogságos szűz imájára harangoznak.» És elment az első harangszó előtt. Valami szörnyű történetet vártam. Másnap eljött és ő volt, ki a megelőző napon kezdett beszélgetésünket folytatta. Megvallotta, hogy szeretett egy fiatal n***i leányt, de a ki szegény volt s neki mint tanulónak sem volt egyéb jövedelmi forrása, mint szellemi képessége... Azt mondá neki: «Én Párisba utazom, hol reményem van, hivatalt kaphatni; de mialatt én munkába veszték éjt-napot, hogy önhöz méltó legyek, nem fog ön engem elfeledni?» Az ifjú leány tizenhat vagy tizenhét éves volt és nagyon regényes hajlamú. Virágcsokrot adott neki hűsége jeléül. Egy evvel utóbb, épen midőn egy collegiumban tanári széket volt elfoglalandó, megtudta, hogy az n***i jegyzőhöz ment férjhez. E csapás leverte, és lemondott az előadások folytatásáról. Azt mondá, hogy évek alatt nem tudott egyébre gondolni, és visszaemlékezvén az egyszerű kalandra, oly meghatottnak látszott, mintha most történt volna vele. Azután kihúzván zsebéből a csokrot: «Gyermekség volt, megőrizni — mondá — sőt talán helytelen is» — és a tűzbe veté. Midőn a szegény virágok megszűntek pattogni és lángholni, több nyugodtsággal folytatá: «Köszönöm önnek, hogy szíves volt e történetet elmondadni. Önért meg kell válnom egy emléktől, mit nem illenek tovább megőrizni.» — Neki nemes szíve volt s könnyen látható, mennyibe került neki az áldozat. Milyen élet az, Istenem, mi e szegény lelkészek osztályrészeül jut!

A legártatlanabb gondolatokat meg kell magoktól tagadni. Számítani kell szíveikből minden érzelmeiket, melyek mások szerencséjét alkotják . . . egész az emlékekig, melyek az életben becsüsel bírnak. A lelkészek hasonlítanak hozzánk, szegény asszonyokhoz; bűn minden élénk érzélem. Csak szenvedni kell, de mutatni nem szabad. Isten veled, én szemrehányást teszek magamnak kíváncsiságomért, a mi rossz cselekedet, de érted követtem el, ki annak oka vagy.

(Több levelet teszünk félre, melyekben nincs több említés Aubain abbéről.)

V.

UGYANAZ UGYANANNAK.

Noirmoutiers . . . 1845 május.

Régóta akarok írni, kedves Sophiám, de nem tudom mi-féle álszégyen mindig megakadályozott. A mit mondani akarok, az oly különös, oly nevetséges és szomorú, hogy nem tudom, sírni vagy nevetni fogsz-e. Én magam is semmit sem értek abból. További bevezetés nélkül a valóra térek. Többször beszéltem neked leveleimben Aubain abbéről, a noirmoutiersi lelkészről. Sőt elmondtam egy bizonyos kalandot, mely élet-pályájának oka volt. A magány, melyben élek és azon eléggé szomorú gondolatok között, melyeket te ismersz, egy szellemes, nevelt és szeretetre méltó férfiú társasága igen becses volt előttem. Valószínűleg látni engedtem, hogy engem érdekelt s igen rövid idő múlva mint régi barát érezte magát nálunk. Ez, megjegyzem, egészen új élvezet volt számomra, mint beszélgetni egy nagy emberrel, kinél a világ megvetésében érvényesül a szellem kiválósága. Talán még, mert mindent meg kell mondanom és előtted nem titkolhatom jellemem némely hiányait, talán még kaczer naivságom (ez a te kifejezésed), mit gyakran szememre vetettel, gyakorolta magát tudtom nélkül. Szeretek tetszeni azoknak, kik nekem tetszenek, szeretve akarok lenni azok által, kiket szeretek. E bevezetésre látlak: mily nagy szemeket meresztesz s úgy tetszik, mintha halanám, a mikor azt mondod: Júlia! . . . Nyugodjál meg, nem az én koromban kezd az ember bolondokat csinálni. De én folytatom.

Egy neme a bizalmasságnak keletkezett köztünk a nélkül, hogy valaha — sietek megjegyezni — mondott vagy tett volna valamit, a mi ne illenék azon szent hivatáshoz, melylyel föl van ruházva. Ő jól érezte magát nálam. Gyakran csevegtünk ifjuságáról s nem egyszer követtem el azt a hibát, hogy szőnyegre hoztam azt a regényes szenvedélyt, mely őt egy virágcsokorhoz juttatta (most már-már hamuvá válva a kandallóban) és a szomorú ruhát, melyet visel. Nem mulasztottam el megjegyezni, hogy nem gondol többé hűtlenjére. Egyik napon találkozott vele a városban, sőt beszélt is vele. Visszatértekor mindezt elbeszélte s megindulás nélkül mondá el, hogy a nő szerencsés és kedves gyermekei vannak. A véletlen bizonyosságot szolgáltatott neki Henrik türelmetlenségeinek egyikéről. Innét a bizalmasság, mely részben általam és az ő részéről erősítve, kettős érdekléssel bírt. Ő ismerte férjemet, mintha tíz év óta érintkezett volna vele. Másrészt ő épen oly jó tanácsadó volt, mint te, csak hogy részrehajlatlanabb, mert te mindig azt hiszed, hogy az igaztalanságok megfontolvák. Ő nekem mindig igazat adott, de mindig okosságot és politikát ajánlott. Egy szóval, önfeláldozó barátnak mutatta magát. Valami nőiesség van benne, mi engem egészen elbájol. Egyénisége emlékeztet a tiedére. Egy exaltált, magába zárkózott jellem, érzékeny és szilárd, buzgó híve a kötelességnek . . . Egyik mondást a másikra halmozok össze, hogy késleltessem a magyarázatot. Nem beszélhetek szabadon, ez a papír felénk ké tesz. Hogyan szeretnélek itt látni a kandalló oldalánál, kettesként kézi munkával, ugyanazon ablakfüggönyön hímezve. Végre, végre, kedves Sophiám, ki kell mondani a nagy szót. A szegény szerencsétlen szerelmes lett belém. Nevetsz vagy megbotránkozol? Szeretnélek e pillanatban látni. Ő semmit sem mondott, jól értsd meg, de mi ritkán csalódunk és nagy fekete szemei! . . . Ez alkalommal hiszem, hogy nevensz. Bár az arszlánok bírnának ily szemekkel, melyek beszélnek a nélkül, hogy akarnák. Annyi efféle urat láttam, kik beszéltek ugyan, de csak ostobaságot mondtak. Mihelyt megismertem a beteg állapotát, gonosz természetem, bevallom neked, azonnal örvendett. Hódítás az én koromban, egy ilyen ártatlan hódítás! . . . Az aztán valami, ily szenvedélyt gerjeszteni, egy lehetetlen szerelmet! . . . *Fi donc!* E csunya érzélem gyorsan elmúlt! Íme egy tisztességes ember, mondám magamban, ki-

nek meggondolatlanságaim szerencsétlenséget okozhatnának. Ez rettenetes! Véget kell hogy érjen. Gondolkoztam, miként tudnám eltávolítani. Egy napon a homokparton sétálgattunk apály idején. Ő nem mert nekem egy szót sem szólni és én is zavarban voltam. Síri csend volt öt perczig s hogy magatartásomat megóvjam, tengeri csigákat szedegettem . . . Végre azt mondtam neki: «Kedves tisztelendő úr! Föltétlenül szükséges, hogy önnek az itteninél jobb plébániát adjanak. Írni fogok nagybátyámnak, a püspöknek, el is megyek hozzá, ha szükséges.» — Elhagyni Noirmoutierst! — kiáltá kezeit összecsapva — hisz itt oly szerencsés vagyok! Mi kívánni valóm van, mióta ön itt van? Ön elhalmozott kegyeivel és kis lelkészi lakom palotává vált. — «Nem», viszonzám, «nagybátyám nagyon öreg s ha az a szerencsétlenség érne, hogy elveszttem öt, nem tudnám, kihez forduljak, önnek illőbb hivatalt szerezni.» — Fájdalom! asszonyom, nagyon sajnálnám e falut elhagyni . . . A sainte-mariei plébános meghalt . . . de a mi engem megnyugtat, az az, hogy Raton abbé által lesz helyettesítve. Ez egy igen alkalmas pap és én örvendek rajta, mert ha ő méltósága reám gondolt volna . . .

— A sainte-mariei plébános meghalt! — kiáltám. — Ma N***-be megyek, meglátogatni nagybátyámat.

— Oh asszonyom, ne tegyen semmit! Raton abbé nálam sokkal méltóbb és azután elhagyni Noirmoutierst! . . .

— Tisztelendő úr — mondtam erélyes hangon — annak meg kell lennie! E szóra lehajtá fejét és nem mert többé ellentállani. Majdnem futva jöttem a kastélyig. Ő két lépéssel hátrább követett, a szegény ember, oly zavartan, hogy nem merte száját sem kinyitni. Meg volt semmisítve. Én nem vesztettem el egy pillanatot sem. Hét órakor nagybátyámnál voltam. Nagyon is Raton részére találtam hangolva, de ő szeret engem s én ismerem hatalmamat. Végre hosszú viták után elértem, a mit akartam. Raton mellőztetett és Aubain abbé a sainte-mariei plébános. Két nap óta a városban van. A szegény ember megértette, a mit mondtam: hogy annak meg kell lennie. Igen szívesen köszönte meg nekem s nem beszélt egyébről, mint hálájáról. Megmondtam neki, hogy minél előbb hagyja el Noirmoutierst és adja tudtomra, hogy sietett ő méltóságának köszönetet mondani. Elútazván, megküldte nekem csinos byzanczi ládácskáját és engedelmet kért, hogy néhány-

szor írhasson. No kedvesem? Meg vagy elégedve, Coucy? Ez egy lezke. Ezt nem fogom elfeledni, ha visszatérek a világba. De akkor harminczhárom éves leszek és nem kell attól tartanom, hogy szeretni fognak... s oly szerelemmel, mint ő!... Bizonyára ez lehetetlen. — Se baj, mind e döreségből egy csinos szekrényke és egy jó barát az előny. Ha negyven éves leszek és nagyanya, azon fogok intrikálni, hogy Aubain abbénak Párisban legyen plébániája. Meg fogod látni, kedvesem, és ő fogja először bérmálni leányodat.

VI.

AUBAIN ABBÉ BRUNEAU ABBÉNÁK, A THEOLOGIA TANÁRÁNAK, SAINT-A**BAN.

N*** 1845 május.

Kedves tanárom! A sainte-mariei plébános az, a ki önnök ír, nem többé a noirmoutiersi alázatos lelkészhelyettes. Elhagytam a sárfészket és íme városban vagyok, ünnepélyesen beiktatva egy szép plébániába, N***nek legnagyobb utcájában, plébánosa egy nagy, jól épült, szépen föntartott, nagyszerű architecturájú templomnak, mely minden Franciaországról írott albumban le van rajzolva. A legelső alkalommal, midőn misét mondtam egy márvány oltár előtt, minden ragyogott az aranyozástól, kérdem magamban, vajon csakugyan én valék-e ott? Mi sem igazabb. Örömeim egyike azon gondolat, hogy a jövő szünidőben ön meglátogat, hogy lesz az ön számára egy jó szoba, jó ágy, nem is szólva holmi bordeauxiakról, melyeket noirmoutiersi bourdeauximnak nevezek. De ön azt fogja kérdezni, hogy-hogy Noirmoutiersből Sainte-Marieba? Ön engem a templomhajó bejáratánál hagyott s a toronyban talál meg.

Oh Meliboë! deus nobis hæc otia fecit.

Kedves tanárom! a Gondviselés egy előkelő párisi nőt küldött Noirmoutiersbe, kit a szerencsétlenség, minő minket soha sem fog sújtani, arra kényszerített, hogy most évenként tizezer tallérral eljen. Ez egy igen kedves, jó asszony, szerencsétlenségére egy kissé megrontották frivol olvasmányok és a főváros piperkőceinek társasága. Halálosan unatkozván

férjével, kivel csak közepszerűen van megelégedve, engem tisztelt meg bizalmával. Vég nélküli lakomák, folytonos meghívások és azután minden nap új tervek, melyeknél nélkülözhetetlen voltam. «Tisztelendő úr, én a latin nyelvet akarom megtanulni . . . Tisztelendő úr, én a botanikát akarom megtanulni . . .» Horresco referens, még azt is akarta volna, hogy theológiára tanítsam. Szóval e tudományszomj kielégítésére valamennyi saint-a***i tanárainkra szükség lett volna. Szerencsére, szeszélyei nem soká tartottak és ritkán húzódtott a tanfolyam tovább a harmadik leczkénél. Midőn azt mondtam neki, hogy latinul rosa annyit jelent, mint rózsa, «Tisztelendő úr», kiáltá el magát, «hisz ön egy ismeretek-tára! Miért engedte magát eltemetni Noirmoutiersbe?» Hogy mindent elmondjak, kedves tanárom, a jó asszony a gonosz könyvek elolvasása által, minőket ma gyártanak, különös ideákat vett fejébe. Egy napon egy munkát köleszönzött nekem, melyet Párisból kapott s őt egészen elragadta, *Abeilárd*, Rémusat úrtól. Ön bizonyára olvasta ezt és megbámulta a szerző tudós kutatásait, melyek elég szerencsétlenül ferde irányban mozognak. De én csakhamar átugrottam a második kötetre, az *Abeilárd philosophiájára* és miután ezt élénk érdekléssel olvastam, visszatérek az elsőre, a nagy eretnek életére. Mindezt, jól megjegyzendő, a nagyságos asszony volt kegyes fölolvasni. Kedves tanárom, ez megnyitotta szemeimet. Megértettem, hogy veszély van a tudományokba oly nagyon szerelmes szép nők társaságában. Ez ismételné a Heloise szakaszait csupa lelkesedésből. Ez új állapot engem nagyon zavarba hozott, midőn ő váratlanul ezt mondá nekem: «Tisztelendő úr, szükséges, hogy ön legyen a sainte-mariei plébános, a címzetes meghalt. Annak meg kell lennie!» Azonnal kocsira ül, meglátogatni ő méltóságát, és néhány nap múlva sainte-mariei plébános lettem, egy kissé röstelvé ugyan, e címet kedvezésből elnyerni, de egyébiránt örömmel látom, hogy egy fővárosi arszlánnó körmei közül megszabadultam. Arszlánnó, kedves tanárom, ez egy párisi szó, annyit jelent, mint divathölgy.

Ω Ζεῦ γυναικῶν οἶον ὀπάσας γένος*)

*) Idézet, azt hiszem, Aeschylusnak *A hét vezér Théba előtt* című tragédiájából. «Oh Jupiter! az asszonyok . . . milyen nemet

Vissza kellett-e utasítani a szerencsét, hogy daczoljak a veszélylyel? Mily dőreség! Cantorbéry szent Tamás nem fogadta-e el II. Henrik kastélyait? Isten önnel, kedves tanárom, reménylem, hogy néhány hónap múlva philosophálni fogunk, mindegyikünk egy jó karszékben, egy kövér kacsa és jó bordeauxi mellett, more philosophorum. Vale et me ama.

MÉRIMÉE PROSPER után, francziából

HALASY ALADÁR.

adtál nekünk! — Aubain abbé és tanára, Bruneau abbé, jó humanisták. — M. P.

ÁRTATLAN DACZ.*)

Deczember 11. 1865.

A Tudománynak háza vagyon :
Ennek örüljek hát ma nagyon ?
Kell gyalogolni a lelkem agyon
Nyári melegben, téli fagyon.

Hát hisz a malmot befejezték :
De szegény molnárt kirekeszték ;
Kormányos evezzen a gálya *után* —
Igy akará ezt a kapitány.

Nincs ki ne lássa, bár esupa vak,
Hogy kocsis helye kocsin a bak ;
Ha leszorítják, hajtja gyalog :
Csakhogy ez aztán lassu dolog.

Ámde ki vallja ebben a kárt ?
Nékem ez a kis séta nem árt :
Pezsgeti vérem', tart melegen —
Csak a szekéren baj ne legyen !

Nem palotába — veszszén a fény ! —
Nem oda vágytam s gondolok én ;
Vontak erővel, kór-nyavalyást,
S díszre nekem Dejaníra-palást.

*) A múlt év végén a *Magyar Szalon* és utána a napi lapok nagy része, gróf Lónyay Menyhért iratgyűjteményéből Arany Jánosnak egy

Egyszerü kunyhó, ott keleten!
 Rakja rajongó képzeletem;
 Oda sovárog e fáradt tetem:
 Küszködöm, várok, míg tehetem.

Tavaszi fecskék, dal kedvesi!
 Jertek el, Isten köművesi!
 Rakjatok ott egy fecskefalat:
 Megpihen a költő az alatt.

ARANY JÁNOS.

1867-ben kelt levelét tette közzé, melyben őszintén elpanaszolja, mennyire rosszul esett neki, két évvel azelőtt, mikor az akadémia fölépült, hogy abban az előde, Szalay László, számára készült titkári lakást tőle megvonták.

Az esetre mi is élénken emlékezünk. Mikor Szalay halála után 1865 januárban az akadémia részéről Aranyt a titkárság elvállalására fölszólították, ő természetesen azon föltevésben vállalkozott ez állásra, hogy ugyanazon illetményekkel fogja azt elfoglalhatni, melyek előde részére meg voltak állapítva. Ezek közé föl tartozott az akkor épen épülőfélben álló palotában a titkári hivatalos szobák mellett s azokkal egyfolytában készített lakás, a mit Szalay már magáé-
 nak tekintett és ehhez képest egészen a saját igényei szerint osztatott be. Ugyanaz napon azonban, melyen az akadémia Aranyt megválasztotta, az igazgató-tanács azt határozta, hogy a Szalaynak szánt lakást ki kell adni bérbé, a titkárnak pedig vagy egy szerényebb lakást a bérházban, vagy ennek megfelelő szállásbért ajánlani föl. Aranyt ez az eljárás nagyon bántotta; ha szót emelt volna érte, talán lehetett volna is változtatni a dolgon, de ő nem szólt, nem panaszkodott, megmaradt illel úti lakásán, melyhez az új palota háromszor annyira esett, mint az akadémia előbbi szállása a Trattner-Károlyi házban és sértett önérzetét keble mélyére zárva, vigasztalta magát azon remény-
 nyel, hogy úgy sem sokáig viseli ő az akadémia díszes hivatalát, hanem visszavonúl, leköltözik Nagy-Szalontára, leánya szomszédságába, a hol már egy eladó házhelyre alkudozott is és vágyakozó kedvvel rajzolgatta építendő házaeskája tervét.

Ily benyomások között írta a fentebbi költeményt, az akadémia palotájának megnyitása napján (1865 december 11.). Szerény

ábrándjait azonban a végzet kegyetlenül megsemmisítette. Harmad nap (deczember 13-dikán) sürgőnyt kapott, hogy leánya súlyosan beteg; sietett hozzá, még életben találta ugyan, de néhány nap múlva karjai között halt meg s az ő elvesztésével a Szalontára költözés terve is végképen meghiusult.

Később a költemény kéziratához Arany a következő — megint igen jellemző — jegyzetet csatolta:

«Fekete hálátlanság volna, el nem ismernem s nyíltan nem hirdetnem a M. T. Akadémiától, érdemen fölül, nyert jótéteményeket s többféle kitüntetést; más részről buta kajánság, nem örvendenem tudományos előmenetelünk oly ünnepén, minő a nemzet áldozatkészségéből díszesen fölépült házának megnyitása volt. A főntebbi humorkás elmejáték csupán amaz egyéni fájdalmas benyomás szüleménye, hogy a határozottan *titkiri lakásnak* épült lakrészt, az én megválasztásom után idegennek adták bérbe, nekem pusztán lakbér és bérlak közt engedtetvén szegényítő választás. Azonban ez állapot nem tartott kökái: 1867-ben báró Eötvös, akkori elnök, magam szólított föl a tisztii lakás elfoglalására, melynek nagyobb részét, csekély évi bérért, használtam 1870-ig, midőn az igazgató-tanács kegyessége a bért is megszüntette; lemondásom után pedig (1879), az akadémia a lakást holtig ingyen átengedte. A. J.»

Miután a Lónyayhoz írt levél közzététele által ez az egész dolog már úgy is nyilvánosságra jutott, e költeményt Arany hátrahagyott iratai közül a család, kérésemre, átengedte a *Budapesti Szemle* számára. Valóban örülök, hogy közzé tehetem, mert a maga nemében Arany kitünőbb költeményei közé tartozik. Arany néha kedveli az ellentétes hangulatok összeolvasztását, mintegy lélektani úton. Így *Széchenyi emlékezete* című híres költeményében elegiából emelkedik az ódához, így az *Epilogus* címűben humorból indul ki, hogy a legmeghatóbb elegiába olvadjon. E költeményben is, mely a dal felé hajlik, kezdetben gúnyoros, aztán humorban enyhül, majd a bánat és vigasz emeli följebb hangját és lelkét. S a sajátságos népdal-rhythmus művészi alkalmazása mennyire emeli az érzések e rezgéseit. De nem vagyok képes tovább fejtegetni a mű szépségeit. Elöttem áll a költő búskomoly arczával, eszembe jut, hogy mindjárt megírása után fölolvasta előttem költeményét, megkérve, hogy ne szóljak róla senkinek; eszembe jut, hogy azután tíz év múlva kiadatlan költeményei között lapozgatva, már óvatosan megczímezve a fönnebb közölt mentegetőző jegyzés kíséretében olvashattam, nehogy félreértsék, ha halála után ki találnák adni. — Szegény barátom! mennyi nemes büszkeség és szerény türelem, mennyi gyöngédség és aggodalom, mennyi érzés és lemondás volt benned s külső nyugalmad mennyi benső forrongást takart. Pihenj csöndesen, ha nem pihenhetél ott keleten fecskéfész-kedben, pihenj csöndesen itt közel hozzánk sírodban, a mely fölött nemcsak barátaid, hanem az egész nemzet kegyelete virraszt.

Szerk.

A ZÖLD KOKÁRDA.

Ir népköltemény.*)

Jó Paddy te,**) hallottad-e
A hirt, mely most kering?
Lóhernek Irföldön teremni
Tilos, törvény szerint.

Szent Patrick-nap többé nem ünnep,
Színével bújni kell,***)
Kegyetlen törvény sujtja, ki
Zöld kokárdát visel.

Találkozám Napper Tandyvel, †)
És ő kézen foga,
S elmondá, oh Irhon, szegény,
Mint van, hogy áll sora.

Sujtottabb hont már nem mutat
Szemnek sehol a föld;
Nő, férfi itt bitóra jut,
Kokárdája ha zöld.

*) Lásd Darmesteter J. cikkét: *Chansons politiques de l'Irlande*, a *Journal des Débats* 1884-ik évi február 29-iki számában.

***) Patrickból rövidítve; az irek gúnyneve.

***) Az ir nemzeti katolikus párt színe a zöld, míg az angol párté a narancsszín. Szent Patrick, az irek apostola, egy alkalommal prédikálás közben, három levelű lóhert mutatott hallgatóinak, hogy érthetőbbé tegye a szentháromság tanát.

†) Fölkelő vezér a múlt század végén, mely időben keletkezett maga a költemény is.

Oh, Anglia vad, rőt színét,
Ha azt kell hordanunk,
Vérnek legyen intő jele,
Mit ontott Irhonunk.

Akkor szakítsd le a lóhert
Sipkádról s porba dobd ;
Ne félj, még ott is megfogam,
Bár rajta láb tapod.

Fünek : hogyan s hogyan ne nőjön,
Szabályt törvény ha ad,
S levelnek nyárban a színét .
Mutatni nem szabad ;

Akkor cserélem én is el
A színt süvegemen, —
Addig, ha Isten megsegít,
Kokárdám zöld leszen.

Angolból

GÓBI IMRE.

A GAZDASÁGI LIBERALISMUS HAZÁNKBAN.

A legutóbb lefolyt választások alatt és azokat követőleg, közvetlenül az országgyűlés megnyitása után, mit sem hallotunk gyakrabban emlegetni, mint a liberalismust. E szó volt a foglalatja annak a programmnak, melyet a képviselőjelöltek, későbbi képviselők többsége vallott; kétségbe vont liberalismusa védelmére állott ki a mérsékelt ellenzék vezére a jászberényi piacra, és a liberalismus hangoztatása miatt tapsolt az egész ország az alkotmányos korszak első igazságügyminiszterének. Azt kell tehát föltételeznünk, hogy az ország abban az irányban akar haladni, a mely iránynak jelölésére évtizedek óta használja minden nemzet a liberalis szót. Ez a föltevés annál jogosultabb, mivel az ország haladása, a nemzet fejlődésének érdeke tényleg ez irány követését kívánja.

A liberalismus, mint egységes politikai tan, mint eszménye az államélet intézésének a század első tizedeiben keletkezett és fejtetett ki a nagy francia doctinairek és a német theoretikusok által. A népek e jelszó alatt küzdöttek politikai szabadságukért, az államéletre való befolyásukért; ennek rendszereiből vették azon mintákat, a melyek szerint alkotmányos és kormányzati viszonyaikat berendezni kívánták. Az államélet fejlődése a liberalisumnak, mint politikai tannak, helyességét igazolta; ma már nemcsak az alkotmányos mintaország, Anglia, él azon constutionalis viszonyok között, a melyeket a liberalismus mint czélszerűeket hirdetett, hanem Európa államainak nagyobb része.

A liberalisumnak, mint politikai tannak, egyik alapja az egyén szabadsága. Az egyén szabad nemcsak annyiban,

hogy ment a rendiségkorlátaitól, a melyek határozott irányba terelték minden ember életét, de szabad, mert az állam nem kívánja korlátozni erőinek kifejtését. E szabadságnak csak egy korlátja van és ez az összeség jóléte. A gazdasági téren Smith Ádám és követői az egyéni erők kifejtésének teljes szabadságát követelték, úgy érvelve, hogy az egyéni erők szabadságának biztosítása legjobb biztosítéka az összeség jólétének. A gazdasági szabadság, ez értelemben véve, egyik postulatumát képezte a liberalizmusnak és e század közepe körül diadalmaskodott egész Európában. Az iparszabadság, mint egyik főkövetelménye ez irány előharczosainak, mindenütt elismertetett. Elismertetett a pénzforgalom szabadsága, a mennyiben a kamatvételi tilalmak, az úgynevezett uzsoratorvények, eltöröltettek. A földbirtok fölszabadított a vele járó rendi terhektől és ugyanazon jogi elvek alkalmaztattak arra is, mint minden más tárgyra, a mely tulajdonként képezhet.

Merész állítás volna, ha azt modanók, hogy e változás azért következett be, mert azt a liberális elvek követelték. Ez átalakulás megtörtént, mert javára vált úgy az államnak, mint az egyéneknek; a czélszerűség tette a reformot szükségessé. Ezzel elismerjük azt, hogy a czélszerűség egyik legelső kriteriuma az intézményeknek, a melyek az emberekért, az államért léteznek és nem megfordítva, az elvekért. A liberalizmus különben soha sem hirdetett mást, a mint ennek ellenkezőjét az újabb időben elhítenni oly sokan törekednek. Ha a liberalizmus egyes elveket, mint megmásíthatatlanokat, mint megtámadhatatlanokat jelölt ki, tette ezt azon igazolással, hogy azok nélkül az egyének boldogulása, az állam jóléte nem gondolható; tette ezt, mindig bizonyítva állításait. Hogy ezzel nem rendelte alá az embereket, az államokat az elveknek, a mint ezt a liberalizmus támadói állítják, az kétségtelen.

A gazdasági szabadság érvényesülésével egy időbe esik a nagyipar, a tömegtermelő ipar kifejlődése, kapcsolatban a nyomában járó bajokkal. A nagyipar kifejlődése nem csupán az iparszabadságnak volt következménye; ez csak egyike volt azon tényezőknek, melyek kifejlődését lehetségessé tették; a nagyipar ugyan is jóval előbb kezdett fejlődni, mint az iparűzés szabadsága érvényesült s nem pusztán a doctrina köve-

telményei, hanem az élet gyakorlati szüksége törték össze azon korlátokat, melyek a vállalkozás, a kereset szabadságának útjában álltak. A nagyipar nyomában járó bajok főleg két alakban mutatkoztak: a kézműves ipar pusztulásában és egy bizonytalan sorsú munkásosztály keletkezésében. Mindkét baj súlyos, de egészen elütő természetű s így különbözők azon intézkedések is, melyekkel orvoslásukat megkísérik.

Angliában, Franciaországban és Olaszországban nem hallani a kézműves-osztály pusztulásáról panaszokat, pedig mind három államban a nagyipar, a nagy tőkével dolgozó ipar uralkodik. Ennek kettős oka van. Az egyik az, hogy a nevezett országokban a kézművesek osztály-szervezete már hosszú idő előtt tökéletesen fölbomlott, a másik az, hogy az ipar azon átalakulása, melyet a termelési viszonyok megváltozása szükségképen maga után von, teljesen be van fejezve. Tévedés volna azt hinni, hogy a kézműves-ipar azon országokban megsemmisült volna, de a kisiparosok magok sem tekintik magokat másoknak, mint vállalkozóknak, a kiknek sorsa, boldogulása fölött ugyanazon tényezők döntenek, mint más vállalatok fölött. A nagyipar átalakulása be van fejezve annyiban, hogy azon iparágakban, melyekben egyedül a nagyban, a tömegesen való termelés rationalis, tehát lehetséges és szükséges, a kis mesterek, kiknek kézi munkája és technikája nem helyettesítheti a mechanikusan dolgozó gépet, eltűntek. E fölött az ember, kedélyállapotához képest, szomorkodhatik vagy örülhet, de ez mitsem változtathat azon tényen, hogy ez átalakulás szükséges és üdvös volt. A nagyipar elfoglalta azon posztíókat, melyeket a termelésben való fölénye miatt el kellett foglalnia, de mellette létezik egy kisiparos osztály is vagy helyesebben a kisiparosok existentiája nincs megsemmisítve, ellenkezőleg számuk ma bizonyára sokkal nagyobb, mint valaha volt. Senkinek sem jut eszébe azon országokban az iparszabadságot, illetőleg a kereseti szabadságot megtámadni és évtizedek óta nem hallottak oly kívánságot, mely a kereseti szabadságnak a törvényhozás útján való korlátozását követelné. Ez országok a munkásosztály sorának javításával vannak elfoglalva.

Nemetsországban, Ausztriában az ipar ez átalakulása alig pár évtized előtt kezdődött meg, de rohamosan ment

végbe. Először a külföldi nagyipar támadta meg a belföldi kisipart, majd a belföldi nagyipar kifejlődésével a verseny lehetetlenné vált; egész iparágak, mint a kicsinyben üzött szövő-ipar, szinte szemeink előtt pusztultak el. Az átalakulás nyomában járó tagadhatatlan nyomor előkészítette a kedélyeket azon jajszók méltánylására, melyek az existenciájokban fenyegetett kisiparosok köréből hangzottak föl. A mennyiben e panaszokat olyanok hangoztatták, kiknek iparüzését a nagyipar tényleg tehetetlenné tette vagy fenyegette, azokat tökéletesen alaposoknak ismerjük el, de meggyőződésünk, hogy az úgynevezett iparmozgalmat egyik országban sem ilyen természetű panaszok idézték elő. A közlekedési eszközök kifejlesztése és a forgalmi élet átalakulása következtében egy egészen új világ támadt, a melyben mindenkinek meg kell feszítenie erejét, hogy megállhasson az életben, mely akár tetszik ez, akár nem — tényleg a létért való küzdelem.

A fogyasztó előtt, ki addig szükséglete beszerzésénél egy községhez volt kötve, megnyílt nemcsak az ország, de jóformán az egész művelt világ. Az emberek életében a legnagyobb forradalmat a modern közlekedési eszközök idézték elő, mert az a forgalmi élet, a melyet már annyira megszoktunk, hogy nem képzelhetjük el, hogy az csak húsz év előtt is másként volt, csupán ezek alapján fejlődhetett ki. Minden állam egyetlen egy piaczczá és egyetlen egy termelési helylyé vált, holott addig minden község elzárt piacot és termelési helyet képezett. A verseny érvényesítő hatását. A fogyasztó képesség óriást arányban növekedett, de szinte túlszárnyaltatott az emelkedő termelés által, melynek új tényezői támadtak a gépekben, a találmányokban. A piacok kiterjedésének következménye volt a tőke átözönlése a kézműves-iparba, mely szintén nagyban kezdett üzteni, mivel cikkei elárúsításánál nem volt többé egy község vagy egy vidék fogyasztásához kötve. A nagyban üzött műves-ipar nemcsak gépekkel dolgozik, de nagyobb intelligenciával is; alkalmazta a lehető legnagyobb mérvben a munkamegosztást; nagyobb tőkéje nagyobb hitelt is biztosított neki, a mit úgy a nyersanyagok bevásárlásánál, mint termékei elárúsításánál gyümölcsöztetett. A nagyban üzött kézműves-ipar elkezdett a raktár számára tömegesen dolgozni s a raktárak — elismerjük, sok esetben insolid alapon — kereskedelmi szervezetet nyertek.

Megindult a kész áruk versenye a csak megrendelésre dolgozó kis műhelyek ellen és e verseny, különösen a nagyobb városokban, az ipar minden ágában rendkívül érzékenynyé vált. Kifejlődött a kézműves-ipari cikkekben a termeléstől egészen elvált kereskedelem, mely pusztán a tőkén alapult. A raktárak önállósultak. Minden kézműves-iparágban meg vannak az úgynevezett holt-évadok, a midőn a megrendelésre dolgozó kis telepek a megrendelések hiánya miatt szünetelni kénytelenek. A raktárak ez időt használják föl megrendeléseikre, melyeket ez ok miatt olcsóbban végeztethetnek s így a versenyben előnyös helyzetbe jutnak, de a mit szintén el kell ismerni, éppen azon idő alatt adnak munkát az iparosnak, mialatt az különben kénytelen lenne tétlenül vesztelni.

E rövid rajzból is kitetszik, hogy az iparosok megélési viszonyai a forgalmi élet átalakulása következtében nem könnyebbé, de nehezebbé váltak, ez azonban közös sorsa minden foglalkozásnak, mert az egyéni és társadalmi igények emelkedésével, az államiakról nem is szólva, mindenkinek többet és megfeszített erővel kell dolgoznia.

Hazánkban az itt röviden vázolt átalakulás kezdete éppen egy időbe esik az iparszabadság érvényesülésével. Az iparszabadságot az 1859-iki iparrendtartásnak köszönhetjük; ez az abszolút korszak kevés üdvös alkotásainak egyik legfontosabbika. A magyar törvényhozás az 1872-iki ipartörvényben az iparszabadságot változatlanul föntartotta, daczára annak, hogy már akkor is követelték az ipari jog előbbi alapjaihoz való visszatérést. A követelések mindig élénkebbé váltak, ellenállhatatlanul növekedtek, különösen az 1873-ban beállott általános gazdasági krízis hatása alatt. A követelések azon tételen összpontosultak, hogy csak az üzhessen kézműipart, a ki azt rendszeresen tanulta is. A kormány soká ellenállott; ellenállott még az ipartörvény revisiójára vonatkozó javaslatban is, melynek indokolása, ha nem is elég terjedelmesen, de elég erővel kifejté azon okokat, a melyek miatt e kívánságot nem teljesíthetni.

A mi ezután következett, azt jövőre úgy fogják tekinteni, mint a magyar parlamentarismus történetének egyik legszomorúbb fejezetét. A javaslat ellen szervezett izgatás kérvényeivel elárasztotta az országgyűlés képviselőházát, világossá vált, hogy a javaslatot pártolni nagyon népszerűtlen dolog.

Az országgyűlés az általános választások küszöbén állott, az iparosok szövazatai nyomós súlylyal estek a mérlegbe. Ilyen körülmények között ment végbe a javaslatnak átalakítása az összes pártok egyező akaratával. Valamennyi párton hiányzott a meggyőződés nyilvánításának bátorsága. A szélső bal vezére, ki a szakértekezleteken a legtúlzottabb gazdasági liberalizmus hívének vallotta magát, épen oly kevéssé tudta meggyőződése megváltoztatását okadatolni, mint azok, kik a kormányt támogató párt soraiban ültek. Valamennyien ugyanazon nem védhető tétellel indokolták szavazataikat, tudniillik, hogy nem hiszik ugyan, hogy a qualificatiónak haszna legyen, de alkalmat akarnak adni az iparosoknak is, hogy erről meggyőződhesenek.

Ez érvelés, mely meghajlik a helytelen jelszavakkal felrevezetett közönség nyomása alatt, már nem is az opportunizmusé; mert az opportunizmus megtüri a megalkuvást az eszközök tekintetében, de itt legalább formailag fölálloztatott egy nagy gazdasági elv, mely nemcsak magában véve helyes, hanem iparunk fejlődése által is igazoltatott. Fölálloztatott azért, hogy a percz kellemetlenségei kikerültessenek, holott meggyőződésünk szerint az erkölcsi bátorságnak, mely szembe száll a helytelen jelszavakkal, ebben az esetben is üdvös eredménye lett volna. Ha a szabadelvű párt ragaszkodik elvi álláspontjához és e sorompó elé küldi azon nagy és jeles erőket, melyek soraiban a liberalis gazdasági elveket képviselik, a vélemények kifejlendő harcában álláspontjának helyessége oly fényes sikerrel tisztáztatott volna, hogy az nem tévesztette volna el hatását a közvéleményre. Így ugyanezen erők tétlenségre kárhoztattak vagy pedig egy helytelen álláspont védelmében nélkülözni voltak kénytelenek a meggyőződésnek szilárdságot kölcsönző támpontokat.

Elismerjük, hogy az új ipartörvényben az iparszabadság elve csak formailag áldoztatott föl, de ez csak szigorúbbá teheti ítéletünket. A mozgalom, mely az iparszabadság elve ellen irányult, egy időre megszűnt, de nem hiszszük, hogy csalódnánk, ha azt állítjuk, hogy csak rövid idő kérdese, és azok, a kik a mozgalomnak erőt kölcsönöztek, tudatára fognak annak jönni, hogy az általok képviselt érdekek nem nyerték meg azt a védelmet, a melyet elérni reméltek. Az lesz-e ennek következménye, a mint állították, hogy az iparosok is

belátják, hogy bajaiknak kútforrása nem az iparszabadságban rejlik? Mi az ellenkező eredménytől tartunk. A mozgalom újból életre fog kelni és nem fog megelégedni formai engedményekkel, hanem az iparszabadságnak tényleges fölállózását, a forgalmi életnek valóságos korlátozását fogja követelni. S hol lesz akkor az erő, mely e mozgalommal szembe mer szállni, mikor a törvényhozás már elismerte e mozgalom jogosultságát a formai concessiókkal? Ha a törvényhozás rálépett az engedmények útjára, akkor félúton nem állhat meg, a logikai kényszerűség követeli az egyszer elfogadott elveknek kifejtését a végső következetességig.

A helyzetet reménytelennek kellene tekintenünk, ha nem bíznánk abban, hogy a köd, mely az emberek, a nagy közönség szemeit elfödte, el fog oszlani, mihelyt kitűnnek a helytelen iránynak tett concessiók eredményei. És ez az idő nincs messze, mert a káros eredmények váratlanul gyorsan mutatkoztak és épen azok körében, kik azt legkevésbé várták.

Az ipartörvény revisiójára befolyással volt az az irány is, melynek sok módosítás után jelenleg a «kis emberek» védelme a jelszava. A socialisticus olajcsepphez hasonlóan ez a jelszó sem a magyar földön termett, de a társadalmilag leg-exclusivabb körök hangoztatják úgy nálunk, mint Ausztriában, ugyanazon körök, melyek származási tábla nélkül senkit sem fogadnak be, pedig ha e jelszónak származását keresnék, az aligha nem oly szülőkhöz vezetne, a kiket nem szívesen fogadnának el ősök gyanánt. A «gyöngék védelme», a mi Angliában és Franciaországban a munkásosztály védelmét jelenti, szemben a tőkét képviselő gyárosokkal, Németországban, de még inkább Ausztriában a «kis emberek» védelmévé fajult. A «kis ember» sajátságos lény, a melynek eredeti neve «der kleine Mann», és mivel e fogalom a magyar publicistikában egészen új keletű, meg is kell magyaráznunk, hogy mi az.

A «kis ember» nem munkás, mert nem a két keze és a feje az existenciájának az alapja. A «kis ember» nem is vállalkozó, ha ez alatt jelentékeny tőkével és értelmiséggel dolgozó iparosokat és kereskedőket értünk. A «kis ember» közbenső helyet foglal el a munkások és a nagyobb iparosok között; kis tőkével s még kevesebb intelligenciával dolgozik. A városi kis polgárság a «kis emberek»-ből áll; ez a kis polgárság ellensége minden haladásnak, látköre szűk, a.

közcélökért való áldozatkészség teljesen hiányzik belőle. Az osztrák városi elem, különösen a vidéken, jó részt ezekből áll és ezért a «kis emberek» védelmének jelszava ott könnyen tett szert népszerűsége. Ha tovább analysáljuk e fogalmat, akkor kitűnik, hogy a «kis embereket» képező társadalmi osztály tulajdonképpen két osztály; az egyik a kisiparosokat, a másik a kiskereskedőket foglalja magába s mindegyikkel szemben áll a maga ellensége, a mely ellen a védelmet igényli; az egyikkel a nagyiparosok, a másikkal a nagykereskedők.

Eddig csak a kisiparosok hangoztatták közös érdekeiket és követelték a védelmet, de fölbátorítva azon eredményeken, a melyeket társaik congressusai elértek, a kiskereskedők is tartottak már néhány gyűlést, melyben a nagykereskedők, a fogyasztási szövetkezetek korlátozását, a postadíjak fölemelését és sok más esztelen követelést emeltek, minden egyes követelést a kis emberek védelmének szükségével indokolva. Ha a «kis embereket» közvetítőknek nevezzük és a kiskereskedői osztályt ez a név illeti meg, akkor rögtön eloszlik az a népszerűség, melybe a «kis emberek» ügye jelenleg burkolva van, mert ugyanazon táborból, mely jelenleg védelmökre áll ki a síkra, hangzottak eddig minden alkalommal a legsúlyosabb, de csak részben igazolt vádak a közvetítők ellen.

A mi új ipartörvényünk is a «kis embereket» akarta védeni és mi lett az eredmény? Az első jajkiáltás az éjszakmagyarországi, árva-, turóc-, zólyommegyei tót gyolcsosok köréből hangzott, a kik bizonyára megérdemlik a «kis emberek» nevet. Az ipartörvény 50. §-át, mely a helybeli iparosok és kereskedők védelme céljából eltiltja az idegen iparosoknak és kereskedőknek a heti piacokon való árulást, kiterjesztették a tót gyolcsos házalókra is, kik évtizedek óta gyakorolták kiváltságokkal biztosított jogukat. Az ipartörvény e tilalmának érvényesítése érdekekben állott a helybeli kereskedőknek, a kis embereknek és érdekek érvényesítése céljából még «kisebber emberek» existenciáját tették lehetetlenné. A kormány közbelépése szerencsére elhárította, legalább ideiglenesen a bajt, mert a «kis emberek» védelme jelszó érvényesítésének különben az lett volna az első közvetlen eredménye, hogy számtalan család fönnállása lehetetlenné tétetik. A «kis emberek» védelme jelszó veszedelmességét, káros voltát ez az egy eset is eléggé tanúsítja. Az az irány, mely e jelszót kitűzte,

alkotó elemeire bontja föl az egységes összműködésre hivatott társadalmat, és midőn annak egyes rétegeit, ma az egyiket, holnap a másikat támogatva, harcza viszi egymás ellen, megrontja az egésznek erejét.

A tót gyolcsosok fölajdulását különben követte a kisiparosok panasza, a kik, a midőn állítólag saját érdekekben eltiltattak a vásározástól, keresetök föltételeit veszítették el. Ebben az esetben már önmagok ellen védte meg a «kis embereket» a törvényhozásban diadalmaskodó irány. Ugyanazon iparosok, a kik egy évtizeden át követelték a vásározás korlátozását, most jogosan panaszkodnak, hogy a törvényhozás megsemmisítette iparukat, a midőn a tilalom kényszerével rendezte azon viszonyokat, melyek a forgalmi szabadság mellett fejlődve, ha nem is közelítik meg az eszményies állapotokat, de mégis megfelelnek az élet igényeinek. E kisszerűnek látszó esetek, melyek azonban mint az új irány tényleges eredményei a legnagyobb figyelmet érdemlik, újból igazolják, hogy a forgalmi élet szabadságát is csak akkor hajlandók az emberek megbecsülni, a mikor azt elvesztették.

Így vagyunk a qualificatio elvével is. Ez az elv csak egy iparág, az építő-ipar tekintetében vitetett tényleg is keresztül és az eredmény oly messzemenő korlátozás lett, a milyenről sem a czéhrendszer virágkorában, sem az ipar bureaukraticus szabályozása korában nem álmodoztak. Az építőmester ipara, mely 1884 október 1-jeig egyszerű bejelentésre üzhető ipar volt, csak úgy, mint a többi, ma a leghozzáférhetlenebb foglalkozás Magyarországon. Még az építész-mérnöki oklevél sem ad jogot az építőmester iparának üzésére, ezenfölül még több évi gyakorlatot is ki kell mutatni. A szabályok oly szigorúak, a vizsgák oly sokfélék, hogy hazánkban e szabályok mellett egyetlen egy kőművesből sem lesz, nem építőmester, hanem kőművesmester sem. A vállalkozókat ezzel a legkevésbbé sem sújtották, de megakasztották a «kis emberek» pályáját.

E körülményekből merítjük mi a reményt, hogy ha új harc provokáltatik, a liberális gazdasági elvek végre is diadalmasan fognak kikerülni a küzdelemből, mert erős fegyvereket adhat kezünkbe az ellentétes irány múló diadala, már e rövid idő alatt is nyilvánuló minden tekintetben kedvezőtlen eredményei.

Részben változott jelszavakkal és más eszközökkel, de

alapjában ugyanazon helytelen irány érvényesül az úgynevezett agrár-mozgalomban. A mennyiben e mozgalomnak a mezőgazdasági érdekek érvényesítése, a mezőgazdaság ügyének ápolása a célja, a mozgalom jogosultságát, sőt szükségét is mindenki készséggel elismeri. Megengedjük, hogy a saját érdekeik iránt közönyös elemeknek lethargiájukból való föl-rázása izgatást is igényel, mert tudjuk, hogy különösen hazánkban, de egyebütt is, izgatás nélkül nem megy a dolog, de azt véljük, hogy az illetők rossz szolgálatot tesznek azon ügynek, a melynek érdekeit ápolni kívánják, a midőn a külföldi munkásgyűlések szónokaitól és a socialista íróktól tanult jelszavakkal e mozgalmat ellentétbe állítják nemcsak az egyéni szabadsággal, a tulajdon szabadságával, hanem egyáltalában a társadalmi rend alapjául szolgáló jogintézményekkel.

A «mozgó tőke» zsarnoksága elleni panaszok nem újak és nálunk nem is igen hódítanak, ha a közönség elfásult ínyére való tekintettel nem fűszereznék azt némi pikáns lével, mely meg csiklandozza az ínyeket. Ez ízlés dolga, valamint ízlés dolga az is, hogy olykor azok harsogtatják legmélyebb hangon a mozgó tőke zsarnoksága elleni vádakot, kik egy tuczat iparvállalat és pénzügyintézet igazgatótanácsában ülve, buzgón gyakorolhatják magokat nemcsak a szelvények levagdálásában, hanem a mi ezen oly sokszor megénekelt műveletnél még könnyebb munka, még kevésbbé igényli a homlok verejtékét: a jelenléti jegyek összehesimogolásában. A helyzeti komikumnak nem épen utolsó rangú példánya ez és a vígjáték-írók biztos hatást remélve, használhatnák föl.

A mozgó tőke zsarnoksága ellen panaszkodók elfelejtik azt, hogy azon népgyűlésekben, a melyekben e panaszokat először hangoztatták és azon gondolkozók tanában, a kik ezeket először hirdették, nem a mozgó tőke áll első sorban. Ez csak derivatio; a támadás éle sajátlag nem a mozgó tőke ellen irányul, hanem a tulajdon ellen, még pedig első sorban a földtulajdon ellen, mely a «legzsarnokibb» tulajdon, sokkal zsarnokibb, mint a tőke, mert míg ez utóbbi szaporítható és a szaporodás következtében részesei lehetnek olyanok is, kik előbb azzal nem bírtak, az előbbi korlátolt és nem szaporítható. A tőke csak egy fajta a tulajdonnak, épen úgy, mint a földtulajdon s a socialista gondolkozók nem a tőkét, hanem a tulajdont akarják eltörölni. Elfelejtik azt, hogy nemcsak ipari

munkásosztály létezik, hanem mezőgazdasági is, melynek ép úgy meg vannak a socialisticus hajlamai, mint az ipari munkásosztálynak. A «földosztás» fogalma nálunk sem ismeretlen, sőt gyakorlati megvalósítására sem hiányzottak a törekvések.

Hogy a mezőgazdaság és a «mozgó tőke» között általánosságban ellentét léteznék, azt hirdetik ugyan, de ezzel hiteltre nem igen találunk. Egész közgazdaságunknak az a baja, hogy kevés a rendelkezésünkre álló tőke, mely vállalatokba fektethető volna és a mikor az ipar teremtésében látják a közgazdasági bajok legnagyobb orvosságát, akkor a mezőgazdaság és a mozgó tőke közötti állítólagos ellentét hiteltre nem találhat. A búzaárak jelenlegi alacsony állása mellett különösen szembeszökő ez állítólagos ellentét alaptalansága, a midőn mindenki kétségtelennek tekintheti, hogy ha malomiparunk nem volna, akkor az árak még sokkal alacsonyabb színvonalra süllyednének. A nagy malomipar pedig a mozgó tőke alakulása. Hasonlót mondhatni a «mozgó tőke» egy másik alkotásáról, a szesziparról, mely egyrészt állattenyésztésünknek válik hasznára, másrészt intensivebb földművelést tesz lehetségessé. A mikor mezőgazdaságunk minden ága halaszt-hatatlanul igényli az eddiginél nagyobb mérvű befektetéseket, a melyek a «mozgó tőke» nélkül nem lehetségesek, akkor rossz politika mesterséges ellentéteket teremteni, úgy állítani oda a «mozgó tőkét», mint a mely kizsákmányolja a mezőgazdaságot vagy a mezőgazdaságot űző társadalmi osztályokat.

A mozgó tőke elleni vedekezés volt a célja az úgynevezett agrár-mozgalomnak, mely rövid tartama daczára is már két stadiumon ment keresztül. Az első stadiumban, melynek kiinduló pontja a székesfehérvári gazdaggyűlés, a mezőgazdasági érdekek hatékonyabb ápolását tűzte ki főadatúl. Törekvései helyesek, szükségesek voltak; nem szabad azonban elhallgatnunk, hogy nem egyszer túlméntek e törekvések érvényesítésében azon a határon, melyet épen az érkedazonosság miatt meg kell minden számba vételre igényt tartó közgazdának tartania. Ha az eredményeket keressük, akkor sajnosan tapasztaljuk, hogy mindig több a szó, mint a tett s a társadalmi tevékenység inkább gyűlésekből és beszédekből, mint alkotásokból áll; ha igazságosak akarunk azonban lenni, akkor el kell ismernünk, hogy az állami hatalom nagyobb tevékenysége reszben e mozgalomnak köszönhető.

Az agrár-mozgalom második stadiumát kiforratlan törekvések, meggondolatlan jelszavak jellemzik. A mozgalom e stadiuma úgy állítja oda a liberális korszak által alkotott közgazdasági és társadalmi intézményeket, mint a melyek ellenkeznek a mezőgazdasággal és a mezőgazdaságon alapuló magyar nemzeti érdekekkel. A *socialis birtokreform* című cikkben e hasábon ismertettük e törekvések egy részét, kimutatva egyrészt azt, hogy azok a bajok, melyeket orvosolni akarnak, csak képzeletiek, másrészt pedig, hogy az orvosság rosszabb a bajnál. E törekvések, melyek akkor a legélénkebb vitákat idézték elő, azóta szinte teljesen megszűntek, dacára annak, hogy azóta a mezőgazdaság helyzete semmiképen sem javult; ha tehát az agrár-mozgalom által javaslatba hozott rendszabályok képeztek volna a panaceát, akkor megfoghatatlan, hogy a közvélemény napirendre tért volna fölöttök, a mint tényleg napirendre tért. Ezt talán ítéletnek is szabad tekintenünk.

Abban az időben, midőn legjobban hangoztatták, az egyéni szabadság korlátozásának szükségét, állítólag az egyén érdekében, hangoztak a legélénkebb panaszok a mozgó tőke zsarnoksága ellen is, a min szintén az egyén rendelkezési szabadságának korlátozásával akartak segíteni. Ekkor fogadta el az országgyűlés képviselőháza azon határozati javaslatot, melyben «fölválik az igazságügyminiszter úr, hogy a szenvedő váltóképeség korlátozása és a csekélyebb összegű váltók váltójogi hatályának bizonyos korlátok közt leendő megszüntetése tárgyában tanulmányokat tegyen s e tanulmányok eredményéhez képest a váltótörvény megfelelő szakaszainak módosítása iránt minél előbb törvényjavaslatot terjeszzen elő». Az igazságügyminiszter eddig még nem terjesztette az országgyűlés elé tanulmányai eredményét, időközben azonban dr. Nagy Ferencz, a nagyváradi jogakadémia jeles tanára, kit nem vádolhatni azzal, hogy vakon hódolna a liberális elmélet elveinek, alapos tanulmányban kimutatta, hogy a váltóképeség korlátozása nem alkalmas eszköz arra, a mire fölhasználni akarták, az uzsora elnyomására és végrehajtva, nem szünteti meg az uzsorát, de kárára válnék azoknak, a kiknek állítólagos előnyére e jogkorlátozást be akarják hozni. Ki ne ismerné el, hogy a hitellel való visszaélések, a mennyire az állam és a társadalom ereje terjed, üldözendők, hanem abból, hogy a hitellel visszaélések történnek, nem lehet azon követ-

kezményre jutni, hogy az egyén fosztassék meg azon jogi formák használatától, melyeket a forgalom alkotott.

Ez az irány, mely minden társadalmi és gazdasági bajon a korlátozás által akar segíteni; egyetemesen nyilvánul a gazdasági élet minden terén, jelszavai különbözők földadatai természete szerint, de törekvésének kiinduló pontja mindig azonos. A liberális közgazdasági iskola nem látja be, hogy a bajokon a korlátozás által kell segíteni. Ezért helyén valónak találta gróf Apponyi Albert azon figyelmeztetést, hogy ha a liberalismus nem karolja föl a társadalom új szükségleteit, akkor le kell mondania eddigi irányadó szerepéről. E figyelmeztetés mellőzi azon történeti tény, hogy a liberális közgazdák soha sem zárkoztak el a bajok elől. Az önszegélyes intézmények hatásukban sokkal kielégítőbbeknek bizonyultak, mint a korlátozások; ez intézmények pedig a liberális közgazdasági irány alkotásai. Hogy eszményies állapotokat nem voltak képesek teremteni, ezt készséggel beismerjük, de hogy uralmuk alatt az általános jólét minden tekintetben emelkedett, azt határozottan valljuk. A liberalismus már akkor is ment volna a meddőség vádjától; ha csak alapelveinek érvényesítésére szorítkozott volna, mert ez elvek érvényesítése magában is megtermékenyíté a népeletet, új életre kelté annak lekötött erőit, de a liberalismus tudott intézményeket is alkotni. A népelet fejlődésével szaporodtak az állam teendői is, de a liberalismus soha sem tagadta meg az államtól azon eszközöket, melyek e földatok teljesítésére szükségesek voltak és nem akarja az államot a híres éjjeli őr szerepére szorítani.

Az önszegélyes intézményekre utaltunk, mint a liberalismus alkotásaira, de kiemelhetjük azt is, hogy a hol az önszegély nem bizonyult tényleg kielégítőnek, ott, a mennyiben szükségesek voltak, a liberalismus nem vonakodott megadni az államnak a kényszer eszközeit sem. Fölemlithetjük ebben a tekintetben a gyári törvényhozást, mely a legmintaszerűbben van kifejlesztve Svájcban és Angliában, de utalhatunk a munkásbiztosítás megvalósítására is. A biztosítás alapelvét, a biztosítási kényszert nem tagadja a liberális írók egyike sem s a liberális pártok nem ez elv miatt, hanem a keresztyélvitel módjai miatt folytattak heves küzdelmet Bismarck herczeggel, és a rövid tapasztalat igazolta, hogy ellenállásuk nemcsak jogosult, de szükséges is volt, mert sikerült oly formákat teremteni, me-

lyek az állam hatáskörét nagyrészt a fölügyeletre és a legfőbb vezetésre szorítják, a biztosítást pedig az érdekeltek szövetkezeteire bízzák.

Érheti-e vád a liberalizmust azért, hogy azt vallja és hirdeti, hogy az egyén jóléte első sorban saját tevékenységén sarkall és küzd azon tanok ellen, melyek megzsibbasztják az egyén erejét, azt hitetve el, hogy az államtól kell várnia boldogulását és hogy haladása tényezői külső körülményekben fekszenek? Ez utóbbi elmélet jobban tetszhetik a tömegnek, mert szükségtelessé teszi az egyéni felelősség érzetét, de ez elmélet emlőjén még egy nemzet sem lett nagygyá, ez elmélet mellett még senki sem biztosította existenciáját. Ez az elmélet, mely minden bajon az erők korlátozása által akar segíteni, a helyett, hogy azon módokat keresné, melyekkel a nem elég hatékonyan működő erők erőteljesebb működésbe hozhatók, veszedelmes, mert előkészíti a socializmust. Az út, a melyen haladna, ugyanaz; a különbség csak az, hogy a socializmus nem áll meg a félúton és hogy könnyebben haladhasson célja felé, nemcsak az olyan előítéleteket dobja el, mint az egyéni rendelkezési szabadság, hanem az olyan ósdi előítéleteket is, mint a társadalmi osztályok különbsége, a magán földtulajdon, a házasság és család, ezeket is mind a históriai kategóriák közé sorolja. Mindkét elméletnek ugyanaz a célja: a tömegek tetszésének, a népszerűségnek megnyerése. És a kevesebb terhet vivő versenylő ugyanazon körülmények között mindig hamarább éri el a célját.

HELTAI FERENCZ.

TAINE LEGÚJABB KÖTETE.*)

A JAKOBINUS KORMÁNYZATRÓL.

I.

Taine művéből *Les origines de la France contemporaine*, melynek első két része már magyarul is olvasható, pár hete jelent meg a legújabb, az egész munkának negyedik kötete, *A jakobinus kormányzatról*.

Ezzel az író a forradalmi fölfordulás rajzában eljutott tárgya szívébe; a jakobinismust, mely kezdetben parasztzendülésekben, boltok kifosztogatásában, a törvényes hatalom megbénításában nyilatkozott, Taine e kötetében uralma tetőpontján tünteti elénk. Hogyan keríti a jakobinismus a Gironde bukása után Franciaországot ellenállhatatlanul hatalmába, hová fejlődött e hatalom, mivé lett vezetése alatt az állam, a társadalom? e kérdésekre felel az új kötet.

A felelet, az eddigi fejezetek ismerői előtt, nem lehet kétséges. A mit Taine leír, az a kormányzati rendszerré vált haramiaság, egy új, elvekből is kiinduló mongol pusztítás szigorú pszichológiája.

Taine a tudomány éles késével boncsolja a forradalom tényét; s midőn e műtétében nyomról-nyomra halad, kettős munkát végez: foszlányokra metszi azt az aranyos leplet is, melyet a hamar támadt mythus a forradalom szörnyűségeire borított. Taine, a tudós, egyszersmind mythusromboló.

*) *Les Origines de la France contemporaine. La Révolution.* Tome III. *Le gouvernement révolutionnaire.* Paris, Hachette. 1885.

A forradalmi ideált a régi egyiptomiak krokodilus-kultúrához hasonlítja. Hatalmas templomok emelkedtek a Nílus mentén s a szentek szentében arannyal hímzett függöny mögött, bíbor szőnyegen ott terjengett valami utálatos s veszelyes szörnyeteg. Taine oda lép az új templomba, felrántja a függönyt és biztosan, mint a kétszerkettő, demonstrálja, hogy a krokodilus krokodilus és semmi egyéb. S a templom, az aranyos függöny, a bíbor szőnyeg? Csalás és csalódás, romlott agy káprázata vagy állati szenvedély czégére.

A francia többféle igazságot különböztet meg; keresi a *verité vraie*; egy új fajtát is említhetjük: a *verité crust*. Taine oly közel foglal álláspontot tárgyához, hogy csak is az utóbbit észlelheti: eszmék elfajulását, véres képzetek romboló hatását, szenvedélyek örületességeit. A forradalom így vadállattá elfajzott tömeg orgiája lesz, mely mögött valami mélyebb, a jogtalanságot, a pillanat szörnyűségeit, ördögi összevisszáját föloldó, kiegyenlítő történeti eszme nem is létezhetik.

Így könyve tartalmát rövidre vonhatjuk össze; jelen kötetének tanúsága az, hogy a forradalom egy népet magában foglaló Bedlam örült vérengzése. S 646 lapon e tétel megdöbbenőn éles, logikai fölosztások és alfölosztások által megvilágosított részletézését kapjuk. Mire a könyv végére jutunk, szemünk megtelik vérrel, lélekzetünk nehezül s éjjel egy új fajta Mascarilleről álmodunk, ki folyton fülünkbe kiáltja: *au meurte, au meurte!*

S hogyan jut az író ilyen eredményre? A pártatlan tudós olyan leíráshoz, mely első pillanatra egy régi módú ultraroyalistát kielégíthetne? Olyan leíráshoz, mely minden ízében valóságon alapúl, s melyről mégis kételkedve kérdezzük, hát ez-e a teljes igazság?

A felelet nem olyan egyszerű; talán rájutunk, ha részletezzük Taine modorát, a melyben előttünk fekvő kötetet megírta.

Mindjárt az anyag, melyet művében fölhasznál, a forrás, melyből anyagát meríti, elüt a legtöbb történetíróétól. Mások az úgynevezett politikai nagy tényeket állítják első sorba, jobbára az események külső folyását követik, bizonyos kimagasló pontokat keresnek, melyeken a multhoz fűzhetik a fejlődő jövőt. A drámának, melyet elménk elé hoznak, bizonyos közkeletű tényekben már adva találják csattanóit, egyes

szakaszait. Ezeken belül, hol egyes föltűnő egyéneket léptetnek a sorompóba s mintegy újjal mutatnak azon változásokra, melyeket ez oda csöppent egyéniség a történet fölszínén létre hozott, hol népjeleneteket rögtönöznek, melyek a kor színét, a pillanat mozgalmát tükröztetik. Ez a legnépszerűbb történetírás, melyben politikai fejtegetés képzelmet foglalkoztató leírással kényelmesen váltakozik. Ismét mások már megsűrtebb politikai irányokkal, a kor mozgalmaival impregnált anyagot dolgoznak föl. A történetet az utczáról, a hangos életből a cabinetbe viszik. Ezek a múltat nem színezik, nem a nagy tényeket rajzolják első sorban, hanem azok szálai szövét. A történetet — ha szabad mondanunk — pillanatnyi helyzetek sorára bontják föl, melyek a kor általános viszonyai medrében, az uralkodó eszmek árjában az egyeni hatalmaknak, politikai érdekeknek, állami vonatkozásoknak perczenkint változó összetalálkozásából és ellentétességeiből erednek.

Taine azonban könyvében a legkisebb részletek embere. Hivatalnokok jelentései, municipiumok jegyzőkönyvei, magánosok följegyzései, tanúk vallomása, börtönörök kimutatásai, a statisztika részletes adatai előtte érdekesebbek, mint például a Constituante ülései, mint Mirabeau szónoklatai, mint Mirabeau egész egyénisége, mint a forradalmi «nagy» napok. Garázda sans-culotte-ok kicsapongásai jobban érdeklik, mint a diplomaták összes jegyzékváltásai s a forradalmi seregek győzelmei. A részlet részleteit keresi s első pillanatra azt hihetnők, hogy kezével akarja a folyót kimeríteni.

Egyet azonnal észreveszünk. Már anyagának természete arra készíti, hogy nem a történeti színpad «komponált» jeleit fogja élénk állítani, mint inkább ezer szétszort vonásiban azt a hatást, melyet a nemzetre gyakorolnak, s azt a színpalak mögötti állapotot, mely azokat megelőzte. Rendesen a szereplők sem mutatkoznak nála teljes profilban; Mirabeaunak alighogy homlokát látjuk s alakja a Constituante történetében árnyékot sem vet. Események és emberek elemeikre bomolva jelennek meg a könyvben. Így megbomlik, vagy legalább nagyon alárendelt értékű lesz az eseményekben az idők rendje is.

A kérdés most az: e sok részlettel minő eszmét kapcsol egybe az író? Kötetének majd minden lapján két-három

gyilkosságról, gonosz tettről értesít s kétszer annyi más részletet fölsorol; hogyan adja meg ezek egységét? Hogyan hoz az egészbe kapcsolatot?

Taine a sok részletet — hogy úgy mondjuk — műtétnek veti alá. Mindmegannyinak symptomatikus jelentőségét vizsgálja; symptomáivá teszi azon különböző állapotoknak, melyeket Franciaország a forradalom alatt átélt. Ezeket egybekapcsolni, schematizálni, osztályozni, egyik osztályukat a másikából levezetni; a részleteket mintegy rendszerbe foglalni: ez lesz azután az írónak második főadata, illetőleg kezdettől ez lebeg előtte, mint terv, mint alaprajz: ez művének eredeti csontváza, melyhez a húst, az életet a részletek adják. A történetből így egy csapásra alkalmazott psychologia lesz. Ez Taine jelen kötetének is eredetisége s kiváló érdekessége. A forradalom véres chaosa egyszerre csak a legszigorúbb rendszerességet mutatja, minőt csak egy szörnyű hatalmú demon logikája teremthet meg. Hogy a remuralom örülség volt, azt tudjuk; de hogy ez örülségben annyi a rendszer: azt először Taine mutatta meg. Nincs az a philosophus, a kinek tételei szigorúbban következnenének egymásból, mint Taine könyvében a részletek sora. S oly éles logikával, oly kérlehetetlenséggel hajszolja a tények kapcsolatát, hogy nem csodálnók, ha kimutatná, hogy Párisban ennyi meg ennyi ezernek kellett a nyaktiló alatt elvérzenie, sem többnek, sem kevesebbnek.

Íme Taine történetírói modorának két jellemző vonása: az egyik a sok apró részlet, a másik ezek általánosítása, egybefoglalása psychologiai igazságok, reflexiók és megfigyelések egészébe. Ehhez járul még a harmadik logikai műtét: e psychologiai megfigyeléseknek egy belőlök kivont alapeszmére való visszavezetése. Az író apró, jellemző tényekből indul ki, psychologiai törvényekhez jut és itt meg is áll.

Nézzük az eredményeket. Már többen megjegyezték, hogy a sok részlet, egyike a másikának útjában van. A későbbinél megfeledkezünk az előbbiről s határozott, világosan körvonalozott kép helyett elménkben bizonyos homályos, nyugtalan benyomás marad hátra. Vissza kell fordítanunk a lapot, néznünk a magyarázó fölírást, hogy miért is állanak itt e részletek, a psychologiai fejtegetés mily pontja alá is tartoznak? Mert végre is minden osztályozást tekintetbe véve,

a részletek össze nem állanak, egymás mellett maradnak, mint bogárgyűjteményben a türe szűrt példányok. Ez Taine-nél akaratos valami. Lemond a képzelem hatalmáról az igazság javára. Bizonyítékokat keres az adatokban az értelem számára, nem pedig a képzelemnek élesztőt. A forradalomnak «visum repertumát» nyújtja, nem magát a történetet egységes lefolyásában. A történetíró, szerinte, közelebb áll a természettudóshoz, mint a festőhöz, különösen a stylisáló festőhöz. Legfőlebb a mozaik művésze lehet. A múlt apró részletei, a mint ezernyi hivatalos vagy megbízható följegyzésekben szerte szórva lappangnak, mindmegannyi parányi színes darabkák, melyeket az író gondosan összegyűjt és csoportosít. A csoportosítás módját azonban már a psychologustól kell megkérdeznie. Taine ez irányzata egészen öntudatos: s exact tudománynya akarja változtatni a történetírást. Ellentéte lesz így a prófétáknak, minő Carlyle, a költőknek, minő Michelet, a festőknek, minő Macaulay. A próféta a múltban is jóslatokat keres, a költő belőle látományt merít, a festő eleven szint: egyik sem tekinti tárgyát csak a tudomány szempontjából. Ez, Taine szerint, kizárólag azt kívánja, hogy a múlt lehető sok részletét megkerítsük, azokon ne változtassunk, alakítsunk; hanem meghatározzuk, azután általánosítsuk s lehető sokat magába ölelő pszichológiai törvényekre visszavezessük. Így aztán megszűnik a történetírásnak szokott értelemben vett művészete, s lesz belőle a pszichológiának egy ága. Taine a képzelem szerepet a történetírásban lehető szűkre kívánja vonni; a festőt és költőt elnyomja benne az elemző tudós, az összefoglaló logikus. S Taine, a ki például Micheletben oly szépen tudja méltatni a múltat élénk varázsló, a megholtat életre keltő phantasiát, azt legfőlebb csak műve alap gondolatának kiszínezésére használja. Kötetének alap gondolatát már említettük: abban pontosul egybe, hogy a francia forradalom egy szörnyű betegség volt, melyet az állam organismusában a jakobinismus mérge okozott. Ennek a méregnek két eleme van: a neki vadult szenvedélyek és a szűk agyban megrögződő, a XVIII. század philosophiájából fakadó hamis politikai és társadalmi eszmék. Könyve aztán a betegség fejlődését rajzolja. Megmutatja nyomról-nyomra, hogy működik e két elem együtt és külön, hogy eszi magát az állami szervezet egyik nemes részéről a másikba, hogy bont meg minden

szervi működést, míg végre a döntő crisis beáll. A forradalom pathológiáját adja.

E gondolatra és fölfogásra különben Tainet nem a történet tanulmányozása, hanem pszichologiai rendszere vezeti. Taine e művében is első sorban psychologus. Ez az ő ereje és él is vele. Mintha még meg nem írt pszichologiai rendszere eredményeit akarta volna fölmutatni egy nagy történeti tárgyon. Az *Elméről* című philosophiai könyvében már régebben megírta az elmebeli functiók mechanizmusát; itt mondja előszavában, hogy hátra van még e munka második, nehezebb része, egy egész élet műve, melyet tíz-húsz év után fog majd megírni. Érti az akarati tények, az ösztönök, indulatok, vágyak, szenvedélyek mechanizmusát. Új könyve egészen azt a benyomást teszi, mintha ehhez a meg nem írt műhöz volna a történeti commentár.

S itt egy kissé széjjeltekinthetünk; futó pillantást vehetünk a történetírás néhány különböző irányára, nem azért hogy ítéljünk felettök, hanem hogy röviden érintsük saját-ságaikat. Már említettük a különbséget, mely Taine és Maculay történetírása között főnforog. Ennél szabadon csapongva, színes változatossággal hömpölyögnek az események hullámai tetszetős önkénnyel, míg Taine azokat a pszichologia retortáján szűri s vezeti keresztül; az politizál, fest, elbeszél, ez mindig eleméz. Hanem a két író fölfogása közti ellentetet sokkal élesebbre foghatjuk. Rá kell térnünk azon pontra, mely a történeti fölfogás lényegét érinti: a kérdést fölvetnünk, milyennek látja az író az események kapcsát; azt az összefüggést, mely a látszólag véletlen teréről hídát ver oda, hol a szükségesség honol? Mint láttuk, Taine történetírói fölfogása szétbontja az életet, hogy keresse a törvényt, az események folyásában a vaskapcsokat. A képből, melyet ad, szeretne kitörölni minden vonást, melyen a véletlennek, a pusztá képzetnek színe ragyog. Nála az egyén is egészen törvények rideg schemájába halványul, az események szálai is élesen formulázott törvényekbe fonódnak föl. Szóval történetének istene a pszichologiai szükségesség.

Az emberi sors pszichologiai megkötöttségét éreztetnie kell a történetírónak. De Taine álláspontjáról kizárólag csak ezt érezteti; nem, többet tesz: formulákra hozza. Kimeríti ezzel a történetet? Annyi bizonyos, hogy történetírásában

ezer részletbe szakadnak az élet nagy körvonalai; hogy német szót mondjak — halljuk ugyan a fűvet nőni, de nem látjuk a széles pázsitot. A szükségesség mélye elnyeli nála azt, mit hamarosan a véletlen birodalmának nevezhetnénk. Itt lép azután a sorompóba Macaulay. A tudomány helyett az életet veszi mesterül, ha az életet akarja rajzolni; magas pontra sem igen helyezkedik; bízik szemében, meggyőződése igazságában, az angol nép egyetlen voltában, a whig eszmék tökéletességében; most fest, majd szónokol s erős színeket kedvelő phantasiájában megelevenül a múlt; érdekes rajzzá lesz, melynek meg van a maga solid angol politikai háttere, de hiányoznak belőle a pártokon, egyéneken fölülemelkedő magasabb szempontok; épen az, mit a történet philosophiai oldalának lehetne nevezni. Macaulay története — hogy Rankenek egy kifejezését használjam — annyira insularis, annyira elszigetelt, mintha Anglián kívül nem volna világ, az angol pártharczokon fölül nem nyilatkoznék meg fontosabb történeti igazság. Macaulayban az egyénítő erő ép oly kizárólag működik, mint Taineben az általánosító: az a történetből politikai epost fejleszt, ez psychológiát.

Mi a művészi történetírás? erre különbözőleg felelhetni. Macaulay a múlt alakjainak verőfényes ragyogást tud adni; de a széles detail nem mindig ellenőrizhető s alakjaiban több a gyönyörködtető szín, mint a megtámadhatatlan igazság; vonásaik oly erősek, hogy regényben szerepelhetnének. Kétségtelenül kivételes tehetség kell hozzá, a múltat így megeleveníteni. De a történetírás művészetének van egy másik oldala is, melyre Macaulay széles tehetsége nem fektet súlyt; távol esik gyakorlati szellemétől; elméje ez irányban csak be nem bizonyítható, gyakorlati érték nélkül való gondolatok ködét észleli. Ezt a művészetet abba az erőbe helyezhetjük, melylyel az író a kor vallási, politikai irányait eszmékké szűri, s ez eszmékből művében messze terjedő háttért alkot, hogy rajta finom és éles vonalakban megrajzolhassa a föl- és letűnő állami, pártbeli, egyéni érdekek és erők egymásba csapódásait. Történeti eszmék fénye hatja így át Rankenél mindjárt kezdetben az idők szövetét; a népek s államok sorsa szálakat ereszt — ha néha csak diplomatiái szálakat is — melyek egész világrészekben átszövődnek. Ranke mindig összehasonlító történetet ír, mert a részletes történetet mindig az általá-

nosba vonja be. Sejteti az eszmet a dolgokban, áttünteti az események folyásán; és épen az a művészete, hogy csak áttünteti. A szereplő egyéniségek így látszólag szabadok, cselekvéseikben önállók, az események előre kiszámíthatatlanok maradnak s e látszólagos önállóság s kiszámíthatatlanság daczára mégis — akarva, nem akarva — a történeti fejlődés eszközeivé válnak. A pszichologiai szükségességek fölött Ranke a történetben még egy másikat is keres; a színes élet mögött még egy másikat is észlel: a történeti eszmék életét és fejlődését. S ez eszméket úgy tekinti, mint az emberi nem örökét, mely korról korra száll; az eseményeken és eseményekből fejlődnek ugyan, de fölöttök állnak, mintegy külön életök van, független a népek s egyének pszichológiájától. — Ranke és Taine így fölfogásra, módszerre ellentétei egymásnak. Taine az eseményeket részleteikre bontja, a részleteket csoportosítja, azután kivonja belőlök az általánosabb törvényt s pszichologiai igazságokra jut. Ranke az általánoson, a történet folyamán átalakuló eszméken kezdi s ezekbe fűröszi a részletet. Kerüli a schematizálást, a magasból csak rámutat a tények kapcsolataira, a nélkül, hogy azt pszichologiai kétszerkettő módjára határozott formulákra visszavezetné. Tainenél, a mint az egyes tények sok apróra válnak szét, úgy az egész történet is fajok pszichológiájára bomlik. Ranke pedig első sorban azon hatalmakra irányozza figyelmét, melyek a népek s történeteik különiségein belül az emberiség történetének egységét megalkotják. Ranke nem csak «Staats- és Hofhistoriograph», hanem — különösen most készülő nagy művében — a történeti eszméknek is belső titkos tanácsosa. Az idealismus és realismus harca ismétlődik új fokon e fölfogásokban. Plato tanítványa áll itt szemben azzal, kinek íróasztala szögletén — mint maga mondja — mindig ott fekszik emlékeztetőül Condillac.

S innen egy pillanatra újra visszatérhetünk egy alacsonyabb pontra, a történeti színezés, a részletek földolgozása kérdésére. — Taine a részleteket, a múlt színes kövecskéit mozaikszerűen összerakja: lemond a festő dicsőségéről. Macaulay úgy bánik a színnel, mint a régi történetírók a rhetorikával. Ezek soha el nem mondott, gyönyörű szónoklatokat adnak hőseik szájába. A történetíró jelességét itt az méri, mennyire a viszonyokhoz, a hős jelleméhez alkalmazott a szónoklat. Macaulay is congenialis önkénnyel rakja sokszor

vásznára színeit s jelessége épen az, hogy olvastában eszünkbe sem jut kételkedni a színezés hűségén; eszünkbe sem jut, hogy ez részben antithesiseket kedvelő, éles árnyalást kereső, ellentéteket egymásba kapcsoló képzeletének játéka. — Ranke fölötté fukar a színező részletben, de azután képei el nem mosódnak soha. Alakjai fölülről nyerik a világitást. Oly ponton állanak, melyre ráverődik a kor uralkodó viszonyainak minden sugara. Ezek fényében tűnik most föl hol egy, hol más egyéni vonás; gyorsan, élesen, futólag, a «múlt árnya lebbe-nése» s az olvasót a valóság illúziója csak annál inkább elfogja. Ranke alakjai nem pszichológiai pręparatumok, nem széles, részletekben gazdag festmények, hanem «földézett szellemek».

II.

De idején lesz, Taine új kötetéhez közelebb lépnünk. Átvetem magam a XVIII. század utolsó felebe — így mondja körülbelül — benne éltem tizenkét évig, láttam sokat; megnéztem jól, a mi elém került s mint alexandriai Kelemen az egyiptomi bálványt, élesen szemügyre vettem a philantropok, népboldogítók, egyenlőség-hirdetők templomát és istenségét is. S jól megnéztem az új vallás főpapjait, különösen a három legfőbbet, kikben a forradalmi ige testté vált s iparkodtam őket elve vagy legalább teljességökben fölmutatni. — S csakugyan természetrajzi múzeumok spiritusában nincsenek megörökítve kitünőbb szörnyek, mint a minők Taine könyvében Marat, Dante és Robespierre. A két szélő valóban nem is ember; a rendkívüli viszonyok, melyek őket a fölszínre hányták, megölték bennök a lélek minden szabadságát, egészen a természetrajzi specialista kése alá valók s képzelhetni, hogy e két maniakus rajzában Taine módszere diadalt arat. Az író visszavezeti e három egyént bizonyos alaptulajdonságokra s e három alaptulajdonság pszichológiai rúgó gyanánt szerepel a forradalom összes szörnyűségeiben is. A forradalom vonásai vannak egyénítve bennök s ők csak annyiban tényezői a mozgalomnak, a mennyiben annak legkitünőbb termékei. Marat kezdettől az örültség mesgyéjén tántorog; Danton a harambasa, Robespierre a szűk eszmébe dohosúlt pedáns, ki később sötét képzelgésben Maraton túltesz. Marat gyer-

mekkorától tudósnak és philanthropnak készül, húsz éves korában «teremtő lángész» akar lenni s mindvégig az emberiség apostola és vértanúja. E mellett becsvágya oly óriási, mint a milyen romlott, félszeg, semmis a tehetsége. Megkísérlett mindent, hogy fölvetődjek s harmincz éven át nem lett belőle más, mint kifütyölt író, harmadrendü publicista, mellözött philosophus. Mindig olyanba fogott, mire nem volt képes; s minden vereségnél csak becsvágya nőtt minden mértéken túl. Rendkívül érdekes adatokat hoz föl Taine Marat különböző értekezéseiből. Laplace és Monge, Fourcroy és Lavoisier mondva csinált tudósok, eszmék nélküli emberek, vaskalaposok. Marat a megváltó és Newtonnál több. Képes egy csapásra államot boldogítani, képes a tudományt regenerálni, seregeket vezetni. S kifejlődik benne a becsvágy deliriuma. «Meglévén az a tehetsége, a dolgokat nem úgy látni, mint valóban vannak; elhiszi, hogy van erénye és lángesze; s meggyőződve erényéről s lángeszéről, merényleteit érdemnek, eszelősségeit igazságoknak tartja.» Csak egy lépés még, s mellözöit ellenségeinek, ellenségeit üldözőinek látja. Üldözik a tudósok, a híres emberek, az akadémikusok, mindenki, a ki boldogul. — A képzelt üldözöttből eszelős támadó lesz. S a támadás most valóban kihívja maga ellen a védelmet, a támadást. S Marat bujdosik, hónapokon át a denevér sorsát éli. Ily életrend mellett aztán lelkére gubbaszkodik a rögeszme. Fölfordult elméjében fölfordulnak a tárgyak is s fényes nappal csak hamis, torzító tükörben látja a világot. Lapja számai egyre vörösebbek lesznek s ilyenkor verét kell eresztenie, hogy rohamoktól szabaduljon. S kifejlődik benne állandón a véres hóbort, a gyilkolási mánia. Olyan lesz, mint az örült, ki maga körül mindenütt, a falon, tetőn, padolaton skorpiót, pókot, mérges férgeket nyüzsgését látja s csak pusztításukra gondol.

Íme Marat egyéniségének váza, melyet Taine nyomról nyomra meggyőző adatokból fölépít. Épen ily fokozatosan építi föl Robespierrenek, a megcsontosult pedansnak, alakját. Űres, fölfújtt elme, mert bírja szóval, azt hiszi, eszméi vannak; kikerekített phrásisok hőse, önámító, ünnepies bakó, ki a szónoklat bíborpalástjával szeretné betakarni áldozatait. A forradalom maga is mesterkéltt, szónokias tragédia; az első szerep benne a mesterkéltt, szónokias pedánsé. Letűnik az örült, letűnik a barbár, minő Danton, de végsőig a színen

marad a sötét komédiás, ki a vérengzéseket a szinfalak mögött igazgatva, csalva magát s másokat csalva csak szónokol, halál küszöbén is csak szónokol a haza veszélyéről, az emberiség ellenségeiről, erényről, szabadságról s az ellenők vétkező ocsmány bűnösökről. Taine ezt az alakot is szétszedi; nem lehetne világosabban föltüntetni eszmék nélkül valóságát, phrasisokba befonságát, embertelen ridegségét, végtelen önöségét, mely annál merevebb lesz, minél többet szenvedett. Meg van örökítve a hypokrita, ki saját őszinteségében hisz s ki végre physikai s erkölcsi tekintetben második Marattá lesz. Csakhogy a külső mázat megóvó, felénk természetű, magára tartó Marattá, ki inkább csak tanítani, ügyvédkedni szeretne, ki csak természetét megtagadva cselekszik s a forradalomnak szívesebben pápája volna, mint diktatora. Mert a véres komédiás mégis akkor legboldogabb, ha politikai Grandissont játszhatik; ha Kain elhitheti, hogy Ábel, ki csak a szabadságot biztosítja, az erkölcsöket tisztítja, az ártatlanokat védi, midőn gyilkoltat és pusztít. Molière Tartuffében, Shakespeare III-ik Richardban is rajzolt hypokritát, de egyik sem merte az ámitót saját őszinteségében hívőnek rajzolni. Robespierre ilyen. Mert ha a természet és a történet — mondja Taine — összeáll, hogy egy alakot teremtsen, az nekik jobban sikerül, mint az emberi képzelemnek.

Danton a három vezető között a legkülönb. Van politikai képessége — Mirabeauval versenyezhetne — s életismereete. Nem firkász, nem elvont okoskodó; tud a tényekkel számolni; tudja magát azoknak alávetni. Gyűlöli az üres beszédet, de annál többet lát és néz. A gondolathüvelyezőkkel szemben a tapasztalt taktikus. A Gironde bukásáig a forradalom minden elhatározó ténye az ő kezdeményezése. A mellett duzzad nyers erőtl. Jelleme és vérmérséklete a barbárt mutatja, ki ura hasonlónak. A demagogia királya, bővérű harambasa, ki biztos kézzel csap prédájára, ki előítélet s lelkiismeret nélkül, de mindig céljához mértén cselekszik; de ha célját elérte, ha könyöke szabad, többé a dolgok folyásával nem törődik; inkább feledni szeretne, élvezni, embernek éreznie magát; el is fordul a gyilkosságtól, melyre mindig csak a szükség és nem vad ösztön készítette, mert végre is jobb «áldozat lenni, mint bakó». A ki pedig így gondolkozott — mondja Taine — már érett volt a nyaktilóra.

Az egész kötetben csak e három forradalmi vezér egyénisége van szélesebben jellemezve. Nem csoda; pszichológiájoknak tipikus értéke van; az elemek, melyekből alkotvák, megtalálhatók elszórtan, halványabban, erősebben, kissé eltérő vegyületekben a rémuralom majdnem minden szereplőjében. A többi egyéniség már nincs külön állványra helyezve. Ezek kötetünk fejezeteibe vannak beosztva; csoportonként lépnek elénk — némelyike húsz helyen is rendesen egykorú, hiteles szöveg keretében — s úgy tűnnek föl, mint magokban véve önállóan nyújtványai annak a forradalmi szörnynek, mely Franciaország háromnegyed részét halálra dermedtette. — Csoportosításuk módja nagyon érdekes. Taine kötetének egyik szakasza például a «kormányzókrol» szól. Ide tartozik a három vezéren kívül minden testület és egyén, ki a hatalomnak bár leghitványabb foszlányát is markában tartotta; mert még a legutolsó sans-culotte is játszhatta a zsarnokot fészkeben s néhány szerencsétlen fölött élethalál ura volt. A kormányzókhoz tartozott szóval minden elnyomó: a dictátorok, a convent, a közjóléti bizottság, a közbiztossági bizottság, a kormánybiztosok, forradalmi törvényszékek s helyi bizottságok, kémek és árulók, végre az administratio hivatalnokai. E fejezet kört von a dictatortól le az utolsó járdataposóig, ki napjában húsz souért szolgálja orditva, vádaskodva a hazát.

E gazdag gyűjteményre támaszkodva, most Taine megírja a «kormányzók» általános pszichológiáját s a mint ezt nyomról nyomra kifejti, a lépesőzetesen elrendezett példákon kimutatja, milyen rombolást visz végbe a neki vadúlt, fékje vesztett emberben s milyen tettekre ragadja azt egyrészt a bitorlott, meg nem érdemelt hatalom érzete, másrészt az önfentartás ösztöne s a még hatalmasabbaktól való felelem. Két véglet között kellett mozognia minden szereplőnek: zsarnok volt vagy áldozat. Íme Taine fejezetében a vörös fonál, melyet a sok példa szálaiból sodor. Ott vannak például a forradalmi biztosok. A convent kiküldi mintegy száz tagiát «korlátlan hatalommal» egyesével vagy párosával vidéki városokba, kerületekbe a forradalmi kormányt szervezni. Ez a szervezés: a brutális elemek hatalomra emelése, a mérsékelték megfélemlítése, a gyanusok elfogatása, legyilkolása, vagyonuk elkobzása. Működésök alatt a biztosokat irigyek, dühös patrioták,

kémek környezik. Rettegniök kell, midőn rettegést terjesztenek. Szerepök olyan, mint a bakóé, a biróéhoz képest. A mit Párisban a papíroson megrendelnek, azt nekik személyesen végre kell hajtaniok. Ablakuk alatt működik a guillotine; az ágy, melyben hálznak, az ezüst, melylyel esznek, saját áldozataik prédájából való. Íme a feltételek, melyek alatt működhetnek. S most rajzolja Taine újra egyes szakadozott példák során: hogyan törnek elő bennök a brutális ösztönök: érzékiség, ittasság, a dühöngés rohamai, a túlhajtott élvezet vágya, a lopás, kegyetlenkedés ösztöne, a hatalmuk érzetében való őrjöngő duskálkodás; míg végre eljutnak odáig, hol a Domitianok hagyományos kegyetlensége újra napvilágra merészkedik. Orgiákat ülve, gyönyörködnek ártatlanok, gyermekek szenvedésein.

A miről soraink elején beszéltünk, most világosabb lesz: példán látjuk, hogyan csoportosít Taine, hogyan lesz minden egyéni cselekvés a tényeken átvonuló pszichológiai szükségesség egy-egy láncszeme. A mi széles téren, elszórva itt-ott megesik, azt ő mind egy-egy pszichológiai szempont körül csomóba köti, hogy az egyesek lelkén át a forradalom lelkébe láthassunk. Az egyes tények perspectivája így határozottan messze, mélyre nyúlik.

A következő nagy szakasz a kormányzókkal, vagy a mi egyre megy, az elnyomókkal szemben az elnyomottakról szól. Részletezve és egymással lépcsőzetes kapcsolatba van hozva itt is az élet és vagyon ellen intézett törvényes merényletek hosszú sora s föl van mutatva az eredmény: Franciaország kezd temetőhöz hasonlítani, elhagyott pusztasághoz, hol rendezett gazdaságok helyett bűzös mocsár terjed s vadállatok tanyáznak. Különösen kitünő, azaz kapcsolatos kép, melyet Franciaország közgazdasági állapotairól nyerünk. Ki nem ismert volna e képből egyes részleteket? A tökepezések nyomorát, nagy jószágok elpocsekölését, az ingó vagyon szétmállását, a maximum hatásait? A paraszt baját, ki ott hagyja tővön az aratást, mert megunta a sok megsarczoltatást, s inkább tömlöczbe megy, mint hogy haszon nélkül dolgozzék? Az úr zavarát, kinek százazrei voltak assignatákban s ki végre örül, ha e tömérdek névértéken néhány zsák rizst, néhány mázsa viaszgyertyát, vagy, mint Goethe beszéli évkönyveiben a gothai udvarnál tartozkodó Grimmről, — egy garnitura brüsseli

manchettát s ingfodrot vehet? Mondom: elszórt vonásokat, érdekes rajzokat olvastunk ez állapotokról. De annyira egységbe foglalva, okaikból levezetve, ez állapotok rajzát nem találhatni másutt. Belátunk a válság keletkezésébe; látjuk, mily módon támadja meg az a nagy vagyon életföltételeit és a legutolsó szegény nyugdíjas megélhetését, hogyan akasztja meg a nagykereskedő vállalkozásait, s milyen hatással van a szegény paraszt gazdálkodására, a napról napra tengődő szatócs csereberejére. E fejezetben is széles részletezéssel és ennek megfelelő, azt nyomon követő általánosítással találkozunk.

De hát mi volt e sok gyilkolás és vagyon-crisisek célja? Mi vezette az intézőket? Mi volt tervök, a bevallott, nyilvánosan hangoztatott vezérgondolat? Erre felel a könyv egyik legérdekesebb része, mely a jakobinus programot szedi szállakra és egyszersmind minden socialistikus utopiának éles kritikája. Tárgyalja a jakobinusoknak elcsávart általánosságokon épülő állambölcseletét, melynek érzékitése volt épen a rémuralom. A program a *Contrat socialból* indul ki, melyben az egyén lemond jogairól az állam javára. Az állam lesz tulajdonosa személynek, vagyonnak. Ennek fejében aztán regenerálja a romlott embert s a természeti állapotba visszahelyezi; mert természettől jó az ember, bűnössé csak a romlott társadalom tette. Az «újjászületésnek» azonban két akadály van: az előítélet és az egyenlőtlenység. Ki kell tehát irtani a pozitív vallást és eszközeit, tönkre kell tenni az arisztokrátiát, első sorban a vagyonét és születését. De meg kell szüntetni még minden köteleket, mely az egyén önösségét az állammal szemben érvényesíthetné: a helyi, testületi, családi érdekek befolyását. Így aztán megteremthetjük a polgári ére nyek kivonátát, a minta jakobinust, az állami Moloch kész szolgáját. Hogy aztán az államhatalom fektelen ösztönű vadak, szűk elméjű theoretikusok prédája lett, az állam gépezetét pedig pusztán a nyers physikai erő mozgatta: ez volt az elmélethez a gyakorlat. Nem hatolhatunk mélyebben az érdekes fejezetbe — nyomról-nyomra kellene követnünk — csak azt jegyezzük meg, hogy Taine, midőn itt a demagogia zsarnokságát rajzolja, egyáltalán állást foglal az állam minden oly beavatkozása ellen, mely a társadalom eleven erőit saját céljaira is föl akarná használni. Ez — úgy hisszük — tarthatatlan álláspont. Neki az állam fogalma a világ legelvontabb

fogalma; s e mellett az állam és társadalom antagonizmusát oly élesre fogja, hogy a kettő között minden szerves összeműködés majdnem lehetetlenné válik. Elítéli a jakobinusok és a Bismarck államát egyaránt. Itt egészen letér a történelmi állásponttól, mely nem engedheti meg, hogy az állam fogalmát egy szűk gondolat keretébe foglaljuk, s az állameszme egyoldalú istenítőivel szemben ép oly egyoldalú, csakhogy merőben ellentétes állásra helyezkedik. A történetíróban e ponton újra fölüti magát a francia «ideolog». Az érzékelhetőnek, az egyénnek oly meleg tisztelője, hogy vele szemben az állam minden önálló értékét elveszti. Elméleti fejtegetéseit egy inkább szemet szűrő, mint tapintatos hasonlattal rekeszti be: az állam az egyénnel szemben legfőlebb a «házörző kutya» szerepét viselje. A házbelieknek ma már tompa a foguk, körmük elhorzsolts, míg az állam állkapcsai colossalisak. Ne engedjük, hogy a lakókra rontson, mert farkassá lesz, a legéheőbb farkassá. Lánczra vele! Ez a gondolat üdvös, ez a hasonlat bosszantó lehet az 1793-ik év eszméiben elfogúlt francziákra nézve, de nem tudom, mit tegyünk vele más országokban.

S most búcsút kell vennünk a könyvtől. Taine a jelenkori Franciaország alakulását akarja megírni, de eddig csak a rombolás képét idézte föl. Ezt az eljárást — mint láttuk — módszere hozza magával: a részletek, melyeket csoportosított, mind a történet sötét oldaláról valók. Eddig tehát a könyv eredménye megegyezik a Carlyle-ével. Csakhogy míg ez a puritán álláspontjáról ítéli el a «véres frivolitást», addig Taine azt megérteni s megértetni akarja. Carlyle a próféta haragjával csap le a forradalomra, míg Taine annak tömkelegébe vegyül, «ott él tizenkét évig», hogy lásson s hűen magyarázhasson. De könyvéből még hiányzik valami; olyas valami, mit ő maga Carlyle történetének szemére vet. Érdekes, hogyan, fejezi ki ellenvetéseit. «Csak a rosszat látod; kapsold mellette a jót is. A kiket skeptikusoknak mondasz, mégis hittek az ész igazságaiban. A kiket üres logikusoknak mondasz, a jog alapján akarták a társadalmat újjá alkotni s életüket adták inkább, hogy sem elméletokről lemondjanak. Azok a dühöngők, rongyos, éhező munkások a határon az emberiség érdekeiért küzdöttek. Lelkesedettek voltak, mint a te puritánjaid; hittek az elvont igazságokban, mint a tied az isteni

kinyilatkoztatásban, s ha nem lelkök üdveért küzdöttek, küzdöttek az egész emberiség üdveért.»

Vajon így tenné-e meg most is, az «átélt tizenkét év után» ellenvetéseit Taine? Egész könyve ez ellen beszél. De mégis következniök kell a történet világosabb oldalainak, az újjáalakulást föltüntető részletek sorának is. Könyve végén már föltünik az a symmetrikusan berendezett kaszárnya, melyet Napoleon katonai uralma fölépített s hová a társadalom jobb része, az elnyomottak és szenvedők a vadállat elől — már önfentartási ösztönből is — menekültek.

S most még egyszer térjünk vissza Carlylehez. Az ő *Cromwelljéről* írja Taine: «Szeretném, ha minden történet olyan volna, mint ez: hiteles, egykorú szövegek választéka, melyeket commentár kísér. Az ilyen történetért szívesen oda adnám Robertson és Hume zsinóron perdülő okoskodásait s színök hagyott szép elbeszéléseit». Íme egy kissé Carlyle is a tényezők között van, hogy Taine így írta meg történetét. Carlyle hiteles szövegeket commentálva, vezeti a puritanismus lelkebe az olvasót; Taine pedig odahagyva a franczia történetírók nagyon is színes szép elbeszéléseit, épen ily hiteles szövegeket tesz könyve alapjává. Csakhogy a kommentárt az adatokhoz nem a proféta, a költő, a rajongó írta meg, hanem — hogy ez egyszer utoljára mondjuk — a psycholog.

PÉTERFY JENŐ.

É R T E S I T Ő.

Jókai Mór: A löcsei fehér asszony. Regény. Jókai Róza rajzaival. Öt kötet. Buda-Pest, Révai testvérek kiadása. 1885.

Ha olvassuk azt a tájékoztatást, melyet Jókai e legújabb regényéhez bevezetésül írt, azt kell hinnünk, hogy történelmi tárgyat dolgozván föl, komolyan vette föladatát. E tájékozásban ugyanis azt mondogatja, hogy II. Rákóczi Ferencz kora óta a korszellem megváltozott, hogy a mi valamikor bűn volt, az most erény, hogy a mi szégyen volt, az most dicsőség, s hogy az újkor vezérszellemei nem kérnek

mentséget a jelenkortól s nem bocsánatot a múlttól. «A múltak árnyait» — így végződik elmélkedése — csak a költőnek van joga fölidézni: mit tettek, miért tették? A lőcsei fehér asszony majd megfelel arra.»

Mindehhez, bizonyára sok szó fér és ha a közjogi ellenzéknek elveit vallanók, fegyvert kovácsolnánk a kormánypárti író szavaiból, ki azt hirdeti, hogy az újkor vezérszellemei nem kérnek sem mentéget a jelenkortól, sem bocsánatot a múlttól. De mi célunkhoz képest az idézett elmefuttatásnak csak azon kijelentését emeljük ki, hogy költőnk a lőcsei fehér asszony történetében föl akarván idézni a múltak árnyait, felelni akar arra, hogy miért tették ez árnyak éltökben azt, a mit tettek. Ez más szóval annyit jelent, hogy Jókai kiindulván a lőcsei ostrom rajzából, festeni kívánja II. Rákóczi Ferencz korát. És lehet, hogy nem az akaraton múlt, de a szándék nem sikerült.

Pedig a tárgy jól volt választva. Lőcse ostromának története sok tekintetben érdekes és tanulságos. Mily hűséggel ragaszkodott a német ajkú polgárság Rákóczi ügyéhez, mily bátor elszántságot mutatott, mennyit nélkülözött és szenvedett. Mind a helyőrség, mind a polgárság egy részének magatartása a fölkelés ifjú korára emlékeztet. De báró Andrassy István tábornok és Du Près alezredes csüggedése és elpártolása jelentősen figyelmeztetnek bennünket az ostrom évszámaira (1709 nov.—1710 febr.). Íme mennyi jelentékeny anyagot nyújt az ostrom története egy korrajzhoz.

És nincsen az híján a regényes részleteknek sem. Rákóczi *Emlékirataiban* írva hagyta, hogy Löffelholz tábornok magyar születésű neje megnyerte báró Andrassy kedvesét és ez beszélte rá a tábornokot a vár föladására. Rákóczi soha sem tudta meg igazán, hogy mi módon jutottak a németek a városba, de annyit bizonyosnak állít, hogy a helyőrség és polgárság meg voltak lepetve, midőn a városban benn látták a német katonákat. Thaly 1872-ben Lőcsén járván, nyomára jutott annak, a mit a fejedelem, noha élénken érdeklődő kortársa volt az eseménynek, soha sem tudhatott meg. Hallott ugyanis egy regét a fehér asszonyról, ki egy ostrom alkalmával az ellenséget a városba vezette. A fehér asszony képe a vár egy titkos ajtajára van festve. «Tekintete biztatóan int le a sáncz felé, s míg egyik fehér kezével is hívólag oda integet, addig másik kezében kulcsot tart az ajtó závájára.» Thaly előtt világos, hogy az ostrom, a melyről a rege szól, az 1710-diki s hogy a nő, a ki az ajtón le van festve, Andrassynek kedvese volt, sőt e nőnek nevét is megmondja.

Szerinte e nő nem más, mint Garamszeghi Géczy Julianna, Korponay Jánosné, kiről tudjuk, hogy 1714-ben fejét vették a győri piacon, mivel azzal vádoltattott, hogy az emigránsok ügynöke volt. (*Századok*, 1872 s 1873.)

E merész combinatiók élénken hatottak Jókai képzeletére. Igaza volt, hogy föllhasználta a regét s hogy igyekezett azt kapcsolatba hozni a megtörtént eseményekkel oly módon, a hogy az a történetírónak talán nem volt megengedve. És a tájékoztatás idézett szavaiból azt lehetett következtetni, hogy a regényes részt szépen egyesíti majd a történetivel, úgy hogy ennek csak érdekét fogja emelni amaz s ha mellékes dolgokban igazságának ártalmára is lesz, a lényegesekben majd annál jobban kiemeli azt. De mindezt hiában vártuk volna. Úgy hiszszük, hogy az a lélektani rejtély, melyet Thaly megoldatlanul hagyott, midőn minden indokolás nélkül oda vetette, hogy az a nő, ki 1714-ben, minden veszélylyel daczolva, Rákóczinak ügynöke volt Magyarországon, 1710-ben, mint Andrassy kedvese német kézre juttatta Lőcsét, e rejtély mondjuk, sokkal erősebben ingerelte Jókait regényének megírására, mint az a vágy, hogy föl idézze a múltak árnyait, vagy hogy élénkbe tárja a tényeket és okaikat.

E föladatra képtelenné teszi költőnket az a körülmény, hogy nincs történelmi fölfogása. A miye van, azt Thalytól tanulta és még rajta is túl akarván tenni, olyan hazafiakat rajzol, hogy merő képzelenség. E hazafiak épen nem viselik magokon a feudális kor bélyegét, nemzeti érzésök nem hogy vegyülne önérdékekkel és állásaikkal összekötött becsvágyuk érzetével, hanem még elfojtja bennök az apai, a testvéri, sőt minden emberi érzést is. Azután a társadalmi osztályok egymáshoz való viszonyát is fölforgatja szerzőnk s a rangbelinek sem adja meg mindazt a tiszteletet, a mely a múlt század elején szokásban volt. Például Lőcse város polgárai sola nem lehettek oly majdnem egyenrangú viszonyban báró Andrassyval, mint a hogy a Jókai regényében vannak és az sem lehetséges, hogy egy udvari hírnöknek, ki fontos ügyben utazik, oly könnyen lehessen akadályokat gördíteni útjába a teljesen lecsendesített országon át. Pedig ama viszony és ez út kiváló helyet foglalnak el a regényben. De elég, úgy is még nagyobb hibákról is kell szólnunk.

Mit is érne a leghívebb történelmi rajz, ha ilyen compositió és ilyen psychologia támogatják? A regénynek tulajdonkép nincs compositiója és inkább Korponayné pályájának regényes rajza, mintsem egységes műalkotás. De minő pálya ez és minő asszony

futja be! Maga a szerző mondja róla, hogy «csupa ellenmondás az egész asszony». Valóban a legnagyobbtól a legkisebbig a legfőnségesebbtől a legaljasabbig mindent föltalálunk benne. Böles, mint egy államférfiú, vitéz, mint egy hős, alázatos és büszke, hideg és szenvedélyes, szemérmetlen házasságtörő, majd gyöngéd hitves. És mindez ellenmondásokat az magyarázná meg, hogy szenvedélyesen szereti a kis fiát. Azért szenved és él gonoszúl, hogy fiából egykor nagy úr legyen. De hihetjük-e, hogy egy nő, a ki kivetkőzött minden nőiesből, ép az anyai érzéshez maradjon hű egész a monomaniáig? S ha valódi volt ez érzés, miért bízza mindig másokra fiát és álomképeket nyaktörő útakon át kergetve, miért nem gondolja meg, hogy sokkal inkább tartoznék híven ápolni fiát, semmint egy átokkal és gyalázzal terhelt örökséget szerezni számára? Még több ehhez hasonló kérdést tehetnénk nemcsak Korponayra nézve. Az Andrásyak, Peiargus, Fabriczius és Korponay mind érthetetlen, vagy valótlan alakok. Nem akarunk időzni velök, hisz ismeretes, hogy a psychologia nem kevésbé gyöngé oldala Jókainak, mint a történelmi fölfogás.

Annál szívesebben időzünk a regénynek némely jelességeinél. Jókai genre- és tájképei, humoros alakjai és elbeszélő stíljének bája nem egyszer nyújtanak némi kárpótlást bizarr ötleteiért és üres pathosáért. Hadd álljon itt például a dobsinai jégbarlang leírása :

«Itt e hegy mélyében lakik az egyik demiurgus, a földszellem, a ki jégből alakít. Aeonok óta foly a munka. Kezdi, mint bányász, mély üregeket váj, vízzel, szénsavval, azután folytatja mint építész, óriási boltozatokat emel a mélységek fölé rengeteg oszlopokkal, jégből, építészti remekeiben utánozza a zuhatagot, a lugast, a szőnyegeket, nem kellene neki a dóriai, a korynthi módok. Aztán oltárt emel, magasat, széles grádicsokkal. Nem feledkezik meg a boltozatos folyosókról sem, miknek karzatain csak párosával lehet áthaladni, vannak szép tündér grottái, alvó szobácskák talán. czirádákkal, czikornyákkal fölcziczomázva, aztán egy-egy fejszédítő harántlap, csapinós eséssel mélyed alá a sötét végtelenbe, mint egy pyramid oldala, óriásoknak való szánka-pálya, a mesebeli üveghegy, hanem a főtermében a tükörpadlaton egész mulatozó emberi társaság számára van elég hely. Azután beáll kárpitosnak, ezüstművesnek, a colossusi építményeket betakargatja drága szőnyegekkel, mik a légben függenek, egymást emelik, föntartják, finom jégkristályból szőtt, font, filigránózott, zsinemódra tekert czafrangjaik le a padlatig érnek, rengeteg sátorok csupa kristálytükből. Mikor épít, vakmerő, mint egy titán, mikor díszít gyöngéd, mint egy tündér.»

Ehhez hasonló szépségű hely több is van a regényben. Szemünk megpihen rajtok és el-elfeledi mindazt, a mit látnia kellett, míg reájok talált. —r.

Don John of Austria or passages from the sixteenth century 1547—1578. By the late Sir William Stirling-Maxwell. In two vols. London, 1883.

Don Juan d'Austria neve egy világtörténelmi nagy eseményvel, a török hajóhad megsemmisítésével van kapcsolatban, mely bizonyos szempontból tekintve, a mint látni fogjuk, hazánk történelmének egy nevezetes korszakára nézve is döntő mozzanat.

Néhai Sir Stirling-Maxwell, V. Károly kolostori életének nagynevű szerzője, jelen hátrahagyott művében, melyet Cox W. György adott ki: más képet ad a török birodalomról, mint a minőt eddig ismertünk. Mindeddig Szulejmán a Dicső, a mohácsi győző, úgy tűnhetett föl előttünk, mint Mátyás király, ki mintegy lefoglalja magának a dicsőség minden sugarát, s csak merő árnyék marad utódainak. Szerzőnk kimutatja, hogy a török birodalom még a Dicső holta után jó ideig inkább emelkedett, mint hanyatlott. Szulejmán utóda, Szelim szultán, alatt a birodalom akkora volt s oly népes, hogy széles e világon egyedül Spanyolország és Indiák királyának, vagy a chinai császárnak birodalma érhetett föl vele. Ámde e birodalmak közül az, mely mérkőzni volt hivatva a törökkel, eredetére nézve nagyon különbözött a szultánokétól. Szerencsés házasságok, Columbus fölfedezése, Cortes és Pizarro vállalkozó kalandor szelleme gyűjtötték össze a Habsburgok dús örökségét. Ellenben a félhold birodalmában nem volt egy talpalatnyi föld, melyhez könnyű szerrel: házasság, vagy egy új világ vad törzseivel vívott egyenlőtlen küzdelem olesó árán jutottak volna. A török uralom jobbra régi civilisatiójú országokat hódoltatott, valamennyit karddal, kilencz erős szultán kardjával. Már Szelim keleten Bagdadig, nyugaton az Atlas lábáig, délen Adentól az Indiai tengerig, éjszakon Budáig osztogatja parancsait, hol Stirling költői lendülettel kifejezett szavai szerint «Mátyás, a költő- király (poet-king) könyvtárában s palotája csarnokaiban Szelim pasái szüresölték a serbetet».

Ezt a birodalmat fegyverrel szerezték, s ennél fogva állandóan ébren van benne a katonai szellem. Innen van, hogy e rengeteg

birodalom hatalmi köre még túlszárnyalta területét. Akkora ereje volt a töröknek, hogy határain túl is érezteti súlyát, függő viszonyba kényszerítve szomszédait. A ki e mysticus színben megjelenő nagy hatalom bővös körével érintkezett, nem szabadulhatott lenyűgöző ígérteitől: a persa sah, a római szent birodalom feje, Genova s Velence büszke köztársaságai hűbéresei vagy adófizetői, kik a szultánoknak amúgy is óriási jövedelmét még inkább fokozzák.

Ember-erő s pénz-készlet, az államok erejének fokmérői, egyaránt dúsan állottak a szultánok rendelkezésére. Szelim évi jövedelme nyolcz millió arany. Roppant érték kivált a XVI. században. Még több, ha tudjuk, hogy a birodalom évi kiadása ugyanakkor nem több hat millió aragnál. 1554-ben, tizenhat évvel Lepanto előtt Rusztán pasa, a szultán kegyence, azzal dicsekvék, hogy gazdája, csupán garmadába gyűjtött kincseiből egyfolytában nyolczvan éven át viselhetne háborút.

Szelim szárazföldi ereje olyanforma arányban állott a nyugati keresztyén fejedelmekével, mint napjainkban Oroszországé a közép-európai hatalmakéval szemben. Az európai török lovasság 80,000, az ázsiai 50,000 főből állott. A jancsárok, kik velencei jelentések szerint a világ legkülönb gyalog-katonái, 12,000-en feküdtek a főváros tövében, vagy szállásokon. S ez az egész hadsereg jól ruházva, sátrakkal ellátva, pontosan fizetve, fegyelmezve; a zendülést, borítalt, párbajozást nem ismeri, s nem tűr meg asszonyszemélyt a táborban. Valóban, nem hiába írta Sir Philip Sidney memoirjaiban, hogy «a törököt, bár semmi közünk hozzájuk, hadi fegyelem dolgában propter se is érdemes megismernünk, hogy tanuljunk tőlök».

Szelim szultán tengeri ereje, ha nem is a legjobb, de alkalmasint szintén a legnagyobb volt a XVI. században. 250 gályából s tíz vagy tizenkét nehéz hadi hajóból állott. Perában s Gallipoliban nyugati minták után készítették a hajókat, a Fekete-tenger s a nicomediai öbölből hozott fából. Ezek a hajók, bár erejüket s tartóságukat néha megrontja a nyers fa fölhasználása s a munkások durva keze, de más különben oly olcsón s oly gyorsan készítettetek, hogy a legszakértőbb bírák, magok a velenceiek is elámúltak rajta. Stirling egyik legérdekesebb fejezete e gályákról szól. Leírja szerkezeteket, fölszerelésöket, a rajtok lévő hajós személyzetet stb. s a mit nem tudnánk meg a szerző világos előadásából, arról is értesülhetünk a nagyszámú jobbnál jobb illustratióból. A gályák evező-rabszolgái a keresztyének, főkép a magyarok ellen vívott harcokban ejtett foglyokból kerültek ki. Ezenkívül tömérdek rabszolgát szállítottak a

szultán hajóhadába azon török kalózok, kik Istria fokától föl egész a kenti szirtekig, szélére sarczolták a keresztyének hajóit.

Részint a kalózok pusztítása, részint és főképp a miatt, hogy a törökök Cyprus szigetét elfoglalták a velenceiektől: 1570-ben a török ellen három keresztyén hatalmasság lépett szövetségre. Ezt a «szent ligát», a mint Stirling kinutatja, nem a velencei diplomatia, melyet Cyprus elvesztése első sorban érdekelt, hanem V. Pius pápa fáradhatatlan tevékenysége hozta össze.

A pápa, bár tisztán politikai czélt tart szeme előtt, jónak látta a vallásos eszmét is belehozni a megindítandó vállalatba. A keresztyénség egységét óhajtja vala kifejezni e legújabb keresztes hadjáratban, s ezért, formalitásból, csatlakozásra hívja föl a francia királyt, bár jól tudja, hogy az a törökkel egy követ fú, s fölhívja Miksa császárt, bár attól mit sem remélhetett. A szövetségesek a pápára bízták a fővezér választását. És a pápa Don Juant, a mórok legyőzőjét választotta.

Midőn V. Pius 1571 május 25-dikén proclamálta a szent szövetséget a Vaticanban: egyúttal mintegy Krisztus pajzsa alá helyezte a liga harczosait. Magának Don Juannak egy kerek pajzsot (parma) ajándékoz, melynek közepén a feszület, szélein e fölirat áll: *Christus regnat, Christus imperat, Christus vincit*. Stirling metszvényben közli e pajzsot, mely jelenleg a madridi Armeria Realban őriztetik; valamint azt az *In hoc vinces* föliratú érmet, mely azon jelenetet örökíti meg, midőn Gravella bíbornok teljes papi díszben adja át a liga szent lobogóját az előtte térdelő Don Juannak. Mily élénken emlékeztet e jelenet a próféta zöld zászlójának kibontására!

Ez alkalommal a Földközi-tenger mellékének három legnagyobb hatalmassága egyesült a török ellen. Spanyolország viseli a közös költségek négy nyolczadát, Velence egy harmadát, a pápa egy nyolczadát. Mindenik külön hajóhadat szerel föl s külön vezért állít a sereg élére. A spanyolok vezére Doria János András,*^{*)} a velenceiséké Veniero Sebestyén, a pápai hajóhadé Marc Antonio Colonna. Mindezek fölött áll, mint tengernagy, Don Juan d'Austria.

Valóban fölöttök állott. Nemcsak a pápa kinevezésénél fogva. Hanem azért is, mert valóban övé volt a döntő akarat. Az ő véré s eszé t látjuk működni a háború egész folyamában. Kerüli a hadi tanácskozást, a mint uralkodásra tennett jellemek mindig kerülik a

*) Rendesen csak «Gianandrea», tudniillik Giovanni Andrea néven említve.

helyzetet, melyben föltett szándékaikat vagy alá kell rendelniök mások akaratának, vagy legalább többé-kevésbé alkalmazkodniök kell ahhoz. Úgy véljük, más okai is lehettek a tanácskozások elhárítására. A tanakodás, hadvezérek közt, kivált akkoriban, gyakrabban vezetett visszavonásra, semmint közös megállapodásokra, s mindenkép idővesztegetéssel járt. Pedig az adott viszonyok közt az idő helyes fölhasználásától függött minden.

Don Juan már mikor elvállalta a fővezérséget, tisztában volt a helyzettel. Tudta, hogy oly roppant szövetség, mint a mostani, nem hozható össze minden órán. S ha ez a szövetség megbomlanék: Dél-Európa kereszttyén tengeri hatalmasságának egyenkint kellene megmérkőzni az egységes török hajóhaddal. A szövetség nagy erejét tehát, mint jó alkalmat, halogatás nélkül, azonnal föl kell használni. Minél nagyobb a jelen levő veszedelem, annál gyorsabban kell szembe szállni vele. A merészséget egyenesen az eszély parancsolta: még ekkor a legjobb egyetértés van a szövetségeselek közt, s az eleintén pontosan fizetett zsoldos-had friss harczai kedvvel, várton-várja a mérkőzést, tüzelve azon lelkesedéstől, hogy a «pogány» ellen mennek! A mi nem egészen igaz ugyan, mert a török, mint egy Istenhívó, nem pogány; de a fő dolog, hogy annak nézték, s valóban a kereszttyénségnek kérlelhetetlen ellensége is volt.

A kereszttyén hajóhad Lepantónál találkozik a törökökével. Ágyúlovésekkel üdvözlik egymást. Don Juan teljes lovagfegyverzetben hajója földézetére megy, letérdel, s kezeiben keresztet tartva, mennyei segítségért fohászkodik. Példáját, a hadvezéri gályán, követi minden igazhívó, más sincs a zsoldosok közt. A többi hajón cseri barátok és dömések, theatinusok és jézsuiták buzdítják a hadi népet: egyik kezökkel magasra emelik a megváltás symbolumát, a feszületet, másikkal szenteltvizet hintenek szerteszét, s fenn hangon hirdetik e szent háború részesei bűneinek bocsánatát.

Így indul meg a lepantói öbölben a világ egyik legnevezetesebb tengeri harcza. Stirling e küzdelemnek előkészítését, lefolyását, a sebesültek, elfogottak és elesettek számát, a kútfök kritikai megválogatásával, s világos előadásban, teljesebben ismerteti, mint eddigelé bárki más. De ő egyszerűen csak elbeszélő s úgy látszik módszerével nem egyezik a tanúlságok kivonása az eseményekből. Vonjuk ki mi.

Nézetünk szerint a lepantói ütközet a törökök tengeri suprematiájának, sőt mivel igazi viláгурalom tengeri nagy hatalom nélkül nem képzelhető, el lehet mondani, hogy a törökök összes viláгурalmi törekvéseinek szárnyát szegi.

Ha e harc a meglepetés színével bír: az még tévedésbe hozhatta volna a törököt s ellenfeleit, tulajdonképeni hadi ereje felől. Meglepetés volt, nem voltak rá készen, ennyi az egész. Ha fölkészülnek, helyre ütik a csorbát. Ámde a török két évig készülődött e mérkőzésre, s a csatában épen ő volt a támadó.

Ha kevesebb erővel jelenik meg a török, mint a keresztyén, akkor meg ennek a körülménynek lehetett volna tulajdonítani a vereséget. Ámde a török hajóhadat maga Don Juan legalább még egyszer akkorára becsülte, mint a keresztyént, mely mindössze 80 gályából s 22 nagy hajóból állott (I. 372.).

Ily körülmények közbejátszása mellett a lepantói vereséget nem lehetett a török hajós sereg pillanatnyi gyöngeségének fölróvni. Nyilván való lett, hogy a török hajóhad a spanyolok s olaszokéval szemben másodrangú, s szervezeténél fogva sikeresen soha többé nem mérkőzhetik a nyugatiakéval.

Ha már most e döntő vereség okait kutatjuk: azokra sem lelünk Stirlingnél fölvilágosítást. Ő csupán azon adatot említi, hogy a kor szelleme csudát látott a dologban (I. 425.). Ezt a szerző nem akarja magyarázatul adni; ő csak megjegyzés nélkül hozza föl a ténybeli adatot, maga pedig, módszeréhez híven, adós marad a magyarázattal. Kísértjük meg mi; nem lesz nehéz munka, csak más kapcsolatba kell hozni szerzőnk néhány passusát, s kivonni azokból a tanulságot.

Stirling szerint (I. 291.): «a szultán hajós tisztjei vitézek és értelmesek valának s pontos megfigyelői a nyugatiak tengeri taktikájának s találmányainak. A szultán hajóhada tengerészekben szenvedett legnagyobb hiányt. Mivel a tengerpartról nem kaphattak elegendőt, a concsriptió bizonyos nemével sorozták be ezeket az egész birodalomból, s bizony jó időbe került, míg az anatóliai paraszt vagy a kármán (Caramanian) pásztorból kitanúlt tengerész vált. A porta azonban semmi alkalmat nem mulasztott el, hogy tengeri szolgálatába csábítsa a velenceések görög alattvalóit vagy épen a száműzött velenceieket.»

Egy más adat szerint a török hajók mellvédje oly alacsony ácsolatú volt, hogy a mint összetűztek, a keresztyének könnyű-szerrel átugrálhattak a török hajók fedélzetére, míg ellenben a keresztyének magas párkányú hajóira, Don Juan tanúsága szerint (I. 425), egyetlenegy török sem tehetta a lábát.

Végre, szintén Stirlingnél olvasható (I. 423), hogy «a nyugatiak tűzérsege nagyobb erejű s jobb minőségű volt, mint a keletieké,

s a nyugatiak sortüze különösen nagy kárt tett a miatt, mert a török hajók sűrűn szorongtak egymás mellett. A törökök harczosainak nagy része nem kerekes puskával, hanem csak íjjal fölszerelve, mi a törökökre szembe szökően hátrányos volt mindenkor, kivéve ha szakadt az eső, mely eloltá a puska kanóczát.*) Azon törökök pedig, kik muskétával vagy félpuskával (arquebus) voltak ellátva, jobbára nem tudtak oly ügyesen bánni ama fegyvereikkel, mint a keresztvén zsoldosok.»

Ím ezek a tények magyarázzák meg a lepantói vereséget. A velenczések «a tenger jegyesei», és a spanyolok «a tenger urai»: mindezek úgy szólván a tengeren nőttek föl; polgári életmódjokkal egyezett a tengeri katonai szolgálat, s így e téren nagyra vitték. Ellenben a török: szárazföldi nép, hajója a nyereg, oceánja a sivatag; reá nézve idegen elem a víz, s ha reá kerül, nem érzi magát biztosan a hullámokon. Tisztjeik, mint Stirling írja, mindent elkövettek, tengerészeti kiképzésök ügyében. De a tengerészetben a tanításnak csak az lehet a föladata, hogy katonai szolgálatra tegye alkalmassá a már kész hajóslegényt. Abból a ki csak meglelt korában lép először az ingó hullamokra, a legjobb tiszt sem faraghat többé kitünő tengerészt. Azt az anatóliai parasztot, s azt a kármán pásztort, kikről Stirling szól, valóban csak úgy tudjuk elképzelni a gályák födelzetén, mint például egy olasz matrózt, szilaj csikóra vetve, a Hortobágyon.

Nemcsak a török, hanem bármely nép, mely eredetében szárazföldi hatalom s nem a tenger hátán szerezte hatalmi állását: nem vihet első rendű szerepet az óceánon. E tekintetben a spanyolok és olaszok fölénye a törökökön döntő kifejezést nyert Lepantónál, mely után a török, hajóhadát többé meg sem kísérti világszerte czélok érdekében alkalmazni. Csak az lesz már a föladata, hogy megvédelmezze a félhold tengerparti birtokait.

A törökök lemondása a tengeri nagyhatalomról erős hatást gyakorolt Magyarország jövő sorsára. Még Mohácsnál ott küzdöttek a pápa zsoldosai, később is még jó ideig pénzzel segít bennünket a Curia. Politikai oka e segítségnek abban a világszerte elterjedt hiedelemben gyökerezett, hogy a világszerte törekvő török hódításainak Róma a végeztelje. Lepantó kimutatta, hogy Rómának nincs mit tartania attól az ellenségtől, mely mint tengeri hatalmas-

*) Ez igaz; Stirling azonban elfelejti, hogy ha szakadt az eső, akkor az íjat sem lehet használni, mert megereszkedett.

ság csak másodrangú. Rómához a török egyedül a tengeren férközhetett, és a tengeren is csak a hatalmas Velenczén vagy annak birtokain keresztül. A pápaság tehát, saját biztonsága érzetében, 1571-en túl szembeötlően meglazult érdeklődéssel kíséri a magyarországi harcztér eseményeit.

Spanyolország, mely eddig méltán versenytársának tekinté a törököt, ettől fogva elveti a gondját, keveset törődik azzal, mi történik a Földközi tenger keleti kanyarulatában. Nagy hajóhadát is «a legyőzhetetlent», nem viszi többé a törökre, hanem nyugati tengerekre, hová érdekei vonzzák: tizenhét évvel Lepantó után, ugyanaz a hajóhad az Atlanti óceánon tört össze az angolokkal szemben.

Maga a török tudatára jó annak, hogy a tengeren nem győzi a versenyt a régi tengerész népekkel. S megemlékezik hatalma igazi forrásáról, a szárazföldről, mely neki is mint Antæusnak, most hogy le van verve, még mindig új erőt kölcsönözhet. Nem gályákról, hanem kengyelből hódoltatta meg a félvilágot, s ezért a hajóhadat csupán védelmi eszközül tartja fenn: támadónak visszahelyezi a kardot ősi jogaiba.

Nagyhatalmi igényekkel eltelt hatalmasságok egy oldalon szenvedett veszteségeikért más oldalon keresnek kárpótlást. Ezt a török a tengeri katasztrófa után szárazföldön, s a szárazföldön mi felénk kereste. Restaurálja a szárazföldi politikát, s ezentúl nem Róma, hanem Bécs a török hódítás végeztelje. Bécsbe azonban Magyarország testén keresztül visz az út!

Ezért fontos reánk nézve is Lepantó. Az a harc igaz, hogy elterelte a tengerről a törököt; de Magyarország felé terelte. Lepantó a keresztyénség nyugati felének, illetőleg a Földközi-tenger mellékei latin fajú népeknek biztonságot szerzett, nekünk csak újabb veszedelemet.

BALLAGI ALADÁR.

Ecseri Lajos. A munkássegélyezés ügye Magyarországon, tekintettel a munkásbiztosítás kérdésére. Buda-Pest 1884.

Az előttünk fekvő mű szerzője, oly kérdéssel foglalkozik, melynek a külföldön már széleskörű irodalma van. A korunkban mind nagyobb jelentőségre emelkedett munkáskérdés megoldását sokan a munkássegélyezés és biztosítás ügyének rendezésében is keresik és a német és osztrák törvényhozás előtt ez irányban tett lépé-

sek számtalan röpirat és tanulmány keletkezésére szolgáltatnak alkalmat. Nálunk el'enben ezideig alig foglalkoztak e fontos kérdéssel és csak is elismeréssel szólhatunk szerző működéséről, kinek ez irányban immár második tanulmánya fekszik előttünk. Első értekezésében*) a munkásbiztosítás kérdésének történetét általában adja elő, részben irodalmára is kiterjeszkedve és különösen a munkásoknak szerencsétlenségek elleni biztosítása tárgyában a német birodalmi gyűlés elé terjesztett javaslattal foglalkozik: jelen ismertetésünk tárgyát képező művében pedig, a munkássegélyezés ügyének állását hazánkban vázolja s ennél fogva reánk nézve kétszeres érdekű.

A tanulmányt két részre oszthatjuk, a mennyiben egy, a munkáskérdés történetét, jelentőségét nagy vonásokban előtűntető bevezetés után, a már fennálló intézmények ismertetését és a szükségesnek vélt reformokat külön tárgyalja. Az első részben különösen behatóan foglalkozik az «Altalános munkás-betegsegélyző és rokkantpénztár»-ral. Tűzetesen ismerteti a betegsegélyezés mérvét és elismerésre méltó fáradtsággal állította össze azon adatokat, a melyek az egyes életkoroknak, a különböző nemnek és foglalkozásnak befolyását a betegségek tartamára és minőségére föltűntetik. A modern statisztikai tudomány alapelvei szerint, minden tényezőnek szigorú számbavételével készült táblázatok, melyekben a rendelkezésre állott adatokat földolgozta, igen tanulságosak mindenkire nézve, ki e kérdéssel foglalkozni akar. Ezen már 1881-ben 21,000 tagnál többet számláló egyesületen kívül csupán a könyvnyomdászok és betűöntők egyletével foglalkozik bővebben, a bányászok segélypénztárait és a vasúti munkások segélyintézeteit ismerteti tűzetesebben. A többi fennálló betegsegélyző és temetkezési egyletekről: (melyek számát csupán a fővárosban 33-ra teszi, tudomásunk szerint azonban ennél sokkal több áll itt is fenn) nem emlékezik meg. Igaz ugyan, hogy a legtöbb betegsegélyző és temetkezési egylet nem szorítkozott kizárólag munkások segélyezésére, azonban tagjaiknak legnagyobb részét tényleg munkások teszik, s ez okból kívánatosnak tartottuk volna, ha e tekintetben nem szorítkozik arra, hogy a földművelés, ipar és kereskedelemügyi miniszterium által a munkások részére fennálló humanistikus intézményeket ismertető kiadványára utal. Kívána-

*) *A munkásbiztosítás kérdése.* Írta Ecseri Lajos. Megjelent a magyar tudományos akadémia nemzetgazdasági és statisztikai állandó bizottságának 1883. évi kiadványai között.

tosnak tartottuk volna ezt a munka teljessége érdekében, s annyival inkább sajnáljuk elmaradását, mert véleményünk szerint, a fennálló intézmények egy jelentékeny részénél, a tagok által követelt csekély járulékokkal szemben, a kilátásba helyezett rendkívüli kedvezmények semmi arányban sem állanak, és a legkisebb kedvezőtlen esély beálltával, az összes betevők el fogják veszíteni betétüket. A káros verseny következtében, mely ez egyletek némelyike közt, a díjtételek aránytalan leszállításában és a kedvezmények fokozásában jelentkezik, ez egyesületek nélkülöznek minden a modern biztosító tudomány elvei szerint megállapítható matematikai valószínűségi alapot. Azon jártasságnál fogva, melylyel szerző az általa ismertetett egyleteknél a valószínűségi adatokat ez irányban összeállította, méltán várhattuk tőle ez egyleteknek is szigorú bírálatát. Az által pedig, ha ilyen kétségbe nem vonható adatok alapján, ez állításunk igazoltatott volna, nagy és elismerésre méltó szolgálatot végezett volna az érdekelték irányában is. Nélkülözzük továbbá az általa ismertetett segélyegyletek adminisztrációjára, szervezetére vonatkozó adatokat is, melyek nélkül az intézmények életrealitását nem lehet teljesen megítélni.

A mű második részében, szerző azon reformokat adja elő, a melyeket nálunk létesítendőknek tart. A külföldi idevágó szakirodalom alapos ismeretéről tanúskodó jártassággal törekszik megállapítani azon kulcsot, melynek alapján a mi viszonyaink számbavételével azon évi járulékok megállapíthatók, melyeket a munkásnak fizetnie kell, hogy 1. betegség esetén segélyre, 2. baleset vagy rokkantság következtében előállott munkaképtelenség idején évjáradékra, 3. halálózása után a temetési költségek fedezésére és hátrahagyott neje és gyermekei segélyezésére számíthasson. Megemlíti a munkahiány esetén való segélyezés kérdését is, melyről azonban csak általánosságban szól és e kérdést a további tárgyalásnál egészen figyelmen kívül hagyja. Egyelőre csak a biztosításnak első három nemét kívánja létesíteni, még pedig minden munkásra kötelező állami kényszerbiztosítás alakjában, úgy azonban, hogy a fizetendő járuléknak egy részét (egy harmadát) a munkaadók viseljék. Az általános kötelező biztosítási rendszer elvét fölállítva, a kivétel módzatait nem tárgyalja szerző. Nem tudjuk meg művéből, hogy állami intézmény alakjában vélné czélszerűnek létesíteni azt, vagy pedig a fennálló ilyenemű segély-intézetek fönntartásával, azok keretébe foglalni. Az esetre, ha a fennálló intézetek mellett akarja a biztosítási kényszert létesíteni, mint előadása gyaníttatja, azon garantiákat is föl kellett

volna említene, melyeket azok nyújtani tartoznának. Nem nyilatkozik az iránt sem, az államnak mily mérvű befolyást kíván az intézetek administrációjára, ellenőrzésére nézve biztosítani, és egészen figyelmen kívül hagyja azon újabbban gyakran hangoztatott nézet méltatását, mely a betegsegélyző és rokkant-pénztárakat különválasztva, az előbbieket a helyi viszonyokhoz mérten decentralisálva, az utóbbiakat ellenben, a nagyobb felelősség és kockázat következtében, a biztosító intézetek mintájára, bankszerűleg centralisálva kívánja létesíteni. Azon szakismeretre támaszkodva, melyet az egész kérdés tárgyalásánál elárul, elvártuk volna, hogy e kérdésekre is kiterjeszkedik. Műve jelen alakjában, nem tárva föl teljességében a munkássegélyezés jelen állását hazánkban, és nem merítve ki a munkásbiztosítás kérdését, nem felel meg egészen címének és hézagoss. Azonban ez észrevételeink daczára, nem mulaszthatjuk el ismételtelen elismerésünket kifejezni szerző iránt, hogy e nagy fontosságú kérdéssel foglalkozik. Magyarországon, hála az égnek, ezideig az úgy nevezett sociális kérdés még nem lépett oly fenyegető, sötét színben előtérbe, mint a külföldön. A mint azonban gyáriparunk fejlődik, erősödik azon támogatás és kedvezmények mellett, melyekben újabbban részesül, mindinkább jelentékeny tényezővé alakul hazánkban is a gyári munkások osztálya, s minden eszközt meg kell ragadnunk, hogy egy proletárius osztály képződését megakadályozzuk. Ez irányban, ha nem is képez általános panaceát, de kétségen kívül igen jelentékeny tényezőt, a szerző által hirdetett munkásbiztosítás behozatala, mely hivatva van a munkásosztály anyagi helyzetének bizonytalanságát megszüntetni.

—y—t.

Magyar történeti életrajzok. Szerkeszti Szilágyi Sándor. Első évfolyam. I. füzet. 1884. Buda-Pest, Franklin-Társulat könyvnyomdája.

A legszebb magyar népszerű vállalat, mely valaha megjelent. Mai nap az illusztrált művek korát éljük; a német, francia meg angol könyvpiacra száz meg száz ily népszerű, illusztrált díszmű jelen meg, melyek távol vidékek vagy távol korszakok embereit és viszonyait jeles rajzoló segítségével tüntetik föl. A reprodukáló eljárások ép újabbban rendkívüli lendületet vettek: a régi fa- és rézmetszet mellett ott van a cinkographia, a heliogravure, a photogra-

vure, a heliotypia és rövid idő óta az autotypia. A történetírás és segédtudományai csak nyerhetnek, ha helyesen, kritikával válogatják meg az illusztrációkat. A mi jellemző egy korra nézve, és a mi különös árnyalatot ad neki, az nem csupán eseményei és azok indokai, hanem mindaz, a mit akkor látni lehetett: az épületek, fegyverek, bútorok, öltözetek, képek stb. Ezek mind lényeges elemei a múlt reconstitúciójának, mely végtére mégis a történetírás főfeladata. «Menjenek el — mondá egyszer Taine egyik előadásán hozzánk, hallgatóihoz — menjenek el a rézmetszettárba, nézzék meg a XVII. századbeli rézmetszeteket és a kor erkölcsaire nézve többet fognak tanulni, mintha tíz vaskos kötetet átolvasnak.» Valóban kétségtelen, hogy az, ki figyelemmel végig nézi Violet-le-Duc műveinek képeit, s ama kis, de remek fametszetekben maga előtt látja a középkori lovagvilágot, a várostrom különböző stádiumait, a góth templomok külsejét meg belsejét, a középkori városok utcáit, szobáit, bútorait, fegyvereit és szerszámait, többet tud a középkorból, mint a ki egy magyar iskolai *Világtörténet* középkori kötetét könyv nélkül tanulta.

A vállalat, melynek első füzeté előttünk van, kiváló magyarok életrajzait akarja közölni, melyben az újabb kutatások eredményei népszerű módon adatnak élő. A szöveg támogatására illusztrációk szolgálnak, melyek történelmi becsűek, a mennyiben történelmi tárgyak vagy rajzok hasonmásai és térképek. A szerkesztő, úgy látszik, folyóiratnak akarja a vállalatot tekinteni s ámbár nem ad programot — hogy mi lesz az első évi folyam tartalma — a történelmi társulat, mint kiadó és Szilágyi Sándor, mint szerkesztő, elegendő biztosítékai a mű becsének. Az első füzetben, Márki Sándor, Anjou Mária, Magyarország királynéjának (1370—1395) életét kezdi elbeszéli. Az életrajz történelmi értékéről csak befejeztével lehet majd kellő ítéletet mondani, most csak örömmel constatáljuk, hogy az egész füzet a legjobb hatással van az olvasóra. Az előadás, ha tán néha czikornyás is, egészben véve népszerű és vonzó, az illusztrációk szépek és tanulságosak. A kiállítás pompás és valóban becsületére válik a Franklin-Társulatnak. Öt ilyen füzet előfizetési ára öt forint; az egész kötet olcsó árú díszmű lesz.

Mint hogy a füzet szövege még nem lehet érdemleges bírálat tárgya, legalább az egyik vagy másik illusztrációra nézve lehet megjegyzéseket tennünk. A képek tudományos célja megkívánja az ily műnél, hogy mennél hívebbek és hitelesebbek legyenek. Ha nem esalatkozunk. Zsigmond császár arc képe Dürertől, melyet e füzetben találunk, csak a nagy művész phantasiájából származik. Johanna

képe is alig mondható Giotto művének, a mit különben a boríték-szöveg is kétségbe von. Nápolyi Lajos és Durazzói Károly arczképei egy régi mű, Summonte barok képei után vannak közölve. Nem volna-e czélszerűbb ezeket a képeket az eredetiek photographiái után készíttetni? A Mária zsoltárának színnyomatú mása nem adja vissza a régi kézirat ódon zamatját, a mit a külföldi jó színnyomatok legalább megközelítenek. A harmadik fejezet initialéja, az aláírás szerint, a visegrádi donjont tüntetné föl: valósággal pedig az úgynevezett Salamon tornyát ábrázolja, mely nem volt donjon. *rf.*

A SVÉDORSZÁGI LAPPOK KÖZÖTT.*)

Mélyen tisztelt akadémia! Mielőtt a lappokhoz való utazásomról jelentésemet előterjeszteném, kedves kötelességemnek tartom, hogy mindenek előtt hálás köszönetemet nyilvánítsam a magyar tudományos akademiának azon hathatós támogatásért, a mely által lehetővé tette, hogy a svédországi lappokhoz tervezett útam megvalósuljon és ez által nyelvöket és szokásaikat tanulmányozhassam. A svédországi lapp nyelvjárásról eddig csak nagyon csekély ismereteink voltak. Mindössze egy száz évesnél idősebb szótár, mely mellé egy rövid nyelvtani vázlat van függesztve és néhány svédből fordított szentírásbeli könyv állott rendelkezésünkre. Az igazi, élő népnyelvről a legújabb időig nem volt semmi tudomásunk. Csak a hetvenes években kaptunk egy pár olyan szöveget, a mely a ma élő lapp nyelvet tükrözteti vissza. 1874-ben Malå vidéki lappok fordultak meg Buda-Pesten és ezektől Budenznek mintegy nyolcz lapnyi szöveget sikerült gyűjtenie. 1876-ban Donner Ottó, finn egyetemi tanár, utazott Svédország éjszaki részébe, Fjellner András akkor már 80 éves sorselei paphoz, hogy egynéhány csak ettől tudott lapp dalt és epikus költeményt leírjon. E két rendbeli, bár csekély népnyelvi gyűjtemény a lapp nyelv tudományos ismerete szempontjából fölötte becses. Mind a hangtan, mind az alaktan terén számos oly adatot tárnak föl előttünk, melyeket az addig ismert szövegekben nem atlálunk. Az a tudat, hogy e csekély gyűjtések is mennyi újjal növelték ismereteinket, érlelte meg bennem azt

*) Fölvizsgáltattam a magyar tudományos akadémia 1884 december 1-jén tartott ülésén.

az elhatározást, hogy a lappokhoz utazzam és a magyar összehasonlító nyelvészet szempontjából oly fontos nyelvekről való fogvatékos ismereteinket, a mennyire csekély tehetségtől kitelik, én is bővítsem valamivel.

Vajon sikerült-e és mennyiben sikerült e ezélt elérnem, arra szolgáljon feleletül a következő jelentés:

* * *

Június 17-dikén indultam el Buda-Pestről és Varsón, Szt-Péterváron áthaladva, első sorban Finnországnak vettem utamat. Ott különösen a nálunk is eléggé ismert Genetz Arviddal és Donner Ottó egyetemi tanárral akartam találkozni, mint olyanokkal, a kik már jártak a lappok között és nekem az éghajlati viszonyokra, a lappokkal való bánásmódra, a köztök való élesre és több e félére nézve hasznos fölvilágosításokkal szolgálhatnak. Június 22-dikén értem Helsingforsba és két napig Jalava (Almberg) Antal vendégszeretetében részesültem. A finn főváros ekkor már üres volt. Az egyetem és a többi iskolák be voltak zárva, a finn irodalom fő képviselőinek legnagyobb része pedig vidékre menekült. Donner Ottó ugyan otthon volt még, de sajnálatomra nem beszélhettem vele. Neje épen akkor halálos betegséggel viódott. Genetz sem volt már rendes lakóhelyén, Tavastehusban, tehát nyári lakásán, Vehoniemiben kerestem föl, s miután nála egy napot töltöttem s a kívánt dolgok felől tájékozódást nyertem, Tammerforsnak folytattam utamat, hogy onnan a tengerparti Abóba, Abóból pedig a hajóval Stockholmba utazzam. Tammerforsban épen oda érkeztem napján nyílt meg egy akkor tájban rendezett országos gazdasági tárlat. Értesültem róla, hogy magister Jaakkola Károly, Björneborgból, a kit a finn-ugor társaság ösztöndíjjal ugyancsak a lappokhoz küldött, szintén ott lesz a tárlaton. Felőle való tudakozódásomnak megvolt az a haszna, hogy találkozhattam vele. Már a vonatnál voltam, midőn fölkeresett, de még elég időnk volt, hogy megállapítsuk, mikor és hol jövünk össze Stockholmban, hogy onnan aztán együtt folytassuk útunkat a lappokhoz.

Június 27-dikén delután értem a svéd fővárosba. Hat napig időztem ott, hogy fülemet egy kisse hozzá szoktassam a különös accentusú svéd nyelvhez. E különösség abban áll,

hogy a svéd szóokban, ha kéttagúak is, tulajdonképen két hangsúly van: egy fő és egy mellékhangsúly, a melyben a hang nem sulyed, hanem inkább emelkedik. Innen származik aztán a svéd nyelvnek az a sajátsága, hogy az egyes szótagok mind megannyi külön szókként hangzanak. E sajátságos, éneklő hangsúlyozás oly szokatlan volt nekem, hogy kezdetben a legközönségesebb szavakat is alig voltam képes meghallani. Az első két nap szinte kétségbe voltam esve, hogy valaha megérthetem a svédeket. Szerencsére azonban lassankint hozzá kezdett a fülem szokni a szokatlanhoz, a hozzám intézett szavakból mind több és több érthetőt tudtam kikapni s mire Stockholmból elindultam, arra a tapasztalatra jutottam, hogy meg sem olyan nehéz a svédek megértése, mint kezdetben gondoltam.

Július 2-dikán szálltunk az idő közben megérkezett Jaakkolával együtt egy Hernösandba induló hajóra. Huszonegy órai tengeri út után megérkeztünk e jelentékeny éjszakai városba. Csak 5200 lakosa van ugyan, de élénk kereskedelmi és iparüző hely; itt székel Angermanland tartománynak a kormányzója és több ezer mérőföldnyi területnek lelki feje, éjszaki Svédországnak püspöke. E püspök gondja alá tartoznak az összes svédországi lappoktól lakott területek is. Hernösandba különösen azért mentünk, hogy magunkat a püspöknel bemutassuk és tőle esetleg ajánló leveleket szerezzünk a Lappmarkokba. Volt egy másik, nem kevésbé fontos czélunk is. A svédországi lapp nyelven írott könyveket sehol sem lehet könyvárúsi úton megszerezni. Tudtam azonban, hogy e könyvek nagy része Hernösandban jelent meg és ha valahol, itt lehet majd megkapni. Kicsi híja volt, hogy egyik czélunkat sem értük el. A püspököt nem találtuk otthon; kevéssel az előtt nagy körútra indult a lappok köze, lapp könyveket pedig a hernösandi könyvkereskedőnél sem lehetett kapni. Szerencsénkre a hajón egy luleái tanárral ismerkedtünk meg. Evvel újra találkoztunk Hernösandban, ott bemutatott bennünket egy oda való tanár ismerősének, ez pedig elvezetett bennünket a consistoriumhoz, tudniillik az egyházkerületi gondnoksághoz, hogy ott talán majd tudnak fölvilágosítással szolgálni, merre szerezhetjük meg a lapp könyveket. A consistoriumban lekötelező szívességgel fogadtak bennünket és midőn kérésemet előterjesztettem, legnagyobb öröömre azt

a fölvilágosítást kaptam, hogy a keresett könyvek csakis nálunk vannak raktárban, pénzért nem szerezhetők meg, azonban szívesen szolgálnak mind a kettőnknek a található könyvekből egy-egy példánnyal. E könyveket államköltségen nyomtatják és Hernösandból küldözgetik szét a Lappmarkokban élő papokhoz, hogy a lappok közt ingyen osszák szét. Tizenhárom, nyelvészeti szempontból igen becses, lapp könyvnek jutottunk itt a birtokába. E könyvek között több olyan is van, a melyeknek léteztéről eddig semmi tudomásunk sem volt. Ilyen a többek közt az egész ó- és új-testamentum lapp fordítása, mintegy 2500 lapnyi szöveggel, továbbá *Svédország története* és *Luther kisebb kátéja*. Ez utóbbi az eddigi nyomtatott könyvekben szokásos lapp nyelvtől jelentékenyen eltérő nyelvjáráson van írva. Mint később meggyőződtem, e nyelvjárárs a Lule lappmarkbeli. A Hernösandban szerzett könyvekhez később a Lule lappmarkban való időzésem alkalmával még öt darab könyv járult úgy, hogy utamról összesen tizen-nyolcz könyvet, meg pedig tudomásom szerint az összes ujabbkori svéd-lapp irodalmat sikerült magammal hoznom.

Hernösandból még az nap, július harmadikán délután indultunk fölfelé az Angerman-elfen egy Sollefteåba tartó hajóval. Az Angerman-elf Svédország legszebb folyója; hatvanöt kilométerig fölfelé többnyire oly széles, hogy inkább keskenyebb tengeröböl, mint folyó hatását teszi az utazóra, a regényes szépségű vidék pedig, mely egész Sollefteåig a legváltozatosabb képekben tárul elénk, ritkítja párját. — Némely lelkesült útas még a rajnai útnak is föléje helyezi. Éjfél tájban érkezünk meg Sollefteåba, a hol egy hatalmas vízesés végét szakítja a további hajózásnak. Sollefteåban ismerkedtem meg először igazán az éjszaki vidékek azon sajátosságával, hogy június és július hónapokban éjtszaka helyett örökös világosság uralkodik. Ide érkeztem idejében a nap már fél tíz óra tájban lenyugodott ugyan ezen, a 63-dik és 64-dik éjszaki szélesség közt elterülő vidéken, az esti pirosság azonban mind addig ott ragyogott az égen, míg csak valamivel két óra előtt a napot megelőző reggeli hajnal föl nem váltotta. Egész júliusban, a míg Jemtlandban tartózkodtam, még éjfékor is, mikor pedig leghomályosabb volt, ép oly kényelmesen irhattam és olvashattam, mint nálunk a leghosszabb napon nyolcz órakor nap lenyugtával.

Sollefteából július 4-diken délelőtt 11 órakor indultunk tovább a rendes svéd kocsiával, egy két kerekű taligával, melyet egy ló szokott húzni. Csak egy útasnak és rajta kívül a kocsisnak van helye az ülésben, mikor pedig takarékoság szempontjából kettő útazik együtt, neha el kell túrnie, a mint közbe-korba nekünk is el kellett túrnunk, hogy a kocsi egyiknek vagy másiknak ölében ülve, hajtsa rendesen jó hűsben levő, de lassú menéshez szoktatott lovát. Újabban hatalmas vasúti vonal hasítja keresztül éjszaki Svédországot, mely Stockholmtól éjszakknak, Sundsvalltól nyugatnak tartva, később egyesülten folytatja útját Norvégiának és Drontheimban ér véget. E vonalnak egyik csak az idén megnyílt végpontját, Håsjöt, akartuk elérni, hogy onnan aztán vasúton folytassuk útunkat, a meddig lehet. Sollefteától Håsjöig huszonegy óra hosszúig majdnem egy folytában szekéren ültünk és csak ott tartottunk rövid pihenőket, a hol lovat kellett váltanunk. Håsjöbe nyolcz órakor reggel, a vasút indulásához épen jókor érkeztünk meg és legelőször is Jemtland tartománynak a fővárosába, a Storsjö, magyarul Nagytó, mellett elterülő Östersundba útaztunk, hogy ott a Jemtlandban élő lappok felől, a kiknek a nyelvet első sorban akartuk tanulmányozni, közelebbi fölvilágosítást kapjunk. Az itt élő lappok nyelvét eddigelé meg senki sem tanulmányozta s egyetlen sornyi írás vagy mutatvány sem volt közölve e különös nyelvjárásról.

Östersundban megtudtuk, hogy a város közelében vagy egy órajárásnyira egy koldus lapp család tartózkodik. Másnap tehát kora reggel kivezettettük magunkat a lappok tartózkodó helyéhez. Hosszas keresgélés után végre ráakadtunk a lakóhelyökre, de nem magokra a lappokra. A sátroknak is csak a vázát, a földbe vert vékony fatörzsoket leltük az erdőben, maguk a lappok azonban már nem voltak ott, valahová máshova költöztek vagy pedig szanaszét kóboroltak a rengetek erdőségben. Minthogy vezetőnk nem tudta tartózkodásuk újabb helyét, magok a lappok pedig csak egy hét leteltével, a következő szombati napon jöttek volna rendes szokásuk szerint a városba, tehát elhatároztuk, hogy nem töltjük az időt hasztalanul a keresésökkel, hanem még az nap tovább indulunk olyan vidékre, a hol a legnagyobb valószínűség szerint már akadunk lappokra. Egyedüli kalauzunk Düben Gusztáv, stockholmi egyetemi tanárnak, *Om Lappland och Lapparne* (Lapp-

országról és a Lappokról) című könyve volt. Az ebben található adatoknál Östersundban sem kaphattunk jobbakat.

A jemtlandi lappok az éjszaki szélesség 65-dik fokától dél felé egészen a 62-dik fokig vannak szerte szórva. Vegső telepök a Rut hegységben van. Tovább délnek már egyáltalában nem akadunk lappokra. A jemtlandi lappok egy-két koldus kivételével valamennyien ott élnek a svéd-norvég határon emelkedő hótakart hegységekben, melyeknek legnagyobb része három egész négyezer lábnyira, a Syl-fjäll pedig mintegy 6000 láb magasságyira emelkedik. Ez az egész vadregényes vidék, mely hatalmas hegyhátakat bocsát a két szomszédos tartományba, tele van szép völgyekkel és tavakkal és eredő helye több nagyobb svéd és norvég folyónak. Van egy-két völgye, mely közvetlenül megy át egyik országból a másikba; ezeken keresztül visz a vasút a norvég Trondhjemberba, az országút pedig Levangerba; innen nyúlnak ki a Syl-fjälletk elágazásai egészen Rörásig. Az itt élő lappok három különböző kerülethez tartoznak. A legejszakibbnak a neve Fölinge lappmark mintegy 400 lappal; a középsőnek a neve undersakeri lappmark, melyben mintegy 200 lappot találunk, a legdélibbnek a neve pedig herjedali vagy tennäsi lappmark, a hol körülbelül 170 lapp ember él. Ez óriás, több száz négyszög mérföldre kiterjedő területen tehát alig akadunk összesen 800 lappra. Közülök egy sem lakik városban vagy faluban, valamennyien nomád életet folytatnak, foglalkozásuk kizárólag a renszarvastenyesztés és ezekkel vándorolnak a különböző évszakok szerint különböző helyekre. E vándorlás azonban rendszerint bizonyos meghatározott területen belül történik; van külön tavaszi, nyári és őszi tartózkodó helyök, a hová rendszeren visszatérnek. Csak télen nincsenek biztos helyhez kötve. Ilyenkor öt-hat helyen is kell fölvaltva tartózkodniok és sokszor 20—40 mérföldet is bebarangolniok, míg olyan helyen üthetik föl tanyájokat, a hol a szarvas a kemény és mely hó alól elegendő táplálékot, elegendő mohát tud magának fölkaparni. Nagyon természetes, hogy ilyen életmód mellett csak sátrakban lakhatnak, melynek fő gerendáit minden pillanatban fölszedhetik és ismét a földbe verhetik, melynek ponyváját bármikor összerakhatják es ismét kifeszíthetik. A nomád lappokon kívül csak még néhány koldus vagy nap-számos lappra akadunk. Rendszeren olyan lappok ezek, a kik

vagy hanyagságuk, vagy a farkas pusztítása, vagy egyéb elemi csapás következtében elvesztették rénnýajaikat. Számuk nagyon csekély és értesülesem szerint az egész Jemtlandban összesen öt-hat ilyen lapp ember, ha van.

Östersundhoz legközelebb esett Undersåker lappmark; ennek a lappjaival akartunk mindenek előtt megismerkedni. A vasút elvitt egész Undersåker állomásig, melytől másfél órányira templom is volt. Azt hittük, hogy vasárnap levén, a közeleső hegyekből majd vetődnek erre lappok a templomba. De csalódtunk. Undersåkerban azt a fölvilágosítást kaptuk, hogy ősszel és tavasszal ugyan elég lapp tanyázik a környéken, most azonban, hogy az idő melegebbre fordúlt, mind künn vannak már nyári helyökön, a magasabb fjällekben. Isteni tiszteletre különben sem jönnek Undersåkerba, mert a hegyek között saját templomuk van, a hol számukra evenkint kétszer, legfőlebb háromszor külön isteni tiszteletet szoktak tartani. A napokban épen szintén lesz misejök az Anaris és Hittings-fjällek tövében levő kápolnájokban, Valbo helységben. Ez utóbbi hír ismét kedvre serkentett bennünket és attól való felelmünk, hogy tudj' Isten, meddig vándorolhatunk összevissza, míg lappokra akadunk, eloszlott. Még nagyobb lett az örömünk, mikor a további beszélgetés folyamában azt is megtudtuk, hogy Undersåkertól nem messze, Edsåsen községben lapp gyermekek számára iskola is van. Most ugyan nem folyik a tanítás, hanem azért lehetséges, hogy egyik vagy másik lapp fiú vagy leány nem ment haza nagyon is távol-lakó szüleikhez, hanem ott maradt, míg a tanítás újra kezdődik.

Másnap reggel átgyalogoltunk a csak egy órányira levő Edsåsen községbe és kérdezősködésünkre a legnagyobb készseggel előteremtettek egy frostvikeni, Jemtland legejszakibb részéből való leányt, a ki a vakációra ott rekedt. Csinosan öltözködve, svéd ruhában jelent meg előttünk. Tizenhét éves, majdnem kifejlett hajadon volt már ez az elemi iskolás leány. Mint később meggyőződtem, a többi itt levő tanulók legnagyobb része hasonló korról dicsekedhetett. Tizenkét évesnél fiatalabb fiút vagy leányt nem is láttam. E különös jelenségnek ez a magyarázata, hogy majdnem kivétel nélkül csak akkor kerülnek a lapp gyermekek az edsåseni iskolába, mikor már otthon, a fjällek között valamelyik vándor lapp

tanítótól az olvasás és vallástanból némi előleges ismeretet szereztek. A vándor tanítókat, ilyen tudtommal egész Jemtlandban csak kettő van, valamint az edsáseni iskolát is részben a kormány, részben pedig az úgynevezett «missions-sällskap» (a hittérítő társaság) tartja fenn. Négy évig szoktak a lapp gyermekek az edsáseni iskolában tanulni, hogy az előbb említett elemi ismeretekben valamivel nagyobb tökéletességre vigyék, ezen kívül pedig az írásból, számolásból, földrajzból és Svédország történetéből szintén szerezzenek némi ismereteket.

Az a leány, a ki előttünk állt, most már három esztendeje koptatta az iskola padjait. Lappul szólítottam meg, hogy hová való. Az első kérdésre felelt is, a második kérdésre már csütörtököt mondott a tudományom, sem ő nem értette meg azt, a mit én kérdeztem, se pedig én azt, a mit ő kérdésemre mondott. Láttam, hogy így nem boldogulok, tehát svédre fordítottam a beszédet és ezen a nyelven kérdezgettem tőle egyet-mást, még pedig úgy, hogy kérdéseimet lefordítottam vele lapp nyelvre s mind ezt, mind pedig a feleletet följegyeztem magamnak. Miután így röviden végig mentem a főbb név- és igeragozásbeli alakokon és egy csomó fogalomnak a lapp nevét is megtudakoltam, arra a tapasztalatra jutottam, hogy itt olyan nyelvjárással van dolgom, mely a többi előttem ismeretes lapp nyelvjárásoktól mind hang-, mind alaktanilag rendkívül eltérő. E tapasztalatomat később bőségesen igazolták e nyelvjárás terén tett későbbi tanulmányaim. Oly annyira különbözik a jemtlandi lapp nyelvjárás a többi ismerttől, hogy midőn nekik a Hernösandból magammal hozott nyomtatott könyvekből vagy Budenznek az egykor Buda-Pesten is megfordult malái lappoktól gyűjtött szövegeiből egyet más fölolvastattam, egy szót sem értettek belőle. Úgy jártam később, midőn a Svédország legéjszakibb részén élő lappokhoz utaztam. Ezek sem értettek semmit sem azon szövegből, melyeket a déli lappoknál gyűjtöttem.

E tapasztalat egész váratlanul lepett meg és kezdetben majdnem leverőleg hatott rám. Leginkább az bántott, hogy annak a sok készülődésnek, melyet utazásomra a lapp nyelvből tettem, ezeken a vidékeken nem vehettem semmi gyakorlati hasznát és úgy kell majd e dialectust tanulnom, mintha egészen új nyelv volna. E tapasztalattal tértem vissza Undersåkerba, illetőleg az Undersåker nevű vasúti állomás mellett levő négy

házból álló Stångärde községbe. Egy svéd parasztnál, kinek az volt a kötelessége, hogy az útasokat a legközelebbi állomásig szállítsa, voltunk elszállásolva. Mire Edsäsensből Stångärdebe visszaérkeztünk, már ott volt a Kall egyházkerületéből való pap is, a ki az Undersåkeri lappmarkban élő lappok számára isteni tiszteletet szokott tartani. E kilencven négyesög mérföldnyi lappmarkban összesen ket kis lapp templom volt. Az egyik Undersåkertól délre talán öt mérföld távolságra Valbóban, a másik pedig a vasúti állomástól éjszakra mintegy 10—11 mérföldnyi messzeségben, Käläsensban. A kallbeli pappal megbeszéltük, hogy együtt teszszük meg az utat Valbóba. Egyelőre nem volt szándékunk Undersåkerba visszatérni, hanem valamelyik lappal el akartunk menni a hegyek közé, hogy mindjárt kezdetben egy hetet ott töltünk valamelyiknek a sátorában. Július 8-dikán fárasztó, majdnem nyolcz óráig tartó út után értünk a lapp kápolna helyére. Különböző vidékről való lappok jöttek ide s a menynyire lehetett, fölhasználtam az alkalmat, hogy tájékozást szerezzek magamnak, mennyiben eltérő tájszólásokat használnak az erre élő lappok. Az a szándékom, hogy innét valamelyikkel tovább mehessek, nem teljesedett. Egy család lakott az időben a lapp kápolna közelében, mintegy ket mérföldre, azonban ez is épen azon a ponton volt, hogy rennyájával más, még távolabb eső helyre költözzön. A Valbóban összegyülekezett lappok közül a kallbeli pap különösen ket lapp suhanczot ajánlott mint olyanokat, a kik a többieknel értelmesebbek és a kik esetleg hajlandók lesznek hozzánk szolgálkként szegődni. Az isteni tisztelet vegezte után a ket legénnyel csak ugyan megbeszéltük a dolgot. Kezdetben hajlandók is voltak a velünk való jövetelre, de midőn aztán egy kis grammatikai keresztűz alá fogtuk őket, szörnyen megünhatták a dolgot, mert egyszerre csak a faképnél hagytak bennünket, föltarisznyáztak és elmentek vissza a hegyek közé.

Társam ott maradt a lapp kápolna helyén egy svéd parasztnál, minthogy egy nyomorék lapp teremtés hajlandónak nyilatkozott a mester szerepére, én pedig, tudva, hogy az edsäseni iskolában nemsokára megkezdődik a tanítás s hogy az ott levő lapp leány segítségével addig is a Fölinge lappmarki dialectust tanulmányozhatom, elhatároztam, hogy viszatérek Undersåkerbe és kezdetben a mennyire lehet, a lapp

iskolát fordítom hasznomra. Ez az iskola csakugyan olyan alkalmas hely volt a lapp nyelv tanulmányozására, hogy keresve sem kereshettem volna jobbat. Jemtland legkülönbözőbb vidékeiről való lapp tanulók jártak ide s épen ez oknál fogva, mind a mellett, hogy folyvást az undersåkeri lappmarkban tartózkodtam, az összes Jemtlandban élő nyelvjárásokat, tehát a fölingeit és a herjedalit is volt alkalmam tanulmányozni és belőlök nyelvmutatványokat gyűjteni.

Mikor visszaértem Edsäsensba, a Frostviken vidékéről való leányon kívül egy Herjeådalból, a tennäsi fjällekből való fiút is fedeztem föl. Fölváltva fogadtam meg e kettőt nap-számba, hogy segítségökkel Jemtland legejszakibb és legdelebbi nyelvjárásaival ismerkedjem meg. Fö czelem volt, hogy mennél több összefüggő szöveget gyűjtsek, mert csakis ezeknek a kapcsán ismerkedhetünk meg egész biztossággal a nyelvtani alakokkal és az alakok használatával. Minthogy sem a Fölinge lappmarki leány sem a herjedali fiú nem volt az elbeszélésnek a mestere, meg nem is tudtak eredeti meséket, tehát kezdetben más gyűjteményekben már megjelent lapp meséket dolgoztam át velök ezen a nyelvjáráson is, vagy pedig egyes mondatokat és szókat kerdezgettem tőlök.

Julius közepe táján újra megkezdődött a tanítás, mind több vidékről való tanulók gyültek össze s mind újabb és újabb egymástól több tekintetben eltérő tájbeszédet tanulmányozhattam. Közbe-közbe egyes felnőtt lappok is vetődtek Undersåkerba, rendesen valamelyik tanulónak az anyja vagy testvére, ezeknek ott tartozkodását is igyekeztem lehetőleg fölhasználni. Lassankint nyolcz eltérő vidék nyelvéről szereztem többé-kevésbé tudomást.

Julius vége felé beköszöntött a szénakaszálás és gyűjtés időszaka. Ugyanazok a tanulók, a kiket szállásadó gazdájok csekély fizetésért eddig szívesen bocsátott rendelkezésemre, ezentúl már nem voltak kaphatók. A lappmarkokban kevés a munkaerő, a szénagyűjtéssel pedig sietni kell, elvonták a fiúkat tehát egy időre az iskolától is, tőlem is és könyvek helyett sarlót és gereblyét kellett forgatniok. Undersåkerban többé nem volt maradásom. Időközben Jaakkola is visszatért Valbóból, a hol összesen alig egy hetet töltött, és elhatároztuk, hogy együtt megyünk a norveg határon élő lappokhoz és egy darabig köztök töltjük az időnket.

Julius 29-dikén hagytuk oda eddigi tartózkodásunk helyet es 30-án este a lappok közelében, Skalstuganban voltunk. Egyetlen vendéglőből áll az egész helység. Nyári időben meg lehetős látogatott hely, a turisták gyakrabban fölkeresik gyönyörű vidéke s különösen a lappok miatt, a kik innen legkényelmesebben megközelíthetők. Másnap reggel hozzájok indultunk a vezetönkkal. Egy fél óráig nyírfákkal tarkált fenyvesen át kellett haladnunk; ezután vége szakadt a gyalogútnak; csónakon vitettük át magunkat a három negyed merföld szélessegű Skal tavon. A túlsó parton dombos, mocsáros, lápos vidéken fölfelé haladva talán egy negyed óra múlva elértük a svéd-norvég határvonalat s ezután nemsokára a norvég oldalon útazásunk célját, a lapp kunyhókat. Három kunyhó, lappul *koqtie* v. *kuotie* volt itt, mindegyik egyforma alakra építve. A hatalmas Kólalhöga hegység lábánál, alig ketszáz lépesnyire a hóhatártól ritkás, elcsenevészett nyírfa-erdőtől körülvéve emelkedett egy kis dombon a három különös alakú lakás. Négy, a földbe vert, kissé megácsolt nyírfatörzs, melynek fejénél az elágazás helye még megvan, képezi az itteni es főbb vonásaiban egyszersmind a többi lappok *koqtie*-jének is az alapját. E gerendafák úgy hajlanak egymáshoz és az ágak úgy kapaszkodnak fölül egymásba, hogy közepett egy fél meter átmerőjű, gömbölyű tetőnyílás marad. E fő gerendafák melle aztán még több szálfá is van a földbe verve, melyeknek hézagait nyírfagalylyal vagy turfával tömködik ki. Az ily módon készült épületet aztán vagy egészen turfadarabokkal földik, vagy pedig ponyvával kerítik be. A fönt említett tetőnyíláson kívül csak még egy nyílást találunk a lapp sátoron vagy kunyhón — az ajtót. Ez háromszögalakú s egy fával kipeczkelt vászondarab vagy rénszarvasbőr takarja be. E nyílás oly alacsony, hogy egészen a földig guggolva vagy térdelve lehet rajta a sátorba jutni. Bent a *koqtie*ban semmit sem találunk, a mi a civilizált ember elkerülhetetlen szükségletét szokta kepezni. Nincs itt sem ágy, sem asztal, sem szek, egyáltalában a legcsekélyebb bútordarabka sem. A *koqtie* közepén van egy négyszögletű, lapos kövekkel bekerített kis hely, ez az *arnie*, a tűzhely. Kora reggeltől a lefekvés idejéig folyvást vígan lobog itt a tűz. Füstje betölti az egész sátort, kivéve a földtől számítva két lábnyi magasságú tért, mely rendesen ment marad tőle, és kényelmes lassúsággal húzódik kifelé az úgyne-

vezett *riehpenen*, a tetőnyíláson. A tetőnyíláson keresztbe van egy kis rúd, erre van erősítve egy láncz s a láncz végébe szokták akasztani azt az üstöt, melyben ételöket főzik. Hajdanában az ilyen lapp sátorának négy nyílása is volt. A mostani ajtóval szemben volt a hátsó ajtó, a *poššug*, és oldalvást is egy-egy. A *poššugt* a pogány lappok szent helynek tekintették, csak a házi gazdának volt szabad erre felé bejárnia, azonban ezt is csak ritka alkalommal tette meg, csak akkor, midőn vadászatról valamely nagy zsákmánnyal, például medvével jött haza. Ma az edényeket és élelmi szereket szokták a *poššugban* tartani. Ha más nem, a kuttyák, tapasztalatom szerint, még most is rendkívüli tiszteletben tartják ezt a helyet. Arra vannak szoktatva. Az ő helyök is bent van a sátorban, az ajtótól rendszerint jobbra, szabad tetszés szerint ki és bejárniok, azt azonban a lappok közt való időzésem alatt nem tette egy sem, hogy egész a *poššugig* mert volna menni. Ott tartottam magam is minden élelmi szeremet, be sem volt takarva, a sátorban gyakran nem volt egy lélek sem, s még sem hiányzott belőle otlétem alatt soha a legesekelyebb sem.

A három *koqtie* közül a legnagyobban szállásoltuk el magunkat. Egy hetven éves lapp ember és mintegy negyven esztendőes beszédes asszony voltak a szállásadóink. Kivülök három apró gyermekből és egy szolgából állt a kunyhó lakosága. A bemenettől jobbra jelöltek ki kettőnknek a fenyő- és nyírfa-rözsével behintett földön külön helyet. A pusztta földet használják a lappok éjjel fekvőhelyül is és a rénszarvasbőr csak takaróul szolgál nekik. A pusztta földön háltunk mi is, csak hogy takarót nem tudtunk kapni. Épen annyi rénbőrük volt otthon, a mennyire magoknak okvetetlenül szükségök volt. Fölösleges holmijokat lakásuktól messze, részint Skalistuganban, részint még tovább néhány mérföldnyire egy-egy, vándorlásuk útjába eső, kis tárházukban szokták tartogatni. Másnap azonban valahounnan mégis előteremtett háziasszonyunk rénbőrt, a melyet legalább párnául használhattunk, magam pedig egy sarokban háziasszonyom rénbőrszoknyáját fedeztem föl és foglaltam le, hogy a meglehetősen hűvös éjtszakákon a plaid fölött lábtakaróul szolgáljon.

Nyolcz napig tartózkodtam itt és e nyolcz nap alatt többet sikerült népköltészeti és ethnographiai szempontból gyűjtenem, mint másutt három hét alatt. A három kunyhó

lakossága tulajdonképen egy családot képezett és körülbelül nyolczszáz rénszarvasból álló nyájokat is együtt őriztettek. Az egyik kunyhóban az en öregemnek az első feleségétől való fia lakott a családjával, a másokban pedig a nőtestvere fiával, egy lapp vándortanítóval együtt. Ez a tanító egészen úgy él, mint a többi lappok. Épen olyan ruhában jár, ep úgy kijár a rénszarvasokat őrizni, ép úgy feji őket és semmi más által sem tűnik ki a többi közül, mint hogy valamivel nagyobb a műveltsége. Nem csak az elemi iskolákat végezte el, hanem az östersundi tanító-képzőben egy pár semestrist is. A kormány háromszáz króna, körülbelül kétszáz forint fizetést ad neki esztendőnkint és ezért kötelessége augusztus 15-dikétől május végéig két-két hónapig a különböző hegységekben tartózkodó lappok között időzni és ez idő alatt gyermekeiket az olvasás és vallás elemeiben oktatni. A kunyhómbeli lapp szolgálta ott tartózkodásom alatt a rendes meselőm, a lapp tanítót pedig arra használtam föl, hogy vele a nyelvtani alakokat megmagyaráztassam. Minden esetre érdekes volt egy lappal singularisról, pluralisról, infinitivusról, imperativusról, accusativusról s más e féleről beszélni.

A lappok műveltsége különben korántsem olyan kezdetleges, mint azt gondolnók és a mint köztök való időzésem előtt magam is gondoltam. A legöregebbeket és a még iskolába járni nem tudókat kivéve, alig akadni a lappok, különösen a jemtlandi lappok között olyanra, a ki ne tudna írni, olvasni vagy legalább is olvasni. A nép e művelésére a vallásnak rendkívül nagy befolyása van. Nem eresztenek addig senkit sem az Úr asztalához, míg csak a bibliát meg nem tanulta olvasni. A lapp nép pedig eltanulta a svedektől és a norvégoktól a vallásosságot. Sántaikban profán dalok helyett zsoltárokat énekelnek és tündérmesék elmondására csak nagy rábeszélésre vállalkozik még az is, a ki ilyent sokat tud. Nehéz tőlök igazi népmeséket kapni, mert ezek elmondásával, azt gondolják, vallásos érzeteket sértik meg. Gyermekeiknek már nem is igen mondanak el e feleket. Kerülnek mindent, a mi legkevésbé is régibb pogány korokra emlékezteti őket. Házi gazdám fiatalabb korában több medvét ejtett el, pogány szertartások mellett kellett a *koqti*be behoznia, megnyúznia, szétdarabolnia és az úgynevezett medvedalt elénekelnie. Most legnagyobb faggatásomra és ígéreteimre az volt az örökös

válasza, hogy az éneket már egészen elfeledte. Saját mindennapi életéről, rénörzés, költözködés, vadászat vagy halászat közben előforduló kalandjaikról szól mai nap rendszeren az elbeszélésök. Csak különös véletlen következtében jutottam itt a Skalstugu fjällben olyan elbeszélőre, egy értelmes lapp szolgára, a kitől, miként ő nevezte, a hajdankori világból való meséket sikerült kapnom. Igaz, hogy ennek sem terjedt túlságos sokra az ismerete.

Augusztus tizedikén a Jemtland éjszakibb vidékein élő lappok számára szintén volt isteni tisztelet a már előbb említett Kälåsen nevű lapp templomban. A Skalstugu fjällbeli lappok is oda készültek. Az egyik családnak egy kis gyermeke volt keresztelendő. A négy hetes kisdedet az anyja bölcsőstől együtt a hátára kötötte és úgy vitte el a keresztelőre. Beszédes szállásodó asszonyom és a lapp tanító szintén vele tartottak. Nem maradt más otthon, csak a szótlan, mogorva öreg lapp, a tanítónak meséléshez nem értő anyja, meg három cseléd. Az egyiknek tudományát azonban már kimerítettem, a másik két nőcseléd pedig fölötte értelmetlen volt. Skalstuganban tehát nem volt tovább maradásom. A lappokkal együtt én is útra keltem, hogy újra résztvegyek egy lapp misén. Meg akartam róla győződni, hogy az ott összegyülekező más vidékről való lappok között nem akadok-e olyanokra is, a kik az eddig ismertektől lényegesen elütő tájbeszédet használnak. Jaakkola tovább is ott maradt a Skalstugu-fjällben, hogy a lapp szolgát most már ő használja föl nyelvészeti céljaira. Ezután ketten nem találkoztunk többé. Útunk elváltak.

A Skalstugu-fjällbeli lappok, tárházukban megrakodva az útra szükséges élelmi szerekkel és az ünnepi öltözetekkel, a legrövidebb utat választották és kerülőt nem tartva, gyalog indultak el a havas hegyeken és lápos földeken átvágva Kälåsenba. Nem mertem velök tartani. Az út fárasztó nehézségehez és amúgy is kilencz mérföld hosszúságához a lapp ember edzettsége szükséges. Kényelmes kanyarulót tartottam tehát és a hat-hét mérföldre eső legközelebbi vasúti állomást igyekeztem elérni, hogy innen aztán vasúton és szekéren eljussak a nagy Kall tavához, melyet hetenkint egy-néhányszor gőzhajó jár be. A Kall tó éjszaki széléhez jutva, még nem volt vége az útnak. Két kisebb terjedelmű tavon kellett magamat csónakon átvitetnem, a közbe eső tért pedig gyalog bejárnom,

mig végre a lapp templom helyére érhettem. E templomot valamint a Valbóbelit is a svéd kormány építtette a lappok számára. Keső este kezdtek szállinközni a lappok. Az nap alig egy-két szót váltottam velök. Másnap délelőtt sem igen sok hasznukat vehettem; az isteni tiszteletre való készülődés és maga az isteni tisztelet elfoglalta minden idejüket. Csak délután gyűjthettem magam körül egynehányat a távolabb eső vidékre valók közül és annyit mindenesetre sikerült megállapítanom, hogy a Sjäcker és oltfjälli lappok nyelve semmi lényegesben sem ter el a többi közép jemtlandi tájbeszédektől.

Az a nyelv, melyet a Jemtlandban élő lappok beszélnek, mint már említettem, nagyon elütő a többi svéd-lapp dialectusoktól. Századok, talán ezredek óta egészen elkülönítve élnek az itt lakók a többiektől és egymással semmi érintkezésben sincsenek. A többi lappoknak van irodalmuk, vannak papjaik, a kik nyelvöket értik; az isteni tiszteletet mindenütt a magok nyelvén hallhatják, a szentírást a magok nyelvén olvashatják, a zoltárokat a magok nyelvén énekelhetik. A jemtlandi lappok ellenben csakis svédül tudó papokkal érintkezhetnek, a kik az ő nyelvökön semmit sem értenek. Az isteni tisztelet svéd nyelven foly, bibliát svédet olvasnak, zoltárokat svéd fordításban énekelnek. E körülménynek tulajdonítható, hogy a jemtlandi lappok nyelve a svéd jobban hatott, mint a többi nyelvjárások akármelyikére. Szókin-cse meglehetősen tarkítva van svéd elemekkel és mondataik fordulatában is gyakran ki lehet érezni a svéd nyelv hatását. Nyelvöket magok a jemtlandi lappok vad nyelvnek nevezik. Az a tudat él bennök, hogy ők nem beszélnek az igazi lapp nyelvet. Pedig a nyelvészre nézve épen az ő dialectusok egyike a legerdekesebbeknek és legfontosabbaknak. Mennél inkább belemerültem a tanulmányozásába és mennél több mutatóványt tudtam belőle gyűjteni, annál inkább átláttam a fontosságát és annál nagyobb érdeklődéssel vizsgáltam. Azt tapasztaltam, hogy ez mindnyája között nagyon sok tekintetben a legősibb, a legeredetibb.

Az a nagy különbség, mely a jemtlandi és a többi svédországi lapp nyelvjárás között fönnáll, hang-, alak- és jelentéstani. A magán- és mássalhangzók rendszere itt olyan változatos, hogy a többi ismert lapp dialectusok, melyek pedig szintén elég gazdagok a hangzókban, elhez képest szegények.

A magyar nyelvbeli magánhangzókon kívül, a melyek itt mind megvannak, találunk még *a* és *ä*, *a* és *o*, *e* és *i*, *o* és *u*, *u* és *ü* között levő hangokat is, tarkítva változatos ikerhangzókkal. A mássalhangzók között szint ilyen gazdagság lep meg bennünket. Hogy többet ne említsek, négyféle *r* és háromféle *l* hangjok van; van középhangjok *cz* és *dz*, *cs* és *dzs*, *cs* és *ty*, *sz* és *s* között. Nagyon természetes, hogy a hangzórendszernek e nagy változatossága az első sorban, a mi e dialectust annyira elütővé teszi a többitől, mert hisz ugyanazon szót egészen más hangszínezettel ejtik ki.

Ezen kívül van számos rendszeres hangváltozás a szótestben, mely szintén közreműködik a nagy dialectikus elterés előidezésében. E fölolvadás szükre szabott keretében nem terjeszkedhetem ki mindre, csak egy-kettőt említek föl a föltünőbbek közül. Ilyen hogy kéttagú alapszóban az éjszaki nyelvjárások *a*-ját itt *i*- vagy *e*-re, az *á*-t *oa*-ra a szóközépi *d* vagy kettős *dd*-t pedig *r* vagy *rr*-re változva találjuk. A közönséges svéd-lapp *paje* = felső, például a jemtlandi nyelvben *píje*, a *manne*- «menni» a jemtlandiban *menni'* vagy *minni'*; *áde* = aludni itt *oari'*, *oddo* = új = itt *orro* vagy *urru*. Megesik, hogy egy és ugyanazon szóban mind e két hangváltozás megvan. Ez által természetesen még elütőbb alakot és néha annyira elütöt kap a szó, hogy alig ismerni rá az eredetiére. Ki gondolna, a jemtlandi *úr*ra = nyel vagy *é*rra = szén szokat hallva vagy olvasva, hamarjában arra, hogy ezek ugyanazok, mint a többi nyelvjárásokban általánosan *nadda* és *čadd* alakban használt szók.

A mily sajátságos a hangtana, ép oly sajátságos az alaktana is. Több olyan ragot és képzőt találunk itt, melyeknek a többi nyelvjárásokban nyoma sincs vagy csak nagyon kopott alakban fordulnak elő. A névragozásnál általános itt egy *m* ragos accusativus, mely a többiekben *b*, *r* vagy *u*-ra változott, egy *-sa*, *-san*, *-ān* és *-ta* ragos allativust vagy illativust, melynek egyebütt *i* a rendes ragja. A névmások és ragozásuk az összes lapp nyelvek közül a legtökéletesebben szintén itt maradtak fönn. Az igeragozásnál különösen a múlt és jövő idő, a tagadó és tiltó ragozás, a föltétes mód és a dualis képzésénél hasonlókép számos elütő sajátságra akadunk. Az infinitivusnak egy eredeti *-itan* képzőjét egyedül ez a nyelvjárás óvta meg. A mondatbeli viszony kifejezésére is rendszeren más

viszonyzókat vagy a többiekben meglevőket más jelentésben használja a jemtlandi lapp.

A szókincsnek elterő voltát már megemlítettem. Nem csak a svéd nyelv hatása idézte elő ezt az elterést, hanem az is, hogy számos még pedig a közönséges mindennapi életben használt fogalomra olyan eredeti lapp szót is használnak, melyet a többi dialectusokban nem ismernek. A sok közül erre is csak egy-két példát említek föl. A «jó» másutt *puore* itt *hiecen* vagy *küämpa*, «szív» itt *sārdie* vagy *pisi-piarka* vagy *waimuq*, másutt csupán csak *caimo*; «hold» itt *as-ska*, másutt *mano*; «jönni» itt *puuti* vagy *talowi* másutt csak *potet*.

Ezek a most föl sorolt hang-, alak- és szókincsbeli sajátosságok oly sajátos jellemet adnak a jemtlandi lappok nyelvének, hogy az ismeretes négy fő lapp nyelvjárás egyikébe sem sorozhatjuk. Mind az éjszaki svédországi, mind a norvégiai mind a Finn- és Oroszországban élő lappok nyelvetől annyira különbözik, hogy maga képez egy fő lapp nyelvjárást, a jemtlandit. A jemtlandi fő nyelvjárás ismét több kisebb dialectusra oszlik. Mondhatjuk, a hány különböző hegységben lappok laknak, annyi különböző tájbeszédök van. Mind a mellett három egymástól lényegesebben elterő al-nyelvjárást különböztethetünk meg benne, a *fölingeit*, melyet azonban *frostvikeninek* nevezek, mint-hogy belőle csakis e hegység nyelvet ismerem, továbbá az *undersäkerit* és a *herjedälit*. A frostvikeni és herjedáli ternek el egymástól legjobban, körülbelül annyira, mint a mi göcseji dialectusunk a közönséges irodalmi nyelvtől. Hogy mennyire különböznek egymástól, annak megvilágítására egy pár szembeötlő példát az eredeti lapp nyelven bátorkodom fölolvadni. A frostvikeni ezt a magyar mondatot: «miert kérdezed» így mondja lappul: «*kuktemtie kihčie*’ (v. *kihč*) *numtie*?» — az undersäkeri így: *maññ diete kihč*?» — a herjedáli pedig: «*kumtie liäh täl kuortallamienie*?» — A következő magyar mondatot: «Ha bajba jutok, hát a te életedre bízhatom magamat», a frostvikeni egy mesében így fejezte ki: «*kussie monna poařtam neurose, suole*’ *monna mähtam vieläšet tū prakksne* (v. *liewusne)*» — az undersäkeri ellenben: «*armude manna neurose talowum, tällä sítum manna nahkadit tū liewan nille*»; — a herjedáli pedig: «*Ämie manna talowum nödse, tilje manna läkastallam tū liewuse.*»

Ekkora a különbség néha e három nyelvjárás között.

Hogy pedig azt is lássuk, mennyire különbözik a jemtlandi dialectus általában a többi svéd-lappságtól, ugyanezt a mondatot azon alakban is idézem, a mint Budenz a Buda-Pesten megfordult malái lappoktól följegyezte. Ezeknél a most idézett mondat így hangzik: «*jus mon nietastuvvab, tē mon oʃʃob torvostallet tū häggai*». Nincs itt a névmáson kívül egy szó sem, mely az előbb fölolvasottal megegyeznék, pedig szóról-szóra ugyanaz az értelme.

Käläsénből augusztus 11-én mentem tovább és ezzel végkép odahagytam Jemtlandot, hogy tanulmányaim szünetét ezutánra Svédország legejszakibb részébe helyezzem át. Olyan lappok közé akartam kerülni, a kikről tudtam, hogy nyelvök már közelebb van az irodalmi nyelvhez. Augusztus 12-dikén este érkeztem Sundsvall élénk kikötő városba a bottni öbölben és ott másnap reggel egy Stockholmból Haparandába tartó gőzhajóra ültem. Negyvennyolcz órai tengeri út után, augusztus 15-én reggel Luleåba, Svédország legejszakibb városainak egyikebe érkeztem. Itt partra szálltam, mert innen érhettem el legkönnyebben Jokkmokkot, tudniillik azt a helységet a Lule lappmarkban, a hová jutni akartam. Nem sokáig időztem a kicsike, összesen 3200 lakost számláló városban, csak futó pillantást vettem a kátránynyal, lazaczczal, faárúkkal és egyéb lappmarki czikkekkal megterhelt vitorlás hajókra, melyek a parton himbálóztak, aztán alkalom után néztem, mely a Luleå folyón fölfelé juttasson. Szerencsémre mindjárt akadtam egy hajóra, mely a folyón fölfelé indult. A Luleå-elf mintegy tizenhét mérföldnyire hajózható. Út közben háromszor kellett hajót változtatnom, mert Råbäcknél és Edeforsnál hatalmas vízesések zárták el az utat. A közbeeső tért, az újabb hajóállomásig, először másfél, aztán fél mérföldet, fölvaltva kocsin és gyalog kellett megtennem. Storbacken helységnél egyáltalában vége szakadt a hajózásnak. Ezen túl a Luleå folyó a vízesések szakadatlan láncolata lesz. Storbacken községet elérve, újra lapp földön, a Lule lappmark határán voltam. A nyolcz lappmark közül, melyre a lappok lakta terület föl van osztva, ez a legnagyobb. 490 mérföldre terjed és körülbelül 2000 lapp lakossága van. A Lule lappmark összesen két egyházkerületet foglal magában: a gellivareit és a jokkmokkit. Én ez utóbbiba iparkodtam jutni. A Storbackentől Jokkmokkig vivő nyolczadfél mérföld hosszú út húsz eszten-

dövel azelőtt meg teljesen elhagyatott volt és csak gyalog lehetett e két helység és a közbeeső négy falucska között közlekedni. Most már a lappmarkban is vannak úgynevezett «skjuts» vagyis lóváltó állomások és jó országúton lehet egész Jokkmokkig jutni. Igaz, hogy itt aztán vege szakad a kocsizásnak. Azontul éjszak- és dél-nyugat felé csak a saját lábára vagy csónakra bízhatja magát az utazó. Augusztus 16-dikán este Jokkmokkban voltam. Úti kalauzomban, mint lapp falut találtam megjelölve; azt hittem tehát, hogy itt üthetem föl a tanyámat és elég bő alkalmam lesz az oda való lakosoktól a lulei lapp nyelvjárást tanulmányozni. De mennyire elbámultam, midőn szállásadóm tudtomra adta, hogy itt hiába keresek lappokat, itt csak svédek laknak. A lappoknak, minthogy foglalkozásuk erre is a renszarvastenyésztés és életök csak olyan nomád, mint a többié, épített házak, állandó lakásuk erre sincs. A falu körül csak télen tanyáznak renszarvasaikkal. Oda érkeztem idejében messze, Jokkmokktól 16—35 mérföld távolságra levő magas fjällekben éltek az oda való lappok nyájaikkal szerte-szórva. A falu közelebe csak október közepe táján szoktak érni. Mind ezek megtudása nem volt valami örvendetes dolog rám nézve. Nem akartam utazgatással elfecsérelni azt a csekély időt, a mi e nyelvjárás tanulmányozására még rendelkezésemre állott. Jokkmokk templomjáró hely. A lappok számára is itt végzik az isteni tiszteletet évenként egynéhányszor, gondoltam tehát, hogy a helységben pap is lakik s hogy e pap, minthogy lappúl is kell prédikálnia, bizonyára érti is a lappok nyelvét. A jokkmokki egyházkerület papja, Laestadius János, egy hetven esztendő, szeretetre méltó modorú ember, csakugyan itt lakott és másnap meglátogattam. Kérdéseimre minden irányban szívesen adott fölvilágosítást és tanácsot. Beszélgetés közben azt is megtudtam, hogy nem csak érti a lapp nyelvet, hanem a lapp irodalom egy része is az ő tolla alól került ki. Három szentírásbeli könyvet fordított lapp nyelvre. Mind a mellett öregsége miatt még sem mertem arra kérni, hogy velem töltsen minden üres idejét. Különbösen is, igazi lappoktól akartam az itteni nyelvjárásról mutatványokat följegyezni. Azt kerdeztem tehát tőle, hol találhatok legközelebb lappokat és ő a Jokkmokktól csak másfél órára levő Vaikijaur községbe utasított. Egyszersmind

fölszólítás nélkül késznek ígérkezett, hogy visszatértem alkal-mával a gyűjtött szövegeket átnézi velem.

Még az nap elutaztam Jokkmokkból és Vaikijaurban egy svéd parasztembernél szállásoltam be magamat. A nyolcz házból álló faluban összesen két lapp sátor volt. Az egyikben egy elszegényedett lapp élt, a ki napszámmal kereste kenye-rét, a másikban pedig egy szintén szegény sorsra jutott lapp asszony, a ki a falubeliek teheneit őrizte. E kettőn kívül egy svéd paraszt házában még egy, az egyházkerület költségén tartott, elaggott és elszegényedett lapp ember volt. Ez utóbbival találkoztam mindjárt megérkezésem napján. Mint-hogy házi gazdám a többi közül legértelmesebbnek dicsérte és azt is láttam, hogy még minden foga ép, tehát érthetően is ki tudja ejteni a szavakat, mindjárt megfogadtam napszámba és tizennégy napon át kora reggeltől késő estig folytattam vele a lapp tanulmányokat. Ez az öreg lapp nem tudott egy szót sem svédül. De nem tudott a másik kettő sem, a ki kivü-le a faluban élt s a mint értesültem róla, a Lule és Tor-niå lappmarkbeli lappok között általában kevés van olyan, különösen az öregebbek között, a ki a svédet értene. Rendesen csupán csak lappúl tudnak. Ha pedig még egy nyelvet tanult meg egyik-másik beszélni, rendszerint a finn az, melyet vándorlása közben az éjszaki Svédországban nagy számban élő finn lakosságtól sajátított el. A finn nyelvet törte egy kicsit az en lappom is. Kezdetben, a míg a jokkmokki nyelvjárásba beletörődtem, ezen a nyelven értekeztünk egymással nagy keservesen. Volt öreg lappomnak egy megbecsülhetetlen tulaj-donsága: tudott olvasni; nem svédül, hanem lappúl. Ez pe-dig nem csekély tudomány. Arra szolgál itt a nyomtatott szö-veg, hogy a legkülönbözőbb dialectusban beszélők egyaránt el tudják olvasni és megérteni. A hányféle vidékről valók a lap-pok, annyi különböző kiejtéssel olvassák az előttök levő szö-veget, mindegyik a maga nyelvjárása szerint. Az öreg lappal én is mindenek előtt olvastattam, még pedig Máté evangéliu-mát. Olvastattam pedig két okból: először, mert ez volt a legkönnyebb módja, hogy a jokkmokki dialectusba belegyako-roljam magamat és másodszor, mert látni akartam, mennyire különbözik az élő kiejtés a nyomtatott szövegtől. Az a Máté evangelium, melyet az öreg lappal olvastattam, ez evangelium-nak legújabb, Laestadiustól jokkmokki nyelvjárás szerint

keszült fordítása. Kezdetben az élő kiejtésbeli eltéréseket a nyomtatott szövegbe akartam belejavítani, de csakhamar meggyőződtem róla, hogy ez lehetetlen. Majd mindegyik szónál, hol két, hol három, hol több hangot kellett majd közbe-
toldanom, majd módosítanom. Fogtam tehát a papiroost és tollat és az egész evangéliumot leírtam az öreg lapp kiejtése szerint. Hogy mennyire különbözik az élő kiejtés a nyomtatott szövegtől, még ha ugyanazon a nyelvjáráson is van írva, arra szolgáljon például a következő rövidke idézet, melyet először úgy fogok fölolvasni, a mint nyomtatva van és azután, a mint minden jokkmokki lapp olvassa. Szolgáljon ez egyzersmind a Lule lappmarkbeli nyelv bemutatásául is:

A Máté evangéliumnak a következő helyét: «A ki kér tőled, adj néki, és attól, a ki kölesön akar venni tőled, el ne fordulj» a lapp nyomtatás szerint így olvassuk: «wadde suñi, kutte tuste adno, ja ale jorgole ečadt erita so lutte, kutte tuste pivda maitek luoikas». Az élő kiejtés szerint azonban így hangzik: «vattie sundi, kuhti tühste ätnuo ja alie jorokole iečat ierita sū lulte, kuhti tühste pivatā maitek lúoiikas».

Ennyire különbözik tehát az élő kiejtés a nyomtatott szövegtől. Nincs ebben megjelölve a magánhangzóknak sem hosszúsága, sem rövidsége; a diphtongusok helyett egyszerű hangokat találunk. A lapp nyelvben annyira szereplő aspirációnak nyoma sincs a nyomtatásban, a mássalhangzók gyöngülése és erősbulése pedig, mely ez éjszaki dialectusban oly fontos szerepet visz, csak nagyon tökéletlenül van föltüntetve. A kiejtés pontos megjelölése helyett csak jegyeket kapunk. E jegyeket azonban csak az képes elolvasni, a ki a lapp nyelvnek tökéletes birtokában van; a ki pedig nem tudja a lapp nyelvet tökéletesen, az csak azon szavakat képes elolvasni, melyeket olvasni megtanúlt. Magam is úgy vagyok, hogy biztossággal csak azon szövegeket vagyok képes elolvasni, a melyeket öreg lapommal és Laestadiuszal, a jokkmokki pap-pal átvettem. E szerint tehát a Máté evangéliumának kiejtés szerint való leírása épen olyan fontos nyelvészeti szempontból, bár nem is eredeti, mint az egyéb gyűjtött szövegek. Midőn Laestadiusnak mondtam, miért nem írják át a szövegeket úgy, a mint a lappok csakugyan kiejtik, azt válaszolta, hogy a lappok annyira hozzá vannak már szokva az ilyen olvasáshoz, hogy felő, hogy épen azt a szöveget nem tudnák elol-

vasni, a mely egészen úgy volna nyomtatva, mint a mint kiejtik.

Vaikijaurban különben nemcsak a Máté evangelium átírására és a leírt szöveg gondos átnézésére telt ki az időm, hanem több igen érdekes eredeti szöveget is sikerült gyűjtenem. Az én öreg lappom ugyan kevés mesét tudott, s a mit tudott, azt sem akarta eleinte elmondani. Rendkívül vallásos ember volt. Az új testamentumot keblébe rejtve, folyton magával hordozta. Valamikor, mint nekem beszéltek, az öreg nem a legszelidebb életet folytatta. Iszákos, verekedő természetű volt. Harmincz év előtt azonban éjszaki Svédországban egy vallásos szekta alakult, a mely a lappok babonására hajlandó lelkét mysticismusánál fogva teljesen elfogta. E szektának túlzott, rajongó vallásosság és egy fajta communismus volt a jellemvonása, bűnbánás és minden világi élvezettől való tartózkodás volt a jelszava. Egy haszna mindenesetre volt e vallásos mozgalomnak. A kik hozzátartoztak e felekezethez, lemondtak a szeszes italok élvezetéről, még mielőtt a törvény rendeletei kimeletlen szigorúsággal meg nem tiltották az e fajta italoknak vidéken való elárúsítását. Az én lappom sem kóstolt harmincz esztendő óta egy csepp pálinkát vagy egyéb szeszes italt sem. Azóta régi bűneit kesergi és előttem is gyakran sirva panaszkolt, hogy bűneiért az Úristen neki meg nem bocsáthat. Minden szentírásbeli tudományomat föl kellett használnom, hogy vigasztaljam. Nem csoda, hogy ilyen lelki állapot mellett csak nagy nehezen és lassacskán tudtam rávenni, hogy meséljen valamit. Midőn legelőször fölszólítottam, hogy most már hagyjunk föl egy kicsinyt a szent dolgokkal és beszéljen el nekem valamit a lappok régi világából, a stáluokról, az óriásokról s több e féleről, mese helyett szent János evangeliumának a bekezdését kezdte feleletül recitálni. Irtózott minden pogány dolgoktól.

A házi gazdám, mint említettem, svéd paraszt volt ugyan, de alacsony termete és egész typusa elárulta, hogy ősei lappok lehetek. Ugyanezt a többi vaikijauri lakosra is el lehet mondani. Különben is az egész falu népe, apraja nagyja mind értette és beszelt a lapp nyelvet. Beszelt a házi gazdám is, még pedig saját vallomása szerint sokkal jobban, mint a svédet és egész háznépe közönséges társalgási nyelvül egymás között rendszeren szinten a lapp nyelvet hasz-

nálta. Laestadius adta Jokkmokkban azt a tanácsot, hogy ehhez a családhoz menjek szállásra és lehetőleg a házi gazdaságot használjam föl lapp tanulmányaimra, mint a kihez a lappmarkok számára kiképzett papjelöltek és tanítók is el szoktak látogatni, hogy tőle lappul tanuljanak. Mikor azonban Vaikijaurba jöttem, éppen a legnagyobb munkaidő volt, javában folyt még a szénakaszálás, ennek zűrtével pedig augusztus vége felé kezdődött az aratás, elfoglaltsága miatt tehát nappal nem tölthetett velem egy percet sem. Este azonban, mikor a napi munkának vége volt és esetleg szeles idő járt, hogy halászni sem lehetett kimenni, akkor meg-meg szokott látogatni, hogy egy-egy, a lappoktól hallott mesét mondjon el. A leírt meseket azután fölolvastam öreg lappomnak is, nem talál-e a nyelvében valami igazítani, a meséhez valami pótolni valót, de különösen azért, hogy ez által őt valahogyan hasonló mesék elmondására bírjam. Egy mesénél egyszer csakugyan azt mondta, hogy ez nem egészen úgy van, aztán kipótolta, kibővítette és tökéletesebb alakúvá tette. Erre kedvet kapott és emlékezete tárházából ő is sze-degetett elő egy párt az ártatlanabbjából. Nem sokára azonban újra megcsökönyszerűsödött, mesét sehogy sem akart többet elmondani és ekkor fölshízítottam, hogy legalább a saját életéből meséljen valamit, mit csinált, mikor még ő is rényájtulajdonos volt, hogyan költözködött, vándorolt, házasodott. Erre ráállt s így a lappok általános életére vonatkozólag is kaptam tőle néhány érdekes részletet.

Vaikijaurból augusztus 31-dikén este utaztam vissza Jokkmokkba. Négy napot ott akartam tölteni, hogy Laestadiusal a gyűjtött eredeti szöveget és az evangelium átírását átnézzem s egyszersmind több homályosabb helyre és nyelvtani alakra nézve tőle fölvilágosítást szerezzek. Naponkint egy pár órát töltöttem nála. Jokkmokkba visszatértemkor azt is megtudtam, hogy ott egy tanító van, a ki szintén tud lappul. Ez a tanító lapp születesű és a Piteå lappmarkból, Arvidsjaur vidékéről való. Fölkerestem őt is és segítségével a Piteå lappmarki dialectust is tanulmányozhattam egy kissé; három érdekes népmesét kaptam tőle, arvidsjauri nyelvjárásban.

Csak az a kár, hogy nyelvében már nem mozgott egész biztossággal, mert sokat felejtett belőle. Elsvédesegett, a mint elsvédesegett rendszeresen minden lapp, a ki kivételesen földmi-

veléssel foglalkozik, vagy szellemi foglalkozásra adja magát. Az e féle lappok aztán szégyenlik is származásukat, nem szívesen veszik, ha valahogy emlékeztetik rá, és svédebbeknek akarnak föltűnni a svédeknel.

Az a nyelv, a melyet a Vaikijaurban gyűjtött szövegek föltűntetnek, az eddig ismertektől szintén nagyon eltérő dialectust tár elénk. Eddig azt hittük, a nyomtatott szövegek, valamint Donner és Budenz népnyelvi közleményei nyomán, hogy olyanfele hangváltozás, mint a milyen a norvégiai, finn- és oroszországi lapp nyelvjárásokban uralkodik, a svéd-lappban nem található. Ez említett nyelvjárásoknak ugyanis egyik feltűnő sajátóságuk az úgy nevezett mássalhangzó erősbülés és gyöngülés; ez pedig abban áll, hogy kettős mássalhangzók egyszerűekké, egyszerűek pedig kettősekké lesznek a szerint, a mint a szótag nyílt vagy zárt. E változások mindenütt egész rendszerességgel történnek és a ragozásban és szóképzésben jelentékeny módosító erejök van. Ugyane sajátóságos hangváltozás megvan a Lule lappmarki nyelvben is; itt is egész rendszerességgel gyöngül és erősbül a mássalhangzó és ép oly értelemmódosító ereje van, mint akár a norveg, akár a finn, akár az oroszországi lappban. Főleg ez által különbözik a Lule lappmarki dialectus minden egyéb töle délre eső svéd-lapp nyelvjárástól és a nyomtatott szövegek nyelvétől. A hozzá legközelebb eső arvidsjauri, tehát Piteå lappmarki nyelvjárásban e különös hangtani jelenség már nincs meg olyan rendszerességgel. A többi eltérések azonban ehhez kepest csak csekélységek. A hangszin, a szókincs, a grammatikai alakok nagyjára megegyeznek.

A svéd-lappság terén végzett tanulmányaim alapján e nyelvet három fő dialectusra lehet fölosztani: a jemtlandi vagy déli, a vesterbotteni vagy közép és a norrbotteni vagyis éjszaki lapp nyelvjárásra. Ez utóbbihoz tartozik a Lule lappmarki is. A jemtlandi nyelvet Jaakkolával együtt, mi ketten tanulmányoztuk legelőször, és ennek valamint a Lule lappmarkinak különös sajátóságait föntebb vázoltam. A vesterbotteni dialectust tünteti föl a legújabb időig megjelent nyomtatványok legnagyobb része, valamint Budenz és Donner népnyelvi közleményei. E nyelvjárás fő sajátósága, hogy mássalhangzó gyöngülés és erősbülés olyan értelemben, mint a Lule lappmarkiban, nincs benne.

Most pedig áttérhetek a gyűjtött népnyelvi szövegek tartalmának rövid bemutatására is. Tartalmilag két csoportba lehet ezeket osztani: elbeszélésekre és versekre. Az elbeszélések ismét kétfélek: olyanok, melyek egyéb népeknél divatos mesékkel azonos alakúak, a tulajdonképeni népmesék és olyanok, melyek mindennapi életökről szólnak.

A népmesék egy része az állatvilágból meríti a tárgyát. Rókáról, medveről, farkasról, de különösen a rénszarvasról szólnak. Egy-kettő a rókának hasonló csinyjeivel foglalkozik, mint a német Reineke Fuchs, de azért korántsem mondhatjuk, hogy ennek a hatása következtében keletkeztek, hisz még a hottentottoknál is találtak Reineke-féle meséket. Egy ilyen fajta mese például a következő, mely a rókáról és a medvéről szól:

Egyszer a róka és a medve találkoztak egy helyen. Mikor a medve észrevette a rókát, köszöntötte: «jó napot, róka öcsém, mit találtál?» Azt mondja a róka: «oh, én nagyon edes egy eledelt találtam,» és avval nyaldosta a száját, csóváltatta a farkát, roppant nagy örömet színlelt. A medve egy rénszarvas-nyelvet vitt a szájában. Még egyszer kérdi a medve a rókát: «mit találtál?» «Oh az nagyon edes, a mit én találtam: de nem mutatom meg neked; hanem ha odaadod azt a nyelvet, a mit a szádban viszesz, akkor megmutatom.» Azt mondja a medve: «no csak mutasd meg, mit találtál, majd odaadom aztán a nyelvet». «De bizony nem mutatom meg előbb, míg csak a nyelvet meg nem kapom.» Ekkor a medve, a ki nagyon szereti az édességet, végre odaadta a rénszarvasnyelvet, a róka pedig nagy örömmel fogta és egyszerre lenyelte. Csakugyan mutatott aztán a medvének egy helyet, a hol édességet találhat. Azt mondta neki, hogy ássa föl a fa gyökerét, majd ott megtalálja, a mit ígért neki. Csakhogy nem volt ott semmi edesség, hanem darázsfaszek. Mikor a medve elkezdett ásni, kijöttek a darázsok és összeszúrkálták a fejét, a róka pedig nevetve szaladt el onnan, hogy a medvét sikerült rászednie. A medve nem láthatta, merre ment a róka, annyira össze-vissza szúrták a darázsok, még a szemét is. Nem is találhatta meg az nap már a rókát, pedig ugyan-csak szaladt utána, hogy megbüntesse a ravaszságáért. Másnap megint találkoztak más helyen, egy parasztember majorjánál. A medve szörnyen haragudott. Mikor megtalálta a

gazembert, a ki a minap olyan ravaszúl rászedte, azonnal le akarta a rókáról húzni a bundáját. Hanem hát a róka olyan szelidnek, olyan alázatosnak tetette magát, annyira sírt és könyörgött, hogy csak hagyja élni, ne töltsé ki rajta a boszúját, annyira fogadkozott, hogy most már igazán mutat neki olyan helyet, a hol bőségesen kap mézet, hogy a medve elvégre is rábeszeltette magát és életben hagyta. Azt azonban kikötötte magának, hogy a róka követni tartozik őt oda és mind addig ott kell állnia, míg csak a megígért mézet meg nem kapja. Azt mondja a róka: «követlek bizony, kedves atyuskám, csak hagyj élni». Hát az a parasztember, a kinek a majorja előtt álltak, egy fenyőgerendát hasított ketté, csak-hogy nem egészen és a hasadékba éket tett. Sok csibéje és báránya pusztult, de nem tudta bizonyosan ki vitte el, csak sejtette, hogy a róka csente el és nyelte le baromfiat és báránykait. Most ebből a vastag gerendából csapdát akart csinálni a rókának. Nagy komolyan mondja a róka a medvének, hogy csak vegye ki az éket a hasadékból, majd sok mézet kap. Megörült ennek a medve, kapta a fogával azt a nagy éket, a lábát meg a hasadékba tette és húzta, húzta az éket kifelé. A róka csak állt, csak nevetett és nézte, mit csinál a medve. A mint nagy erővel húzogatta, egyszerre csak összezsapódott a szálfá, a lábát beleszorította és nem birt többé elszabadulni. Ekkor a róka ugrált, nevetgélt, ide-oda futkosott és csufolgatta a medvét. Megint lopott egy pár csirkét s ott ette meg a medve szeme előtt, kinevette, kicsúfolta. Mikor megvirradt és az ember fölkel, mindjárt észrevette a tolvajt, a ki a gerenda közé szorult. Odament hozzá: «no, megkapod ezért a fizetésedet». A róka e közben már elbújt és úgy nezte, hogyan adja ki a medve a lelkét ő miatta. A parasztember fogott egy nagy dorongot és addig verte, a míg meg nem halt. Ezzel a mesének vége.

A legtöbb lapp állatmese azonban nem ilyen, mint a most elbeszelt, hanem teljesen a lapp eredeti gondolkodásmód bélyegét viseli magán. Ezekben némely állatnak, különösen a rénszarvasnak egyes sajátságait igyekeznek megmagyarázni, mint például a következőben: Egyszer a rénszarvas és a juh versenyt futottak, melyikök ér előbb a meleg házba s a melyikök előbb odaér, az mindenkorra benn maradhat. Fölálltak tehát egymás mellé és elkezdtek futni. A rén volt a

gyorsabb, a juh a lassúbb. Fut a szarvas rohanva, hátramaradt a juh, hanem okosabb volt a rénnél. Mikor látta, hogy visszamarad, odakiáltott a szarvasnak: «testvér, testvér, fehér foltod van hátul!» Erre megállt a rénszarvas, hogy majd megnézi. E közben azonban a juh már bejutott a meleg házba és ott van még mai nap is, a rénszarvas pedig künt a kopasz hegyeken. — Egy másik mese azt magyarázza meg, miért vadúlt el a rénszarvas. A hajdankori rénszarvasok nagyon szelidek voltak. Egész éjjel nyugodtak s különben is ott járkáltak mindig a sátor körül. Volt azonban egy gonosz vén asszony; ez nem szerette, hogy a legények, leányok, tétlenségben élnek, látni akarta milyen frissek. Tudta, hogy a rénszarvas nem szereti a rossz szagot. Kapta magát tehát és egy éjjel a tetőnyílásnak a vászontakaróját pörkölgette és ennek olyan rossz szaga volt, hogy a rén mind elszaladt a háztól. Azóta a rének nagyon vadak lettek és azóta kell a legényeknek, leányoknak őket folyvást őrizni.

Ezekhez hasonlók azok a mesék, melyek a természet nemely jelenségeit, különösen a holdon észlelhető tüneteket akarják megfejtetni. Ilyen a következő, mely a hold fogyását és növekedését magyarázza meg: Egyszer lapp emberek holdfénynél költözködtek, a sütő hold ezt nem tűrte és közel jött. Ekkor megijedtek az emberek és egy helyen megállapodtak. Néhányan tüzet raktak, mások sátorfákat vágtak, mások gallyakat tördeltek. A hold fölült egy fenyőfa csúcsára. Látták az emberek, hogy nagyon közel jön, hát ketten összebújtak. Meglátta ezeket a hold, elnevette magát és nem jött közelebb. Hanem volt az emberek közt kettő, a ki fejszét köszörült s mikor ezeket a hold meglátta, megharagudott s odament hozzájuk, hogy majd elviszi őket. De biz a fejszéköszörülő ketté vágta a holdat és azóta fogy és telik ismét. — Egy másik mese azzal foglalkozik, miért látszik ember a holdban. Voltak egyszer emberek, a kik lopni akartak és várták, hogy a hold majd eltűnik, hogy annál jobban tudjanak lopni. De biz a hold csak nem akart eltűnni, ekkor az egyik, a kinek kátrányos edény volt a kezében, odament s be akarta a holdat kátrányozni, hogy többé ne világítson. Hanem hát odaragadt a holdhoz az edényével és avval együtt, a mivel be akarta kátrányozni. Azóta mondják, hogy ember van a holdban.

A gyűjteményemben levő egyéb mesék szintén elég változatos tartalmúak. Kevés, alig egy-kettő, van azonban közöttük olyan, a melyen idegen nép befolyását lehet kimutatni. A legnagyobb része a lappok egy sajátos mythikus alakja, a stálló körül forog. Ez sokkal nagyobb, mint a lapp, óriás-szerű, szereti az emberhúst, van rénnyája, tömördek kincse és magánosan él. A milyen hosszú a teste, olyan rövid az esze. A kicsike lapp ember rendesen kifog az ostoba óriás tehetetlenségén. A legkülönfelebb elbeszélésekben találjuk ezt variálva. A stállónak felesége is van. Szörnyeteg egy teremtés, a ki nyírfakéregből szárnyakat is tud magának csinálni és röpjölve üldözi azt, a kit utol akar érni. Van neki egy vas csöve, melyet közönségesen a sátorajtó egyik szögletében tart elrejtve. Evvel szokta ellenségeit megölni. A déli lappoknál a stálló feleségének Ruutaka, az ejszakiaknál Luhták a neve. A stálló-mesék között a legerdekesebbek egyike a következő:

Volt egyszer egy ember, a ki feleségével, gyermekeivel egy helyen élt és ugyanarra lakott egy stálló is. A stálló-nak volt egy csapdjája, a melyben annak az embernek a gyermekeit szokta megfogni. Gondolkodott az az ember, hogyan bosszulja meg gyermekeit. Végre megnedvesítette és megfagyasztotta a bundáját, aztán elment s belefeküdt a stálló csapdjába. Mikor a stálló elment megnézni a csapdját, benn találta az embert. Megörült, hogy ilyen nagyon jó fogást tett és csak mondogatta magában: «Jankó, Jankó, te vén ficzkó!» Avval fogta, hazavitte és föltette a sátor keresztrúdjára, hogy kiengedjen. Aztán elküldte a feleségét az erdőbe, kilencz helyen tul, nyírfakéregért, hogy majd arra teszi az embernek a háját. Ekkor kiment a stálló a sátorból és elkezdett egy sütőteknőt csinálni, hogy a Jankó húsát majd abba teszi. Hanem a baltáját oda benn felejtette a sátorban. Beküldte hát az egyik fiát, hogy hozza ki a baltát. Ezalatt Jankó már leszállott a keresztrúdról, fogta a stálló baltáját és elrejtette. Mikor a fiú bejött a baltát keresni, nem találta, de meglátta, hogy az ember nyitogatta a szemét és kikiáltott az apjának: «apám, apám, nyílik a szeme!» «Nyílik ám, majd megmondom mije», felelt vissza a stálló, «Jankó, Jankó te vén ficzkó!» Jankó pedig fogta a fiút, levágta és helyette maga kiáltott ki, hogy nem találja a baltát. Ekkor a stálló a másik fiát küldte be érte. Ez is úgy járt, mint az előbbi, az ember pedig megint

kiszólt, hogy ő nem találja, jöjjön be érte maga. A stálló csakugyan jött érte, de mikor be akart a sátorba mászni, őt is levágta az ember. Azt mondta neki a stálló: «ne ölj meg engemet rozsdás baltáddal, üss le inkább ezüst kalapáccsommal!» Ekkor megölte az ember a stállót és meg is főzte, mire az asszony az erdőből hazajött a kéreggel. Aztán lenyúzta a stálló szakállát, bajuszát és magára kötözte, hogy az asszony rá ne ismerjen. Zsörtölődött a stálló felesége, mikor haza ért, hogy minek ölte meg, miért nem várt addig, míg az erdőből megjött. «Nem tudtam magamat többé türtöztetni» felelt az ember. Aztán gyermekeiről kérdezősködött az asszony. «Oh azok már elaludtak, mert langy levest kaptak inni; hanem mondd csak, merre van a mi ezüstünk, jószágunk es merre van a gyermekek ezüstje, holmija elásva: elfelejtettem.» Azt felelte Luhták: «a poššua-gerendák alatt van a te ezüstöd, a gyermekeké a közép gerendák, az enyém pedig az ajtó gerendák alatt van». Ekkor az ember enni adott az asszonynak, ez pedig mondja: «jaj, hogy ízlik nekem ez a hús, mintha csak a magame volna!» «Azért ízlik úgy, mintha a magadé volna, mert megvágtam az újjamat s vér csöpögött rá belőle.» Volt Luhtáknak egy vas csöve, a mivel az embereket meg szokta ölni. Ezt az ember ellopta az ajtó sarkából, a hol Luhták tartogatni és rejtegetni szokta. Mikor megtalálta, tűzbe vetette. Aztán kimerítette a fazékból a stállóának a kezét, ennek pedig az egyik újja meg volt görbülve. Azt mondta Luhtáknak: «Nézd csak, itt van a te uradnak a görbe újja!» Ekkor tudta csak meg az asszony, hogy a lapp ember megölte és megfőzte az ő urát és hogy az a hús, a mit evett, a stálló húsa volt és azt mondta: «most már értem, miért ízlett úgy, mintha a magamé lett volna». Szörnyű mérges lett erre és el kezdett kiabálni: «vas csövem, vas csövem, jőjj és öld meg ezt azt embert!» Hanem mivel az ember a tűzre tette, inkább magát Luhtákot bántotta, mint az embert, kijött a tűzből, Luhtáknak a torkába röpült és ez egyszerre szörnyet halt. A lapp ember pedig fogta a stállóának, Luhtáknak meg a gyermekeknek a jószágát, tömerdek ezüstjét és haza ment. Ezzel a mesenek vége.

A többi mesében is gyakran átesillanik a pogány fölfogás. Régi isteneik azonban már nem igen szerepelnek benne. A hol elő is kerülnek, nem adnak nekik nevet. Csak egy me-

sém van, a hol két istenasszony név szerint is meg van említve. Az egyik N'äviö-itnie, a nap leánya, a másik Häciö-itnie, a hold leánya. Az első a jónak, a másik a rossznak a képviselője. Az Istent, a hol szó van róla, a lapp mese nem igen nagy tiszteletben tartja. Egyszer egy folyóhoz jut vándorlása közben és nem tud rajta átkelni. Találkozik a jávorszarvassal és megkéri, hogy vigye át a nagy folyón. Ez azonban azt feleli, hogy előbb még a rönfva végeit kell leharapdálnia. Megy az Isten tovább a folyó mentében, találkozik a lóval és megkéri, hogy vigye át. Ez is azt feleli, hogy egy darabig még legelni akar, azután pedig befogják a kocsiba. Megy az Isten még tovább, találkozik a rénszarvassal. Ezt is megkéri, hogy vigye át a nagy folyón. A rén bele is egyezett és azt mondta neki: «csak kapaszkodjál föl a hátamra». Az Isten csakugyan fölült a hátára és mind a két kezével megfogózkodott a szarvában. A rén átgázolt vele a folyón, hanem az úton eszébe jutott, hogy ő bizony egy kicsit még ficzkándozik. Elkezdett tehát föl és alá ugrálni a folyón és addig ugrált, míg az Isten leesett a hátáról, bele a folyóba és egészen vizes lett. Aztán visszagázolt ugyanarra a partra, a rénszarvasnak pedig megígérte, hogy ezekkel a gyors lábaival futhat mind örökre. Azután megint messzebb indult a folyó mentében. Találkozik a medvével és ezt is megkéri, hogy vigye át a nagy folyón. A medve beleegyezett: «csak kapaszkodjál meg hosszú szőrömben». Az Isten csakugyan fölült a medve hátára, ez pedig szép szerével átgázolt vele a nagy folyón. Mikor átjutottak a túlsó partra, megköszönte neki az Isten a szívességét és megígérte neki, hogy a kemény télen át folyvást alhassék rövid lábaival. Azért alsuzik a medve mai nap is a kemény télen át.

Egy másik mesében komát keres egy leány kereszteendő gyermeke számára, de nem kap. Sirdogál az úton, ekkor egy ember áll eléje s kérdi tőle, miért sir. Mikor a leány elmondta a baját, az ember vállalkozik a komaságra. Előbb azonban a leány megkérdi tőle, hogy ki ő? s mikor megtudja, hogy az Isten, nem fogadja el komának, mert olyan igazságtalan ember, mint az isten neki nem kell.

Kétségkívül a régi lapp istenekről szóló mythusok maradtak fenn az ilyenmü mesékben.

A lappok azonban, mint már említettem, általában nem igen tudnak mesélni. A régi hagyományokra egyik vagy másik

emlékszik ugyan még, de már nem tudja azokat előadni. E helyett egészen új divatú mesélgetés kezd közöttök lábra kapni. Mindenki a saját életében vele történt valamely nevezetesebb eseményt vagy eseményeket mond el a kíváncsi hallgatóságnak. Minden lapp embernek, mihelyt arra képes, hogy a szarvasokat őrizze vagy halászni és vadászni járjon, megvan a maga kis elbeszélése. Arról szólnak ezek rendszeren, ki merre üldözött egy medvét, farkast vagy jávorszarvast, ki hol es mennyi halat fogott és kivel miféle kaland esett meg a rénszarvasok őrzése vagy egyik helyről a másikra való költözködés közben. E történetek legnagyobb része sokszor igen együgyű. A legjobbak egyike a következő:

Egyszer négyen voltunk künn legeltetni. Rossz legelő volt, a hó keményre fagyott és a rénszarvasok nem bírtak alóla eleséget fölkaparni. A kutyák is elfáradtak. Nappal haza akartunk hajtani. Egy kis dombon át hajtottuk a rénszarvasokat, azon a dombon pedig sok karós szénaboglya volt. A nyáj a boglyák mentében elszéledt és fáradt kutyáinkkal nem bírtuk tovább terelni. Ekkor nekem és még egyikünknek eszünkbe jutott, hogy majd valamivel elijesztjük onnan a szarvasokat. Kiszemeltünk egy rúnüszöt és egy köpönyeget kötöttünk a farkára. Ez az üsző azonban ugrált-bugrált, ficzánkolt és mivel rosszul volt rákötözve, hát leesett róla a köpönyeg. Ekkor egy másik üszöt szemeltünk ki és ennek szintén a farkára kötöttük, csakhogy erősebben. Ez is elkezdett ugrándozni, ficzánkolni és megijesztette, kergette a rúnnyáját. Mink eleinte nevetgélve álltunk és nagyon mulattunk rajta, hogyan kergeti el az üsző a nyáját a szénaboglyák mellől. Kergette, kergette és végre harmadik pajtásunk felé szaladt. Ennek rossz szeme volt, csak dörgölte a szemét, csak nézett, de nem bírta meglátni, mi kergeti a nyáját. Megint dörgölgette a rossz szemét, de hiába. Végre megkérdezte a negyedik pajtást: «te se látod, mi az ördög az ottan? Aligha farkas kergeti a nyáját, mert nagyon széles farka látszik.» Ekkor a negyedik pajtás azt mondta: «Az a két kópé köpönyeget kötött az üsző farkára, az kergeti». Hanem mi ketten, a kik ott álltunk nevetve, mikor a nyáj csapatonként innen is onnan is fölfelé szaladt a dombon, elkezdtünk ijedezni, látva, hogy az üsző a nagy hegyre kezdi a nyáját kergetni. Nosza, le kellett hányunk a bundánkat és szaladtunk, rohantunk,

hogy az üszöt valahogyan megfoghassuk. De bizony nem birtuk megfogni. Végre nagy nehezen arra kelet felé ijesztetük el az üszöt és szerencsere sikerült a nyáját megállítanunk. Hát bizony veszettül czudar egy játék volt ez.

Verses elbeszéléseik, a mint tapasztaltam, ma már nincsenek, legalább ott nem voltak, a merre én jártam. Düben és Donner állítása szerint a legutolsó, a ki ilyeseket tudott, a nem rég elhunyt lapp születésű Fjellner András, sorselei pap volt. Egyedül ez őrizte meg emlékezetében azon mythikus tartalmú elbeszéléseket, melyeket Donner a lapp eredetiben tőle lejegyzett és *Lieder der Lappen* című művében kiadott. Egynehányat ez elbeszélésekből megtaláltam ugyan a lappok közt, de már csak prózai alakban. A jemtlandi lappok még ismerik a *Piejjen neita* vagy *Alie neijta* a nap leánya meséjét, a kit egy lusta lapp ember fésülködés közben meglep és ez által hatalmába ejt, a Lule lappmarki lappok pedig a lapp ember gyermekei számára csapdát föllállító stálló meséjét, melyet az imént beszéltem el.

Lyrái költeményeik vannak, de nagyon csekély számmal. Ezeknek déli lapp nyelven *vuälie*, éjszakin *vuollie* a nevük. A fiatalabbak már ilyeneket sem tudnak. Legalább az edsáseni iskolában csak egyetlen egy gyermekversikét kaptam. Mindössze hat dalt sikerült gyűjtenem, meg pedig valamennyit Jemtlandban és ezeket is csupán nagy unszólásra mondták el. Vaikijaurban a tehénörző lapp asszony szintén tudott egy pár dalt, de sohasem tudtam hozzá jutni, hogy vele elmondassam. Mikor magam kérdeztem, tud-e dalokat, mindig tagadó választ adott. Végre a házbelieim vállalkoztak a közvetítő szerepre és csakugyan rábirták, hogy nekem valamit daloljon. Sajátságos dallammal adta elő szomorú özvegységéről, szegénységéről szóló rövid panaszát. Minthogy már késő este volt, megegyeztünk, hogy másnap néhány más *vuollie*val együtt majd tollba mondja. Szerencsétlenségre azonban épen akkor érte az a baj, hogy az őrizetere bízott tehenek közül kettőt elhagyott az erdőben. Elment a kedve a dalolástól és tollba mondástól. Nekem másnap oda kellett hagynom Vaikijaurt, a kocsit posta által már odarendeltem a Vaikijaur túlsó partjára. Többé nem találkozhattam a nappal erdőben barangoló lapp asszonnyal.

A gyűjteményemben levő dalok háromfélék: két gyer-

mekversike, három szerelmes vers és egy rapsodikus dal, melyben a téli látogatások és a rénkeresés baja van festve.

Íme a gyermekversikék :

Testvér, add a késedet!
Mit akarsz a késsel?
Puskát faragcsálni.
Mit akarsz puskával?
Varjut, csókat löni.
Merre van a csóka?
Pózna tetejében.
Merre az a pózna?
Fejsze elvagdosta.
Merre az a fejsze?
Moha betakarta.
Merre van a moha?
A tűz elégette.
Merre van a tűz, mondd?
Eső eloltotta.
Merre van az eső?
Nap fölszárogatta.
Merre van a nap? mondd!
Felhő eltakarta.
Merre van a felhő?
A szél messze fújta.
Merre van a szél? mondd!
Kilencz hegyen túlra
Nagy tengerre ment el.

Hasonló gyermekversikéket minden népnél találunk.
A következő azonban tiszta lapp eredetre vall.

Piczi gyermek játszik künn.
„Jer fiam a sátorba,
Ne maradj a hidegen,
Összefázik kezeckéd.
Jőjj be, vedd rád bundádat,
Jőjj be, húzd föl kesztyűdet,
Azután jó melegen
Futkározhatsz a havon.
Ne futkározz sokáig,
Mert ha soká szaladgálsz,
Jön az örlög, el is visz.”

Erdekesebbek a szerelmes versek. Van bennük némi költészet és epigrammaszerű fordulat, mint például a következőben :

Jaj de bajos, jaj de bajos e világban az élet,
 El akarnak szakítani, el én tőlem téged.
 Gyere rózsám, dobogtassuk forrón együtt szívünket,
 Nem fog aztán senki többet elszakítani bennünket.

Egy másikban a leány kikoszarazza a kezét megkérő legényt:

«Koronás tallér az egyik kezében,
 Pálinkás pohár a másik kezében.
 Hejhehuja már bíz azt ne higyed,
 Hogy megvehess engemet
 Ezüstön aranyon,
 Ezüstön aranyon!

Ennyi, úgy hiszem, elég mutatványul a szövegek tartalmának megítélésére. Most még csak számokkal kívánom föltüntetni, mennyit gyűjtöttem. A lappok közt való két hónapi tartózkodásom alatt összesen negyvenkét eredeti lapp népmesét, huszonkét mindennapi életökből vett elbeszélést és hat költeményt, összesen tehát hetven darab különböző tartalmú eredeti szöveget sikerült gyűjtenem. Ezen kívül átírtam az egész Máté evangéliumot és néhány egy lapp bibliai történetből vett fejezetet az élő kiejtés szerint.

Szeptember 5-dikén hagytam oda Jokkmokkot is, hogy 7-dikén Luleában legyek és azon hajóra szállhassak, mely Haparandától délfele Stockholmnak tartott. 10-dikén hajnalban, harmadfél napi viharos út után, értem Sundsvallba. Ott partra szálltam, hogy vasúton menjek tovább. Edsäsensban, a lapp iskola helyén még egyszer megállapodtam, hogy újra átnézzem az ott gyűjtött szövegeket, aztán a közbeeső fővárosokban csekély pihenőt tartva majdnem szakadatlanul folytattam útamat Norvégián, Dánián, Németországon és Ausztrián keresztül haladva haza felé. Szeptember 30-dikán itthon voltam.

HALÁSZ IGNÁCZ.

1848. ÉS 1849-BŐL.*)

Pozsonytól Tisza-Füredig.

Idősb Görgei István könyve, melynek hosszú címét soraink alján találja olvasónk, a többi között azon jó tulajdonsággal is bír, hogy többet ad, mint a mennyit ígér. Ígér egy kis «mindenfélét» a forradalomról, adja pedig Görgei Arthurnak s a feldunai hadseregnek történetét a pozsonyi táborozástól a kápolnai csata végeig, a tiszafüredi «katonai lázadásig». (1849 márczius eleje.) Maga a könyv a legérdekesebb emlékiratok közé tartozik, melyeket azon időkről olvastunk, és egyszermind egész kis adattár, melyet későbbi történétíró haszonnal forgathat. Az író, a mi személyét illeti, szerényen a háttérbe vonúl, csak a «szünetek» kellemes betöltéséről gondoskodik, elbeszélve hol egyik, hol másik harczi kalandját. A főhelyet egészen Görgei Arthurnak adja át s köréje csoportosítja adatait, elbeszélését, fejtegetéseit. Mi tagadás benne, hőse nagyon népszerűtlen; a nagy közönség felőle ködben tapogatódzik; a szerényeknek még nincsen saját «nézetök» és a «rögtönítélőknek» szerencsére vak lármája még mindig a lehangosabb. Ilyenkor kettős rokonszenvennel kísérjük a testvér fáradozását, ki bátyja mellett — a meggyőződés melegségével történetet készül írni, es nagy örömünkre az is eszünke jut, hogy ha magyar ember tiszta lélekkel népszerűtlen dolgot véd, akkor mindig valami kemény igazság rejtőzik abban a népszerűtlen dologban.

*) 1848. és 1849-ből. *Élmények és benyomások. Okiratok és ezek magyarázata. Tanulmányok és történelmi kritika.* Irta idősb Görgei István. Buda-Pest, Franklin-társulat. 1885.

Különben Görgei István nem most először veszi föl a tollat bátyja ügyében. 1867-ben a *Moóri csatáról* kiadott füzetkében kétséget kizárólag bebizonyította, hogy Perczel vereségeért épen csak Perczel felelős, nem pedig Görgei, a «diabolus ex machina», kit mindenütt elbrántottak, hol az események az emberek fejére nőttek. Szerzőnk maga értesít első föllépése sikeréről: hogyan látogatta meg őt egy ízben Toldy Ferencz, elmondva neki, hogy Horváth Mihály teljesen igazat adott fejtegetéseinek. Megragadjuk az alkalmat, hogy szerzőnknek még jóval nagyobb örömet szerezhessünk s eláruljuk a nyilvános titkot, hogy Horváth Mihály e magánkijelentésnél még többet is tett. *Függetlenségi harczának* második kiadásában (Ráth, 1872. II. 178. lap) a moóri csatát már P... füzete szerint írja le; egy jegyzetben egyenesen utal e munkára s «egy perczig sem habozik bevallani tévedését». Különben azt hiszszük, hogy szerzőnk, még ha e későbbi kiadást ismeri is, nem fogta volna lágyabbra tollát, mint most, midőn Horváthot «nagy könyvű s nagy nevű, de könnyelmű és lelkiismeretlen» történetírónak mondja. Görgei Istvánt a bátyján ejtett sérelem miatt elfogja heve. Lelkiismeretlenség akaratos ferdítést jelent; Horváth Mihályt legfőlebb az a kifogás érheti, hogy másodkézből dolgozott, kész vélemények után indult, s a keze közt levő anyagon nem alkalmazta azt a kritikát sem, mely az ő körülményei közt tőle telhetett volna; de e hibák forrása nem lelkiismeretlenség, még könnyelműség sem egészen — hanem az az elfogúltság, melytől ember legyen, a ki szabad, ha azon időket oly befolyások alatt élte át, mint Horváth Mihály. Sőt már törekszik pártatlanul íteni. Arról megint nem lehet, hogy nála a történetíró pártatlansága az osztó igazságnak egy kissé furcsa alkalmazásában, annak legolesőbb nemében nyilvánul. Lát foltot már jobbra is, balra is; amúgy hevenyében latra vet két-három okadatolatlan véleményt: s megszületett a történetírói pártatlanság. Hanem egyszerre csak, minden mélyebb kutatás nélkül, mint az okos koresmáros, dupla krétával ír: itt a foltot gyöngeségnek jegyzi. amott árulásnak, gonoszságnak. Miért? Azt feleli rá: azért, mert úgy volt. S mi sűgja meg neki, hogy úgy volt? Az adatok élére verése, szorgos magyarázata? Oh nem, egyszerűen: a forradalmi psychologia hagyományai. Mert a milyen józan és reflektáló író különben Horváth Mihály, e hagyományok ha-

talma alól magát egészen kivonni még sem tudta. Nála ugyan már nem létezik többé a «mythologiai csodaszörny», meg a «keletindiai bálvány»; ezek csak a forradalmi psychologia első stadiumában bírnak élettel. Ő már anthropomorphisálja a szörnyet meg a bálványt, de még úgy gondolkozik, hogy a mythus magja igazság. Ezért aztán nem végez kritikát rajta, hanem — hogy úgy mondjuk — rationalistikus kifejezésre hozza. S ezzel a tisztított mythológiával, dogmatikus föltevés-sel ül neki története megírásához. Meg is van érte büntetése. Mert kezei alatt a forradalom egy «sajnálatos eseménynyé»; nyomorult családi tragédiává törpül: a szabadság istennője elhal, mert a lánglelkű, de nem eléggé erélyes első szerelmest a gonosz Jago galádul üldözi.

A forradalom sorsát első sorban személyes indokokra visszavezetni: kicsinyes dolog. Különben a Kossuth és Görgei közti antagonismus történetét is újra vizsgálat alá kell venni. Ki kell pusztitanunk innen is a mythológiát. A közhitben az igazságnak eddig az az egyetlen akadályja, hogy még mindig azt hiszik: Kossuth annál fényesebb, minél sötétebb Görgei. Nem is gondolnók, mennyire népszerűek Hugo Victor antithesisei. Mi azonban úgy véljük, hogy a hódolat, mely forradalmunk vezérét megilleti, nem Moloch, mely emberáldozatot követel. Pedig, ha Kossuth a forradalom pápája, Görgei eretnek: el kell egetni; ha Kossuth csalhatatlan, Görgei áruló: el kell ítélni. Ha azonban így ugrálunk a végletek közt, nyakát szegjük a nyugodt ítéletnek. Benn vagyunk a dogmában. Ettől kell mindenek előtt szabadúlnunk. Ha már nem hiszünk benne, akkor azonnal egy csomó kérdés bukkan elénk, melyekre a feleletet semmi esetre sem a közkedveltségű inspiratio adja meg. Ha a két vezérférő között antagonismus létezett, mennyiben támad a kettő természetéből, mennyiben akaratos? Mennyiben a viszonyok különböző fölfogásából, általánosabb szempontokból fakadó, mennyiben pusztán egyéni okokból? S az egyéni okokból mennyi jut önzés, feltékenység, ellenszenv stb. rovására? S ez az antagonismus mily befolyással volt egyiknek, másiknak cselekvésére? S ha káros volt az ügyre, hol nyilatkozik a kár? Mennyiben felelős érte egyik is, másik is? Íme néhány sebtében fölvetett kérdés, melyeket különbözőleg lehet megoldani. Csak egyetlen egy megoldás

lehetetlen már eleve; az a divatos, mely A-t kívül hagyja a soron, hogy minden mérgét B-n önthesse ki.

Annyi igaz, hogy az ellene zúduló vádak elhallgattatá-
sára senki sem tett kevesebbet, mint Görgei Arthur. 1852-ben
jelent meg könyve *Mein Leben und Wirken in Ungarn in den
Jahren 1848 und 1849* s ez a könyv csak arra szolgált, hogy
az elfogúttakat még elfogultabbá tegye. Az 1867-ben megjelent
Gazdátlan levelekben maga Görgei is ejt néhány szót a munka
alkalomszerűtlen voltáról. Nagyon sietett vele; de vagyonta-
lan lévén, családapai kötelességei is unszolták a kiadásra;
keresetre más alkalom nem nyílt; könyve meg volt írva, kiadó
önként kínálkozott: így aztán megjelent a munka jogosult,
de nem célravezető modorban; nem kímélve ellenfélt, a sze-
mélyes bántódás érzetében néha kellő tekintet nélkül az ese-
mények nagyszerűségére . . .

És ez a könyv olaj volt a tűzre. Görgeit vádolták, elítél-
ték, s a vádlott, elítélt nem a bűnbánó ruhájában s hamuval
fején, hanem mint bíró lép föl s hideg szívvel bonczolja a ha-
lottat, a forradalmat, melynek ravatalán gyászolt akkor a
jövőjén kétségbeesett nemzet. Azt nem érezték, hogy akkor a
szereplők közül egyetlen egynek volt joga így beszélni, épen
annak, kit a forradalom mámorában sem ragadott el a siker
déliábja és a ki látta azt, a mi jön, mielőtt az még bekövet-
kezett volna. S épen a viszonyok e latolgatását is bűnül rótták
föl neki. A rosszat ő idézte elő; mert maró gúnyjával a hazafi-
ság sectariusait sértette, magából a hazafiságból üzött gúnyt,
mert a legparányibb valóság jobban hatott rá, mint a leggyö-
nyörűbb szónoklat: a legparányibb clubbista is rásűthette a
puszta katona, az elvtelen szerencse-lovag bélyegét. A kik
nagyon megtisztelték, Wallensteint vagy Monkot láttak benne.
Pedig Görgei oly kevésse volt Monk vagy Wallenstein, mint
Kossuth Washington. Emlékiratai még jobban zavarba hoz-
hatták az elfogúlt olvasót. Valami meglepő, titokszerű van
Görgei föllépésében. A hazájától távol állott, idegen viszonyok
közt élő ember egyszerre csak az első sorban foglal helyet;
hogy úgy mondjuk, oda pattan készen, bevégzetten a szín-
helyre, mint Minerva Jupiter fejéből. Legalább a világgal
szemben ingadozást nem mutat, biztosan cselekszik s csak-
hamar kezében a gyeplő. Az ilyen jelenség zavaró; minden-
felől hangzik a: hogyan? honnan? S akármit tesz, akármit

beszel az ilyen, keresünk tettei, szavai mögött egészen intim személyes indokokat, melyek azután annál furcsábbak, minél elfogultabbak az emberek, kik fölötte ítélnék. Hiszen máris annyit olvasunk titokzatos jelleméről, szándékrető természetéről, diabolikus nyájjasságáról, proteusi hajlamairól, hogy egy kis phantásia kell csak s ott van mögötte kakastollal, lólábbal a *nemicus generis humani*.

S *Emlékirataiban* is (nevezzük röviden így 1852-ben megjelent művét) zárt könyvnek találhatták Görgei legbensőbb valóját. Éles szemek mindazáltal kiolvasták belőle azt, mit képzelnök beléje nézett. Ott volt a stigma. Szinte sajnálnunk kell, hogy az *Emlékiratok* semmi előzékenységet nem mutatnak az olvasó iránt. Az író egyéniségét csak a katona szakszerű hidegsége árulja el, melylyel a harczai dolgokat magyarázza; a metsző élesség, melylyel politikáját megvilágítja, a rövid szavú ironia, melylyel a tartalmatlan pathost szét-szedi, az ész kérlelhetetlensége, mely a méltányosságot nem tekintve, az ellenfélnek épen sebezhető oldalait keresi. Hogy a szellem e fegyvereinek befelé is ele van — azt persze nem mindenkinek kell észrevennie. Egészben véve szellemi auto-crata beszél az *Emlékiratokból*, ki matematikai szabatosséggal felsorolja a céljára szükségest, különben pedig, mintha mondaná az olvasónak: maradj távol tőlem!

Valóban az *Emlékiratok* nem kiengesztelő könyv: mintha remények tarlóján járnánk s szembe fújna az őszi szel. Pedig ez a könyv épen úgy, mint Demár Jánosnak Dembinszki *Emlékiratairól* szóló cikksorozata (*Budapesti Szemle*, 1875) kiváló írói tulajdonságokra enged következtetést; csak hogy ez írói tulajdonságok megint nem olyanok, melyek a nagy közönségnek népszerűvé tehetnék az író. Ha irodalmi emberré vált volna Görgei, írataiban lesz valami Swift mérgéből, valami a satyrikus kedvelt sajátságából: trivialis tréfa, kopott közmondás gyorsan gyűjtött világánál pörkölni meg fölfúj gondolatot, fontoskodó érzést; meg lett volna írataiban a gondolatnak metsző volta, matematikai szabatossága mellett meglepő kifejezése, és mellette a képzelemnek is az az ereje, mely a neki nem tetszővel játszik, «mint macska az egerrel». Hanem Görgei csak kényszerűségből vett kezébe tollat s az «írósággal» oly kevésse törődött, mint annak idején a tábornoki

egyenruhával. Nála a szó a tettnek csak gyöngé surrogatuma. Azért úgy is bánik vele, mint a karddal.

S különösen az *Emlékiratokban* subjectivitásának csak élet érezzük; látszik, hogy vas van a véreben s több agy fejében, mint sok hazafiban, kik a veséjében olvastak. Hanem különben néma a könyv. S ennyiben egészen külön áll ilyenforma iratainktól. Nagy idők, tegnap lepergett idők embere beszámol tetteivel s teszi ezt látszólag egy kissé Spinoza psychológiájának modorában, mintha vonalról, szögről volna szó. Nincs benne egy könnyesepp, egy apostroph; a népszerű hazafiui bánat számára egy zsilipke sem. «Így volt, ezt tettem, ennyiben hibáztam s vége a játéknak.» Ez a ridegség ez esetben tiszteletre méltó tulajdonság s egy adattal több Görgei őszintesége mellett. A szivre nem appellált.

De lelkenek különben sem voltak olyan szárnyai, melyek a fellegekbe vezetnek. Csápjait csak akkor ereszti meg, ha hátrázott czéllal, helyesen kimért földattal áll szemben; ha földet érnek lábai, akkor melegszik meg. Számít mindig, a mi végre is nem szentségtörés s a dolgok élen álló embernél némileg kötelesség. A hol annyian vértolulásban szenvedtek, az ő feje természetből hideg maradt. S most képzeljük ezt a realistikus, skeptikus lelket az apostolok gyülekezetébe: kész a dissonantia s mikor a dolgok árja megindul, a felistenekkel szemben áll az áruló.

Görgei István előttünk fekvő könyvnek egyik érdeme, hogy valamivel közelébb hozza felénk testvére egyéniségét. Azt kívánjuk, hogy a mennyire az élő iránti gyöngédség megengedi, a következő kötetben azt még fokozottabb mértékben megtegye. Mily érdekes volna például tudnunk, hogy élt távol hazájától még a forradalom előtt, mik voltak vágyai, tervei, hogyan fejlődtek személyes tulajdonságai, mennyire érdekelték őt már előbb a politikai élet fordulatai, hogy nézte magát a világot stb., mielőtt mint kész ember oly meglepő erélylyel a színtéren megjelent. Ezek nem a léha kíváncsiság kérdései; ha fejlődését jobban ismernők, még jobban számot tudnánk adni, hogyan vált Görgei önálló, hajthatatlan egyénisége ellenségei képzelmében olyan torzkeppé, mely már első pillantásra magán viseli a valótlanság bélyegét. A hány egyéni vonást a tábornokról olvastunk, többnyire gyöngé, vagy rossz-akaró, vagy gyuladt szem megfigyeléséből eredt s az ellen-

szeny kommentárjával van megtoldva. Még mindig hiányzik a nyugodt szemlélő rajza, a baráti érzés szózata.

Görgei Arthur leírja például sokszor említett könyvében, hogyan járt el a többi között pályája kezdetén, mint a Zichyt elitelő hadi törvényszék elnöke. Erély és eszélyesség jellemezte itt minden intézkedést. De éreznie kellett, hogy e tettének rá nézve személyes következményei is lesznek; tudnia kellett, hogy akarva, nem akarva, a forradalmi dicsőség lépcsőjén nagyot szökött. Vajon megvillant-e agyában a gondolat, melyet Cromwell úgy fejezett ki, hogy az ember legmagasabbra akkor emelkedhetik, ha nem tudja, útja még hová vezetheti. Elméjében tettenek e személyes oldala mennyiben bukkant föl? Gondolt-e vele, vagy nem? — Könyvében a legtöbb helyet az ítélet indokolása foglalja el, mely mellesleg mondva, egy kis logikai mestermű; a többi képzelünkre van hagyva. Talán rosszul választottuk a példát, de később is sok más esetben szívesen vennők a — ha nem is ennyire intim — psychoiogiiai részletet. Az ember látni is szeretné azt, kiről gondolkodik. S eszünkbe jut a két tanítvány példája, kik Emausban egy asztalnál ültek a mesterrel és szavairól, szelleméről föl nem ismerték, de igen a módról, hogyan szegte meg a kenyeret.

Görgei István könyve e tekintetben is némileg már segítségünkre jön. Az olvasóra is hat az az őszinté, meleg ragaszkodás, melyvel az író bátyját nehéz útján követi. S fokozza a jó hatást maga az író is. Nyílt szemű, őszinte szavú, néhol huszáros beszédű, jó elbeszélő, kibén bátyja keserű humora szelídült, de azért nem él nélkül való; s ha néha, mint a váczí proclamatió taglalásában kissé ügyvédies hosszú, másutt néhány sorban sikerült genre-kepeket hoz képzelünk elé. A ki olvasta, emlékezni fog «a nagyigmándi éjjelre», Zuber böszörményi kalandjára stb. Néhol meg egyetlen vonással nagyon szerencsésen jellemez. Íme egy kis példa: «Ludwigh erősen kancsalított, még pedig széjjel ágazó irányban. E testi hibájának, úgy látszik, megfelelő volt szellemi látása: mikor félszemmel a tárgyi valót nezte, akkor másik szemével a praëoccupált képzelet országában eszményies rosszat látott. Isten nyugasztalja!» Igazán elmés ötlet; szerző akaratlanul a forradalmároknak egy egész típusát jellemezte.

Könyvének nem kis érdeme a világos előadás is; oly be-

hatón, oly taktikai ügyességgel csoportosítja a harczi események leírásában a részleteket, hogy az olvasó önkéntelen a Tristram Shandy egyik alakjának, uncle Tobynak sorsára jut, ki kertecskéjében arasznyi hosszúságban megépítette Namur sáncz-rendszerét, hogy annál világosabban megmagyarázhassa magának és tisztelőinek, hogyan és hol sebesítették meg a lábát. Jó térkép után nyulunk, kikeressük a siroki szorost, a kerecsend-szölláthi dombhátat s teljes áttekintéssel, biztos lőtávoból követjük a kápolnai csata folyamát. Ennek leírásában különben szerzőnknek aránylag könnyű dolga volt: csak követnie kellett azt a ritka elevenségű fejtegetést, melyet Demár János adott az említett csatáról.

Szerzőnk elmékedéseiben, íteleteiben is bátyja nyomdokain jár. Leghelyesebben azt mondhatjuk művéről — s úgy hiszszük, nem lesz ellene kifogása — hogy az a *Mein Leben und Wirken* kommentárja. Szerző több ízben segéd tisztje volt a tábornoknak, mindvégig bátor bajnoktársa; e könyvében is hű apródja, Götz mellett a Georg, ki tiszta meggyőződését követi, midőn lovagja mellett lándzsát tör. A modoron is meglátszik, ki volt mestere. — Hanem a kommentároknak önálló bece is van: közölnek sok új okiratot s néhány érdekes részletet, melyek például a váci kiáltvány keletkezésére minden elvont okoskodásnál hűbb világot vetnek.

A szerző előszavában minden írói becsvágyat elutasít magától, nem akar tekinteni «rendszeres előadásra, műtervre, műalakra». Beszélni akar — bocsánat a triviális szóért — «wie ihm der Schnabel gewachsen ist»; most érvel, most egy emlékezést mond el, majd egy sor okiratot tár elénk, melyek mindegyikében van jellemző adat. Ez a «variatio delectat», mert ez a könyv még sincs annyira terv nélkül írva. Az egységes fonalat szerzőnk biztosan fogja kezében, mikor látszólag ide-oda csapong. Könyvének tartalma a dunai hadseregnek Pestig vonulása és a váci kiáltvány; a bányavárosokba való visszavonulás, végül a kápolnai csata és közvetlen következményei köré csoportosúl.

A könyv első részében figyelmünket nagyon leköti a hadsereg állapota, melynek fővezérévé Görgei az imént nevezetett ki. Egy kis kezelemmel s több adattal birtokunkban, eleven képét lehetne adni azon sereg embryójának, mely 1849 tavaszán győzelmes hadjáratra indult. A seregben szökés szö-

kés után; fegyelmetlenség; a legegységben hiány; elszállingózó tisztek, ingadozó régi katonák, nemzet-öri csapatok, melyek az első puskaropogásra «illa berek, ná-dak, erek», úgy, hogy néha csak a parancsnok s néhány tisztje marad hátra; önkényes csapatok, melyek épen csak két hétre vagy négy hétre jöttek, s miután a táborban a fegyelmetlenséget terjesztették, a vezér öröme házi tűz-helyeikhez térnek. Lelkesülő hazafiak, kik még gyakorlatla-nok, Falstaff-katonák, kiket használni nem lehet, sok ágyú, kevés puska, ruha-szükség: a legcsodálatosabb quodlibet, melyet a sors és körülmények megteremtének. Nem tehetem, hogy ne idézzem fordításban Görgei Arthur művéből a vezer-nek egyik barátjához intézett levelét, mely e viszonyokat ok-iratokkal igazolható hűséggel s drastikus humorral festi. Ez a levél egyszersmind annak a sokat emlegetett és meghányt szívtelen gúnynak példája, mely Görgeinek később legalább is annyi bajt okozott, mint akkor az ellenség. Előtte állottak a jelen bajai s a bizonytalan jövő; de e mellett egy kissé csil-lagában is bízott. E vegyes érzelmekből fakadtak a következő sorok (Pozsony, nov. 18. 1848):

«Kedves barátom! Ha majd atyáimhoz szállottam s a kezed még nem porlad a sírban, fogj hozzá és írd meg a fia-talabb Don Quixote történetét: bennem készen megtalálod a regény hőjét.»

«A ki még sohasem látott forradalmi ármádiát, zárando-koljon táboromba. Ott van a fővezér táborkarával, kíséretével s nincs köztök negyven éves egy sem! Vannak katonák is, de az igazi katona pirúl társain. Parancsolni annyi, mint magát nevetségessé tenni! A megrovást szemtelenségnek, a bünte-tést zsarnokságnak kiáltják ki! Ezért együgyűségemben elgon-doltam «fuss vagy fizess» s a pokolba kergetem a ficzkókat, ha tudniillik agyon nem kell lövetnem. A kolera is segít s ha az ellenség is megteszi a magáét, a triót hamar lejátszottuk.»

«De nem értem ő kelmét (az ellenséget). Legalább két-szerte erősebb, mint én; jól fegyelmezett, jól ruházott csapa-tai vannak s még sem támad!»

«Volna annyi számítás a kópéban, hogy nyugalom által akarjon bennünket semmivé tenni? Nem hihetem; inkább oly valaminek szagát érzem, a mi jó magyarán: paura. Annál jobb nekünk. Minden előrse csak huszár után tudakozódik:

első föladatom az legyen, hogy a honvéd után is kérdeztessem őt. Csakhogy nem igen akarózik a ficzkóknak, ha nincs minden zsákjokban ágyú, s jobbjon, baljon egy-egy huszár. De türelem! Végre múlik a láz — a magyaré persze egy kissé soká tart — még úgy tavasz beállta előtt, ha tudniillik megérjük. Akkor azután örülj Windischgrätz, Jellasiéh, Hurban háromsága!»

«Ágyúm annyi van, hogy disznót hízlalhatnék vele. Kossuthnak írtam, hogy ne küldjön többet. Nem bízom az önkénytesekben; *) szépen megfutnak s én ott fagyok a sárba.»

«Hanem kapszlim nincs, s neked valószínűleg még kevesebb. Nincs már több belga kapszlink? S nem úgy vélekedel-e te is, hogy elvégre a kovás puska is jobban elkelne, mint a kapszlis kapszli nélkül?»

«Ha a zászlóalj-parancsnokok kapszlit kérnek, rendesen azt felelem: 'Örülök, hogy nincs. Úgy sem találtok, támadjatok szuronynyal!' Jaj Istenem, hogy megnyúlik az arcuk! stb.»

E levélben az a legkomolyabb, hogy egy vonása sem túlzott. Az elnökhöz, honvédelmi bizottsághoz írt jelentésekben meg van mind ennek a hivatalos nyoma.

A hadsereget jellemző adatokon kívül nagyon érdekes követnünk az okiratokban azt a viszonyt, mely az új hadvezér és az elnök közt kifejlődik; az ellenkezéseket, melyek az eszmék hatalmában bízó nagy izgató és a sereg szervezésének nagyon is reális akadályaival küzdő önérzetes katona közt természetszerűleg fölmerültek. Kossuth körülbelül azt hitte — s ezt a forradalmi idők illúziója okozta — hogy a vezér is oly villámmódra bánuhat seregével és az ellenséggel, mint ő a parlamenttel; egy szavára a parlamenti «race moutonnière» megindult; a hadvezértől is ilyen valami delejes erőt követelt. Ő a képzelem országában mindig a népek millióinak élén járt, azt hitte, a seregben is nem a stratégia dönt, hanem a forradalmi illúsiorius kétszerkettő, mely hazakívánczó nemzetőröket egyszerre oroszlánná sokszoroz s a paraszt kaszájából tüzesőt bocsát a megrémült ellenségre. Ily magikus mütétekre a szószék alkalmasabb s az ily követelések a hadvezér humo-

*) Tudniillik fődözetül az ágyúkhöz.

rát ronthatták. S Kossuth kezdi homályosan érezni, hogy emberében csalódott. Azt hitte, hogy Görgei engedelmes kardja lesz, harci trombitája s íme, a vélt eszköz kezd gáncoskodni, beszél akadályokról, prózát beszél, sőt éles megjegyzéseket enged meg magának a lelkesedes költészete helyett. Leveleiben nepotismusról szól, fegyelmetlenségről, a seregszervezés hanyarúságairól, a táborba szálló honfiak furcsa kívánalmairól. Potomság — gondolja Kossuth — ki különben akkor hadvezéri vágyainak cseszemőkorát élte — s ír a bajokban nyakig lubiczkoló vezérnek, hogy a lelkesedés mindent pótol. Kezdi éreztetni kicsinylését a katonai, csak katonai erények iránt. Hanem mégis, osztozván az újoncz csapatokkal az ágyukba vetett varázsbizalomban, a lelkesedés intelmei mellett küld neki halom ágyút, hathatós hadiszert, mely tudvalevőleg legtöbb kárt okozhat az ellenségnek. Hiába ír vissza a vezér, hogy neki nem kell a sok ágyú, mert nincs a ki megvédje s csak az ellenség zsákmányát szaporítaná. — Az ágyúkkal a forradalmi hadi tudomány épen úgy járt, mint Győr és a Vértések erődítéseivel. Ágyú van, de nincs, a ki elsüsse; Győrött vannak erődítések, de olyanok, melyeket csak három-, négy-szerte nagyobb sereggel lehetett volna megvédeni, mint akkor a Görgeiéi volt. S a várt siker elmaradván, a forradalmi hadi tudomány mindig újabb parancsokat küld a pusztá katonai erényekkel bíró hadvezérnek. Ott vannak a Vértések, pompás hegyiség, Isten is védelmi állásnak teremtette; ott van a nép, csupa lelkes guerilla-harczos: föl kell tartóztatni, meg kell verni az ellenséget. És mikor a Vértésekbe jut a sereg, megint csak a delibábban találja a pompás defensiv állást; a valóságban a támadó ellenségnek kedvező terepet lát maga előtt; legfőlebb itt-ott könnyen eltávolítható torlaszokat az úton. A népben pedig hiányzott a lelkesülés, a fanatismus a tömeges fölkelésre, mely azon vidéken különben is céltalan lett volna. S minél közelebb húzódott a sereg a fővároshoz, annál nagyobb lett az ingerültség a vezér iránt. A forradalmi vezérek nem ilyenek: ezek Thermopylaet teremtenek sík földön. S most már szállnak a parancsok, melyek a tiszta lehetetlenséget kívánják meg stratégiai formában: a többi között, hogy a sereg széles vonalon terjeszkedjék s mégis koncentrálja magát. Következik Perczel moóri veresege, a budapesti zűrzavar, midőn végre az elnök a sereg elől Debreczenbe tűnik.

Kossuth és hívei ide már meglehetősen eltorzított képet vihettek magokkal Görgei felől. Az ironikus, lelkesedni nem tudó, a — néha lehetetlen — parancsoknak nem engedelmességek vezérből — kinek eddig nézték — a forradalmi psychologia gyorsan általánosító, gyorsan gyanúsító működése következtében egyszerre csak előáll — különösen a moóri vereség után — az irigy, ambícióját a mások kárán tápláló katona képe, s Görgei minden komoly hibája nélkül útja kezdetén van — későbbi dicsősége felé. Forradalmi időkben a Don Basilióknak nagy a kelete, sőt a gyanú már hivatalos helyről is nyilvánosan fölhangzott. Az elnök január 13-dikán egyik ülésen intőleg emeli föl szavát, hogy «az egyik vezér a másiknak dicsőségét ne irigyelje és ne calculálja, hogy ha amaszt segítem, az lesz Magyarország vezére; ha nem segítem, elvész népszerűsége». Csak általánosságban tartott intés, melynek rejtett éle azonban Görgei ellen irányult; forrása pedig az a hamis hit volt, hogy Görgei irigykedése miatt szenvedett vereséget Perczel.

Perczel vereségében azonban — már Horváth Mihály is vallja — Görgei ártatlan. De Kossuth lelkeben «ott volt az ék»; Görgeiben pedig sajgott a lélek az eddigi don quixotei hadjárat miatt.

Január 4-dikén a fővárosba vonultak hadai. Ismerve okiratokból, hű leírásokból serege állapotát, be kell látnunk, hogy Kossuth végzetes hibát követett el, midőn annyira sietett a fővárosból, hogy már csak hült helyét találták. El volt foglalva a jövő terveivel s vont a ideges nyugtalanság cselekvése új színtere felé. Ő, ki személyes hatalmában annyira bízhatott, elfelejtette, hogy most legalább is annyira szükséges szólni a sereghez, mint azelőtt Schwechatnál. De nem szólt.

Pest fölfordulásban maradt, a sereg demoralisálva, a régi tiszték ellenkezésben. A Vilmos-huszárezred tisztjei még a legénységet is zászlójuk elhagyására látszanak ingerelni. «Levélhullásnak volt szomorú napja.» Vissza kell helyezkednünk ama nehéz időkbe. A mi következzék: lépés a bizonytalanba. A kormány, a törvényes hatalom most már a valóságban is a délibáb vidékéhez közelebb vonult, maga is szétfosló délibáb; Görgei pedig Pesten, oszladozó tisztivel, szervezetlen sereggel. «Midőn serege január 5-én este Vácra ért — mondja Klapka (*Nationalkrieg* I. 134) — legmegbízha-

több, legderekabb vezéreitől meg volt fosztva; még egy hasonló rázkódás, és fölbomlásnak indul.» Ez hű adat, csak a hozzá fűzött fejtegetések is hűebbek volnának az adathoz. A föloszlás jelei különben Váczon is mutatkoztak. A kiáltvány tehát a sereggel szemben szükség parancsolta lépés volt: orvosság, melynek épen az a próbája, hogy a seregben mint varázsütésre eloszlatta a bizalmatlanságot, megteremtette az egységet.

E kiáltványnak személyes tekinteten fölül álló része az a gondolat, hogy a hadsereg küzdeni fog minden irányban azon alkotmányért, melynek egyszer már hűséget esküdött. De tagadhatatlanul van erős egyéni oldala is; orvosság volt, de szívesen is adták. Hanem e szívességnek más a magyarázata, mint az, melyet oly sokan jónak látnak. Kiindúlva azon képzetből, hogy a forradalom főséges tragédia, azt hiszik, hogy nem lehet el szörnyű gonosztevő, intrikus nélkül. S a váczi kiáltvány az intrikusnak mily pompás első jelenet! Hanem — valljuk meg hamarjában — nyomorúlt egy intrikus, ki mindjárt a játék kezdetén ország-világ láttára nyíltan fölveti kártyáját! Mi már ez első lépésnél annyira kétségbeesünk ügyetlenségén, hogy — hogy komolyan intrikusnak nem is tarthatjuk. Ez a fölfogás oly logikai bökkenőt vet elénk, hogy a «*vox Dei*» daczára sem tudunk a honfiúi fölfogás magaslatára felzökkenni.

De szerzője legalább föltárta előttünk bűnös lelkét. Az ifjabb Don Quixote szerepét, melyre — mint láttuk — humora kárhoztatta, nem akarta többé játszani. Vezéreszmére volt szüksége és pedig positiv gondolkodása törvényéből fakadón, nem a hazafiság, a zsarnokság elleni harc általános phrázisaira, hanem határozottan körvonalozott vezéreszmére; nem a sötét jövőbe akart rohanni vakon, hanem világító pontot — műnyelven — directiót tűzött ki maga elé, mely felé indulni szándékozott. S ilyen akaratlanul is kínálkozott. És nem csak serege hangulatából merítette, a saját eszméje is volt. Nem tudjuk, foglalkozott-e előbb is behatóbban politikai kérdésekkel; legalább 1852-ben megjelent könyvéből az tűnik ki, hogy kezdetben inkább érzeke vezette, mint meghánytvetett fontolgotás. A hazájától távol levő különben sem igen követhette politikai fejlődésünk bonyolult szárait. Megragadta tehát a nem rég kivított alkotmányt, melynek katonájaként

lépett a hadseregbe; ez vezéreszméjévé lett, s irányából többé távozni nem akart. Katonai nevelése, természettudományi kísérletekkel foglalkozása, mindenek előtt positiv, fellengzés nélkül való természete különben sem avathatta — különösen oly pillanatban, hol kardnak kellett döntenet — politikai kísérletezések, parlamenti csaták barátjává. Innen — már Pozsonyból (november 11. 1848) — ajánlata Kossuth dictaturája iránt. Ez ajánlat persze azon hibában szenved, hogy lehetők tartja a — hogy úgy mondjuk — pusztán polgári dictaturát egy katonai dolgokban teljes hatalmú fővezér mellett. Ugyanezen törzsön fakadt ellenszenve a föl-föltünedező köztársasági hajlamok iránt is; emlékezzünk csak a humoros kicsinylésre, melylyel annak idején a vörös tollas Magos Ernőt, a forradalom «rettentő porontyát» nézte, kinek szájából csak úgy ömlött Danton és Robespierre. — Végül van egy legszemélyesebb pont is a kiáltványban: Görgei nyíltan bírálja az eddigi hadi intézkedéseket s gyaníttatja, hogy saját belátása jogát ezentúlra is föntartja magának.

Íme a pszichologiai rugók, melyek a kiáltvány fogalmazására, mint személyes okok is hatással voltak, midőn azt a vezérnek a seregében beállott viszonyok kenyszere alatt meg kellett írnia. Mindezt ki lehet olvasni a kiáltványból, csak egyet nem. Nem lehet belőle kiolvasni a nemzet ügyével való játékot, nem lehet belőle kiolvasni a nemzet kormányával minden áron való szakítást, nem lehet kiolvasni belőle — az árulót. Az áruló eddig valószínűleg ugyanazon személy, ki Perczel vereségét okozta: a vörös mellett csak feketét látó pszichologia visiója. Az adeptusok ekes nyelvén azonban a kiáltvány az a pedestal marad, melyen az átkozottnak szobra áll. Ép oly szerencsétlen az a magyarázat, mely a félúton megáll. Midőn Klapka (*Nationalkrieg* I, 334. l.) azt mondja, hogy e kiáltvány olyan kibuvó ajtó is, melyen az illetők az életre-halálra harczól menekülhessenek, feledi ama seregnek fényes tetteit és a vezérnek megvetését a halál iránt.

Görgei lépését legjobban igazoljuk, ha egyszerűen viszonyaiból magyarázzuk. Azert, úgy hisszük, túllépnek azok az objectiv méltatás határán, kik még az 1867-iki kiegyezés sáncaiból is védeni akarják a vácsi positiót. És a kiáltvány vitatása folyamán — hogy Görgei István könyvére térjünk — nem írtuk volna azon reflexiókat sem, melyek ott a tizenha-

todik fejezetben állanak. (137. l.) Nézzük czímét: «Ha Kossuth helyesen fogja föl a váczki kiáltványt és kihirdeti . . . ? Ha Klapka az I. hadtest élén magáévá teszi . . . ?» Hiú kérdés! Ha sétatot virágoznék és gyümölcsöt teremne? Ha Deák forradalmi ember lehetne s Kossuth lett volna a forradalmi Deák s ez a Kossuth aláírta volna a váczki kiáltványt s Görgei és ez a Kossuth már 1849-ben «megcsinálták» volna 1867-et? Kisse nagyítunk: de körülbelül ilyen conjecturalis politikára vezethetnek szerzőnk kérdései. Ezért olvasható aztán a fejezetnek egyik lapján többszöri «ha» és «akkor» mellett nyolczszor az ominosus segédige «volna» s ugyanannyiszor földötten, más fordulattal pótolva. Pihenőül egy kis próba: «. . . a többi hadtestek bizonyosan (!) mind (!) rögtön (!) átvették volna ezt a feldunai tábori jelszót; s ezzel az összes hadsereg újra megpecsételte volna régi hűségét az alkotmányhoz, és meg lett volna — és állandó lett volna — és az ellenségnek imponáló lett volna a nemzeti akarat és egyetertés; és Kossuth Lajos megtartotta volna stb. stb.» Az ég szerelmére! Szerzőnket csak úgy röpíti a valószínűtlenségek bizonyossága! A «volna» csak a gödörbe bukott embernek jó, ha ugyan fölhúzhatja magát rajta.

De térjünk vissza tárgyunkhoz. A váczki kiáltvány megtette hatását nem csak a seregre, hanem — fájdalom! — a seregtől távol jobbra is, balra is. Windischgrätz épen úgy megismerte emberét (lásd Görgeihez intézett fölszólítását, melyre azután Görgei nyomban ugyancsak a váczki kiáltvány egy példányával, később még érthetőbben a tavaszi hadjárattal felelt), mint Kossuth. Az utóbbi gyanúját fokozta még a vezér hallgatása is. Azt persze nem gondolhatta, hogy e hallgatagságnak meg van a maga nagyon jó oldala is; a vezérnek egy futárát sem foghatta el az ellenség, s ez a magyar sereg ereje és mozdulatai felől oly kevésbé volt tájékozva, mint Dembinszki sapkája urának haditervei felől. Azalatt megtörtént a sereg visszavonulása a bányavárosokon keresztül, melyről Görgei István könyvében — megtoldva személyes emlékezésekkel — eleven képet nyerhetünk. Ellenség, jó barát egyaránt elismerik e hadi tény jelességét. Klapka (*Nationalkrieg* I. 112) azt mondja, hogy Görgei itt mester volt a visszavonulásban, de újoncz a támadásban s öt okolja, hogy a Branyiszkon kivívt «nem remélt» győzelem örömeben Schlicket szem elől tévesztette.

Görgei István felel e vádakra is, s midőn e részben a könyvhöz utasítjuk olvasóinkat, utunkat folytatva, szembe kerülünk az új fővezérrel, Dembinszki Henrikkel.

Dembinszki szereplése nem hozott szerencsét a magyar fegyvernek. Az itthoni vezérek közül az események fejlődése Görgeit jelöli ki a fővezéri polczra; az elnök azonban e kényszer elől mindenkepen menekülni akart. Így aztán Párisból szerződettek megmentőt. Különbösen kitünő hír előzte meg Dembinszkit; már Napoleon katonája volt, varsói visszavonulása óta pedig 1831-ben, honfitársai «lengyel Xenophon»-nak tisztelik.

Ez a híres visszavonulás volt utolsó hadi ténye; azután, egy rövid kirándulását Egyiptomba nem számítva, jobbra Párisban elt, a mult emlékein növesztve máját s katonai tanulmányok helyett iparvállalatokkal, honfiai segélyezésével és a történet nagy útjáról útvesztőkbe tévedt politikai tervelgetésekkel töltötte idejét. Egyéniségét hiven megőrzik hátrahagyott emlékiratai; utolsó hadi tetteinek — adatokon épülő kritikáját pedig Demár János czikkei. Meg Görgei Istvánnak előttünk fekvő könyvéből is, mintha a multak friss benyomása beszélne! Sehul sem perczegtetni nagyobb kedvvel tollát, mint Dembinszkiről szoltában. Először csak neve jelenik meg a sorokban rövid megjegyzéssel, mint a fölharsanó «Leitmotiv» valami Wagner-fele operában; azután sűrűn hull csapás csapás után a hadvezér fejére. Nyakára zúditja még a márczius 4-iki olmützi manifestumot is, melyben azonban Windischgrätz nevetséges önhittségének, hadvezéri tájékozatlanságának sokkal nagyobb része van, mint a kápolnai csatának. Ez irat dicsősege maradjon csak egészen az osztrák miniszterekre.

Dembinszki *Emlékiratai* is mutatják, hogy a naiv hiúságnak egy neme elt benne. Mint mondá, «szegény» Magyarországot jött megmenteni s «mert népek boldogságát csak egyes ember erős akarata képes megállapítani», ő alighanem mint ilyen egyes ember jött be Magyarország hadi szerencsét megállapítani. S ő rajta nem is mult a dolog, ő ezt bizonyosan véghez is viszi, csak tanácsait kellett volna megfogadni; csak Kossuthnak is több bizalommal kellett volna lennie iránta s mellette nagyobb erélyt kifejteni; csak a körülmények, az emberek lettek volna mások. Ennyi föltétel

mellett azután nem nehéz saját csalhatatlanságunkban bizakodnunk.

Különben közel hatvan éves kora sem hütötte le verét. Ellenkezőleg! A 15—17 évi kénytelen nyugalom, politikai, harci hosszas tétlensége a saját képzettségébe, belátásába vetett hitet még növelte; és pedig annál inkább, minél kevésbé próbálhatta ki a kemény valóságon. Erejét így — a «nagy visszavonulás» óta, életének e fő- és ünnepi ténye után — igazi lengyel könnyelműséggel kiapadhatatlannak hitte, pedig korával együtt csak illúziója nőtt.

S e nagy önbizalom mellett Dembinszki vérmes ember, ki egészen rabja temperamentumának s annak minden egyenetlenségével bír. *Emlékiratai* is mutatják, hogy kissé úszik az észjárása; elmeje előtt csak az bizonyos, hogy ő nem csálódhatik: ezért aztán igazi kritika nélkül lát mindent s csodálatos gomolyagban forognak gondolatai, melyekben fontos mellékessel, félig igaz hamissal testvérileg párosul. Innen a döntő pillanatokban pathetikus zavara; mikor pedig számításait meghazudtoló, nem várt véletlen meglepi, sajkája egészen fölborul. Ilyen elmével kerül most Dembinszki előtte egészen idegen viszonyok közé s oly eles szellemű ember közelébe, mint Görgei.

Egyáltalán puskaforos ember volt sok lobbanással; nem annyira erős akarattal bírt, mint inkább akaratoskodással volt tele. Alapjában — csak csalhatatlanságát és fölényt kétségbe ne vonják — a jó emberekhez tartozott. Csakhogy jóságának néha óriási méretei vannak: elhiteti magával, hogy jó szive hozza közenk, Magyarországot megmenteni. Könnyű mosolyt kelt az is, midőn első találkozásánál az elnökkel, bizonyos ünnepélyességgel kijelenti, hogy ő semmikép sem «terrorista». S Dembinszki e kijelentését oly komolyan veszi, hogy mint vezér is, kegyelmez ott, hol büntetni kellene; a sereg biztossága ellenére alatta néha még a kémeknek is jó dolguk van. De a kellő élelmezésről már nem gondoskodik: ez tudniillik nem vérmérséklet dolga többé, hanem nyugodt előrelátásé. Egyenetlen volt Dembinszki az emberekkel való érintkezésében is: fölfortyan és engesztelődik. Az első pillanatban dühöng, szid, a másodikban pedig hevesseget mentegeti. Mikor Egerbe bevonult s «Éljen Dembinszki» harsogott feleje, oda szól a hallgatagon mögötte lovagoló Görgeinek: «Tábor-

nok úr! Ugyan lovagoljunk egymás mellett». A zajos dicsőség majdnem gyöngéddé tette. Máskor, más benyomások alatt, épen úgy ok nélkül fenyegetődött, hogy agyon löveti. Hanem voltak állandó érzései is. Szerette és titkon bámulta magát, még jobban szerette ábrándos Nagy-Lengyelországot, szánta Magyarországot s gyűlölte Görgeit, képzelmében az ő harczy dicsőségének megrontóját.

S nagyon jellemző azon modor, melyben Dembinszki gyűlöl. Görgei sincs épen keresztyéni türelemmel iránta, de ő ismerni is iparkodik emberét. Dembinszki azonban vaktában gyűlöl; Görgeivel szemben úgy cselekszik, mint a gyermek, ki, mikor fejét véletlenül a falhoz koppantja, pillanatnyi haragjában még egyszer neki megy a falnak, hogy most már ő is üsse.

Emlékirataiban ünnepélyesen kijelenti, hogy ő Görgei Arthur beszámoló művét nem olvasta, de olvasni soha nem is fogja! Sacer esto! Hanem azért melleleg több ízben hivatkozik reá. «Mondták neki, hogy ez és ez van a könyvben, vagy hogy olvasott róla kivonatot, hirlap kivonatot. A kivonatot — gondolta — lehet olvasni, de a könyvet! — Hanem mit bizonyít ezzel? Azt, hogy viselt dolgairól Magyarországon ő mindenek fölött csak azt szerette olvasni, a mit ő maga írt, de csallhatatlanságát megzavartatni idegen munka által nem akarta.

Hanem azért ő, ki oly kevéssé ismerte magát, képességeit s a körülményeket, átlátott a szitán; mindjárt kezdetben megsúgta neki a kis újja, akkor tudniillik, mikor *Emlékiratait* írta, hogy Görgei, még mielőtt ő — Dembinszki — Magyarországra eljött, elárulta a hazát. Hogyan lehetett volna különben kifogása Görgeinek az ő fővezérkedése ellen?

Valóban nagy hatással lehetett reá első találkozása Kossuthal. Nagy, imponáló, a helyzetet tisztázó hatással különösen a beszélgetés azon részletei, melyeket még *Emlékiratai* megszerkesztésekor is drámai elevenséggel látott maga előtt. Az új hadvezér ott van Kossuth előtt, kitől most jövője függ s egy álló óráig némán hallgatja ennek ékesszólását. Végre rövid szünet áll be s Dembinszki Görgei felől kérdezősködik. S most így folytatja Dembinszki:

«Kossuth, ez a világhírű szónok, kérdésemre aggodal-

mas redőkebe szedte arczát, szinpadai állásba tette magát s nagy pathoszszaal felelt:

— Altábornagy úr! Szegyenlem, hogy azt kell önnek mondanom: én, a magyar kormány elnöke, maig sem tudom, hogy Görgei hadserege hol van! Görgei, kit én alacsonyabb rangból oly magasra emeltem, hálátlannak bizonyult a haza iránt, és hálátlannak én irántam.»

Nagy festő veszett el Dembinszkiben! Midőn Görgei a bányavárosokban fontos ütközetek előestéjén állott, Dembinszki tehát már tudta, mihez tartsa magát.

Dembinszki egyéni sajátágai egy kissé a hadvezért is jellemzik. Végtelen önbizalom, nagy tervelgetés, a kivitel pillanatában zavaros cselekvés. A milyen bátor katona volt, olyan fontoskodó vezérnek is mutatta magát. Rüstow elbeszélése teljesen igazolni látszik azt az ítéletet, melyet Demár tenyék alapján a részletek nagyobb ismeretével, az osztrák katonai források egybevetésével Dembinszki felől — bár a kicsinylés elességével — kimond. — Néhány «népszerűbb» vonást itt is megemlítünk. Mint hadvezér hitt az arcanumok erejében; terveléseiben nagy szerepet játszik a titoktartás, hogy feje terveit még sapkája előtt is rejtegette. S mivel nála a dispositiók — minthogy az ő dispositiói voltak — csak jók lehettek, valóban minden a titoktartáson fordul meg. Hogy különben e rejtegetésnek meg lehettek a maga észszerű indokai is, azt legjobban megint Demár János mutatta ki.

Dembinszki különben valóban azt hitte, hogy a vezér a fej, az alvezérek az engedelmes és gépiesen mozgó kéz és láb. A kápolnai csatánál azután annyira szét is szórta kezét, lábát (lásd könyvünkben a magyar sereg részei állását a csata első napján), hogy csakugyan nem tudhatta, hol áll a feje. Hanem a titok imponál és imponált Debreczenben is. Kossuth Dembinszkiével szemben teljesen megnyugszik, ő maga sem akar épen sokat tudni: «moi mème je n'en veux savoir trop». «Le secret reservé dans sa propre poitrine est le mieux gardé. Voilà mon avis, Mr. le Général» — írja február 3-dikán.

Van Dembinszkinék még egy másik kápráztatója is. A titoknál is jobban hat, ha jó előre megmondja s újjal mutat a helyre: «itt fogom vinni az első csatát». — Kossuth meg is írja neki, hogy «nagy tiszteletet keltett bennem ön bölcs be-

látása iránt és gyarapította bizalmamat», — hogy a csata valóban Eger táján volt. Dembinszki erre *Emlékirataiban* megjegyzi: «Nem tizenkét nap előtt, mert az én tervem már február 2-dikán ki volt dolgozva, tehát egy teljes hónappal előre megjelöltem ama vidéket, melyen az első csata volt». Ma már bizonyosan tudjuk, hogy ez egy hónapra való előrelátásnak köszönheti Schlick szabadulását és döntő föllepését a kápolnai csatában. Sőt azt mondhatjuk, Dembinszki nem csak túlságosan gondos, hanem túlságosan előzékeny is volt. Még az ellenségnek is ő csinálta meg a hadi tervet; kiszámította, hogy Windischgrätz csak a Schlickkel való egyesülés után támadhat, és vagy két nappal későbbben, mint az valóban megtörtént. «Ezt nem akartam» — kiáltott föl most Dembinszki. S most már, mint Görgei írja, beszélt, igen sokat beszélt, testének egész gépezete mozgott, mert az ellenség illetéktelenül megzavarta hadi tervét. Dembinszki pedig megzavarta a magyar sereget; a hadosztályok szétvetése által megszakította a sereg szerves egységét, gondatlanságával pedig lehetetlenné tette a kellő élelmezést. A sereg tisztjei, Guyont kivéve, mind elégedetlenek voltak s a katonai «lázádás-hoz» Görgei fondorkodása — ki különben egész nyíltan lépett föl — épen nem volt szükséges. Maga a kormány látta, hogy Dembinszki tarthatatlan s Kossuth őt magával ragadta, mint — Görgei István szerint — Ganymedet a sas.

Megint elhatározó pillanat állott be a magyar hadsereg sorsában. Görgei újra az előtérbe jut; ragaszkodott hozzá a sereg s a vezérek mind szívesen követik. Ha Kossuthban a bizalom erősebb, már most s önérzetének hízelgőbb módon Görgei kezébe kerül a fővezéri bot, mely — az ügy kárára, csak későbbben — Vetter megbetegedése után, csak a viszonyok kényszerűségéből, a kormány nem nagy öröme maradt nála — ideiglenesen. Az elnök Tisza-Füreden épen úgy felre látszott ismerni a helyzetet, mint midőn januárban Pestről oly hirtelen távozott. Vagy — vagy: így gondolkozott Kossuth is még, midőn első haragjában arról beszélt, hogy Görgeit agyon löveti. (Most már Kossuth is!) Vagy ki kellett volna deríteni Görgei gyanús voltát — de hát a gyanú csak addig gyanú, míg rejtve marad — vagy megtenni vele szemben azt, mit a viszonyok állása, a hadsereg hangulata előírt. Midőn azonban Kossuth a táborba ért, látta, hogy az alternatívának

tulajdonképen még is csak egy oldala van és pedig épen az, mely az ő nézetének, gyanújának, akaratának nem kedvez. Kitért tehát előle s mint minden zavarba került politikus, félreedszabályhoz nyúlt, mely a pillanat szükségén — úgy a hogy — segített, de a jövőt csak bizonytalanabbá tette.

Így aztán a gyanús ember mégis megmaradt — kényeszerüségéből megtúrt — ideiglenes fővezérnek s a gyanús ember kivívta tavasszal a magyar fegyverek dicsőségét. Horváth Kossuth ingadozását gyöngeségnek rajzolja. Ez volt? Ott emelkedett föl az elnök és a vezér közt — a vácsi kiáltvány szelleme! Csendesesen, némán; s Kossuth, mint babonás ember a kísértetről, szót sem ejtett róla.

Sőt, a mint Klapka is írja (*Memoiren.* 1850, 155. lap), az elnök és Görgei közt ez időben barátságos viszony fejlődött. Mennyire volt e viszony őszinte? — Ki tudná megmondani. Görgei nem volt az az ember, kit pillanatnyi benyomások befolyásoltak, Kossuth pedig alighanem belső reservatiókkal nyújtotta a békejobbot a tábornok felé. Vagy belátta volna, hogy eddigi aggodalmai a légből kapottak? S Görgei most még hihette, hogy együtt járhat Kossuthal? Kérdések, melyekre nehéz a felelet. Olyan volt a múltban a teljesen be nem vallott, sőt egyik részről pusztá gyanún alapuló ellentét, hogy tartós együttműködés csak azon esetben lett volna lehetséges, ha kettőjüknek egymással szemben nincs egy rejtett gondolata sem. Így azonban a szíves barátság csak épen azon pontra szorult, melyen a vácsi kiáltványtól induló út átvágta azt, mely ápril 14-dike felé vezetett.

Görgeinek ez időből érdekes nyilatkozatát őrzi meg az a levél, melyet testvére könyvének végén közöl. Damjanicsnak szól, kivel Görgei akkor másod ízben váltott levelet. Elmondja benne, hogy az országgyűlés gyanakszik a hadseregbe, hogy Mészáros a «múlt szoborképe», Vetter gyöngé. A haza sorsa tehát a hadsereg kezében fekszik; ezért egyetértésre van szükség a vezérek közt és az elnökkel. Mert Debreczenben csak Kossuth hisz a forradalomban, a hadseregben, önönmagában: «egy antik tiszta jellem — kár, hogy nem katona». — Klapka is közöl (*Memoiren.* 1855, 155. lap) ez időből Görgeitől egy hozzá írt levelet, melyben szakasztott ezt a fordulatot találjuk: «egy antik tiszta jellem, — kár, hogy nem katona». — Érdekes volna tudni, hogy e lapidaris

jellemzésnek melyik része tett akkor nagyobb hatást a hadtestparancsnokokra? Egyszerű szóval azt látszik magában foglalni, hogy a milyen nagy hazafi Kossuth, oly kevésse jártas a katonai dolgokban s kár, hogy ezekben a «gyöngye» Vetter, s tán Mészáros tanácsaira és mindenek fölött saját képzelmére hallgat, nem pedig első sorban Görgeire, Klapkára, Damjanicsra.

PÉTERFY JENŐ.

ARANY JÁNOS ÉS ARISTOPHANESE.

Harmadik közlemény.*)

V.

Hogy fordította költőnk amazt, ki vele és velünk oly sokban egyezőleg erzett, de egyszersmind alkotásában, részleteiben oly különböző volt? Hogy tolmácsolja amazt egy egészen más műveltségű kornak és népnek, mely általán véve nem ismeretlen az amott kifejezett főgondolatokkal, de ezek fölruházása és kifejezése teljesen szokatlanok előtte.

Tekintsük először általában a fordítás és kivált a classikai művek fordítása természetét. Sokat szóltak és irtak róla; de a dolog nagyon fontos, nagyon nehéz, kivált ma, a népies könnyedebb, természetesebb előadási irány elhatalmazása miatt s midőn az előbbi időkkel ellenkezőleg a «*verborum cura*»-t a «*rerum sollicitudo*» túlsága váltotta föl és a régiektől oly nagyra becsült forma és stíl gondja annyira kezd alászállani.

A fordítás, átalakítás, átdolgozás és utánzás között oly szoros kapcsolat és oly határos közelség van, hogy nehéz köztök különbséget tenni. És mondhatom, hogy az áttétel e nemei még azon egy műben is föltalálhatók. Az eredeti remek műhöz közelebb vagy távolabb járást fejezik ki ezek a nevezetek s egy műben is, hol hivebb, hol távolabb járó lehet eredetijéhez az átdolgozó vagy fordító munkája. Sőt kénytelen is ilyen lenni.

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 97., és 98. füzetében.

Oly művet, melynek eredete a miénkhez hasonló korból való, melynek eszméi a fordító népeével részletekben is közösek, pontosan lehet fordítani. Csaknem oly részletes pontossággal, mint az arab számmal kifejezett mennyiséget más számjegyekkel leírni (nem mondom, velök számítani), vagy a mily tökéletesen lehet egy azon formába gipszet és agyagot önteni, legalább úgy, mint egy termennyiséget különböző egy terjedtségű alakokba foglalni. A mi a tartalomban lényeges, megtalálni mind a kettőben egyaránt. Úgy felelnek meg egymásnak, mint két elvont dolog; az eszmére nézve teljesen. Így kivált ha az eltérő nyelvsajátságokra nem gondolunk. Vagy azon szín és hangulat különbségeit nem számítjuk, melyeket a két egyenlő művön, mint két azonos képen, szobron illetőleg előadott dallamon a helyzet, a világosság áramlása, fokozása, illetőleg az előadó kedve s általán a véletlen okozhat, mire nézve teljes egyenlőség lehetetlen.

De oly művet fordítani, mely más égalj alól, több mint kétezer év előtti időből, egészen más társadalmi helyzetű néptől vétetik, mely e sajátságokat minden lépten tulajdon szólásokkal különféle módon s apróra kifejezi: a közös eszmék, érzelmek s emberi sajátságok daczára is nagyon nehéz. Itt aztán az a nehéz kérdés forog fönn, mennyit lehet átvenni a sajátos fogalmakból megfelelő neveket adván nekik, mennyit lehet megtartani az eredeti szokásokra, intézményekre, szellemi és anyagi életre vonatkozó szólások közül, melyek a dolog lényegével néha mellőzhetetlen kapcsolatban vannak. Azután kérdés: kinek fordítunk? Annak a tanult osztálynak-e, mely ismeri vagy megismerheti ama másik idegen nép szellemét s annak alkatát és életét stb.? vagy a nagyobb közönségnek, mely csak azt teheti, hogy az általános érdekű gondolatokat megértse, de tanulmányra, kifejezésbeli finomságokra nem fogékony, idegenek esze-járásához nehezen törődik, kedve és ideje sincs, hogy e czélra tanúlgasson? Ki von e kettő közt határt, s épen ezért ki szabja meg, mily átdolgozás felel meg valamely közönség szükségének? Valóban itt is csak közelítőleg beszélhetünk, csak óvatosan tanácsolhatunk.

A népnek (talán a nagy közönségnek?) inkább átalakítás kellene, mint fordítás a jellemzetesebb művekre nézve. A nép maga nem fordít soha, mindig átalakít, ha valamit átveszen. Átalakítja, saját formába önti a közmondásokat, a

mondákat. Így lesznek saját versmértékű példabeszédeink, balladáink. Így lett idegen fejedelmekből Mátyás király, a yorki apátból vagy más ilyenből, czinkotai kántor. Csaknem epen az az eljárás, melyvel idegen fejedelmek, régiak és újak, tulajdonait minden nép a maga hőseire, a bűvészekéit a maga Faustjára, a világszerte ismert élceket egyik-másik élcelőjére fogta. Így a nevekkel együtt változtatta a helyet, a körülményeket s kissé a dolgok folyását is. Íróink is cselekedtek. Dugonics nagy mestere volt az átalakításnak; példái *Toldija* és *Báthori Máriája*. De ezekben nagyon megcsalta magát, midőn az idegen neveket nem tűrhetvén a színpadon, az idegen személyeket és jellemeket nevezte el Toldinak, Kún Lászlónak stb. s így az idegeneket magyar köntösben szerepeltetvén, még sokkal inkább korcsosította a magyarságot s meghamisította a történelmet és a történelmi érzést. Inkább sikerült Kazinczynak elég jó magyar Rigója, mely Sganarelleből lett; kevesebbé a két philosophus, kiket magyar alakká nem tehetett, mivel magyar jellemet nem adhatott nekik; meg is hagyta spanyol-francia személyeknek.

Átalakítani, ha nagyon jellemző, melyen gyökeredző sajátságok nem teszik különösen nemzetiekké a személyeket vagy tárgyat, vagy az eszjárást, lehetne sőt talán kellene is. Én legalább neha csudálkozom, hogy például Levernek anynyira élénk, régi magyarosan emberies, derek bár nem sokféle jellemekkel gazdag regényeit nem tanulják s nem utánozzák, ha már a magyar régi és újabb élet jeleseit meglelkesíteni és a közönség elébe vezetni nem tudják. Lehetne hát átalakítani; de kétségkívül vagy nem remekeket s nem művészi czélből, vagy csak a nép számára. Műveltebb olvasónak eltaszító lenne az ily olvasmány, mert a nagy idők nagy szellemeit korcsosítaná el s a főnsegesből nevetségest formálhatna.

Az átalakításnak oly sok nemet kísértettek meg. Neha nemesebb, például keresztyéni szellemet öntöttek régi pogány hősökbe, mint Fénélon Telemachusba, vagy épen érzélgősökké tették, mint Metastasio a római hősöket, s itt nem mű, hanem tárgy átalakítása történt. Vagy teljesen keresztyénné tették a római classikai művet, mint a *Terentius Christianus* és *Virgilius evangelizans*ban és a Horác ódáinak olyféle átdolgozásában látjuk, milyen Balassánál van egy; vagy épen ellenkezőleg a keresztyéni vagy őshéber vallásos szellemmel

alkotottakat Horácz hősiesebb szellemehez s formáihoz alkalmazták, mint Buchanannak görög-római mértékű versekbe, óda-formákba foglalt zsoltárai. Ide tehetjük a *Trójai veszelelem* vagy *Nagy Sándor historiája* Hans Sachs s másoktól készült kidolgozásait. Mindezek különfelek, de annyi igaz, hogy a mű-ismerő, műveszi érzékű olvasót ki nem elégíthetik, ha vagy az eredeti műrekek vagy az ősi nagy alakok és eszmék fõnségét keresven bennök, azokat elkorcsosítva találja.

A tartalomhûség nem terjedhet annyira, hogy az eredetinek szinaranyából, annyival inkább vegyülete összes tömegébõl semmi el ne cseppenjen; de nem is szállítható le odáig, hogy a virágnak csak az illata, a költeménynek csak a gondolata s érzése hangulata legyen ugyanaz; mintha csak egyik érzéknek akarnók megadni a magáét, vagy az értelmet gyarlón kielégítven, szabad volna mellõznünk azt, a mi a költésben elsõ: az érzelmet, és a formát, a mely avval egy eredetû.

Az alakhûséget nem eszközölhetjük úgy, hogy a szép külsõt és annak tenyezõit egészen más izléssel adjuk, bár különben a tartalmat híven s a formát is műveszien adjuk. Így Homér nem áll igazi alakjában, a költõi dictiójának s tartalma méltóságának megfelelően elõttünk, ha jambusokban vagy alexandrinekben vagy strophákban fordítják. Meglehet, hogy naivsága itt-ott még a hexameter alakja által is vesztett, hogy némely része enektartalmú lévén, más formában volt valaha (mire némely sorainak több ütemes részekre oszlása látszik mutatni stb.) s másban lehetne Homérnál is, de az alak már megszokott minden mütelõnél és az alexandrinek kötelezett rímeivel, bár rajtok Hugo Victor tud is uralkodni, s az ötös jambusok élénkségével összevetve, díszesebbnek és tisztesebbnek tetszik. De nem mindenkor lehet a hûség kellõ fokát elérni. Az olasztól, francziától nem kívánhatjuk ezt a lehetlenséget. Horácz ódái érdekes dalokká lesznek modern rimes dalformában is; de nem horácziak és nem õserejû ódák. A görög tragikusok karénekei hasonlól.

A nyelvezet hûsége megint nem csekély fontosságú. A szók a gondolathoz tapadnak; néha azok egy részei. Már az is nagy erőszaktevés az eredetin, kivált költõi remekmûvön, hogy idegen nyelven beszéltetjük; kivált ha igaz, hogy egy szó sem fedezi teljesen a más nyelvbeli szót. Hogy a görög õsi költõ

idegen szókkal és hanglejtéssel beszél, hogy Voss mondja el a mit Homér beszélt, a sorokat, melyek hangzatát úgy szeretjük s talán meg is szoktuk, hogy ily esetben ne képzeljük oda a görög énekest, ne csengjen füleinkben az eredeti: valóban ez maga nehezen tűrhető; a különbség vagy ellentét felejthetetlen. Hát még ha gondatlanul alkalmazzák a szólásokat, nem gondolva az eredetire, annak hangzatára s csak tartalmával foglalkozva! De valóban a szófordítás nem terjedhet ki mindenre, sőt nem sokra terjedhet ki, annyiban hogy a tartalmat és alakot egyaránt hiven közölne. Nem adhatni más nyelven a tulajdonnevet vagy hivatalnevet, szokás vagy intézmény nevet, melynek megfelelő valami itt nincsen; a szójátékot, mely a dolgok és hangzatok játszi párosításában áll, és az által az ellenesek összetevésében s az egyezők elkülönítésében; mert a dolgok és hangzatok nem játszanak itt úgy össze, mint amott, nem általában a hangzatot, mely ott igen sokszor jelöl mivoltával, itt pedig csak jelez elvontan, megegyezés szerint. Alig adhatni vissza a hang-utánzásokat, s kevésbé az alliterációkat stb. Nem igen csodálhatni, hogy a régi jelesebb nemzeteknek valódi beszéd csak a magoké volt, minden más csak zagyva beszélés, barbárság. Ez bizony így van akármely nyelven írt szép hangzású művek tekintetéből. A görögök nem képzelhettek Homérust nem-görög nyelven; mi is alig képzelhetünk nem-magyar Vörösmartyt vagy Petőfit.

Mindent fordítani, mondom, lehetetlen. El kell veszni az eredetiből valaminek, többnek, kevesebbnek. De hogy miből minek, mennyinek szabad elveszni, hol lehet inkább, hol kevésbé közeledni, hol szorosán kitenni, hol csak jelezni, hol utánozni és átalakítani, mit mindenestől átvenni, mind nehéz kérdések. Hogy maradjon meg az eredeti szín, eredeti szellem és szeszély is, bizony nagy meggondolást nehéz mesterkedést kíván. Nehezebb és nemesebb foglalkozás még valóban tehetséges művészre nézve is, alig lehet mint az ily fordítás, mondjuk ki, az ily utánzó művészkedés. Mennyivel nehezebb, mint a festő vagy szobrász vagy zenész utánzása! Annyival a mennyivel a költés minden tekintetben nemesebb más művészetnél.

Szerencsések a rokon nyelvekből fordítók. Megfelelő hangzatokat, alakokat, szófűzést stb. találhatnak minden lépésben. Sok helyt alig is kell gondolkozniok, egyik nyelv szava a

másikét juttatja eszökbe; csaknem úgy, mintha az eredetinek megszabott darabjait kapnák s azokat állítanák össze. Még a mondatszerkezet, a beszéd pathetikája is egyeznek sok helyt. E miatt bizonyosan részletesebb hűséggel fordította Schlegel Shakespearet (bár az angolban sok francia-latin szólás van, a mi a németben nincs meg), mint Montégut francziára vagy Arany magyarra. Tassót is könnyebb spanyolra fordítani, mint angolra, sőt még mint francziára is; mivel ennek hangsúlyozása és szóalkotása nagyon különböző amazétól. Régi görög vagy latin író francziára fordítani nehéznek és csaknem lehetetlennek mondják magok a francia jeles írók is. Elvesztették idő folytában az ősi naivabb összerübb kifejezéseket. Íróik közül többen régi francziára próbálták fordítani Herodot s Homér némely részeit.

Nehéz kivált azok számára fordítani, kik valamely remeknek eredetijét, hangzatát, sajátságait megszokták és nem feledhetik, kik minden mondatra vagy kifejezésre fölsóhajtanak: csak mégis szebb az eredeti! De szintén bajos a művelt nagyobb közönség számára is fordítani. A régi remekírókban az eszme örökké magasztos es nagy értékű, de nem könnyen érthető, nem az újabb idők eszejárásával van kifejtve, nem a ma megszokott könnyedséggel tárgyalva, az ismereteknek nem az általunk bejárt teréről van véve stb. A forma pedig az illető nép nyelvével összeforrott, gondosan idomitott és csiszolt; s a nyelv bőséges, gazdag, más viszonyokhoz szabott, mindenütt nemzeti saját szólásokkal terhelt. Valóban a nagy eszmék nehezen feltörhető burokbán születtek meg és hagyattak át. Ez illik a vigjátékokra is, melyek az alsóbb néposztályok még gazdagabb, még elburjánzottabb, végtelenül szeszelyes és változatos nyelven vannak írva, telvék történelmi vonatkozásokkal, czelozgatásokkal szokásokra, napi eseményekre, egyénekre, mende-mondákra, a házi élet legsajátabb, legkülönösebb szójárásaira, útczai, piaczi, nyilvános, magános életre, s minden rangú emberek dolgaira. A mily sokfélék a szokások, a mily szabadok az erkölcsök, oly számosak a szeszély alkotta szók és szólások. A gyülolettől fölingerülve, szenvedélytől fölizgatva szól a költő s minden izgalmát egy messziről fölkapott vagy rohamában idomitott szólás jelöli. Ki tudja mindezt megérteni, annyival inkább kifejezni? Ki érti nálunk Arany János minden kifejezését? Tapasztalás után mondhatom, né-

mely munkáját és sok szólását csak kevesen: a népies nevelésű egyének. (Minél városiabbakká leszünk, annál inkább távoznak az ő és népe nyelvének s általában a nyelvnek gyökerezésétől, miről szólni nem ide való.) S mily özön az ily nehéz vagy nem értett szólások száma egy azon népnél is huzamos idő s lenyeges változások után!

A költőben, kivált a komikusban, bármily vastag ismeretkéregtől borítva, megmaradnak vagy megvannak a sajátosságok, a neppel közös érzésmód, közös gondolatok, azonos fölfogás és észjárás, az ezeknek megfelelő szólások, vagy legalább azok belformái vagy csírái. És minél inkább beletapad népe életebe a költő, annál inkább a neppel szól, ha fölhevülve azaz geniusa szerint szól, vagy szíve teljességéből szól. Ha az értelem elhidegül, a szív forró és hű marad a fajsajátságokhoz. Ha dallani kezd, a nép «hürján pendül», ha ábrándozik vagy álmodik, gyermekkori álmainak tündérm kertjében kalandozik, ha gúnyolódik, népe erevel teszi, melyet nála a nevelés és érintkezés fölnyitott s a mély erzés olykori kiáradása örökre nyitva tart. Mig kedélye súlyegyenben van, mig «el nem felejtí magát» (voltakép a betanított és megszoktatott szerepet), beszél a megtanult nyelven s mélyen elülve rejteznek lelkében a népsajátságok; de ha az indulat mélyebbre hat le, fölzavarja a fölszines simaságot s a nép fia tör ki a tudós költőből. Az ember mintegy faja ősi állapotjába esik, a természet gyermekevé lesz: szívéből szeret, gyomrából gyűlöl, torkaszakadtából kiált vagy szid, így az őserők fakadnak és törnek ki belőle... Az ily gúnyos íron is, mint Aristophanes, a legrégibb komédia mesteren, a mellett, hogy legmagasabban tudott gondolkozni és tanítani, legfinomabb beszéddel tolmácsolni gondolatait, s a mellett, hogy minden tájról, minden elödétől, Homertől kezdve Euripidesig elő tudja szedni a szólásokat: midőn a komikus ere árad meg, az athéni nép, sőt pórság hajlamai uralkodnak. Az athéni nép mindenféle beszédét, alantas élceit, gúnyait, mende-mondáit stb. az alsó nép nyelvén mondogatja el. Ki tudná mindezeket utánozni vagy lefordítani? Nagy dolog, ha megérteni, néha csak megsejteni is tudjuk. S pedig fájós dolog belőlök elhagyni, még a kevéssé jelentékeny csekelységeket is. Itt igazán hajlandó bárki is a pedánságra. Minden ki nem fejezhetett szót úgy tekint az igazi fordító, mint egy elveszett gyöngyszemet, melyet nemzetének nem tudott, s mi több, nem

is lehet megszerezni. Így érthetjük meg, hogy a régiek szépségeinek olyan imádója, nyelvök minden csekély fordulatának, változatának oly feltékeny őrizője, mint Kazinczy, hogy küzdhetett annyit fordításaival, hogy írta le újra ötször, sőt hétszer is némely fordítmányát, a művészkedés egy nemének tekintvén ezt is, s a művészi gond nyomait szeretvén találni és hagyni a szép művek minden ízén. Ezért engedhetni el önkényes hibáinak legalább némely részét.

Hogy fordította hát Arany a görög komikust? Mennyire maradt hű, mennyire alakította át? Hiszen ha nagy vagy nagyobb részét átalakítaná, modernné sőt «magyarrá (a régiek így mondták) fordítaná» valaki, alig maradna e komédiából egészen ősi erejében egyéb, mint némely általános értékű, valóban nagy értékű elmélkedés parabasisaiban vagy kardalaiban s néhány párbeszédben, a többi a sajátlag komikum vagy vígiáték-fele nem a szerző lenne, elhígúlna, ízét vesztené, az egész megszűnne Aristophanes költeménye lenni.

Olyforma elvet tartott meg, melyet a Kisfaludy-társaság igazgatója korában, a társaság az ő javaslata és kifejtése szerint Shakespeare-fordításához utasításul adott. (*Szépirodalmi Figyelő* I. 141, 142.) Tehát «alak-, anyag- vagy tartalom-hű fordítást, de úgy hogy az eszmét, az erőt, a nyelv . . . gördülékenységét apró formai bibelődésnek föl ne áldozzák» . . . «Az áttétel ne annyira azt az olvasót igyekezzék kielégíteni, ki az eredetivel kezében szót szóval összehasonlít stb., mint inkább azt, ki az eredetihez nem férvén, szépségeit a nagy költőnek magyarban akarja élvezni.» A sikamlós helyekre nézve is kimondja, hogy «meg nem csonkítva (s nem castrálva) igyekezzenek a sikamlós helyeket szelidebben adni vissza.»

Kedvvel dolgozott; és az sokat tesz. Nem föl vállalt vagy kötelezett s alkalmi munka volt, mi a költő érzékeny lelkével nem egyezett. Kedvvel az ihletés óráiban társalkodott a komikussal. Mikor emelkedni tudott, vagy gúnyra volt hangolva, vagy vaskosabb tréfákhoz szökkent kedve. E miatt a legnagyobb rész jól sikerült; csak néhol találunk vagy inkább sejtünk némi prózaiságot vagy lankadtságot. Kedve telik a műtanulmányban, utánzásban, a magasztos és élénk, az ódáig emelkedő komoly, az élczes sőt hóbortos, szóval oly különböző modorral és nyelvvél való versenyzésben. És dolgozata elég természetesnek és könnyednek látszik mindenütt.

Hogy lelkében fölemésztve s fölolvastva elsajátította az illető tartalmat és valódi művészi lélekkel öntötte szavakba s formába, híven és mégis szabadon, mutatja az, hogy a szóanyag terjedése nem korlátozza. Nem annyi sorban fordít, mint a hányban a költő ír. Minden darabja rövidebb az eredetinel néhány sorral. Ezt azonban legtöbb helyen a rövid sorok összeírása okozza. De e mellett sorai nem hat, hanem öt jambus verstagnból állanak, talán ezt az alakot érezte neki megszokottabbnak és így alkotni könnyebbnak. Egyébkép nem igen távozik el az eredeti rövid és hosszú sorok alkotásától és hanglejtésétől, és a sorokból, mint látni fogjuk, alig egy-két helyen hagy el valamit, s azt is, egyebet is csak a nálam levő *Dindorf*-féle szöveg szerint ítélve.

Fő gondja volt a költői tartalom; de fontosnak tartá a formát is, mint alább megismerjük. Tudta, hogy a fordítás hűsége általán véve abban áll, hogy a mai olvasó a maga nyelvén azt a szerzőt és munkát kapja azzal a szellemmel, fő- és mellék-gondolatokkal, azzal a benyomással, melylyel egykor kortársai és honosai kapták. Itt közelebb, hogy e merészen elméskedő, kiméletlenül mardosó, minden rútsággal áradozó, de máskor meg végtelenül magas irányú költőt, a szenvedélyesen conservatív polgárt s valódi erkölcsi érzestű embert úgy értsük, a mint hazájának jobbjai értették. De ehhez az is kell, hogy a költemények formája részletekben is lehetőleg ugyanaz legyen. Kétségtelen, hogy Aristophanes nem azoknak való, kik az ősgörög írók csak a mai divat szerint öltözve s a mai stillal szólva tudnák megérteni. Tehát tisztelte a forma jogait és megtartotta mindenütt annyira, hogy a görög szín és íz jóformán érezhető legyen. De a sorok szótagának ugyanazon számát, a daraboknak, úgy szólván, közbeszedhez legközelebb járó, legkevesebbé énekféle részeiben, csakugyan nem tartotta fontosnak. És erre a fordítók közül a legjelesebbektől vehetett példát.

Így történt, hogy itt kevesebb és rövidebb sorokat találunk. S hogy mily jelentékeny ez a sorok kevesebb száma, a következőkből láthatjuk által.

A *Lovagoknak* van Aranynál 1301, az eredetiben 1408 sora, a *Felhőknek* 1432 : 1510, a *Darázsoknak* 1471 : 1536, a *Békének* 1261 : 1357, az *Acharniaknak* 1158 : 1234, a *Madaraknak* 1637 : 2765, a *Békáknak* 1466 : 1533, *Lysistraténak*

1228: 1322, a *Nők ünnepének* 1171: 1231, a *Nőuralomnak* 1175: 1182, *Plutosnak* 1208: 1209.

Ez a két jelenség együtt, kivált hogy a darabok nagyobb részét tevő hatosok helyett ötösökben, tehát két szótaggal rövidebb sorokban ír s némileg hogy általában minden vigjátékot kevesebb sorban ad magyarul, és ez a különbség a 11 színműben, megjegyezvén, hogy a rövid sorokat ritkán foglalja össze, mintegy 900-ra megy, némely darabra nézve (mert két darabban csekély a különbség) gondolkozóba ejti az olvasót. Hogy lehet oly tartalmas, alig valahol terjengő, a mellett már a régiektől is remeknek ismert nyelvezetet így rövidíteni? Talán szók, szólások, kisebb-nagyobb szakaszok elhagyása, vagy kivonatos kifejezése, melyeket például Kazinczyéknak a fordítás felől való versengeséből ismerünk, vagy másféle mellőzés, elhanyagolás okozza? Vajon oly összevonva kicsinyítése-e az eredeti gyöngysornak, hogy belőle némely szemek vagy ügyetlenség miatt estek ki, vagy szándékosan hagyattak el? Az előbbi bár néha megengedhető volna, nagyon ritkán, az utóbbi soha sem történik itt. Egyszerű elmetszéssel, mintegy gépies ketté vágással nem segít a fordító restségén vagy tehetetlenségén; mert kedvvel, hivatással dolgozott es teljes előkészülettel. Nem hiszem, hogy a görög történelem sok kézi könyvét áttanulta volna; szövegbírálati kicsinyeskedésekkel sem foglalkozhatott, de látszik, hogy a görög életet ismerte, a görög költő és költés szellemét fölfogta, a komikussal magát egyező helyzetbe és hangulatba tette át, s így vele emelkedni és játszani egyformán tudott. Ennél fogva, úgy érzem, hogy a gyöngysor oly egész kör alakú itt, mint amott, a magyarnál, mint a görögnél, s mindenik műben. Ha talán némelyik kisebb kör, de arányos, mint a körök szoktak lenni. Sőt többet mondhatni. Ezek az ékszersorok épen olyan színű és nemű kövekből állanak, épen olyan színeket játszanak, olyan szín-átmeneteket és árnyéklátokat mutatnak, mint amott. Talán a kövek száma nem egyenlő; de az általános benyomás és a részletes hatás híven meg van tartva a kevesebb is. Meg talán értéke sem sokkal kisebb ennek, mint amannak. Némely kő megtisztítva bizonyos máztól, sártól vagy rozsdától, a mely vagy a termő földből való, vagy idő folytában tapadt rá; és a mi szemeink s ízlésünk tetszéséhez van

alkalmazva. Néhol oly kő van az avúltak helyett betéve, mely több szint játszik egy maga.

Szóljunk kép nélkül. Hiszen hogy képben és ily hosszan szólunk, csak azért engedhető meg, mert az ízles dolgairól, a képzelődés alkotásairól kép nélkül szólni nem mindig lehetséges, valamint az elvont dolgokról való eszméinket is sokszor kénytelenítettünk anyagiak által világosítani. És ösztönzödünk egyik képet a másikkal állítani szembe, a másik által értelmezni, mit érzünk, mit látunk amabban. Vagy az eszmet ideákká (képekké) tenni.

Kihagyásnak alig egy-két helyen leltem nyomát, oly formán, hogy egy fel vagy egész sor maradt volna el. És ennek megrovásában is szerény óhajtanék lenni, mert a sorok rendezésére nézve az eredetinek szövegei közt is lehetnek s vannak eltérések.

Mégis megemlítem a *Madarak* 18. sorát, hol: *tharreleidou* ki van hagyva, mint ugyanott Tereusz madárrá válása is nem a szövegben, csak a jegyzetben van megemlítve. Hiányos visszaadás *Madarak* 1273 es köv. Kihagyva, legalább Dindorf szövege szerint, *Békák* 1180; igaz, hogy ez által nem nagy kár esik. Így *Felhők* 382. is, pedig erre felel Sokrates a következőkben. Így *Béke* 1312. Ilyet még néhányat vettem észre, de sokat s lényegest a leggondosabb összevetés sem fog kimutatni. Kifejezhetetlen sajátos szólás is van elég, a nyelv tulajdonságailhoz szorosán tartozó gúnyolódások, egyéni viszonyokra mutató szó-ferdítések, egészen alnépies rútságok s ledérségek. Ezeknek is el kell néha maradniok, tehát szók és kifejezések hiánya marad a fordításban.

De elmarad néhol az eredeti költő saját csinált kifejezése is. A fordító megküzdött a nehézségekkel ilyekben is, de nem mindenütt sikerülhetett úgy küzdeni meg, hogy az eredetinek aranyából vagy salakjából valami el ne cseppenjen. Sok egyéb közt ilyen, midőn *Madarak* 640. «mellonikian» Nikiasra vonatkozó szót a magyarban elejti. Ilyet maga nem keveset számlál el a lapok alján, csak nézzük át munkáját. De legtöbbször minden erejét megfeszíti és a nyelv minden hajthatóságát folhasználja, csakhogy híven tolmácsolhassa még az egyes célzásokat is.

Az ily szándékos és kénytelen kihagyások csak kevéssé rövidítettek a fordítás szöveget. Biztosan mondhatni, hogy

főképp nem ilyek, hanem a sorok összeírása okozta az említett rövidülést, s e mellett a dictio szabad alakítása, a nyelvvel való ügyes és szabad rendelkezés, a magyar nyelv rövidítésbeli előnyeinek ügyes és eszes fölhasználása, kivált a mi sajátos ragainknak képzőinknek kurtító alkalmazása, kikerülése a görög költői nyelv magyarúl úgyis kifejezhetetlen pathetikájának, úgynevezett kedélyszavainak és szócskáinak s némely bővebb és terjedtebb kifejezőmódoknak. Csak kevés példát mutatok, fordítóink kedvéért. A *Lovagok* 3. (Any) «tanácsostúl» egy szó e helyett *autaisi boulais*, u. o. 17. 18. «hogya is mondanám csak Euripides-czifrásan valahogya?» A sok apró szót elnyeli a csak és valahogya, u. o. 19 «no csak ne turbolyázd». Az eredetiben levő ismétlést és sok apróbb szót kikerüli más hangulatú magyar szókkal, u. o. 31. «az istenek szobrához menekülni» kihagyja a mi kihagyható: «'ionte» és «pou», u. o. 33. «mi a bizonyosságod» a «chromenos» igenév kár nélkül elesik, u. o. «egyél igyál»-lal több szó van kitéve. *Felhők* 51. 52. 53. (Any) kevés könnyebb szóval adja vissza a sokat és sajátost, u. o. az 56 sorból egy felet csinál, elejtven a sok görög alakszót. A hét szóból négy lesz, az is rövid, u. o. 61. 62. két sorból lesz másfél, hasonló okból, u. o. 97. egy mellékmondat szépen kifejezve ezzel: «melyben», u. o. 114. az eredeti ezt mondja: ezek közül a beszédek közül, a másodikat, az alábbvalót szólván, megnyeri, mondják az igen rossz ügyet is; a fordító így szól: «ezek közül a második ha szól, a leggaládabb ügyben nyertes az». Tehát mellőzve, a mit ismétlésképen rhétori módon oda tett az eredeti. Így a következőkben is. U. o. a 130 s. nagyon kezére esik a «szórszálhasogatás»-sal három szót tenni ki. U. o. 137. 138. «goromba» szóval ismét két szó van elég teljesen kimondva; utóbb megint nekünk fölösleges alakszót s ismételt dolognevet hagy ki u. o. 148. pedig egy határozó esik ki. Összevonja néhol a rövidebb sorokat, például a *Felhők* karénekeit s több helyen is.

Van hosszabb fordítás is. Így *Felhők* 178—181 négy sorban mondja Arany, mit az eredeti háromban. De gondolhatni, hogy ez ritkább eset.

A rövidebb fordítás okait ekképen sejtve, térjünk át a lényegét közelebről érdeklő fontosabb dologra. Kérdés: mit fordított le, mit hagyott meg eredetiben?

Meghagyja a tulajdonneveket legtöbb helyen. Meg kivált

a főbb istenek neveit: Zeusz, Apollo, Poseidon, Déméter. Ez utóbbit mondja valahol földnek; egy helytt pedig fölcseréli a földet éggel. De a többiek megmaradnak rendesen ott is, hol népszerűség kedvéért, mivel kevéssé saját szerepök van, isten általános névvel fölcserélhette volna.

Nem fordítja le a *Madarak* hőseit Peisthetairost és Euelpidest, kiket Droysen Rathfreundnak és Hoffegutnak nevez, nem a többi erthetőbb neveket sem, mint a *Darázsok*-ban Philokleont és Badelykleont. Nem a sykophantát sem, kinek megfelelő nevet és szerepet ma alig találma, ha csak rendőr-kémét, kerülöt vagy spitzlit (!) nem. Sőt megtart görög különös szokásra tartozó, csaknem teljesen értéktelen, mellőzhetett szólást is, például a *Felhőkben* 24. (Any) a «koppaló» nevet. Nem fordítja a *scythát* hajdúra vagy affélére, csak íjászra változtatja, bár e név a görög-athéni szokással nincs kapcsolatban. Ritkán mellőzi egyes ember vagy helység nevét, hegyet vagy olyast; nem teszi simábbá s érthetőbbé beszédét az által, hogy csak embert, hegyet stb. mondana. Eleget akart tenni azoknak is, kik a régieket ismerik, kedvelik; fölteszi ily olvasóiról, hogy nem restelkednek ezeknek utánok nézni és olvasásbeli gyönyörködésökben nem zavartatnak meg azzal, hogy a tulajdonneveket kikeresik s megismerik legalább ily magyarázatok után. Nem fordította le, talán mivel nem talált hasonló szót, vagy ide feröt a *monodiát* például *Békák* 849. stb. Meghagyta a némely darabban levő, kizárólag a görög színházi műnyelvezethez tartozó kigördülést, melylyel a mai kijövetel van jelezve, bár a kijövés ilyen módja a tartalomra nézve alig fontos valahol. Így *aegyptizálok* (l. a szótárt) besziciziliázta, jónilag puha, kimberszoknyás, lydizálni, megarázni (koplalni), ódon szidonphrynikhosz-ének, sibyllás, gorgós sisak sykophantáz stb. Meghagyja az ily különösen athéni — ma nem ügyes és tartalmas — szólásokat: «duszkálj a tintahalban» stb. *Nőuralom* 552. (Any) e. h. élj v. lakomázz kedvedre, *Kronoskori* e. h. óvilági, borjúvilágbeli, *Felhők* 392. (Any).

Ellenben néha magyarít jelentékeny sajátos görög szólásokat. Kivált elmes utánzás kedvéért nagy merészséggel hord bele magyar tulajdon-helyneveket. Ilyen például Bajj magyarországi falu nevet. Ezt nem ferdíti így el Droysen előrimelhetés kedvéért, miután az eredetiben sincs valami oly

megfelelő vagy ellentétesség, mely alliteratio használatára indíthatná. Jó részt fölösleg, vagy csak a mi fordítónk szévelye. — *Dob* hasonlókép *Acharn.* 233, de itt már a *Balléne* szükségesebbé teszi. — *Beél* épen így *Acharn.* 769 (Any). *Bakonbeli* épen így, u. o. 852., 853; az eredetiben nincs szójáték vagy betűrim. Így *Furta*, *Lopád Lovagok* 78., 79. De itt, megvallom, ha elmésnek, furcsának, nevek alkotásában ügyesnek tartom is kedvelt költőnk eljárását, de egyszersmind következetlennek érzem. Mert bár a fordító a Pylos nevet nem fordíthatta oly elmésen, mint Aitolost Kapjonnal, Chaonest Furtával, Chlopidest Lopáddal, s elismerem, hogy ezek elmés fordításában igen találós volt; de hogy a mely embernek egy tagja Pylosban van, tehát görögországi helyben, annak többi tagjai hogy legyenek Furtán meg Kapjonban stb. ízetlen, képtelen gondolatnak is. Egyedül az nyugtathat meg bennünket, hogy ilyforma badar következetlenség tulajdona Aristophanesnek is, és a vigjátékíró bacchusi, tehát kicsapongólag bohóskodó, jellemehez tartozik. Meg van róla jegyezve, hogy a drámai alkotásban sem erős, az idő- és helyviszonyokat zúri-zavarja. Így az *Acharniakban* egyik perczben elmegyen nagy messze földre a követ, a másikon meg visszatér. A *Madarak* a levegőben építenek várost. (Ez volt talán a legelső «légi vár», vagy «spanyol kastély», a németek «Luftschloss»-a.) Keresve keresi a képtelenségeket. Az akkori alnép előtt az ilyen volt a java. S a mai sem talál benne sok kivétőt, mikor — mesél. — Ily nevek még a *Ganajdi*, *Vörösdi Lovagok* 841., 843 (Any). Furcsa czélzással és rejtett odaértéssel *Ekbatána-adta Acharn.* 66 (Any). Legalább én azt merem hinni, az *adta* szóból gyanítva, hogy azért alakította magyarban így az eredeti 'ókbatanat' ('ō ekbatana!), mert ezt a szót *ebadta*, valaha (lásd Szirmay *Hungariáját*), mikor még a persa s affele szófejtegetések divatoztak, ebből magyarázták: *Ekbatana*. — Néha, és nem ritkán, népies és különös szókkal fordít: *küksi* mőros, *fikarcz* stb., miről utóbb szólok.

Van olyan is az eredetiben, a mit lefordítani nem akart. És igen jól tette. Meg kell-e még oly magas műveltségű múlt idők minden szólásának, ötletének, elmésségének is maradni, még ha ezek a világra utóbb nem tartoznak, s még ha arra nézve rossz hatásúak lennének is? A szépnek minden fajtáját, nyilatkozását megismerni, mindenütt fölkeresni: szabadságá-

ban áll a költőnek. De a szépet vagy inkább az érdeklőt az erzesek csupa állati nyilatkozásaiban is — «tegere quæ debet pudor» — fölkeresni, megtartani, s a modern képzelődés által sokszorosítva előtűkrözni és az ilyek szemléltetése által időszerűtlenül hatni, gyönyörködtetni: ez nem lehet földadata annak a tudománynak vagy szellemi munkálkodásnak, mely ugy sem őrizett s őrizhet meg mindent, sőt eleget sem, a legbecsesebbektől sem, — mely nem tartja meg a legközelebről érdeklő nemzeti vagy népelet apróságait s nem akarja megőrizni a saját szemetünkön talált némely gyöngyöket sem. A társadalom, mikor művelődik, ne felejtse el! egyénei értelmesezésére, az egésznek észszerűbb állapotjára, tehát általában értelmesebb és tisztultabb érzésekkel járó állapotra törekszik. Ez útjában a testiességet vagy állatiasságot mindinkább kell mellőznie, ha a testiséget nem mellőzheti és nem kell is mellőznie. Komolyabb emberek nézete ez, a többség művészi, egyszersmind érzekiesítő iránya mellett is. A test egyenjogú lehet a szellemmel; a testi élvezet, jóllétet s épséget keresni, epen nem bűnös dolog: de a testieskedés ellene van a test valódi gyönyörűségeinek, mert elfásulást, undorodást, állatiasságot okoz. Szemermesség, szüziesség a házasságban és előtte: ez leginkább biztosít a testi nemesebb élvezet tartósságáról. Nem találunk hasznost reánk s mieinkre nézve, de még szépet sem, Aristophanes némely erkölcsi vonatkozás nélkül való, igazolhatatlan rütságaiban, ha menteni tudnók is. Ha még oly nagy barátai volnánk is a görög élet rütségeinek, a társadalmi és színházbeli rütségeknek, a bacchikus víg életnek: meg sem kívánnók az érzék-csiklandozó szólásokat a mai nagyon érzekies idők és erkölcsök számára megtartani. Nem akarnók úgy is nagyon kitanúlt kortársainkat még több olyasra tanítani, a mi inkább, mint bármi más, megmetyeljezi az akarat nélkül való gyöngye lelkeket, elpusztítja a lélek és test egészségét. Az állati élvezetet, vágyakat sokszorosítják és izgatják ezek; henye lelkek találmányai és fogásai, melyek úgy nem illenek és alkalmasok a korhoz, mint a barbár népek szokásai s nyelve, de még egynémely leplezetlensége is, mely amott ártatlanabb lehetett, itt, mivel tilosabb, az erkölcsi élet gyökerének árthat. Helyeselnünk kell hát, ha Arany előbb idezett elve szerint, megválasztja a tréfákat, s nem csak mindent ki nem fejez, a mit, úgy látjuk, más fordító sem tett, ha-

nem némely dolgokat még jegyzeteiben sem értelmezett, mint egyik francia fordító, latin magyarázók szavai idézésével tette.

Jól cselekedte, hogy *Békák* 740 «binein kai pinein»-t nem adta szórúl szóra, bár egy alliterációs szólást elvesztett is. Neha lágyította az eredetit, például *Madarak* 796: «csokolva». — Jól van, hogy a rút tartalmat néha csak avatottabbakkal érteti meg, más olvasóval csak sejteti, például «lesbizálni», tehát a lesbosi piszkosságot. *Békák* 1247 (Any). Szelidítette *Darázsok* 739, még pedig ügyesen. És így igen sok helyen, hogy megtartsa a maga elvét: «nem castrálva, csak enyhítve».

De kifejezte még a szójátékok nagyobb részét is. Ebből tetszik ki különös érdeme, hivatása, tehetsége. Így *Madarak* 180. s köv., ügyesen, játékosan. Ugyanott 211—265, a hangzatra és játszíságra nézve kiválon jeles éneket, benne a madárhangokat, bár meg kell vallani, hogy itt Droysen szebben szól. Ugyanott a 310—315. v. a dadogó ember beszédehez, vagy a népdalfélékben előforduló szótag-ismétlésekhez vagy a czan-czékus, csin-csillag, kan-karék stb. forma szóalkotáshoz hasonló szójátékot jól utánozza. Ilyen még *Békák* 1248. s köv. (Any). — Jól sikerült a demokrátiát a görögben lévő demochthériára czélozván, democsokrátiára fordítani *Békák* 421. (398 Any.); kevésbé midőn u. o. 429 hippobinost (bineō-tól) hippolatornak mondja; mert e név már kores voltánál fogva is visszatetsző, az utóbbiakkal együtt, melyek így vannak alakítva. Úgy hiszszük, hogy egészen mellőzhette volna, s távozhatott volna az eredetitől messzebb is. De valljuk meg, őt sok minden korlátozta és indította az ilyekre: az eredeti név hangzása, melyet teljesen elvéteni vagy mellőzni nem akart, nem vélt szabadnak — itt azonban csak czélzás van névre, nem név — e mellett a szó terjedsége, méreteke stb. — Nehol még játékosabb a fordító nyelve, például *Darázsok* 352., 353. — A *Lamachosra* vonatkozó zimankó csalamachos, nyavalamachos szókkal igen szerencsésen s találekonyan játszik *Acharn.* 1071., 1080. stb. — A fordító tulajdon szójátéka *Béke* 677., 678. «zabföldön zabi», az eredeti egy szó «apobolimaios»-ból formálva, hol zabföldnek vagy földnek híre-hamva sincsen. Tehát az ott lévő alap-gondolatból sajátos szójáték! — Ügyesen, de merészen is «thyepolos» tátos, holott csak áldozót

tesz. — Hasonló játék «dolmány» szóval *Madarak* 1287 (Any). Meghagyja, a mit Droysen csaknem egészen kihagy *Acharn.* 630., 632. lévő, igen jellemző, nekünk igen tanulságos: «tachyboulos» és «metaboulos» kifejezéseket, melyekhez Droysen messzebb jár, midőn «hastig erhitzt» és «wieder gewusst» nem oly jó szókat alkalmaz; Arany sokkal közelebb, midőn «korán ítélő, későn megbánó» szókkal fordít. (Arany i. h. 602., 604.) Így *Vakhéne*: Athenae, azaz vakok városa *Locagok* 1156 (Any) voltakép «Kechenai», azaz szájatáti.

Néhol egy kis homályt találunk, mint *Madarak* 720 «szózat' hangja madár» stb. Mint ez egész hely nehézkes kifejezésű, bár nem oly nehéz értelmű részlet, úgy ez a szólás is. Annyi igaz, hogy «pheme» Aranynál «szózat hangzata», meg az előbocsátott jóslathoz kapcsolva is elég homályos marad annak kifejezésére; «Omen quod ex deorum praecipue, hominumque vocibus capitur». Poyardnál: *auspice*. — A *Madarak* 876 oly szójáték van, mely az eredetiben sem derék, a fordítónál is gvarló; mi több az eredetitől egészen távol álló és idegen fogalomból van véve. Az eredeti Sparta városra és *spartos* növényre czéloz, mely kötélle fonatik (spárga?); emez Spartával a *pártút* teszi össze, viszonyba. — Kevés ize van a *Darászok* 220 archaiomelesido nofrynicherata fordításának is; így: ódon szidon phrúnikhosz-ének. Általában nehezek a néhol mesterkéltén összeácsolt, de a magyarban egybe nem ragaszthatott összetett szók, melyek alkotó részeit egy közös képzőre vinni, vagy részeit képző szótagok által összeforrasztani (mert ily képzőink vagy végzeteink nincsenek), tehát magyar olvasó számára magyarosabbá tenni lehetetlen. Így *Béke* 831: «üdvlegszelletűszoma» vagy légben úszókhoz való ének, a francia fordítónál: «debut lyrique noyé dans le vague de l'air», de magyarban nehézkes és alig érthető. Könnyedebben adja a «dithyrambodidaskalos»-t, hiszen ez csak is két tagból áll; és sok mást, *Béke* 829-ben; ismét igen jellemző s a magyar nyelv természetéből folyó nehézkességgel, *Darászok* 505. (483. Any): «Hajnal-járkel-árúlkod-biráskod-nyomorú szokás». Megvallom, az ilyek áttételeit hibáztatom. Inkább két sorral szaporítani a más úton úgy is megkevesített sorok számát, mint ily nem-magyar szólást koholni, — itt, a hol szócsinálás elleni tréfát nem sejtethet az olvasó. — Nem tartom sikerültnek *Felhők* 910. (879. Any) «bomolochos» fordítását

így: «oltári bohóc» Poyardnál: «bouffon impie». Mert igaz, hogy «bomos» oltár, de az olvasó el nem gondolhatja, mit értsen azon a nevezeten s mi lehet az az «oltári bohóc». Voltaképp itt áldozat körül csavargót «oltárlesi» *Béke* (l. a f.) vagy talán csak általában csavargót, csellengőt kellene mondani. Hallottam az ilyet valaha pap hazugjának, papon elődöknek nevezetni. Vesd össze *Békák* 1033 (Any). *Béke* 716 (Any). A *Békák* 1068 (1017. Any) vagy bujkál helyett «lyukad ki» nem szerencsés kifejezés. — Kissé gyöngé fordítás *Felhők* 380 (375 Any) «ætheri tölcser», (Poyardnál: tourbillon) a *lég örvénye* helyett; de a kapcsolat menti a különben tölcser mivoltával nem bíró tünemény ily nevezetét, mert utóbb *cserép* jelző és eltörés mondatik róla, u. o. 1396 (Any). A fordítás az eredetivel nem egyezik *Darázsok* 813—815.

Az áttétel helyességének próbája az oly részletek, mint például *Békák* 809—829. Mesterkélten összetett szók egymásután számosan. Újabb meg újabb kapcsolatokban, hasonlító szólásokban duscalkodó beszéd. Kivált a költői nyelvezet s előadásmódot képekben leíró, hangzatra, jelentésre nézve páratlan sorok. A magyarban talán nem lettek oly simák, lágyak vagy ellenkezően kemények, zökögők, dörgők, mind két esetben utánzók, a gondolatok szeszélyeihez híven alkalmazkodók a szólások; — ki tudná a görög komikus gazdag és természeti erőben páratlan nyelvét és szeszélyeihez való szólásait utánozni? — De ez a beszéd nagvobb szakaszokban véve föl, folyékony, és a mi legtöbb, könnyen érthető. Művészi és mégis elég könnyű; művészkedés által van könnyűvé téve, a menynyire tárgya engedte. Így kívánta Kazinczy is. De részletesen hű a tartalomhoz és a formára nézve is. A tartalom megfelel a formának, vagy nem marad tőle távol. Legalább a mondott sorokban csak az utolsó sor alliterációja maradt ki.

Különösen kísértetre tette még e fordító hüségét és utánzásbeli ügyességét az a szakasz, mely a *Felhők* 638. versétől kezdve a metrikából ad tanítást, azután a 660-tól fogva a nemek különbségével évődik. Valóságos és szakasztott mása azoknak a Markalf-féle német népkönyvekben és a magyar néppel, szelidebben a Bod Peter *Hilárius*ban, vaskosban az *Actio curios*ban (Thaly: *Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalmához*), itt-ott Dugonicsnál található faggatódzásoknak, váltogató élcelődéseknek, szócsavarásoknak stb., melyek

szójátékot szójátékra halmoznak, elvont érteményt valami vaskos dologgal, hangzatot hangzattal vernek vissza és mintegy torolnak meg, vagy csereberélnek föl. Vannak vőfély-beszélgetések, vitatkozások násznagygyal, székely beszélgetések, melyek szintén ilyen sajátságúak. Arany minden ilyest igyekszik visszaadni. Ama két rendbelit legalább is visszaadja úgy, mint Droysen. Hogy a másodikban, a *nem*ről szóló élcezesben, szórszálhasogatásban galambot mond kakas helyett, elnézhető; mert kakasnak nőnemét, nőstény állatnak *kakas* szótól formálható nevét nem képzelhetni vagy legalább magyarban nincsen; holott galamb mindkét nemű lehet; szerencsés a *teknő* szóval, mely eléggé illik az eredetihez is s mivel *nőn* végződik, épen ide való. Csak a *tekefi* (653 Any) szerencsétlen szó, melyet lehetetlen volt hibátlanul adni.

IMRE SÁNDOR.

A MAGYAR ÁLLAMVAGYONRÓL.

A kincstári jószágok eladása. — Az italméresi jogok megváltása.

I.

A magyar mezőgazdasági államvagyon eladása folyamatban van. Csöndesen és zajtalanúl foly. A napi lapok nem sokat foglalkoznak e művelettel, a publicistikának figyelmét elkerüli. A pénzügyminiszter évenként részletes jelentéseket terjeszt az országgyűlés elé, melyek számot adnak az eddigi eladásokról s más birtoktesteket jelölnek ki újabb eladásra; de e szétszórt és évi időközökben megjelenő jelentéseket alig lapozza át valaki. Pedig sok érdekes eszme és adat foglaltatik ezekben. Az államvagyon eladása egy pénzügyileg és közgazdaságilag egyaránt nagy fontosságú momentum. Azért érdemes figyelemmel kíséreni e műveletet. Érdemes egybefoglalni a hivatalos jelentésekben szétszórtan megjelent adatokat, figyelemmel kíséreni az eladás processussát, vizsgálni az elért pénzügyi és közgazdasági eredményeket.

A magyar állam jelentékeny ingatlan vagyonnal rendelkezt és rendelkezik még. E vagyon áll mezőgazdasági területekből, erdőkből és bányákból. Ezekhez sorakoznak az állami vasutak, melyek az utóbbi két évtized szerzeményei és a középületek, melyek szintén legnagyobb részét újabb időben emeltettek. Az 1848 előtti háztartásban az államvagyon jelentékeny jövedelmi forrás volt; adó akkor még nem sok volt s így annál nagyobb szerepet játszott az ingatlan állami vagyon, melynek kezelése az akkori kameralis gazdálkodásnak főgondját képezte. Törvény tiltotta az államvagyon eladását. Kezelése azonban —

bár nem jogilag, de tenyleg — ki volt véve az országgyűlés befolyása és ellenőrzése alól. A magyar államvagyonból elért fölöslegék Bécsbe szállítottak, az ország egyéb jövedelmi fölöslegeivel együtt. Az idők nem voltak kedvezők e vagyon értékesítésére s így az — kivételes változásokat nem tekintve — megmaradt egészében, folyton emelkedve értékében.

Az állami erdők összes területe egy 1879 elején egybeállított kimutatás szerint 2.714,987 kataszteri hold. E terület azóta még szaporodott, miután a kincstári mezőgazdasági jószágok területéből mintegy 100,000 hold, mint a mely az erdőgazdaság kiegészítő részét képezte, az erdőterülethez csatoltatott s a földművelési, ipar- és kereskedelmi miniszter kezelésébe adatott át. Az állami erdők értéke a zárszámadásban (1883) 101.584,943 forintban van kitüntetve. Egy nagy érték, mely a jövőben bizonyára csak emelkedik.

A bányák értéke ugyancsak az 1883-diki hivatalos elszámolás szerint következőleg van föltüntetve :

Vasművek	---	---	---	---	---	---	---	3.046,777	frt
Sóbányák	---	---	---	---	---	---	---	181.400,827	«
Köszénbányák	---	---	---	---	---	---	---	1.570,946	«
Fémbányák, opülbánya, pénzverőház, kohók	---	---	---	---	---	---	---	10.476,867	«
								<u>196.495,417</u>	frt

E számok épen csak tájékozást nyújtanak. Az államvagyon e részének ily módóni számbavétele részben még a regi kameralis rendszeren alapúl. A sóbányák értékének megállapításánál figyelembe van véve a föltárt és megbízhatólag rendelkezésre álló sómennyiség értéke; a bányászat egyéb ágainál azonban csak a befektetett összegek szerepelnek. A bányákban fekvő értékek illetén becslése kétségekívül igen hiányos. De egy helyes becsérték megállapítása — a dolog természeténél fogva — igen nehéz. Azert a föntebbi számokkal inkább csak jelezni akartuk azt, hogy a magyar állam jelentékeny külön vagyonnal bír a tulajdonában levő sóbányákban, köszén- és vaskó-telepekben, a vasművekben, a nemes fémbányákban s az ezek kiegészítését képező kohók, olvasztók, zúzdák, foncsordák és egyéb üzleti beruházásokban.

A mezőgazdasági kincstári jószágok területe a nagyobb mérvben megindított eladások előtt, a telepítvényes földeken kívül — hivatalos jelentésekben — 635,731 kataszteri holdra

tetetett. E terület becsértéke a kincstári számítások szerint 78 millió forint volt. Ez utóbbi összegből azonban 10.974,934 forint az e mezőgazdasági birtokokkal kapcsolatos italmérési jogra és ehhez tartozó épületek és telkekre esik. A telepítvényi földek ezenkívül 76,000 holddal mintegy nyolcz millió forintnyi értéket képviseltek, úgy hogy a mezőgazdasági birtokok összes értéke — a nagyobb mérvű eladások előtt — 86 millió forintra tetetett.

Ezek a magyar államvagyonnak régibb alkatrészei.

Az állami és államosított vasútak az újabb alkotmányos időszak szerzeményei.

Az állami vasútak leltári értéke az 1883-diki zárszámadásban 322.332,563 forintban mutattatik ki. Ez összeghez még hozzászámítandók a következő értékek :

az Ujszöny-Brucki vasútvonal befektetési tőkéjéből	10.211,704	frt
az államosított I. erdélyi vasút építési tőkéje	---	38.973,000 „
a Duna-Drávai vonal	---	11.755,800 „
az Alföld-Fiumei vasút	---	40.560,506 „
összesen		<u>101.501,010</u> frt

Az államosított vasútak fönti értékebe nincsenek beszámítva az állam által nyújtott előlegek. Ezek vasúti kamatbiztosítás czimén az összes vasútaknak kiadott előlegek 1883 végén csak tőkében 133.104,580 forintot képviseltek. Ez összeg kamatai ugyancsak az idézett év végéig 32.523,160 frtra gyűltek.

Az állami épületek és építmények szintén jelentékeny értéket képviselnek s úgy mennyiségben, mint értékben folyton emelkednek. Csak a nagyobb tételeket szakítjuk ki az állam leltárából. Közigazgatási épületek 1.902,000 forint, lánczhid 8.275,000 forint, Margit-hid 6.732,000 forint, a pénzügyminiszterium kezelése alatt álló épületek 9,357,000 forint, képviselőház, miniszterelnöki palota, nemzeti színház, bécsi miniszteri és fiumei kormányzói lak, számvévszéki épület 1.152,000 forint, postai épületek 1.927,000 forint, gazdasági tanintézetek 1.085,000 forint, közoktatási intézetek 2.613,000 forint, a földművelési és kereskedelmi miniszter kezelése alatt álló épületek 4.914,000 forint, törvényszékek és fegyintézetek 5.490,000 forint, laktanyák s honvédségi épületek 2.400,000 forint, téboly- és kórházak 2.667,000 frt, stb.

Oly tekintélyes állami vagyon, melyhez hasonlóval a

régibb államok sem igen dicsekedhetnek. Ha összehasonlítjuk e vagyont azzal, melyet a magyar felelős kormány 1867-ben az abszolút kormánytól átvett, azt látjuk, hogy daczára az időközben létesített jelentékeny eladásoknak, e vagyon nem apadt sem értékében, sem terjedelmében, hanem emelkedett részben a vegrehajtott birtokrendezések, kiegyezések és helyesebb kezelés, részben újabb szerzések következtében.

Daczára annak, hogy az állami háztartás fiscalis szempontjából az állami vagyon elveszítette azon jelentőségét, melylyel régebben birt, a magyar miniszterium mégis kiváló gondot fordított mindig annak helyes kezelésére és gyarapítására.

A hetvenes években bekövetkezett pénzügyi válság azonban a pénzügyi momentumokat toltá előtérbe. Megfontolás tárgyává tétetett, hogy vajon az államvagyon eladása által nem könnyíthetnénk-e terheinken és nevezetesen nem lehetne-e az államvagyon értékesítése által elérni azt, hogy a visszafizetésre kerülő 153 milliós kölcsön terhetől egészben, vagy legalább részben szabaduljunk. Az akkori általános kedvezőtlen viszonyok között azonban e terről le kellett mondani. Azon kedvezőtlen tapasztalatok, melyeket a kormány ez irányban tett, épen nem bátorítottak további és nagyobb méretekben megindítandó kezdeményezésre. Az egyes években eladásra kijelölt kisebb birtoktestek alig találtak vevőkre; nem mutatkozott sem kedv, sem vállalkozási hajlam a megtakarított összegeknek ingatlan vagyonba való befektetésére.

Lónyay — e tekintetben még a régi pénzügyi iskola híve — nagy előszeretettel viseltetett a kincstári ingatlan vagyon iránt; pénzügyminiszterkedésének egyik első ténye azon nagyszabású jelentés, melyet a magyar államvagyonról ő fölségehez intézett; az ő pénzügyminisztersége alatt az állam újabb ingatlan birtokokat szerzett. Kerkápoly, ki már érezte a pénzügyi helyzet nyomását, foglalkozott a kincstári jószágok eladásának kérdésével is, de a mindinkább beboruló láthatár e tervnek nem kedvezett. Széll Kálmán, pénzügyminiszterkedése alatt, nagy és fontos kérdések megoldásával vala elfoglalva; a 153 milliós kölcsön beváltása, az állami háztartás rendezése, a közgazdasági kiegyezés Ausztriával stb. Mindazonáltal az állami vagyon egy részének fokozatos eladását is bevonta pénzügyi tervei köze.

De a pénzügyi kormányzatnak ez irányban való rendszeres actiója tulajdonkép Szapáry Gyula gr. pénzügyminiszterkedése alatt domborodik ki. Neki kedveztek a körülmények is. Külbonyodalmak, hitelválság nem okoztak rázkódásokat. A mit Széll Kálmán vetett a közgazdasági kiegyezésben, Szapáry alatt vált gyümölcsözővé; a közgazdasági kiegyezés pénzügyi eredményei jelentékeny többletekben mutatkoztak, melyek apasztották az állami háztartásban a nagy hiányt. És be kell ismernünk, nem következtek be azon nagy közgazdasági bajok sem, melyektől sokan annak idején, kik e kiegyezést elleneztük, tartottunk. A kormány rendszeresen kezébe vette a közgazdasági érdekek ápolását, sokat megvalósított abból, a mit a sajtó s az ellenzék sürgetett s e rendszeres tevékenység hatása alatt a közgazdasági élet több terén élénkebb élet, sőt bizonyos lendület indult meg. Az ország hitele megszilárdult. A pénzügyi helyzet lassan bár, de fokozatosan javítottatott, az ország visszanyerte önbizalmát s a külföld bizalmát. E tevékenységnek egyik főadatát képezte az államvagyon jobb és czélszerűbb értékesítése is.

Lássuk azon alapeszméket, melyeket a kormány az államvagyon eladása körüli eljárásában szem előtt tartott.

Az állami erdőségek nem tűzettek ki eladásra. Ezek általában eleitől fogva kihagyattak a combinatióból. Helyes eljárás, mely alig szorúl bővebb indokolásra. Az erdők nem ítéltetők meg egyszerűen az érték szempontjából. Értékek is relativ, a mennyiben a kereslettől, a szükséglettől függ. A fa fogyasztása és használata bizonyos korlátokat ismer; arányos kereslet és kínálat mellett a fa jól értékesíthető, de a túltermelés nemcsak lenyomja az árakat, hanem — ha a szükséglet ki van elégítve — egyáltalán nem adható el, nem értékesíthető. Szállíthatósági képessége is szűk korlátok közé van szorítva. Mind oly körülmények, melyek az értékesítésre befolyással vannak s azért a tömeges eladást pénzügyi szempontból is kétségbe teszik. De ezeket nem tekintve, fontos állami és közgazdasági érdekek is szóltak az erdőterületek eladása ellen. E tekintetben Magyarország a maga javára már értékesíthette azon tapasztalatokat, melyeket más országok — például Franciaország — az állami erdők eladásával és elvesztegetésével saját kárukra szereztek. Sok erdőterületnek oktalán letarolása egész nagy vidékek természeti viszonyait változtatja meg s

oly állapotokat teremthet, melyek valóságos csapássá válnak. Az erdőgazdaság okszerű helyes művelésére első sorban az állam van hivatva. Az erdőterületeken álló kincs nem egyedül a jelené, az a jövő nemzedékeké is. E kincset a jövőnek senki más nem conserválhatja és át nem adhatja, mint az állam. A kincstári erdőségek eladása tehát pazarlás és elvesztegetés lett volna és az lenne most is. A jelen nemzedék alig látná valami hasznát; potom áron kellene elvesztegetni; a jövő nemzedék pedig nagy kárát vallaná. Pár évtized múlva kopasz sziklák, sivár hegyoldalak, szakadékok és vízmosások s a föltartózhatatlan ár által elborított völgyek és elmosott községek hirdették volna a mi könnyelmű gazdálkodásunkat. Helyes tehát, hogy a pénzügyi válságok legnehezebb napjainban sem gondoltunk az állam erdőségeinek eladására. E vágyont megtartottuk, a mint átvettük, sőt szaporítottuk, rendeztük, gondoskodtunk helyes és észszerű kezeléséről. A magyar állam büszke lehet erdőségeiben bírt vagyonára; kezelése is, szakértő és magyar kezekben van, értékében folyton emelkedve, évről évre nagyobb hasznot hajt a kincstárnak.

A bányákban fekvő állami vagyon szintén nem tétetett eladás tárgyává. De kezelése körül czélszerű reformok történtek. A bányavagyon rendeltetésének és használhatóságának megfelelően csoportosított.

A zsilvölgyi kőszénbányák kezelése átlag évi 150,000 forint veszteséggel járt, mert a vulkáni szoroson át a vasuti összeköttetés tárgyában Romániával folyt tárgyalások nem vezettek eredményre, s ez összeköttetés hiányában a zsilvölgyi kőszén, melynek Romániában s a keleten lenne főpiacza, csak korlátolt piaczezal bírt az alföldön, Erdély egy részében; itt is élénk versenynyel találkozott a Zsilvölgy kőszéntelepeinek egy részét bírláló mozgékony s elég tőkevel ellátott magánvállalattal. Az állam zsilvölgyi bányái e magánvállalatnak adattak bérbe, 1879 közepétől kezdődő 17 és fel évre, 35,000 forintnyi minimalis összegért, mely az előállítandó kőszénmennyiséghez képest emelkedik évenként. 1881-ben bérbe adattak a telekesrudobányái vashányák is tizenkét évre, a borsodi bánya-társulatoknak. A diósgyőri vasgyárral és kőszéntelepekkel, melyekbe több millió forintot fektettünk be, a pénzügyminiszterium nem bírt boldogulni. A tapasztalat által igazolt helyes combinatio volt, hogy e gyár a közlekedési

miniszteriumnak adatott át, illetőleg az állami vasúttal hozatott kapcsolatba. Vasúti hálózatunk kiépülése következtében oly nagy és soknemű szükséglet állott elő, hogy az alap teljesen meg volt e szükségletek kielégítésére alakuló gyárakra nézve. A vasúti technika előhaladása következtében szükségessé vált vasútainknak már is romló vas-sineit aczél-sinek által helyettesíteni. Ámde ezek Magyarországon csak egy helyen gyártattak, Resiczán, az osztrák-magyar vasút gyáraiban, melyeknek elég munkát adott saját vasútjuk. Előrelátható volt, hogy aczél-sinek s egyéb vasúti szükségletek miatt ismét sok millió fog kivándorolni az országból azon vasművekbe, melyek versenyt kizáró szerződésre léptek egymással s valóságos monopolistikus hatalommal szabták meg az árakat. Sajátságos, de a magán tőke nem vállalkozott e bár jelentékeny tőkét igénylő, de minden valószínűség szerint jövedelmező üzletágakra; pedig meg voltak mindazon alapok, melyek mellett ily vállalat keletkezhetett és egészséges módon fejlődhetett volna, szakavatott és becsületes kezelés mellett. Egyes ügynökök és közvetítők tettek ugyan a kormánynak ajánlatokat ily gyárakra, de rendszerint azon föltétellel, hogy a kormány biztosítsa előre bizonyos mennyiségeknek, előre meghatározott árban, évekre való átvételét; s az árak rendszerint olyanok voltak, hogy kizártak minden versenyt. Természetes, hogy a kormány ily föltételekre nem állott reá. De másrészt igen helyesen gondoskodott arról, hogy a magyar államvasútak szükségletei legalább részben a belföldön legyenek beszerezhetők. És az újonnan átalakított állami gépgyár, nemkülönbén a diósgyőri vas- és aczélgyár teljesen kielégítő eredményeket mutatnak föl. Az első mozdonyokat és vashid-szerkezeteket, az utóbbi aczél-sineket, keréktalpakokat s egyéb szerkezeti szükségleteket gyárt az állami és államilag biztosított vasútak számára. A diósgyőri gyár ma már körülbelül 200,000 métermázsa aczél-sint képes gyártani s e téren a monopolistikus árakat teljesen megtörte. Míg a diósgyőri gyár nem dolgozott, az aczél-sín mázsája tizenhárom forinton s ennél is drágábban vásároltatott a külföldrői; ma nyolcz egész tizenegy forinton szerzik be a magyar vasútak. Az 1885-diki költségvetésben elhatározott másfél millió forintnyi újabb befektetések még inkább emelendik e gyár termelőképességét, miután az aczél-sín-szükséglet még nagyobb; a vashidszerke-

zetek gyártása is ide helyeztetett át, mert itt kedvezők a gyártási föltételek s tekintve, hogy vasutaink fahidjainak vashidakkal való kicserélése tovább el nem halasztható, gondoskodni kellett arról, hogy e gyártási ág is fejlesztessek benn az országban.

Az állami vasbányák külön vasműigazgatóság alatt szerveztettek, gyártásuk és üzemök a megváltozott viszonyok és a tényleges szükségletek szerint alakítottatott át. A kiindulási alap az volt, hogy az e hazában létező magánvállalatokkal ne versenyezzenek s hogy oly czikkek gyártására szorítkozzanak, melyek a magánvállalkozás által itt nem gyártatván, külföldről hozatnak be.

Nem lehet tagadni, hogy vasgyáraink berendezése, gyártása és kezelése nagyon is primitív volt, az előállítási czikkek sem voltak helyesen megválasztva; megszokottság és bürokratizmus nagyon is nagy szerepet játszott s az állam vasműveiből nem vonta sem azon pénzügyi hasznot, sem azon közgazdasági előnyöket, melyeket helyes kezelés mellett abból vonhatna. Sajnos, hogy a magántevékenység és vállalkozás e téren sem mutatkozott még olyannak, hogy az állami vasműveket megnyugvással lehetett volna átbozsátani magánosok kezelésébe. Azon ingadozás, mely a vasipar terén észlelhető volt, lelohasztotta a magántőke vállalkozási kedvét s így nem volt kilátás arra, hogy az állam vasművei, ha eladásra tüzetnek ki, jó áron kelnek el és prosperálni fognak a magántőke kezében. Nem volt tehát egyéb hátra, mint a megadott helyzetben megkísérteni e vagyonnak czelszerűbb értékesítését.

A vasbányáknál és vasműveknél — különösen a rhonczbrezovai és vajdahunyad-govásdiali vasműveknél — újabb időben jelentékeny befektetések eszközöltettek. A kincstári vasművek mindegyike egy a körülményeknek megfelelő termény előállítására rendeztetett be. E befektetések azonban sokkal korábbiak, mintsem eredményeik fölött már ítéletet mondhatnánk. Be kell várnunk több év tapasztalatát.

A vasbányák és vasművek állami kezelése mellett egyébaránt nem szólnak azon érvek, melyek az állami erdőségek és némileg a nemes fémhányak eladása ellen is szólnak. A vasipar folytatására az állam csak kivételes körülmények között lehet hivatva; csak addig míg az egészséges magántevékenység szűk korlátok között mozog, s nem foglalja el azon tért, melyre az alap és a föltételek megvannak. Az állami vasmű-

veknek semmi esetre sem lehet az a céljok, hogy versenyezzenek a magántevékenységgel. Addig tehát míg a vállalkozási kedv a vasipar terén is nagyobb lendületet vesz, helyes hogy az állam megtartsa, kitarja és hasznosítsa azon értéket, melyet hatalmas és gazdag vaskötelepjeiben bír; helyes hogy keresetet és munkát adjon oly vidékeknek, melyeknek a magánipar nem ad és melyek különben elvesztenek adóképesességeket; helyes hogy kezdeményezőleg buzdítson oly gyártási ágak meghonosításával, melyekben nagy a szükséglet nálunk, de külföldről importáltatnak. De azt hiszem, hogy csak idő kérdése, hogy az állam megváljon vasműveitől. Mihelyt elérkezik az idő, hogy pénzügyi és közgazdasági tekintetben megnyugvással bocsáthatja át vasműveiben fekvő értékeit a magántevékenység kezébe, bizonyára át fogja bocsátani, a minthogy — úgy tudom — ez a kormánynak is szándeka.

Nem tétettek eladás tárgyává a nemes fémhányák s az azokkal kapcsolatos művek sem. Itt is különleges indokok szóltak és szólhatnak még most is az eladás ellen: a magántevékenység hiánya, a megbecslés nehézsége, a magánbányaipar érdeke és az illető vidékek keresetforrásainak föntartása. Ha mind e szempontokat biztosítani lehet a magántevékenység útján is — nézetem szerint — nincs ok, hogy az állami nemes fémhányák ne adassanak át a magántökének. Mert az, hogy az államnak okvetetlenül kell foglalkoznia a nemes fémhányászattal, hogy igyekeznie kell nemes fémeket termelni, különben függővé válik a külföldtől s egyéb ily okok ma már elavúlt katedrai bölcseségek. Anglia legkevesebb aranyat termel s azért még is a világ minden piacairól oda özönlik az arany. A nemes fémeknek kisebb vagy nagyobb mértékben való termelése ma nem tesz se függővé, se függetlenné egyes államokat. Régen még volt értelme ez elméletnek, midőn az osztrák-magyar monarchia területén fölhozott arany és ezüst számot tett úgy a monarchia közjövedelmeiben, mint pénzforgalmi eszközeiben; ma a közjövedelmek túlnyomó nagy részét az adók teszik s a többi országok arany és ezüst termeléséhez képest a monarchia termelése, úgyszólván, elenyésző.

Áll azonban az, hogy az államilag kezelt nemes fémhányák azért nem adhatók el, mert a magántevékenység meg nem izmosodott meg annyira, hogy kézbe vegye s egészséges alapokon fejlessze ezt az iparágat, melynél a közgazdasági

szempontokat semmi esetre sem lehet figyelmen kívül hagyni. S ha itt-ott egyes jövedelmezőbb államilag kezelt fémhányák átvételére kész is volna a magántőke, vannak más fontosabb érdekek, melyek ez időszerint még szükségessé teszik, hogy az állam maga kezelje azokat, részint a vidékre, részint épen a magánbányaiparra való tekintetből. A magán tőke első sorban a nyereséget tekinti; így valószínű, hogy lefejtene a jövedelmezőbb ereket és tömzsöket, kevesebb gondot fordítana a bánya feltárására s a bánya jövőjére; s ha kizsákmányolta, a mit közelebb és könnyebben kapott, fölhagyna; akkor csak nehezen akadna más vállalkozó, ki új, talán nagy befektetéseket tegyen egy mindenesetre kétséges eredmény kedvéért. S akkor száz és ezer ember elvesztené keresetforrását, holott e bányavidékek némelyikén — például az erdélyi Érczhegységben — ezer esztendő óta nemzedékről nemzedékre a bányász-kodásból él a nép; nyomorútan, de mégis megél.

Elmeletileg és a jövőre nézve nem tartom lehetetlennek a nemes fémhányák eladását. Az államnak nem lehet föladata ez iparág üzése, csak kivételes körülmények között, különös indokokból foglalkozhatik vele. Ha tehát elérkezik ideje, helyes lesz, hogy az állam e birtokán túladjon. De ma még nem érkezett el ennek ideje. Bármikor azonban, a fémhányákkal való művelet csak nagy körültekintéssel és megfontolással lesz helyesen keresztülvihető.

Annyi bizonyos, hogy a fémhányászatnál a jelenlegi állami kezelés sok kívánni valót hagy fönn. Magánvállalat oly gazdálkodás mellett, minőt az állam visz, meg nem élhetne. A nemes fémhányászatnál a régi burocratismus annyira sincs még szellőztetve, mint a vasműveknél. Csak a kohászat terén észlelhető némi haladás. Egy megvénült ember benyomását kelti a kincstári fémhányászat; él, hogy hivatalosan letezzek. Az ifjú állam reformáló szelleme még nem hatotta át, meg nem villanyozta föl. A mi hasznot a kincstári bányászat a múltban tett gazdasági, kulturális es kormányzati tekintetben, midőn az illető bányavidék élére rendelt adminisztrator valóságos feje és vezetője volt a vidéknek, azt ma már nagyreszt hiában keressük. Pedig a megváltozott viszonyok daczára is kulturális és nemzetiségi tekintetben még ma is szép hivatás vár a kincstári fémhányászat közegeire és telepeire. De alig teljesíti ezt a hivatását is.

Láttuk, hogy igen tekintélyes — mert ma már a 600 millió forintot is meghaladja — azon új vagyon, melyet a magyar állam, tényleg birtokában levő vasútakban és a vasúti kamatbiztosítás címét viselő követelésekben szerzett. Ez utóbbiak ma még egy kétszázéves értéket képviselnek; de az állam valósággal kiadta ez értékeket s a jövedelembiztosítás segítségével létesített vasúti vonaloknak közvetett és közvetlen haszna meg van. És idővel e követelések valódi és használható értéket fognak képviselni. Az állami vasútak nem hajtják ugyan még be a befektetett tőke után azon százalékot, melybe a fölvelt kölcsönök kerültek, de már 1883-ban tisztán három százalékot jövedelmeztek. És az arány fokozatosan javúl; a forgalom s az állami vasútak jövedelmezősege is folytonosan emelkedik. Vasútaink kezelése körül bizonyára még szintén sok a javítani való, de nem szabad feledni, hogy az állami vasútak nem ítélték meg a fiscalitás egyoldalú szempontjából. A jelenlegi hálózat számos szakaszára nézve az állam tisztában volt azzal, hogy a legjobb esetben is csak egy igen mérsékelt százalékkal fogja kamatoztatni a befektetett tőkét; így például a károlyváros-fiumei rendkívül nehéz területi viszonyok közt épült vonalszakasznál. De az ily s ehhez hasonló nagyfontosságú vonaloknak kiépítését vagy megvételeét nagy forgalmi és közgazdasági érdekek tették szükségessé. És nem lehet tagadni, hogy az állami vasutaknak közgazdasági haszna jelentékeny; a forgalmi és kiviteli statisztika több tekintetben igen üdvös eredményeket tüntet föl, különösen újabb időben, mióta a tarifapolitikát a kormány erélyesen és közgazdasági szempontoknak hódolva kezeli. Óhajtandó azonban, hogy e téren se menjünk a túlságokba. Az ország közvéleménye készségesen támogatta a kormányt azon törekvéseben, hogy az állam birtokába jusson oly vasúti vonaloknak, melyek minden irányban befolyást biztosítanak a kormány vasúti és tarifapolitikájának. Hiba volna e hatalmat olyképp gyakorolni, hogy az állam a vasúti téren mintegy monopóliumot üzzön; nem lenne helyes, hogy az állami vasutak versenyre keljenek más magánvasutakkal, vagy hogy azok megrontására törekedjenek. Az egészséges versenyt e téren is föntartani, a bár nem állami, de mégis az ország nagy forgalmi érdekeinek szolgáló magán vasúti vállalatokat jóakarátulag támogatni, szintén országos érdek.

II.

Ez inkább tájékoztató adatok és megjegyzések után áttérünk cikkünk főtárgyára, a mezőgazdasági urodalmakra és birtoktestekre.

Azon kérdéssel helyes-e a kincstári jószágoknak eladása? nem foglalkozunk részletesebben. A tapasztalat megfelelt már e kérdésre, hogy ha helyesen, megfontoltan vitetik keresztül, helyes úgy közigazdasági, mint pénzügyi szempontból.

Minden attól függ, hogy miként hajtják vegre e műveletet? és erre nézve alantabb részletesebben fogjuk ismertetni az eredményeket.

Hazánkban is indokolva van, hogy a kincstári jószágok, ha nem is egészben és kivétel nélkül, de a mennyiben egyéb célokra nem szükségesek, magánkézbe bocsátassanak át, az eladásra előkészítve, fokozatosan, a kellő óvatossággal. Közigazdaságilag jobban értékesíthetők így, mint az állam kezelésében.

A pénzügyi szempontok még inkább indokolták az eladást. Láttuk, hogy az ország jelentékeny új vagyont szerzett, középületekben, vasútakban; nem is szólunk a kőútakról, a vízszabályozásokról, a fiúmei kikötőbe fektetett milliőrkről és egyéb középítkezésekről és befektetésekről. Ily körülmények között az állami jószágok eladása egy vagyonszere jellegével bír. Eladjuk az államvagyon egy részét, mert az eladás közigazdasági haszonnal is jár és gyarapítjuk az államvagyonot oly újabb értékekkel, melyeknek az ország a megváltozott forgalmi és gazdasági viszonyok közt jobb hasznát veszi, mint az elszórt aprócseprő keveset jövedelmező birtoktesteknek, vagy a nagy latifundiumoknak. Elvileg e vagyonszere ellen nem tehetők kifogások, annál kevésbé, mert a kölcsönök is, melyeket rendkívüli kiadásaink fedezésére fölvevünk, drágábbak voltak, mint a mennyit a kincstári jószágok jövedelmeztek. A kincstári jószágok ugyanis az 1875—1879 évekből vont átlag szerint a hivatalos becserként után csak három s egy tized százalékot jövedelmeztek; pedig kölcsöneink még egyszer ennyi kamatba kerültek.

A kincstári jószágok eladása nálunk is jönevű közigaz-

dasági írók által már régebben meg volt pendítve. Egyes eladások történtek is. Minél inkább bonyolódott a helyzet, annál több birtoktest lön eladásra kitűzve, de nem nagy eredménnyel.

Az 1868-tól 1874-ig történt eladásokból befolyt tényleg :

1868-ban	39,818	frt
1869-ben	325,122	„
1870-ben	702,525	„
1871-ben	333,683	„
1872-ben	384,320	„
1873-ban	430,334	„
1874-ben	674,331	„
összesen	2.890,133	frt

1875-től 1879-ig eladatott továbbá :

1875-ben	741,496	frt értékű	birtok
1876-ban	1.206,372	„	„
1877-ben	2.181,424	„	„
1878-ban	914,177	„	„
1879-ben	1.238,793	„	„
összesen	6.285,262	frt értékű	birtok

A tömegesebb eladás 1880-ban vette kezdetét. Ekkor a pénzügyminiszter különválasztotta azon birtoktesteket, melyeket eladásra alkalmasaknak talált, azoktól, melyeknek eladása nem látszott czélszerűnek. Ez utóbbiak közé leginkább azon birtokrészek tartoztak, melyekben a birtokviszonyok rendezése, vagy a vízszabályozások még keresztülvive nem voltak, vagy a melyek nagy kiterjedésöknél fogva egyelőre nem látszottak értékesíthetőeknek. Az eladás alól visszatartott kincstári jószágok területe kerekszámban 370,000 hold, becserképe körülbelöl harmincz millió forint. Az 1880-ban s az azutáni években eladásra kitűzött birtoktestek állományában és becserképeben a dolog természeténél fogva több rendbeli változás állt be. A becserképe gyakrabban rectificáltatott a tapasztalat alapján ; egyes nyilvántartási hibák kijavítottak ; némely területek az erdészetnek adattak át ; a földművelési, ipar és kereskedelemügyi miniszterrel folytatott tárgyalások következtében egyes területek, melyekre a közelebbi években egy vagy más közgazdasági erdekből szükség lehet ismét, kivétettek az eladás alól. Az állomány tehát gyakrabban változott.

Egyebiránt az 1880 óta folytatott eladási műveletet a következő számok tüntetik föl, melyeket a hivatalos jelentésekből vettem:

1880-ban eladásra ki volt tűzve, de nem volt eladva	---	---	142,014 hold	16.346,385 frt	becsértékben
Az 1881-ki költségvetésben eladásra kijelöltetett	---	---	115,050	20.134,345	«
összesen tehát	---	---	257,064 hold	36.480,730 frt	becsértékben
Beeslési és telekkönyvi helyesbítések következtében csökkent a terület 1881 folyamán	---	---	3,216 holddal		
ellenben emeltetett a becsérték	---	---		263,431	frttal
helyesbített összeg 1881 végén	---	---	253,848 hold	36.744,161 frt	
Az 1882-ik évi költségvetésben újabban eladásra kijelöltetett	---	---	10,453	592,438 frt	becsértékben
	---	---	264,301 hold	37.336,599 frt	becsértékben
1882 folyamán a becsérték helyesbítése következtében s mert egyes területek az erdészetnek adattak át, vagy mert eladásuk fölfüggesztett, a kimutatott mennyiség csökkent	---	---	6,167 holddal	579,232 frttal	
helyesbített összeg 1882 végén	---	---	258,134 hold	36.757,367 frt	
Az 1883-ki költségvetésben ismét eladásra kijelöltetett	---	---	2,680 hold	293,880 frt	becsértékben
	---	---	260,814 hold	37.051,247 frt	becsértékben
1883 folyamán a főntebb már jelzett indokokból s mert jelentékeny terület megváltás alá jött, e mennyiség csökkentetett	---	---	18,061 holddal	2.035,264 forinttal	
helyesbített összeg 1883 végén	---	---	242,753 hold	35.015,983 frt	
Az 1884-diki költségvetésben azonban újabb területek jelöltettek ki eladás végett	---	---	19,577 hold	4.524,949 frt	becsértékben
	---	---	262,330 hold	39.540,932 frt	becsértékben
1884 folyamán helyesbítések és különösen jelentékeny területeknek kincstári célokra törént föntartása miatt apadás	---	---	41,615 hold	5.501,998 frt	
helyesbített összeg 1884 végén	---	---	220,715 hold	34.038,934 frt	
Ehhez jő az 1885-ki költségvetésben újabban eladásra kitűzött terület	---	---	11,061 hold	910,324 frttal	
Eladás tárgyát képezte	---	---	231,776 hold	34.949,258 frt	becsértékben

Azon 257 ezer kataszteri holdból, mely 36 és fél millió forintnyi becsértékben 1880-ban eladásra ki volt tűzve, s mely az utólagos helyesbítések következtében (1885-ig) 231,776 holdra apadt 34.949,258 forint becsértékben, tényleg eladatott :

1880 szept. 1-jétől	1881 aug. 30-áig	24,044 hold	2.429,004 frt	becsértékben
1881 „ 1-jétől	1882 „ 30-áig	12,783 „	898,507 „	„
1882 „ 1-jétől	1883 „ 30-áig	25,718 „	6.179,469 „	„
1883 „ 1-jétől	1884 „ 30-áig	36,400 „	6.399,157 „	„
összesen tehát		98,945 hold	15.906,137 frt	becsértékben.

Négy év alatt tehát közel 100,000 hold adatott el szabad kézből. Ez mindenesetre egy figyelmet érdemlő körülmény. Közel tizenhat millió forint az eladás. Holdankint átlag 160 forint csak a becsár; a tényleges vételár nagyobb, miután az eladási ár a becsárt minden évben túlhaladta. Mondhatni tehát, hogy az átlagos vételár holdankint 170 forint. A ki figyelembe veszi, hogy a kincstári birtok szétszórva az ország minden vidéken, mily különböző részekből áll, az bizonyára örömmel vesz tudomást ez eredményről. Mert hát az eladott területek közt nem mind bántási s aradmegyei jó földek szerepelnek; hanem legelők, vizenyős helyek, irtások, fölvidéki és erdélyi szétszórt apró birtokok is.

A vevők mind belföldiek és többnyire kis emberek. Hát a hol a lakosság a magánkézben levő ingatlan birtok fogalmának minden korlátozása és károsítása nélkül egyedül a kincstártól négy év alatt szabad kézből 100,000 kataszteri holdat képes tizenhat millió forintért megvásárolni: ott a mezőgazdaság jövője talán még sem annyira kétségbeejtő s a földbirtokos osztály helyzete talán még sem annyira rossz, mint a hogy azt némelyek — különösen a lefolyt költségvetési vita alkalmával — föltűntették. Nem tagadom én azt, hogy földbirtokos osztályunk és mezőgazdaságunk nehéz viszonyokkal kénytelen küzdeni; én is állítom, hogy mezőgazdaságunk fejlesztése tekintetében, különösen az okszerűbb gazdálkodás, talajjavítás, a kereslet szerinti termeléshez való alkalmazkodás, a hitelügy, az olcsóbb szállítás terén még nagy föladatak oldandók meg, társulási és társadalmi, kormányzati és törvényhozási úton; de másrészt az időleges és gyógyítható bajokat ne állítsuk örökké tartóknak és orvosolhatatlanoknak; ne hirdessük magunk értékvesztettnek azt a röögöt, melynek száz ezer

holdját pár év alatt elkapkodják; s ne hirdessük egészében pusztulónak azt az osztályt, melynek nagy része mégis megbecsüli e haza földjét s a mit nehéz munkával kivon belőle, ismét arra fordítja, hogy szerezzen hozzá.

A fentebbi eredmények már önmagokban is megnyugtatók; de még örvendetesebb a kép, ha részletesebben megnezzük. Azon eljárás, melyet a kormány a mezőgazdasági államvagyon eladásánál eddig követett, teljes elismerést érdemel. Az egy rendszeres, jól meggondolt és részleteiben is következetesen keresztülvitt eljárás. Ma már több év tapasztalata áll előttünk, mely ez ítéletünket igazolja.

Helyes eljárásnak bizonyult, hogy az eladást a kormány tartotta kezében, és nem tette az egészet vállalkozói nyereszkedés tárgyává. A szédelő nyereszkedés az egész eladási művelet körül — igen helyesen — kizáratott. Pedig midőn az állam szorult pénzügyi helyzeténél fogva szó volt a magyar államvagyon eladásáról, nagy számmal jelentkeztek közvetítők és vállalkozók, kik különféle ajánlataikkal ostromolták a kormányt. E művelet nagy szerepet játszott Bontoux tervei közt is. És bizony még pár év előtt sokan nem hittük, hogy e művelet a kormány kezében úgy sikerüljön, a mint sikerült. Hát lehetséges, hogy egy az államvagyon eladására alakult bank talán épen így vagy még jobban is keresztül vinné e műveletet; de e föltevés helyett immár tények állnak előttünk, és ezekből szerintem annyi világos, hogy nincs okunk sajnálni azt, hogy e művelet a kormány és nem egy bank kezében van. Mert ha föl is tesszük, hogy ez ügyletre egy solid, kellő tőkével ellátott intézet alakult volna, mely ép annyi körültekintéssel, az országos és vidéki érdekek ép annyi figyelembe vételével vezette volna az eladást, mint a kormány, annyi bizonyos, hogy azon polgári haszon is, mely a részvényeseknek jutott volna, ma az állam mint eladó és a vevők közt oszlik meg. Abba, hogy az eladás körüli eljárásra (például a községek vagy telepítésekre való tekintetből) korlátoztassék, nehezen egyezett volna bármely intézet, vagy beszámította volna e korlátozásokat és kikötéseket az államnak följánlott megváltási árba; ha pedig az állam tisztán a fiscális érdeket tartja vala szem előtt és a banknak szabad kezét hagy: tág tere nyílt volna a speculációnak, mely esetleg az állami jószágok vásárlóinak körén is túlterjedő rázkódásokra és válságokra

vezethetett volna. Az állam által eszközölt eladások nem csökkentették az ingatlan birtok országos forgalmi értékét. Pedig ettől nagyon lehetett tartani, ha nagymennyiségű jószágok egyszerre tüzetnek ki eladásra. Azon árak, melyeket az állam az egyes eladásoknál elért, teljesen kielégítők és megnyugtatók. A ki figyelemmel kísérte a kormány által eszközölt s az országgyűlésnek minden évben részletesen bejelentett eladásokat, láthatja, hogy holdankint elég magas átlagárak éretek el (holdankint 200 sőt 300 forint is) s nem csak egyes kisebb parcelláknál, hanem nagy birtoktesteknél is. Már maga a becsár is elég magasán volt megállapítva; a legtöbb esetben azonban e becsár is túlszárnyaltatott. Bizonyára nem érdek nélküli, ha idejegyzünk néhány eladási adatot: a gajdobrai tagosított birtok (258 hold) holdankint 350 forint, a cservenkai tagosított birtok (450 hold) holdankint 371 forint, a zímándfalvi földek (407 hold) holdankint 200 forint, a parabutyi tagosított legelő (1080 hold) holdankint 317 forint, a kulai és verbászi földek (6143 hold) holdankint 270 forint, a rakamazi föld Szabolcsmegyében (1888 hold) holdankint 170 forint, dettai 70 hold 15,750 forint, dettai 46 hold 10777 forint, a kovili és grahovai erdőterületek 3212 holdja 605,000 forint, a Béla pusztja 2077 holdja 520,041 forint, ugyanitt 273 hold 70,280 forint, a lalityi birtok (Bács-Bodroiban) 591 holdja 249,000 forint, tehát holdja átlag 421 forint adatot el.

Az eladásra kitézött kincstári jószágok becsára olyképp állapított meg, hogy az utolsó öt évi haszonbér átlagának húszszorosa vétetett föl, minden levonás nélkül, a birtok értéke gyanánt. Az adót a kincstári birtokok után a kincstár és nem a haszonbérlő fizetvén, miután ez a jövedelemből nem vonatott le, a becsérték e szerint a tényleges jövedelemnél magasabban állapított meg. A becslések egyébaránt időnkint a tényleg elért eladási eredmények szerint rectificáltattak, többnyire fölfelé. Az eladás rendszerint nyilvános árverések útján történt és történik. Kiváló gond fordítottatott arra is, hogy lehetővé tétessék a községeknek a nekik megfelelő birtoktestek megvétele. Rendszerint a községeknek elsőseg adattott. Ily területekkel, melyek a helyi viszonyoknál fogva valamely község által értékesíthetők voltak, első sorban az illető község kínáltatott meg. S nem egy község élt is a kedvező alka-

lommal. Így a szolnoki urodalom Balla nevű pusztáját (3332 kataszteri hold) Török-Szent-Miklós község 250,000 forintnyi árban, a remetelunkai 604 kataszteri hold kiterjedésű földeket 13,720 forintért Remetelunka község, a gajdobrai 258 kataszteri holdnyi tagosított birtokot 90,750 forintért Gajdobra község; a Muhi-pusztát, 474 holdat, holdankinti 150 forint vetelár mellett Onod községe stb. vették meg.

Valamennyi jelentésében a pénzügyminiszter megnyugvással emeli ki azon — közgazdasági szempontból komoly figyelmet érdemlő jelenséget — hogy az eladott birtokok, mondhatni kivétel nélkül belföldi s általában véve földművelési kezekbe jutottak. Tény az, hogy igen is találkoztak s elég nagy számmal belföldi vevők, a kik örömmel ragadták meg az alkalmat, hogy ingatlan birtokot szerezzenek és ezért elég magas árakat ajánlottak föl.

A községeken kívül egyes nagyobb birtoktesteket egyesek is megvásároltak. De az eladott területek túlnyomó nagy részben mégis kis kezekbe jutottak. Kétséget nem szenved, hogy az eladásban ez a legörvendetesebb momentum. Az állam ily módon alkalmat nyújtott arra, hogy egészséges és takarékos parasztsztyálynk gyarapítsa ingatlan birtokát. E közönséges földművelők, kik magok szereztek, gyarapították és magok művelik földjeiket, mégis tudják azt becsülni.

Az állami jószágok eladásával kapcsolatban van egy nagy fontosságú ügy — a telepítés ügye. Közgazdasági és politikai szempontokból gyakran fölvetett e kérdés. Értékezésekben és röpiratokban foglalkoztak ezzel egyesek, de a közérdeklődés felköltésén kívül más gyakorlati eredmény alig volt tapasztalható. Nem csoda, ha akkor, midőn sor került az állami jószágoknak nagyobb mennyiségben való eladására, kormány és törvényhozás egyaránt súlyt fektetett arra, hogy az állami jószágok, a mennyire lehetséges, telepítési czélokra is értékesíttessenek.

És a kormány — a mint jelentéseiből látjuk — az eladás körüli eljárásában, a telepítés kérdését soha sem tévesztette szem elől, előkészítette és keresztülvezette azt mindenütt, a hol a föltételek meg voltak és gyakorlatilag lehetséges volt. Persze az olyan nagyszabású telepítés, a minőről némelyek álmadoztak és dictióztak, elmaradt. A nemzetközi viszonyok ma már nem olyanok, hogy egy állam könnyen telepíthesse át

a más ország lakosságát. S bármennyire kívánatos lenne is, hogy a magyar fajnak a Kárpátokon túl szétszórta egyes töredékei megnyeressenek e hazának; bármennyire óhajtható is, hogy ez ország lakossága oly új elemekkel szaporodjék, melyek az eddigi tapasztalás szerint teljesen fölolvadnak a magyar fajba, vagy a melyekből hű fiai válnak e hazának: a telepítésnek e formája annyira kenyes természetű politikai kérdés, hogy az nyílt kormányzati actió tárgyává nem tehető.

Társadalmi téren megindított a csángó-telepítés. De e telepítés nem volt kellőleg előkészítve. Több család jött be, mint a mennyinek elhelyezéséről azonnal gondoskodni lehetett. Hogy a nemzet nagy lelkesedéssel fogadta a bejövő bukovinai testvéreket, az természetes; de e lelkes és tüntető fogadtatás, úgy látszik, nagyobb reményeket keltett bennök, mint a mennyit a dolog természeténél fogva beváltani lehetett. A magyar kormány nem tehetette azt, hogy a magyar király egy másik tartományába küldjön ügynököket, kik onnan áttelepülésre csalogassák a népet. De a midőn a társadalmi agitatio következtében egy rész tényleg bejött, kormány és törvényhozás mindent megtett, hogy alkalmat adjon a bejötteknek, hogy új hazájok hasznos polgáraivá válhassanak. E szerint a csángó-telepítés, ha nem is sikerült teljesen, ha nem is folyt le minden kellemetlenség nélkül, egészen eredménytelennek még sem nevezhető. A bevándorolt bukovinaiak a dunai öblötben telepítettek le. Nehezítette a föladatot, hogy e terület árvizeknek volt kitéve; az árvizek elleni biztosítás és a telepítési ügy rendezése végett e vidékre külön kormánybiztos küldetett ki.

A csángók kivételével, nagyobb szabású telepítés a külföldről nem történt. Ennek a politikai szempontokon kívül egy más gyakorlati nagy nehézsége is volt. Ugyanis az állami jószágok egy nagy része telepítésre alig alkalmas, drágaságánál fogva. A kincstári jószágok szerteszét fekszenek ugyan az országban, de köztudomású, hogy nagyobb birtoktestek leginkább a déli megyékben vannak, a hol e jószágok bérletileg kezeltettek, holdankint nyolcz egész tizenöt forint haszonbér mellett. Az ország más vidékein szétszórta apróbb birtoktestek telepítésre alig alkalmasak, mert gazdasági és közigazgatási tekintetben a telepítés csak úgy sikeres, ha legalább is egész községenként történik; politikai és nemzetiségi tekin-

tetben ismét csak úgy hasznos, ha az állam ban uralkodó faj erősítésére szolgál, ha elég erős ellenálló szigeteket képez más nemzetiségek között. A szekely faj, például, jó szolgálatot tesz az országnak ott a hol van, a Kárpátok tövében; de ha fölöslege oly viszonyok közé telepítették át, hogy előrelátható, miszerint természetes úton elveszítendő nemzetiségi jellegét és nem fog elég ellenállási képességgel birni az új települőket körülövedző elemek assimiláló erejével szemben, akkor szinte jobb ha mentere hagyjuk, mert a magyar államnak nem teszünk semmi szolgálatot.

A kincstári jószágok tehát csak kisebb mértékben voltak telepítésre alkalmasak, mert a drága föld telepítésre nem igen alkalmas. Az ország pénzügyi viszonyai között nem lehetett kívánni, hogy az állam valóságos jövedelmezőségi értékükön alúl adja el legbecsesebb birtoktetteit; s ha a haszonbéri áron adja át, földbirtokunk változó jövedelmezősege mellett nagyon kérléses, hogy a telepítvényesek képesek lettek volna-e az évi bérösszegezen, illetőleg kamaton fölül még jelentékeny törlesztési részleteket is fizetni.

Vannak az államnak csekélyebb értékű, nagy kiterjedésű fekvőségei is. De ezek egy részében a birtokrendezések még nincsenek végrehajtva. Telepítésere alkalmas területek lesznek még az úgynevezett öbölzetek, melyeket mérsekelt árban lehet átbocsátani s melyeknél a munka es szorgalom is meghozhatja a települőre nézve gyümölcsseit. De e területek nagy része még nincs biztosítva az árvizek ellenében. Addig, míg e területek nem ármentesítettnek, természetesen telepítési czelokra sem használhatók, mert az állam nem telepítheti polgárait oly területekre, a honnan előbb-utóbb elsodorja őket es munkájokat az árvíz.

Íme azon főnehézségek, melyek a nagyszabású telepítést korlátozták. Mindazonáltal a meglevő alapokon is jelentékeny eredményeket ért el a pénzügyi kormányzat.

Telepítési czelokra mintegy 40,000 kataszteri hold ily czélra alkalmas terület jelöltetett ki; es pedig Bácsmegeye területén, a kulai két pusztán, a Béla puszta, a pettaui, ótelki es dávidházi puszták stb.; Temesmegeye területén a daruvári, magyarszákosi es gruini földek; Krassómegeye területén a Nagy-Kostely es Lugoshely melletti földek stb.

A pécskai es ménesi urodalmakban nem történt új tele-

pítés, miután itt a lakosság elég sűrű, a holdankinti földbér pedig a kinstári birtokok után 12—13 forint. Nem voltak új telepítések létesíthetők az óbuda-visegrádi, diósgyőri, tokaji urodalmakban, valamint a besztercebányai jószág igazgatóság kerületében sem, összefüggő nagyobb területek hiányában.

Ellenben több már létező telepítvényes község újabb települőkkel szaporítottatott. Így a pécskai urodalomhoz tartozó Kunágota községben 94 albrechtfalvi és 56 bekési család telepítettett le 450 holdon, 218 forint holdankenti vételár alapján, mely 22 év alatt törlesztendő. A párdányi urodalomhoz tartozó Ótelek községhez 1000 holdra 200 magyarmihályi család telepítettett, vételár 192 forint. Ugyanezen urodalomban Ujvár községhez telepítettett 1825 holdra az árvizek által elpusztított königsdorfiak közül 321 család; vételár 160 forint. Megnagyobbítottak a következő telepes községek: Dombiratos és Kövegy Csanádmegyében, Nagy-Kamarás Aradmegyében. Házhelyek osztattak szét Kovácsháza, Földvár és Tótbánhegyes községekben, holdankint 218—275 forintért.

Új telepítések gyanánt fölemlítjük a következőket: a dunai öblötben rosszul járt albrechtsdorfi vízkárosultak közül 316 család a lugosi urodalomhoz tartozó 3500 hold kinstári földre telepítettett és megalkotta Szapáryfalvát. A települők magyarok, helvét hitvallásúak. Családonként belsőségben 1200 négyszög öl, külsőségben öt egész tizenhat hold osztatott ki. Vételár 41 forint, törlesztés 22 év nyolcz százalék annuitással. A torontálmegyei novoszelloi községbeli kibecslés következtében hajléktalanná vált 72 telepes család a daruvári kinstári földek 1084 kataszteri holdján Istvánfalvát alapította. A telepések németek, holdját a földnek 37 forinton vették. A dunai öblötben volt, de árvíz által kiszorított elisenhaimiak és maleniczfalviak közül 314 német család Józseffalvát alapította a rékási urodalomhoz tartozott 3385 holdon; vételár holdankint 36 forint, 22 évi nyolcz százalék annuitás mellett. Ugyancsak a dunai öblötéből az elpusztult Gizellaheim német lakossága a rékási urodalomhoz tartozott 2546 holdra telepítettett; az új község neve Gizellafalva, 214 család lakja, egy hold vételára 31 forint.

A szolnoki urodalomhoz tartozó varsányi pusztán 3418 magyar holdon szolnokvidéki magyarokból Rákóczi nevű község alakítottatott. Családonként öt, egész negyven holdat kap-

tak, 120 forinttal, tizennyolcz évi törlesztésre. A Balla pusztára ötvenkét kisballa-pusztai magyar család telepítettett; holdankinti vételár hatvan forint. Aradmegyében Harkalyliget község alakult 1884 kataszteri holdon, melyre 300 almásiratosi, szentpáli és németcsernyei magyar és német ajkú család telepítettett; vételár 146 forint. A lugosi urodalomhoz tartozó kladovai földeken Bethlenháza nevű község alakult, zichyfalvi 172 németajkú családból, 2000 holdon; váltság-ár harmincz forint.

Torontálmegyében a 6662 kataszteri hold kiterjedésű két Kula pusztá színtén telepítésre jelöltetett ki. A felső Kula pusztára Kálmánfalva alapított 500 torontálmegyei családból. Egy hold vételára itt már 240 forint, tiz évi törlesztés mellett. A kulai pusztá másik részere 491 torontálmegyei család telepítettett, a község neve Felső-Gyulafalva. Minden telepes egy fél hold belsőséget és négy hold külsőséget kapott; a belsőség ára 100 forint; a külsőségé 960 forint; törlesztési idő tiz év. Ez utóbbi két telepítés a közigazgatási hatóságok közbejöttével történt.

Bár szorosan véve telepítésnek nem tekinthető, de mindenesetre megemlítést érdemel a nagykikindai kincstári bérföldek ügye is. Ezen úgynevezett überlandiális földek hosszas vizsály tárgyát képezték a kincstár s a nagykikindai terület között. Az állam e 136,200 holdnyi terület után csak 84,000 forint évi bért élvezett. Hosszas tárgyalások után e vitás ügy végre a kincstárra és az érdekelt régi telepésekre egyaránt kedvező módon oldatott meg. Az állam átbocsátotta e földeket (italmérési joggal együtt) az illetők örök tulajdonába 4.355,710 forint váltságösszeg lefizetése mellett, mely jelzálogkölsön útján szereztetett be.

A telepítési ügy terén is tehát kedvező eredményeket konstatálhatunk, daczára azon nehézségeknek, melyekkel e tekintetben küzdeni kell.

III.

Mondtuk, hogy az állam jelentékeny italmérési jogokkal is bír. E jogosítványokból hat millió forint érték már 1880-ig eladásra tüzetett ki; 1880-ban az állam birtokában levő ital-

mérési jog legnagyobb része szinten eladóvá tétetett. A pénzügyi már ismert szempontokon kívül az államvagyon e részének eladása külön nem indokoltatott behatóbban. A pénzügyminiszter azt mondta, hogy előnyösnek tartja, ha az italmérési jog a községek birtokába megy át s hogy hajlandóságot tapasztalt a községek részéről e jog megszerzesére.

Több község csakugyan meg is vette a kincstár birtokában volt italmérési jogot; így hogy csak a nagyobbakat említsük Nagyvárad 70,000 forintért, Németpalánka 42,000 forintért, Hódságh 48,600 forintért, Diósgyőr 89,200 forintért.

Az 1880-ig tenyleg eladott italmérési jogok és ahhoz tartozó birtokrészek becsértéke 246,067 forint.

1880-ig eladásra ki volt tűzve	4.650,962	frt	becsérték
Az 1881-iki költségvetésben újabban eladásra kitűzetett	6.077,972	«	«
	összesen	10.728,934	frt becsérték
1881-ben a becsérték emeltetett	600,312	frttal	
		11.329,246	frt
1882-ben újabban eladás alá jött	1.718,413	«	
		13.047,659	frt
1882-ben a becsérték leszállított	167,065	frttal	
		12.880,594	frt
1883-ban eladásra kitűzetett	452,746	«	
		13.333,340	frt
1883-iki helyesbítés	279,666	«	
		13.053,674	frt
1884-ben eladásra kitűzetett	1,263,577	«	
		14.307,251	frt
1884-iki helyesbítés	351,463	«	
		13.955,788	frt
1885-ben eladásra kijelölve	484,105	«	
		14.439,893	frt

A közel tizennégy és fel millió forintra becsült és eladásra kitűzött regalekból eladatott:

1880—81-ben	598,607	frt
1881—82-ben	831,326	«
1883—83-ban	318,730	«
1883—84-ben	875,413	«
	2,424,076	frt

becsértékű regale. E négy év alatt tehát az eladásra kitűzött értéknek csak tizenhat százaléka adatott el, míg a harminczöt millió forint becsértékű kincstári jószágoknak közel fele része

tizenhat forint becsértékű jószág talált vevőkre. Ez mutatja, hogy a regalek eladása talán még sem fekszik annyira egészséges alapokon, mint a kincstári jószágok eladása.

Pedig újabb időben egyik sarkalatos elvétől is eltért a pénzügyi kormányzat. Eddig ugyanis azon eljárás követtetett, hogy a regale csakis községeknek adatott el; ma azonban, miután a községek nagy része nem siet a vétellel, magánosoknak is eladják. Ezt nem tartom helyesnek. E jogot úgysis egészében ki kellene venni a magánosok kezéből, nem pedig még kincstári eladásokkal is szaporítani.

A mennyire az eddigi tapasztalatból ítélni lehet, a regalek eladása nem bizonyul czélszerűnek. Nem tagadom ugyan, hogy egyik-másik községnek előnyére szolgál a megváltás, melyből a községi háztartás hasznot húzhat. De úgy látszik, községeink nagy része nincs azon helyzetben, hogy e jogot megvehesse, vagy czélszerűen értékesíthesse.

Én azt hiszem, hogy a kincstári regalek eladásával nincs miért siessünk. A kincstár elad egy vagyont, mely később talán megkönnyítené egy nagy kérdés megoldását: a királyi kisebb haszonvételek megváltását. Az eladás csak megnehezíti e kérdés helyes megoldását.

Nincs most terünk e kérdés részletesebb fejtegetésére s ezért csak nagy vonásokban utalunk némely momentumra. A királyi kisebb haszonvételek s ezek legnevezetesebbjének, az italmérési jognak, megváltásával régen foglalkozott már a kormány. Azzal hamar tisztába jött, miszerint e jogokat kárpótlás nélkül egyszerűen confiskálni nem lehet. A kérdés csak az volt, hogy e megváltás miként történjék? az állam által-e, vagy más módon? A pénzügyi kormányzat eddig azon álláspontot foglalta el, miszerint nem tartja helyesnek, hogy a megváltás közvetlenül az állam által, vagy az állam jótállása mellett eszközöltessék. E fölfogásnak bizonyos ideig meg volt jogosultsága. Az államra nagy pénzügyi műveletek terhe súlyosodott; a 153 milliós kölcsön visszafizetése, azután a hat százalékos járadék convertálása és a négy százalékos járadékok elhelyezése, az évi hiányok fedezésére szükséges kölcsönök annyira igénybe vették az ország hitelét, hogy egy az állam által megindított, vagy jótállása mellett eszközölt nagyobb szabású pénzügyi művelet arra, valamint a folyó és szükségebb hitelműveletekre is csak káros hatással lett volna. A kor-

mány tehát más irányban kezdeményezett. 1882-ben fölhívott több pénzügyintézetet, terjeszteniének elő javaslatokat a regalénak megváltására. A pénzügyintézetek válasza nem volt kedvező; a pénzügyi helyzet nem volt olyan, hogy kilátás lehetett volna egy ily nagy műveletnek keresztülvitelére az állam nagyobb mérvű támogatása nélkül. Azóta alszik e kérdés. A kormány tömegesen tette eladóvá a kincstár birtokában levő italmérési jogokat s lassan bár és kellő óvatossággal, de folytatja az eladást.

Ma azon indokok, melyek miatt a kormány még pár év előtt perhorreskálta az italmérési jogoknak az állam általi, vagy közvetítése melletti megváltását, nem annyira uralkodók. Mindenesetre ma is kerülni kell mindent, még oly csekélyet, mi az állam hitelét legtávolabbról is fenyegetné. De a regaleknak helyes alapokon megindított megváltása az állam hitelét alig érintené. A kérdés csak az lenne, hogy vajon a megváltás által talált fedezet ellensúlyozza-e azon terhet, melyet közvetítése által az állam magára vállal?

Mert az állam közvetítése és jótállása nélkül a mostani viszonyok között alig lenne sikeresen keresztülvihető a megváltás. Minden más megváltás kevésbé célhozvezető. A községi megváltás eszméje nem rossz, nem is lehetetlenség, de szerfölött nehezen s csak a községekre alkalmazott kényszer útján lenne végrehajtható. S akkor is fönnáll az a lehetőség, hogy a megváltás súlyos pénzügyi terheket róv a községre s anyagilag tán épen nem előnyös reá nézve. És mit csináljon a község azután a megváltott joggal? Az ily művelet sikeres keresztülviteléhez a községi önkormányzatnak sokkal magasabb értelmiségi foka és nagyobb fejlettsége szükséges, mint a minőn ma áll. S ha akár ezen az alapon, akár más alapon pénzügyintézetek közvetítése vétetik igénybe; ez a dolog természeténél fogva csak megdrágítja a műveletet.

Ismétlem, nézetem szerint, leghelyesebb, ha az állam maga viszi keresztül a megváltást. És meg vagyok győződve, hogy ez előbb-utóbb meg fog történni. Így mindenemű érdek leghelyesebben elégíthető ki, s az általam ajánlott módon az állam minden megterhelése és érdekeinek sérelme nélkül.

A megváltási módozat részletezésébe most nem bocsátkozom. Igaz, hogy azon tapasztalatok, melyeket az állam a szőlőváltásnál tett, nem nagyon biztatók; de épen az itt s a

földtehermentesítésnél nyert tapasztalatokat értékesítve, azt hiszem, meg lehet állapítani oly megváltási eljárást, mely biztosítja a munkálatnak igazságos és méltányos alapokon való keresztülvitelét. A megváltási eljárás vezetésére talán a királyi közjegyzők lennének a legalkalmasabb közegek.

A regalejogok mostani tulajdonosai kárpótoltatván az állam által, az állam válnék e jogok tulajdonosává. S e jogokban az állam bőségesen megkapná a vállalt kamat és törlesztési részletekért való egyenértéket. Nem úgy gondolom én e műveletet, hogy most már az állam kezelje, vagy kezeltesse a megváltott száz és ezer korcsmát. Ezt keptelenségnek tartom; ennek nem is lenne értelme. Úgy képezem én, hogy az állam bizonyos föltételek mellett szabad iparnak jelentené ki az italmérest. Hogy politikai és közérköcsi szempontokból minő föltételekhez köttessék az italkimérés, ennek fejtegetése most nem tartozik ide. Most csak a pénzügyi szemponttal foglalkozom. S e szempontból az italkimérést bizonyos licentiák lefizetéséhez kellene kötni. E licentia a közadó jellegével bírna s a jelenleg létező fogyasztási és termelési italokkal nem lenne semmi köze.

Ilyen licentiák a szokásos ital-adókon fölül léteznek más országokban is, Angliában, Franciaországban, Romániában és jelentékeny jövedelmet hajtanak. Nálunk helyettesítenék a regaletulajdonosoknak ma fizetett haszonbéreket. S én azt hiszem, hogy a licentiák rendszere helyesen megállapított fokozat alapján, bőségesen fedezné azon kamat és törlesztési részleteket, melyeket az állam a megváltás által magára vállalt; nemcsak de az italfogyasztásból vont állami jövedelem további fokozására is alkalmas eszköz lenne. Mert azt nem lehet tagadni, hogy nálunk az italfogyasztás más államokhoz képest aránytalanul keveset jövedelmez a kincstárnak. Pedig megbírja a nagyobb adót is, mert nem sújt az életre nélkülözhetetlen fogyasztási czikkeket és a fogyasztás elaprózottságánál fogva alig képez érezhető terhet. S ha a kincstár mindez ideig ez adónemekből nem vont kellő jövedelmet, ha kénytelen volt egyre-másra az egyenes adókat emelni, ennek oka részben abban is keresendő, hogy a nagyrészt magánkézben fekvő regalejog korlátozta ez adónemek okszerű kihasználását. Elismerem, hogy egy helyes licentia-fokozatnak megállapítása nem a legkönnyebb föladat; mert hogy a czelnak meg-

felelő legyen, egyrészt a fogyasztás mennyiségét, másrészt minőségét — a kisebb vagy nagyobb adóteherviselési képességet — is tekintetbe kell hogy vegye. De hát nem egy új rendszer ez, melyet kellő előkészítő tanulmányok és megfontolás után a hazai viszonyok közzé absolute be ne lehetne illeszteni. Ily módon egy jogosítvány, melynek mikenti kezelése az ország lakosságának pòlitikai és erkölcsi fejlődésére nagy befolyással van, teljesen az állam, illetőleg az azt képviselő kormány kezében lenne, mely leginkább van arra hivatva, hogy e jogosítvány kezelésében egyesítse a pénzügyi, közgazdasági, erkölcsi és politikai tekinteteket, s engedjen egyikből a másiknak javára annyit, a mennyi épen szükséges.

Lesz talán még alkalmam e tervezet részletesebb kifejtésére. Most csak azt teszem még hozzá, hogy attól sincs miért tartani, hogy a pénzpiacz esetleg új czimletekkel árasztatnék el. Nem látom be miért ne lehetne a kárpótlást másod kibocsátású, az eddigi földtehermentesítési kötvényektől alapszerűleg külön választott, de hasonló alapon fundált földtehermentesítési kötvényekben teljesíteni. A teljes jogczím meg van reá: a királyi kisebb haszonvetelek az úrbériség maradványai, kapcsolatosak a földtehermentesítéssel. Egy második kibocsátás nem sérti a már forgalomban levő földtehermentesítési kötvények jelenlegi tulajdonosainak érdekeit; s ha jól fundáltatnak — pedig az italokra vetett licentia-adó megadná a lehetőséget, hogy jól fundáltassanak — nincs ok, hogy árfolyamban amazok mögött maradjanak. És a mi nagy előny, nem lenne szükséges új czimletekkel experimentálni, mert már classifikált értékekkel lenne dolgunk.

Fontoljuk meg még egyszer az italmérési jogok eladását!

LUKÁCS BÉLA.

AZ ORÖK LÁNG.

Elbeszélés.

— Örsfalva, öt percz! — hangzott harsányan a megállított vonat oldalán.

A másik pillanatban föltárúlt az egyik kocsi ajtaja, melyre nyugtalanul tekintett a benn egyedül ülő koros asszonyosság s kedvetlen pillantása elárulta, a mit gondolt: — Ugyan, kit hoz az ördög?

— Tessék beszállni! — hangzott kívül, s a hágsón fölkapaszzkodó alakból először is föltűnt egy körül prémezett bársony sapka, utána egy piros telt arcz, melyet sem bajusz, sem szakáll nem ékesít, a szemén sötét-kékes szemüveg, a hosszú körhaj deres, a vállon bunda, a nyakon kötött shawl, az egyik kézben táská és napernyő, a szájban szivar.

— Ez a kocsi nem dohányzóké! — szólalt föl éles, vékony hangon a benn ülő asszonyosság.

— Tudom! — válaszolta kurtán a belépő.

— De az a szivar?

— Nem ég!

E gyorsan kerekedett párbeszéd kizárta az udvarias köszöntés lehetőségét s arra mutatott, hogy véletlenül olyanok kerültek egy kocsiba, kik néhány állomáson át hadi lábon fognak állani egymással.

Az asszony szűrős szeme egyszeriben kimérte a lehető legnagyobb távolságot. A túloldali sarokban vontá meg magát az ijedező, epés asszonyosság, kit — úgy látszik — az idegeség nem engedtt meggömbölyödni, — szerfölött szikár volt; — az innenső szögletbe települt le a — ruháiról ítelve — elké-

nyezetetett öreg úr, ez az exotikus keverék, ki hajsörényt viselt, mint valami virtuóz, kurtán felelgetett, mint valami misanthrop, s úgy elhízott, mint egy gondtalanul élő nyárs-polgár.

Mialatt táskáját, dobozait, összegöngyölt pokróczát, botját s esernyőjét fölragogatta az ülések fölötti hálózatra, ugyancsak nagyokat fujt.

Az asszonyosság ízegve-mozogva nézte azt a műveletet, s midőn az egyik súlyosb doboz közel talált jutni az ő kisebbik vászon táskájához, aggódva szólalt meg:

— Kérem, vigyázni! Abban üveg van! Eltörhetik.

— Én ugyan nem töröm el!

Míg az öreg úr nagy, piros selyem kendőjével törle meg a sietségben jól megizzadt arcát, oldalvást rá pillantott az asszonyra s azt gondolta: ejnye, be egy kellemetlen néember! Rögtön bele köt az emberbe!

Aztán leoldta a téli kendőt, kibontakozott a bundából, — april végén járt az idő, midőn már csak az éjtszakáktól kell tartani — s elővette kézi táskáját, s abból egymásután húzott ki zsemlyét, fölszelt sonkát és cognacos üveget, hogy hirtelenében kibéküljön egy olyan ellenséggel, mely — természet tekintve — napjában valószínűleg gyakran háborgatja: az éhséggel.

Nyugtalanul nézte ezt a kocsi másik szögletéből az asszonyosság, s a mint megpillantá a cognacos üveget, rögtön fölkapta nagy vörös legyezőjét, izgatottan verve vele a levegőt s közben meg-megszagolta a másik kezébe vett illatszeres flacont. Mindenkép kifejezte, hogy ha megérezné annak az itálnak utálatos szagát, rögtön elájulna.

Az úti társ nem törődött vele s lakomázott, a míg volt miből. Aztán eleget téve a próza zaklatásának, hódolni kívánt a szellemnek s maga elé tárt ki egy jókora nagy, bekötött könyvet, melynek betűi hangjegyek voltak. A sörényes haj tehát nem volt hamis czégér. Öregünk belemerült a hangjegyek szövevényeibe s egyszor csak önfeledten kezdett el dúdolni.

— Mi az? — riadt föl az ideges asszony.

— Tetszik valami? — kérde az úti társ.

— Mintha valami dongó hangját hallottam volna. Félek tőle. Bizonyosan betévedt az ablakon.

— Ugyan kérem, hisz mind a két ablak zárva van. Egyiket tán jó is lenne kinyitni.

— Isten ments! Nekem árt a légvonat.

Fel óra csöndben múlt el. Ez azonban egyik részről sem volt a néma tartózkodás tömjéne. Hogy ne lássák egymást: olvastak. Egyikök egy érzelgős német regényt, másikkok egy darab programm-zenét. Midőn azonban esetleg újra találkozott hirtelen fölvetett és ép oly hirtelen elkapott pillantásuk, a nő azt gondolta: «Nem vélek csalódni emberismeretemben, midőn azt hiszem, hogy ez az ember serföző»; az öreg úr pedig úgy vélekedett: «Okvetetlenül német gouvernante!»

A másik perczben már történt valami. Az asszonyság oldalánál megmozdult egy kerek kosár s annak puha selyem takarója alól kibújtt egy kis öleb borzas feje.

— Joli! -- szolt hozzá csipősen az úrnő, — húzd meg magadat, nem vagyunk a magunk társaságában!

Az úti társ kapott az alkalmon, hogy ő is tehet valami kifogást s megszólalt:

— Szabad itt vasúton kutyákat vinni a coupéba?

— Igen is szabad, — felelte indulatosan az asszonyság, — ha feken tartjuk és ha megfizetünk érte. Én megfizettem.

— Csak egyszerű kíváncsiságból kérdeztem. Az ember sokat tapasztal utközben.

Az asszony nem szolt rá, elégge beszelt lenező tekintete, mely azt mondta: «Ejnye, be neveletlen egy ember!»

Haladtak tovább s az öreg urat úgy elragadta a programm-zene (így szárazon olvasva), hogy szúnyókölni kezdett s elaludt. Magában véve ez a delnőre nézve nem lett volna nagy baj, mert álmában a legkiállhatatlanabb ember is tűrhető s a legneveletlenebb ficzko sem boszant senkit. De az úti társ nem aludt ám oly szelíden, mint a tej, hanem lármát csapott, mint a fujtató. Változatokat fújt, hol mollban, hol durban.

Az asszonyság nem bírt tőle olvasni. Joli is figyelmes lett s a másik szöglet felé fülelt. Az asszonyság próbált nagyokat köhögni: nem ért vele czélt; lecsapta könyvét jó erősen a kocsí fenekére: mit sem használt. Szövevényes társra volt szükség s erre a célra épen jó volt Joli, mert az inger-

lésre mindjárt kettőt-hármat vakkantott egymásután, tőle kitelhető éles hangon.

— Mi az? — riadt föl álmából az úti társ, a sapkát is leejtve fejről.

— Csak egy kis concert volt, — jegyzé meg csípősen az asszony, szikár arcán könyörtelen mosolylyal. — Uraságod nagyon hangosan alszik, Jolinak pedig finom ízlése van: szintén hangosan tiltakozott.

Az öreg urat elfutotta a méreg. Na most már kimondja, a mi a szívében fekszik.

— Ha szabad őszintén kifejeznem azt, a mit gondolok: asszonyságodnak legcélszerűbb volna, Jolijával külön-vonaton utazni. Akkor nem háborgatná senki.

A nő az ablak felé fordult s fogai közt hallhatólag morgogta:

— Neveletlen!

Az úti társ pedig elgondolta: hejh, de csak egy paradicsomban él még az a férj is, a kit ennek az asszonynak szerzett és örökös joga van szekirozni. Meg kell azonban adni, hogy az asszonyság sem valami nagyon irigyelte azt az ismeretlen hölgyet, a ki ennek a neveletlen embernek a felesége.

Szóval kölcsönösen a legjobb véleményben voltak egymásról. Pedig, ha nem egymást nézik, hanem kinéznek az ablakon, mennyivel vidámabb hangulatuk támadhat. A kora tavasz bájában úszott a vidék. A hegyek fáí kezdtek bontogatni zöld bársonyuk pompáját; sűrűdő frís fűszálak, egymáshoz hajolva, egyre tömörebben szövögették a mező gyönyörű szőnyegét; röppenő fecske szárnya fodrozta meg a patak csillámló vizét; pásztorfúú dalolt a dombon, pacsirta a légben; templomtornyokat aranyozott meg a verőfény s kék égen a felhők rózsaszín fodrocskák gyanánt libegtek.

De a természet e vidám varázsa nem csillapítá az öreg úr békétlenségét. Másféle menedékhely lebegett előtte: olyan szűk kocsí, a hol nem fogja látni ezt a sápadt, szikár, kiállhatatlan asszonyt, a kitől sem enni, sem olvasni, sem aludni nem lehet nyugton.

A legközelebbi állomáson magához is szólítá a vonatvezetőt s halkán (mert már felt) súgta neki:

— Barátom! Nem adhatna nekem valamelyik más kocsiiban helyet?

— Mind teli van, uram, útassal és füsttel. Örülhet, hogy itt csak ketten ülnek.

— Örüljek, mikor ez az egy asszony maga tíz hárpia?

— Ne búsuljon, uram! Geszteréd már csak két kis állomás, s ott ő kiszáll.

Geszteréd!

Ez a név úgy hatott az öreg úrra, hogy kedvetlen arca egyszerre kiderült. Rögtön elfelejtte menekülési tervét s — mivel ez már nem volt titok — főnhangon kérde a vonatvezetőtől:

— Hát Geszteréd innen már csak a második állomás? Azt hittem, messzebb van. Tehát oda érkezünk még napvilágon? Vajon a vonatról jól láthatni-e az Ongaiék kastélyát és parkját?

— Épen a közeleben állunk meg.

— Kérem, figyelmeztessen!

Míg e párbeszéd folyt az útas és vonatvezető közt, benn az asszonyság fölemelkedve üléséből, élénk kíváncsisággal figyelt. Nem bírta elképzelni, hogy vajon mit akarhat ez a ven murmutér Geszteréddel, meg a kastélylyal és a parkkal? Hát ha egy elkésett hitelező, ki — midőn a többi már mind ki van fizetve — a világ valamelyik szeléről hirtelen csak előtoppan a kötelezvényével! Adós, fizess!

Az ideges hölgy e percztől fogva nagyon az Éva leánya lett. Eltökélte, hogy Geszterédig fegyverszünetet tart s azalatt majd kisüti ő a titkot.

Egy darabig csöndesen nézte a mélézásba merült úti társat s mivel az semmi kedvet sem mutatott a társalgásra, maga kötött bele. De az öleben át kanyarodott hozzá.

— Na Joli, be a kosárba! Aludjál szépen. Még újra föl találnád verni az öreg urat.

— Nem alszom, kérem. Csak gondolkozom.

— Tán ismerősei vannak Geszteréden, hogy úgy érdeklí a falu?

— Nagyon érdekel, megvallom.

— Rokonokat keres föl ottan?

— Oh nem, a mit én ott kereshetnék, kedvesebb, mint a rokonok szoktak lenni. Az egy szép emlék, egy boldog múlt álma.

— Ne mondja! Lakott ottan?

— Én, asszonyom? — kérde kitérőleg, hebegve az öreg. Megdöbönt, hogy majd nagyon őszinte talált lenni e teljességgel nem valami kellemetes asszonyság előtt, s aztán elmosolyodva a furfangos ötleten, mely elméjében hirtelen villant föl, mosolyogva folytatá: — Oh, dehogyan én! A kiért engemet az a falu érdekel, az egy testi lelki jó barátom. Olyan, a minő csak egy lehet. A kinek tudom minden dolgát, minden titkát. A kit úgy szeretek, mint saját magamat. Neki fogom én majd elmondani, hogy láttam az ő elveszített édenét: Geszterédet. S hogyan fog ő örülni annak! Azt szokta nekem mindig mondani: az ifjuság és művészet minden álma, a szív és tehetség egész tavasza, ez volt nekem Geszteréd; minden egyéb csak próza, merő próza.

Az asszonyság fürkészően nézett a beszélő szeméibe s egyszerre elmosolyogta magát.

— Barátja nagy phantaszta volt, mint az én geszterédi jó barátuóm is, szegény! Nos uram, nekem úgy rémlik, hogy a kikről mi most beszélünk, azok lehettek egykor, régen, a geszterédi paradicsom Ádám és Évája. Szegények! Ezek ugyan a nélkül vesztek el a paradicsomot, hogy vétkeztek volna. Egy rövid ábránd, mely örök boldogságot ígér s a másikkal perczben már szétfoszlik, ez lehetett összes vétkök.

— Hja az ifjuság varázsa, asszonyom! Azt szokták mondani: fiatalság bolondság! Nos, hát úgy van. De gyönyörű bolondság, s a meddig tart, addig angyalokat látunk a földön s mennyországot az életben.

— S később aztán kinevetjük magunkat.

— De akkor is édesdeden emlékezünk vissza arra, a mit nevetünk. Mi is voltunk egyszer királyfiak: dal és rege hősei. És aztán? Na tudja, asszonyom, az ember nem szereti hinni, hogy a teremtés munkái közt soknak jut az a szomorú sors: kezdetben virág, majd fásuló forgács, utoljára tuskó.

— Pedig uram, mennyi van ilyen! Neve a növényvilágban gingo-bilboa, az állatvilágban ember. Amaz a déli ég alj alatt terem, ez pedig mindenütt. Hagyjuk uram, még szomorúbb látvány lenne, ha, midőn a haj megfehéredik, a fog kihull, a rózszaarezből csupa ráncz lesz: a régi érzés azon fiatalon maradna. Képzelve például, ha mi ketten ebben a kocsiában ábrándoztunk volna!

— Na attól, asszonyom, vajmi távol voltunk!

. — Felejsük, uram! Mondja inkább, hogy hívták barátját?

— Danner Hugónak. Az apja is zenész volt s maga is az lett. A bécsi conservatoriumnak ő volt egykor a legreményteljesebb növendéke. Úgy zongorázott, mint egy kis Thalberg s tizenhét éves korában már symphoniát játszottak tőle a vizsgálaton. Mindenki azt mondta róla: na ebből lesz!

— S mi lett? Nemde gingo-bilboa. Előbb virág, aztán —

— Négy év múlva zongoratanár lett Geszteréden, hová egy gazdag úr szép, büszke fiatal leányához ajánlották, hogy a zongorajáték magasb stíljében kiképezze.

— Tudom — felelte az asszony kedvetlenül, — Ongai Theklához. Ez is virág volt akkor. Élt-halt a zenéért. Szobájában a Beethoven és Mozart arczképe mindig meg volt koszorúzva. Azt mondta: a zene az ég nyelve itt a földön; az egyetlenegy művészet, melylyel nem lehet vétkezni. Rajongó volt!

— Angyal volt, asszonyom! — kiáltá az öreg.

— Honnan tudja?

— Barátomtól. Ő azt hiszi, ha él még e nő, ma is angyalnak kell lennie. Úgy áll előtte, mint régen: fehér arczczal, arany hajjal, sugár termettel, lebegő járással.

— S azt hiszi, most is olyan?

— Azt épen nem hiheti, de valamint vannak remek épületek, melyekben akkor is gyönyörködünk, ha félig-meddig rommá váltak, úgy vannak olyan szépségek is, melyeket nem bír elpusztítani az idő, s a míg csak élnek, mindig megmarad arczukon valami a régi bájból, a régi varázsból.

— De a szem nem marad az, mely nézi. Aztán az élet kegyetlen átalakításokat csinál. Van, a ki húsz éves korában grácia, negyven éves korában pedig fúria. Mi torzítá el így? Néha a himlő, néha az elszegényedés, legtöbbször pedig a rossz házasság, mely elkeseríti a szívet. De üljön csak, uram, velem szembe s mondja el a barátja történetét, én meg majd elmondom a Thekláét.

— Az egészen rövid történet. Ide jött keresni kenyerét s megtalálta paradicsomát. Kigyuladt bennök az örök láng, melyből szintén mindig megmarad valami a szívből, a míg csak élünk. Kezdték a zenén, folytatták a szerelmen, végezték a síráson. Tavaszuk szebb volt, mint a természeté, de rövidebb is. A szerelem szárnyat adott az ifju tehetségének s a

mit akkor írt : első és utolsó dalmüvenek fele tele van dallal, hévvel ; ha olyan lett volna a másik fele is : akkor ez az ember ma európai nevezetesség. Erről biztosíthatom, asszonyom ! De hát az ihlet nem egyféle : egyik a szenvedésből táplálkozik, másik a boldogságból. Az én barátom csak addig tudott költő lenni, míg boldog ember volt. Midőn elszakíták eszményétől : ezzel elnyírták tehetségének szárnyait is. Nem törődött azon-túl hírrel, jövővel, élt a szakmánynak, a jó asztalnak, a csinos lakásnak.

— S mi lett belőle ?

— Beleházasodott a pædagiába. Stájerország egy kisebb városába ment zenetanárnak. Tanított ott egy leány-nevelő intézetben is s nőül vette az elhalt tulajdonos özvegyét. Az asszony csak nyolcz évvel idősebb nála. De nem tesz semmit. Jó asszony, a ki rendben tartja a házat, az intézetet, a ferjet s a gyermekeket. Mert ez is van elég. Az első házasságból kettő, a másodikból négy. A legidősb leány itt van férjnél egy vasúti mérnöknel. Az én keresztleányom, azt voltam most meglátogatni. Mert abban az intézetben vagyok én is tanár.

Az asszonyság keserű mosolygással hallgatta.

— Gesztereden ma is beszélük, hogy szép és lelkes ifju volt. S mi lett belőle ? A mint ön mondja : egy vén német nyárspolgár. Pedig valaha Ongai Thekla szerette, még pedig halálosan. Az a leány, a kinek kezéért három vármegye fiatal-sága törte, pusztítá magát. Mikor a titok kiderült s a kastély ura nyomban szekerre tetette a zeneművészt : attól fogva Ongai Theklát egy álló évig nem látta idegen szem. A toronyszobába ment lakni s éjenkent onnan hallatszott le bús éneke. A faluban azt beszéltek, hogy megzavarodott az elméjében. Annyi bizonyos, hogy mikor apja rimánkodására, másfél év múlva, férjhez ment Kaláry Tamáshoz, ahhoz, a kit apja választott ki számára, az oltár előtt elnevette magát. «Nem illik!» — sügta neki a nyoszolyó-asszonya. «Hát mit nekem oltár, templom, mikor azok, a kik szeretnek, arra kényszerítenek, hogy esküdve hazudjak az oltár előtt, a templomban. Jól van, megteszem a kedvökért, s aztán elek vigan.» Víg volt a lakodalomban is nagyon. Hogy ne lett volna — mondta egy barát-nőjének, — hisz ez az egyedüli mód, hogy megkeserítse annak életét, a ki nőül vette, noha jól tudja, hogy ő nem szereti, s a ki miatt elszakították attól, a kit igazán szeret.

— S képzelem, meg is keseríté az életét!

— Meg biz' az egymásét. Rosszul éltek eleitől fogva. A szülők, ha néha Thekla sírva ment haza, azzal tudták csak vigasztalni: majd összetörődnek. E helyett azonban előbb jól összetörték egymást, azután elváltak. Az egykori szép leány úgy került vissza Geszterédre, mint elkéseredett asszony, ki haragszik az egész világra, még magára is.

— Nagyon szomorú! — sohajtá az öreg úr. — S vajon szép-e még?

— Ugyan kérem, ki lenne szép harminczöt év múltán? Nem ajánlom, hogy kiszálljon Geszteréden s meglátogassa.

— Nem is bátorkodnám tenni, asszonyom! De azt tudom, hogy ha most helyemen az én Hugó barátom útnak, azt ugyan senki és semmi sem tartóztatná vissza! Nem képzelem, hogy tíz, tizenöt, sőt húsz éven át is mint gyötörte egy vágy: látni őt még egyszer, utoljára! Ettől a vágytól nem tudott nyugodni, dolgozni, haladni. Ebben a vágyban égtek el fiatal évei!

Az asszonyság szomorún nevetett.

— Na lássa, mint találkoztak gondolatukban, vágyódásukban. A szegény Thekla is e vágy rabja lett. Hát soha sem fogom látni többé! — fakadt ki minden reggel, minden este, s irigyelt felhőt, madarat, füstöt, mely nyugat felé szállt. Mohón olvasta a lapokat, hogy nem merül-e föl valahol a művész neve, zaj, taps, diadal közepett? Soha, sehol! Nem tudott lemondani a vágyról, mely emészté. Ha csak egy kis hírt kap, mely nyomra vezet, ment volna önfeledten, mindent elfelejtve. Sokszor kifáradt a reménytelenségben s zokogva sohajtá: «Nem, nem! addig én nem halhatok meg, a míg nem fogom őt látni, még egyszer, utoljára!» Ez a hit rögeszméje lett.

— Épen úgy, mint az én szegény barátomnak. De asszonyom, a sors sokkal mostohább, semhogy beteljesitené az ilyen hő sovárgásokat, — mondá elérzékenyülve az öreg úr, kít ezek a szomorú emlékezések és mélézások egész poetikus hangulatba ejtettek. Nem látszott többé nyárspolgárnak, inkább egy szegény emberi romnak, mely valaha a tavasz verőfényében pompázott, diszelgett, mígnem az idő hadat üzent neki s tönkre tette.

Elhallgatott. Az asszonyság is elhallgatott, de arcvozásainak rángásán látszott, hogy küzd magával valami fölött.

— Ej hagyjuk! — kiálta föl önkénytelenül.

— Mit, kérem?

— Semmit.

Tovább nem beszélhettek, mert a mozdony fűtyült, a vonat megállt s künn hallatszott a kiáltás: «Geszteréd!»

— No én itt kiszállok, — mondá az asszony. — Isten önnel!

Az öreg úr nyájasan adta le még a kosarat is, melyben Joli pihent, aztán köszönve a távozónak, oda állt a kitért ajtóba s nézte a lejtőn fekvő régi kastélyt és a zöldelő nagy kertet. Olyan volt, mint régen; csak az emberek mások; azokkal kegyetlenebbül bánik az idő.

Négy percz múlva a vonatvezető névjegyet adott át az öreg úrnak, ki hűledezve olvasta le róla e nevet: Ongai Thekla. Az egykori ideál, a kivel most másfél órán át veszekedtek! Istenem! mik voltak egykor s mivé váltak most egymás szemében! Akkor az egyik angyal, a másik lángelme! Most az egyik egy kiállhatatlan néember, a másik egy neveletlen fráter! Istenem! hová lett az örök láng? Éveken át sovárogtak, hogy még egyszer találkozzanak, s most, midőn megtörtént (noha a nő rá ismert), jobbnak látta eltagadni magát.

— Magam is csak úgy cselekedtem volna — gondolta az öreg. — Furcsa!

A névjegy kiesett reszkető kezéből. A háta fordult fölfele s látszott, hogy valami van rá írva.

Az volt rá írva sebtiben:

«Kedves barátom! Mennyivel jobb lett volna, ha nem találkoznak többé s megőrizhetjük emlékezetünkben egymás fiatalkori képét, kedélyét. A sors igen sokszor, midőn nem teljesíti a szívek hő vágyait, bölcs és jó barát; néha meg, midőn teljesíti, de jó későn, kegyetlen egy satyrikus.»

VADNAI KÁROLY.

CANITUCCIA.

Rajz.

Pasqualina ott ült a félhomályban, a nagy tűzhely melletti fapadkán, és kezével a köténye alatt, az olvasó szemeit pörgette. Nem hallatszott más, csak imádkozó ajkainak sutogása. A füstös konyha, zöldes-barna széles faasztalával, sötét almáriomával, festett hátú székeivel, mindinkább belemerült az éj homályába; sehol egyetlen világos pontocska sem. A tűz már félig ki volt aludva, s tán csak a hamu alatt pislogott még egy kis parázs.

Künn egy fadarabbal kopogtattak az ajtón. Pasqualina fölkel és kinyitotta. Teresa, a kit úgy hittak hogy «apácza», mivel azelőtt a sessai kolostorban szolgált, belépett a konyhába, fején a vizes vederrel. Kissé meg kellett hajolnia, mert magas volt, sovány és csontos. Pasqualina segített neki letenni a vedret a földre; Teresa egy perczig mozdulatlan maradt, de nem lihegett; pedig óriási veder volt, a mit hozott. Levette fejről azokat a rongyokat, melyeket aljnak tett oda és kite-regette őket egy székre, mert egészen vizesek voltak. És vizes volt a kezkenő is, mely nyakára volt kötve és csurogtak szürke, borzas hajjesomói is.

Pasqualina ezalatt meggyújtott egy olyan háromágú sárgaréz-lámpát, melynek vékony gyapotbele mélyen benn ázik az olajban, s melyre kicsi lánczocskákkal van fölakasztva a hamutisztító, a láng-élesztő és a láng-oltogató. S aztán kinyitotta az almáriomot, szelt egy hosszú, vastag darab kemény, barna kenyeret, tett melléje egy darab sajtot és odaadta Teresának a vacsoráját.

— Hát Canituccia? — szolt.

— Nem láttam.

— Már késő van és az a kölyök még nem jött meg.

— Majd csak megjön!

— Teresa, ne felejtse el: holnap reggel hat órakor Carinolába kell vinned azt a zsák búzát.

— Igenis, kérem alássan.

Teresa a kenyeret és a sajtot köténye mély zsebébe csúsztatta. Meg ott állott egy perczig, félig tátott szájjal, bután nézve maga elé; arcán nem volt semmi kifejezés, még fáradság sem látszott rajta.

— Megyek haza. Szerencsés jó 'szakát kívánok.

— Jó 'szakát.

És ment lassan a via della Croce felé, a hol egy piczi szobácskában négy gyerek várta, a kikkel meg kellett osztania vacsoráját.

Pasqualina ott maradt a küszöbön és kiáltott:

— Canituccia!

Nem felelt senki. A hideg februári est némán ereszkedett le a falura.

Pasqualina dühösen nézett erre-arra a vak homályban. Újra kiáltott, hosszan nyújtva a hangokat:

— Canituccia! Canituccia!

Aztán szitkozódva lépett rá arra a kis útra, mely a konyhaajtótól a kapuig vezetett, két felé osztva a kertet. A kapunál megállva, nézett a Madonna della Libera templom felé, végig azon az egyetlen úton, mely Ventarolit épen két-felé szeli, nézett, nézett messze egész a carinolari országútig.

Canitucciát nem látta sehol.

— Csak agyon nem ütötték azt a gyalázatost! — morgogott.

Halk nyögés válaszolt szavaira. Canituccia ott ült a kapu melletti lépcső alján, összekuporodva, fejével a térdei között, két kezével haját tépve és fájdalmasan lihegve.

— Hé! hát itt vagy? Hát te nem tudsz szólni, hogy akaszszanak föl! Hé! hát miért sírsz? Megverték? Hát a Ciccotto malacz hol van?

Canituccia, egy kis hét éves gyerekleány, nem felelt, hanem még erősebben nyögdécselt.

— Miért jöttél olyan későn haza? Hát Ciccotto? Te! ne hazudj! Úgy-e elvesztetted Ciccottót?

És a vén parasztlány dühös hangja rémítővé lett.

Canituccia levágta magát a földre, kiterjesztett karokkal és fuldokolva. Elvesztette Ciccottót.

— Jaj, te ocsmány! Te piszok a házamon! Te rossz lány fattya — mert az vagy! Hát elvesztetted Ciccottót? Nesze! Hát elvesztetted Ciccottót? Fogjad! Hát elvesztetted Ciccottót? Itt van érte! Ne!

Ütötte, rúgta, pofozta. Canituccia összehúzta magát, görgött a sárban, kiabált, de nem sírt.

Mikor Pasqualina elfáradt, még egyszer hátra dőfte és rekedt hangon kiabált a fülebe:

— Hallod-e, te hitvány! Könnyőrelemből tartalak csak a házamban: de ha nem mégymindjárt a mezőre keresni Ciccottót, ha nem hozod haza, te bestelélek: Isten engem úgy segéljen, hogy megdögölhetsz tőlem az országúton, mint a kóbor kutya kölyke!

És Canituccia, megnyögve a kapott veréstől, mezitláb, előbb jól megkötözve rongyos szoknyácskáját, megindult a Libera-templom irányában.

Nézett jobbra-balra, nézett minden cserje felé, nézett minden bokor felé, fürkészgetett réten-mezőn, halk hangon kiáltva Ciccotto nevét.

Elvesztette hazamenet; nem vette észre, hogy már nem megy utána. De most a homályban nem látott semmit sem. Gépiesen lépdelt előre; minduntalan megállt. Kutatva, keresve. Meztelen lábai, melyeket az utolsó tél fagya egészen vörösre festett, érzéketlenek voltak a föld hidege iránt, s alig is vette észre azt a sok követ, melyekben megbotlott. Nem félt a sötét éjszakától, nem a mező magányától: csak Ciccottót akarta megtalálni, csak Ciccottót. Nem hallott egyebet, csak azt, a mit Pasqualina mondott neki: hogy nem kap vacsorát sem, ha vissza nem hozza Ciccottót.

Az éhség igen nagyon kínozza. Ha megleli Ciccottót, kap enni. Csak erre gondolt, csak erre egyedül.

És gyorsan tovahaladt a magas cserjéktől beszegett úton; mint valami kis pontocska, úgy tűnt föl a nema éjben, melyben minden nyugodt volt és mozdulatlan.

— Ciccottocskám! — kiáltott. — Ciccottóm aranyom! Lelkem, Ciccottóm, hol vagy? Ciccotto, édes szívem, Ciccottóm, gyere Canitucciához, gyere hamar! Ha nem viszlek

haza, Pasqualina mama *ném* ád enni! Jaj Ciccottóm, Ciccottóm!

Azon az országúton ment, mely Cascano, Sessa meg Sparanisi felé vezet. A nagy homályban csak az út pora fehérlett egy kissé, s a gyerekleány árnyéka olyan különösnek látszott rajta.

Alig bírta már a hangja. De azért mégis teljes erejéből kiabált egyre, szaladva már most, mint a bolond.

Kétszer kellett leülnie a földre, kimerülten, kétségbeesetten. De azért tovább rohant.

Végre, a Janottáék rétjén, mintha valami gyöngé visítást hallott volna; valami futott feleje — a' bizony! Ciccotto rohant oda hozzá, nyalogatni a lábaeszkáit.

Ciccottó fehér meg rózsaszínű kis malacz volt, a czombján szürke folttal, kissé gömbölyű, meg hízásnak induló. Mikor Canituccia meglátta, örömeben nagyot kiáltott, aztán ölébe kapta Ciccottót, s ment olyan gyorsan, a hogy csak bírt szegény. Nevetett, fecsegett és kebléhez szoritotta Ciccottót, hogy el ne szökhessek megint; Ciccotto pedig, kalimpálódzva kurta lábaeszkáival, nyugodtan visitgatott.

Canituccia megint szaladásnak eredt, arra gondolva, hogy már most majd ehetik. S a hogy messziről meglátta Pasqualinát, a ki még egyre a kapunál állott, újjongva kiáltott feleje:

— Megtaláltam Ciccottót! Lelkem Ciccottómat!

Gyorsan ott termett Pasqualina mellett és diadallal átadta neki a malacot. Pasqualina mosolygott neki. Beléptek a házba és Ciccottót elvitték piczi óljába; adtak neki mindjárt enni is, és Ciccotto elaludt.

Canituccia végig nézte mindezt, egyre lihegve a nagy szaladástól. Ő is éhes volt, mint Ciccotto. Bement Pasqualinával a konyhába és ránézett azzal a nagy, vad tekintetű szemével, a mely nem tudott könnyörögni. Aztán leült a földre a tűzhely mellé, egy szót sem szólva.

A pórno a padra ült és megint elkezdte pörgetni az olvasó semeit. Egyhangúan imádkozott és áhitat nélkül. A leány egyre rámeresztette semeit, összekuporodva, hogy ne érezze annyira gyomra korgását. Nem gondolt már sem mire sem: csak éhsége volt eszében, csak az egyedül.

Végre, mikor már elmondta egészen a *Salve Reginat*,

fölemelkedett Pasqualina, kinyitotta az almáriomot, szelt egy karéj kenyeret, egy tányerra tett pár szem hideg babot és aztán odaadta Canitucciának a vacsoráját. A leány mohón falta föl, még egyre ott ülve a tűzhely előtt. Feje kicsiny volt nagyon, arcza is aránytalanul kicsiny, sápadt, meg tele széplővel; borzas hajának olyan határozatlan színe volt: sárgás is, vöröses is, meg néhol gesztenyeszinbe játszó; s a piczi fej nagyon, de nagyon sovány testen ült. Fehér gyapotinge folt hátán folt, piczi vállfűzője barna és kopott, szoknyája meg egy darab piros rongy, melyet övként madzag tartott össze. Lehetett látni vékonyka lábszárat, és meztelen sovány nyakát is, melyen mint kifeszített hürocskák tüntek föl az idegek. Fekete fakanállal evett, aztán odament a vederhez inni.

— Menj aludni! — szólt Pasqualina, a ki most odatolta maga elé a guzsalyt és elkezdett fenni.

Canituccia kinyitotta az eléskamrát, mely tele volt almával, ledobta magáról a piros rongyot és ledőlve egy dohos szalmazsákra, össze-vissza szakadozott sárga takaróval földbe lábát. Aztán elaludt. Pasqualina meg font azalatt s arra gondolt, hogy íme abban a Canitucciában nem lehet megbizni.

Igaz is, hiszen fattyú; a «vörös Mari» fattyja. Az a lángbajú, duzzadt ajkú leány bűnbe esett Giambattistával, a vargával; Giambattista elment katonának, Mari pedig Rossi Gáspárnak, egy «úr»-nak lett a szeretője. Aztán Gáspár is csak elhagyta, akár mint rebesgettek, hogy a kis Candida, a kit kényeztetve Canitucciának hittak, az ő leánya. Elég az hozzá, hogy Mari még egy hónapig ott volt Sessában, aztán elhagyta Canitucciát. Elment rossz leánynak, ki azt mondta, Nápolyba, ki meg, hogy Capuába.

Gáspár nem törődött a kis árvával, a ki odatévedt a Zampáék házába, a hol együtt lakott a két Zampa-testvér, Crescenzo és Pasqualina. Ott is maradt. De szeplős, sápadt arcza folyton édes anyját juttatta Pasqualinának eszébe; s a kerges kezű, sovány, magas, «becsületes» leány, a kinek sárga volt a foga, szeme meg olyan, mint a szén, s a ki nem mehetett férjhez, mert Crescenzo nem adta ki neki a jussát, szinte örjögött dühében, ha a vörös Mari szerelmi kejelgéseire gondolt . . .

Nem, nem! nem bizott abban a fattyúban. És félve attól, hogy megint el találja veszteni Ciccottót, másnap ösz-

szekötözte egy madzaggal a kis malacz egyik lábát a Canituccia balkezevel, hogy el ne válhassanak egymástól valahogy.

A malacz mindig ott viczánkolt a kis leány mögött, mikor kimentek a legelőre. Együtt töltötték az egész napot a mezőn, keresgélve, hogy hol nőtt már egy kis fü. Majd Canituccia vonszolta Ciccottót valahova, a hol egy kis neki való eledelt pillantott meg, majd meg Ciccotto húzogálta Canitucciát egy-egy zöldelő rét felé. Délben a leány megevett egy darab kenyeret, aztán tovább kószáltak az enyhe tavaszi délutánon, a míg csak be nem alkonyodott.

Csak otthon hagyták el egymást, a mikor Ciccotto aludni ment, és Canituccia is lepihenhetett, miután előbb fölhabzsolt egy kis czikória-levest, vagy egy kis lencsét, vagy legfőlebb megevett egy kis szalonnás kenyeret. Pasqualina nem volt se fősvényebb, se rosszabb szívé a többi parasztasszonynál, de hát ő maga sem volt elkényeztetve és csak vasárnap ha evett egy darab húst. Olykor meg is verte Canitucciát, de nem jobban, mint a többi parasztasszonyok a magok gyerekeit.

Később, mikor nyár lett, Canituccia és Ciccotto tovább is együtt maradtak. Hajnalhasadtakor mentek el már hazulról, keresgélve, hol hullott le a fáról egy kis éretlen füge vagy alma. Mert biz Ciccotto már akkor erős volt, nagy és kövér, míg szegény Canituccia sovány maradt és gyöngé. Olykor Ciccotto nagyon gyorsan szaladt, magával rántva a kis leányt; a forróság már iszonyú volt, a föld kiszáradt és megrepedezett.

Végre, mikor már Canituccia nem bírt szaladni, kérte Ciccottót:

— Édes Ciccottóm! várj egy kicsikét! Édes Ciccottóm!

Aztán Ciccotto lefeküdt aludni és a kis leány is végignyúlt a földön, a gabonakeresztek árnyában. Becsukta szemeit, de azért érezte pillái alatt a nap tikkasztó forróságát. Mikor fölkel, kábult volt, arca égett, nyelve alig tudott mozogni.

Már akkor nem kellett a madzag, mert Ciccotto engedelmes volt. Csak egy kis ágat szerzett Canituccia, hogy igazítgassa a Ciccotto járását és ne engedje az országúton a kocsikerek alá jutni.

Esteli harangszóra tértek vissza, Ciccotto lassan czamogva, Canituccia gyorsan lépegetve előtte, mert már nagyon kínozta az éhség. Egyszer naspolyát akart lopni szegény

a Passaretti Miklós kertjében; de a naspolya keserű volt és Miklós megverte érte. De még meg is mondta Pasqualinának, és ettől is kikapta a részét Canituccia. Mikor aztán kiment a mezőre Ciccottóval, sírva mondogatta neki:

— Pasqualina megvert, mert loptam!

De Ciccotto csak bölíngatott a fejével és harapdálta a füvet. Hanem azért Canituccia, ha valami új dolog jutott eszébe, mégis mindjárt elmondta Ciccottónak. Ha hazamentek is, beszélgetett vele:

— No most elmegyünk haza; Ciccottocska bebújik az ólba és Pasqualina mama vacsorát ad neki; Canitucciának meg ad egy kis levest, és szegény Canituccia mind megeszi, mind, mind!

Reggel meg:

— Ha Ciccotto nem szalad, ha mindig itt marad Canituccia mellett, Canituccia elviszi a Montagna Spaccatora, a hol a don Ottaviano plébános gyümölcsöse van. Ott majd Ciccotto eszik sok, sok almát, Canituccia meg eszik egy kis kenyeret.

Mikor megjött az ősz, Ciccotto még kövérebb lett és még nehezebb. Egyszer neki ment a fejével a kis leánynak és fel-lökte. Canituccia, mikor talpra állt, elszaladt mellőle és megdobta egy kövel. De ezenkívül nem pörlekedtek sohasem.

Canituccia mindig kevesebbet evett és Pasqualina mindig durvább lett a vörös Mari leánya iránt. Mert először is rossz volt az aratás, aztán meg az a gyanú is ébredt az aggszüz keblében, hogy Crescenzo bátyja Nocelettoék Rózsikájával szerelmi viszonyt kezdett. Az éléskamrából is elloptak két nagy Cavallo-sajtot meg egy egész sonkát, aztán meg Crescenzo a sessai búcsún három lirán vett egy arany gyűrűt. Így hát Pasqualina mindig dühösebb és fősvényebb lett. Összeveszett Teresával, a szolgálóval, Giacomóval, a kertészszel, Canitucciával — szóval mindenkivel. A legutolsó vasárnap, mikor meggyónt, Don Ottaviano nem is akarta föloldozni sok vetke alól.

És aztán egyre esett az eső, és Ciccotto meg Canituccia mindennap bőrig ázva jöttek haza. Canituccia ilyenkor ráborította fejére piros szoknyácskáját, úgy hogy lábait nem takarta más, csak az a kis vékony ingecske. Így gázolt keresztül a sok vizes tócsán és sártengeren, üzve az esőtől és egyre Ciccottóval beszélve:

— Szaladjunk, lelkem, Ciccottoeskám! Szaladjunk, mert esik az eső és csupa víz vagyok! Szaladjunk, mert odahaza ég a tűz a kályhában és majd jól megmelegedhetünk!

De sokszor már kialudt volt a tűz és Canituccia úgy ment aludni, átázott testtel.

Épen akkor történt, november hónapban, hogy Ventaroliban híre terjedt a «vörös Mari» halálának. Azt beszéltek, valami tífus-féle betegség vitte sirba Capuában. A plébános is fölhozta intő példaképen, mikor a vasárnapi mise után prédikációt tartott, és ugyancsak megpirította szavával Palmesiek Concettáját és Morraek Nicolettáját, a kiknek nyomta valami a lelkiismeretét.

Megmondták Canitucciának is, hogy meghalt az édes anyja. De ő nem értett abból semmit sem és csak hallgatta bambán, szóttalan.

Már akkor azonban Ciccotto olyan kövér és nehéz lett, hogy nem lehetett többé legelőre vinni; alig tudott már járni. Canituccia hiába hívta: nem volt már benne erő.

Mikor aztán kiküldték a leányt az erdőre, rőzsét szedni: keresett makkot is Ciccotto számára s haza vitte neki egy kezkenőben. Mielőtt elment a kútra vizet merni, vagy mielőtt kivitte az ételt Crescenzónak a mezőre, vagy akár mi más útra is ha indúlt: előbb elment az ól elé, megnézni Ciccottót. S mikor hazajött, mielőtt belépett a konyhába, megint csak ő hozzá ment. Igaz, hogy kissé bántotta, hogy Ciccotto olyan nagy lett, ő meg olyan vékonyka maradt, mint a seprő nyele...

Egyszer este, decemberben, a kútról visszajövet, ott találta a konyhában a plébános urat, Passaretti Miklóst és Crescenzót, a kik erősen disputáltak valamin. Aztán elmentek mindhárman megnézni Ciccottót, és megint csak beszélgettek.

Ő nem értette, miről szólnak.

Hanem másnap este eljött Carinolából Salvatino, a hentes és Teresának segített Rosalia is, a Rossi Gáspár cselédje. Nagy sürgés-forgás volt a konyhában és az udvaron; a tűzhelyen magasra csapkodó láng fölött óriási üst állott; szerteszéjjel volt minden tányér, fazék meg vedler; egy sarokban ott állott a mérleg; az asztalon meg kis kés, nagy kés, szűrő. Pasqualina, Teresa és Rosalia fehér köténnyel és felgyürt szoknyával jártak-keltek, Salvatino meg fontoskodó arcczal lepegetett ide-oda.

Canituccia bámult, bámult, de el nem tudta gondolni, minek van mindez.

Végre halkán megkérdezte Teresát:

— Mit csinálunk ma este?

— 'Sz karácsony van, Canitu! Ciccottot öljük le!

Canituccia, kissé tántorogva és remegve ment ki az udvarra, a hol elbujt egy sarokban, hogy lássa, mint ölik le az ő kedves Ciccottóját.

Hallotta, mint rőfög kétségbeesetten szegény Ciccotto, a ki nem akart meghalni, látta a Salvatino kését, a melylyel elvágta a nyakát . . .

S aztán látta, mint vágta le az egész fejét, s mint tetek le egy tányérra, fris babérlevél közé. Az egész testet pedig kétfelé hasította Salvatino, s aztán megmérték. Hallotta, hogy kiáltottak föl a nagy súlyon való örömükben: harmadfél mászt nyomott!

Ő ott maradt elbújva, a homályos sarokban. Hideg decemberi est volt és lassan telt az idő. Végre behívták a konyhába.

Rosalia és Teresa a beleket tisztogatták, és már csináltak is a kolbászt. Salvatino és Crescenzo a sonkára ügyelt meg a szalonnára, Miklós pedig az üst előtt örködött, melyben főtt már a zsír.

Pasqualina is ott ült a tűzhely mellett és egy tégelyben kavarta a Ciccotto vérét.

Bolondoztak, tréfáltak, örülve a sok húsnak, a sok zsírnak, meg mind annak a sok szép dolognak. Arczuk pedig ki-gyúlt a nagy melegtől és a munkától.

S ekkor eszébe jutott Pasqualinának, hogy Canitucciának már nem adott enni egy egész napja, és hogy ünnep van. Szelt egy darab fekete kenyeret, rákent egy darab megaludt vért és azt mondta Canitucciának:

— Edd meg ezt.

De Canituccia rázta a fejét, hogy nem kell neki. Pedig majd meghalt éhen.

SERAO M. után olaszból

RADÓ ANTAL.

EGY PERCZNYI CSÖND.

Egy percznyi csönd ; nagy némaság van
Egyszerre — hallgat minden ajk.
Nem hallani a társaságban
Se suttogást, se víg kaczajt.
Merő véletlen, — nem volt rá ok —
E percznyi csönd a zaj után . . .
Ilyenkor aztán azt mondjátok :
«Angyal röpült át a szobán !»

Valóban az ! Mint fellegárnyak
Suhannak, forró napon, át :
Köztünk az angyalok úgy járnak ;
Nem hallani léptök zaját,
Se szárnyaik halk lebbenését,
Nem éri őket el kezünk ;
Szívünk körül egy édes hévség
Mindössze a mit érezünk.

Valaki tán, régmúlt napokból,
Ki előttünk kedves vala,
Kire szívünk még rá-rágondol,
Ifjú korunk egy angyala,
Kit elvesztettünk s nem feledtünk,
Lelkünkben képe rejtve él :
Talán az röpönt át felettünk . . .
Légy áldva, oh hogy eljövél.

Vagy — ah! kit élve gondolunk tán,
Jó ismerősünk valaki,
Most dől ki épen fele munkán,
Lelkét e perczben adja ki
S az röppen át . . . Van-e mellette
A ki befogja tört szemét,
S egy halk imát mondjon felette?
— Kisérjük áldva szellemét!

Vagy elménk egy jó gondolatja,
Szívünk egy szent érzése tán,
Mikor kelt nem valósíthatva,
Támad föl annyi év után.
És lelkünket megint betölti,
Mint jobb világnak ihlete,
Melyről lepattant minden földi
S tisztább lett, mint itt lehe.

Órangyalink . . . azok is vannak;
Nem Ráfael, Gábor, Mihály —
Mit mi hiszünk, nincs neve annak,
De hübb s tisztább mindannyinál.
Jó útra visz, ha eltévedtünk,
Ha elbukánk, ő fölemel;
Biztat ha kezd ernyedni lelkünk;
Minden elhagy, ő nem hagy el.

Akármelyik volt, csak hogy itt járt
E percznyi néma csönd alatt.
A zaj, beszéd megárad minéjárt,
Mindenki szól, kaczag, mulat.
De én magamban elmerengek
És kezem összekulcsolom,
Könyörgve mint egy hívő gyermek:
«Maradj kissé, jó angyalom!»

H A Z A F E L É.

Borostyán ág a kalpagon,
Kobozon szalag csokra,
Isten veled szép dalvilág,
Nem vágyom több dalokra!

Két, fehér kéz, sok kis kacsó
Álmomban haza intett,
És mint karácsonyfán a mécs,
Gyermekszem rám tekintett.

Susogni hallám: «jőjj haza»,
És gyermekhangja csengett;
Szívemben édes melegen
Egy új hajnal derengett.

Oh! áldott, boldog tűzhelyem,
Te béke szent tanyája,
Ott vár reám hű hitvesem,
Hadd repülök hozzája!

GRÓF ZICHY GÉZA.

A PÁRBÉR MAGYARORSZÁGON. *)

A győri jogakadémia jeles tanárának dr. Timon Ákosnak a párbérről írt munkája hosszas és szerencsés történelmi kutatásoknak eredménye s annál inkább érdemel elismerést és méltányos bírálatot, minél gyérebbek és jelentéktelenebbek azon irodalmi előzmények, melyekre szerző e gyakorlatilag nagyfontosságú intézmény fejtegetésénél támaszkodhatott.

A munkában fölhasznált történelmi adatok ügyesen vannak csoportosítva s habár tagadhatatlan, hogy szerző az adatok mérlegelésénél s a jogi következtetések lezármasztatásánál nem mindig elfogadható eredményekre jut, azért még sem volna méltányos e munkát irányzatosnak nevezni vagy, a mi jogtörténelmi szakmukánál ezzel tökéletesen egyre megy, azt mint «politikai tettet» ünnepelni.

Csodálatos azonban, hogy egy munkába, mely annyi tudományos igyekezetről tanúskodik, mikép csúszhattak be helyenkint oly merőben tarthatatlan állítások, mint például az, hogy az izraelita vallás hazánkban jelenleg is csak túrt vallás (310. és 357. lap); vagy pedig az, hogy a közadók principiumát bizonyos közjogi személyes vonatkozás képezi (347. lap). Az első állítás egyszerű ignorálása a modern jogfejlődésnek, mely a «törvényesen bevett» és a «túrt» vallások közé a «törvényesen elismert vallás» fogalmát ékelte. A második állításnak pedig szükségkép az lenne egyik logikai folyománya, hogy a külföldiek, kik hazánkban ingatlanokat

*) *A párbér Magyarországon, jogtörténelmi fejlődése és jelen állása szerint.* Oklevéltári nyomozások alapján írta Timon Ákos. Buda-Pest 1885. 411 l. és 108 l. függelék.

bírnak, nem tartoznának egyenes adót fizetni, mivel nem állanak a magyar államhoz «közjogi személyes vonatkozásban».

A munka első fejezetében Timon a párbér eredetét fejtegeti s azt a hívek önkénytes adakozásaira, az oblatiókra vezeti vissza, melyek — mint Pachmannra való hivatkozással mondja — a keresztyénség kezdetén az egyház jövedelmének egyedüli forrását képezték.

E tétel a közönséges egyházjog irodalmában, mint *communis doctorum opinio* szerepel s épen azért fölösleges Pachmannak idézése. A hazai jogfejlődés szempontjából azonban érdemes lett volna hivatkozni szent Istvánnak a nyitrai káptalan számára adott kiváltságlevelére, mely az adományok indokolásául azt hozza föl, hogy a nyitrai papoknak semmiféle állandó jövedelmök sincs s ők egyedül a nép szabad adakozásaira vannak utalva. (Fejér: *Codex dipl.* I. 285.).

Az első fejezet második §-ában azt fejtegeti szerző, hogy mikép váltak az önkénytes oblatiók kötelező szolgáltatásokká s fejtegetéseit a következőkben foglalja össze a 14-dik lapon:

«Az oblatióknak csak egy kötelezettségi alapjuk van, a lelkész ellátásának szüksége; a szokás önmagában ettől független alapot nem ad. Az uralkodó tan maga is kénytelen beismerni, hogy az oblatio, mint szabadakaratú cselekvény, melyre általános kötelezettség nem létezik, csak úgy válhatik kötelező szokássá, ha föltételezhető, hogy a meg-megújuló oblatio kötelezettség-vállalási szándékkal történt.»

E fejtegetések a szokásjog természetének félreismerésén alapúlnak, mert a kötelezettség-vállalási szándék ép oly kevéssé alkotó eleme a szokásjognak, mint a lelkész ellátásának szüksége. Ez utóbbi befolyásolhatta ugyan az önkénytes oblatióknál az egyéni elhatározást, de szokásjogon alapuló párbérről csak oly időkre vonatkozólag szólhatunk, midőn már rég elenyészett az oblatiók önkénytes jellegének tudata s a parochialis szolgáltatások már hosszú időn át *opinio necessitatis*, tehát nem kötelezettség-vállalási szándékkal, hanem a kötelezettség jogérvényes fönnállásának meggyőződésében történtek s így e meggyőződés létezéséről tettek tanúságot.

Ez elmélet megvilágítására egyébiránt elég azt kérdeznünk, hogy megszűnik-e a párbér-kötelezettség, ha a lelkész állandó jövedelme például a kegyúr adományai vagy a plebá-

niai földek okszerűbb művelése következtében annyira növekszik, hogy a lelkész rangszerű ellátása párbér nélkül is biztosítva van. Szerző elmélete szerint logikailag csak azt lehetne felelni, hogy ily esetben megszűnik a párbér-kötelezettség, mert igen természetes, hogy kötelezettség csak addig létezhetik, míg alapja van.

A II-dik fejezet első §-a igen érdekes adatokat és fejtegetéseket tartalmaz a *visitatio canonica* intézményére vonatkozólag. Részünkről csak azzal pótoljuk ki szerző adatait, hogy a szerző által a huszadik lapon, mint legrégibb *visitatio* nalis emlékekül ismert 1559, 1560, 1561 és 1562-iki esztergommegyei *visitatio* óknál sokkal régiebbek azon nagyérdékű *Acta visitationis ecclesiae Strigoniensis*, melyek 1397-ből maradtak reánk s Fejér *Cod. dipl.* (tom. X. vol. II. pag. 506—518) és Batthyány *Leges eccl.* (III. 297—332) című gyűjteményeiben olvashatók.

A 69—75. lapon szerző a párbér megjelölésére szolgáló műkifejezések eredetével foglalkozik s nevezetesen magára a párbér kifejezésre vonatkozólag azt mondja, hogy a magyar nép nyelve így nevezte az állandó lelkészi szolgáltatást, mert az a házasságralépéssel vette kezdetét.

A 75-dik lapon kezdődik a munka gyakorlatilag is legfontosabb része, mely a 341-dik lapig főleg a párbérnek jogi természetével foglalkozik.

Szerző szerint a párbér mindig személyes teher. Dologi párbér nem létezik. (74. lap) Különbség csak a párbér kivételében mutatkozik a szerint a mint az vagyon arányában vagy az egyenlő teherviselés elve szerint van kivetve. A vagyon arányában fizetendő párbér megállapításánál rendszerint a telkek száma, néha a marhaállomány (81. lap) szolgál alapúl, de a telkek is csak a kivétel kulcsát szolgáltatják s a *visitatio* canonicákban gyakran előforduló: a *singulis sessionibus*, a *qualibet sessione*, a *singulis domibus* stb. kitételeket nem lehet akként értelmezni, hogy általok a földbirtokon vagy a házan nyugvó középkori dologi teher (Reallast) jeleztetnék, tehát oly teher, mely a telkek vagy ház minden birtokosa által kivétel nélkül viselendő.

Ennyiben foglalható össze szerzőnek azon kedvezenc elmélete, melylyel azon vallás- és közoktatási miniszteri rendeleteket támadja meg, melyek a párbért az 1870 óta fölme-

rült párbér-vitákban következetesen dologi tehernek jelentették ki s annak viselésére a párbérral terhelt teleknek nem katólikus birtokosát is kötelezték.

Szerző ez elméletét a párbér-intézmény történelmi fejlődésére alapítja s első sorban a párbér oblatiális eredetéből származtatja le a párbér-kötelezettség személyes jellegét.

Pedig e tekintetben az oblatiális eredet semmit sem bizonyít. Világos példa erre az egyházi tized, mely nem tekintve az adományozott tizedeket, századokon keresztül szintén csak a hívek önkénytes szolgáltatásaiból állott s midőn kötelezettséggé vált, még is csak *onus reale* lett belőle s e jellege nem képezi vita tárgyát. Már pedig a tized nem egyenesen a telek után járt, hanem a betakarított termény, a *fructus percepti* vagyis ingó dolgok után s a tizeddel terhelt teleknek birtokosa meg is hiúsíthatta a tizedszedési jogot az által, hogy földjét parlagon hagyta. Mindenesetre több itt a személyes mozzanat, mint a párbérnél, mely tekintet nélkül a termés eredményére és állandóan az ingatlan után volt kivetve.

A történelmi fejlődésen kívül különösen még kétféle bizonyítékokra hivatkozik Timon: 1. a *visitatio canonicáka*, 2. a helytartótanács némely elvi határozataira.

A mi az utóbbiakat illeti, azok elfogadható indokolás hiányában, mit sem bizonyítanak. Igen régen volt az, hogy Zsigmond király, midőn nyelvtani botlásaira figyelmeztették, azt felelhette: «*Ego autem sum Rex Romanus, ergo supra grammaticam*». Mai napság a «*Non iurare in verba magistri*» a helytartótanács intézvényeit is csak belső értékek szerint mérlegeli s a modern jogtudománynak egyik köztekintélyű alaptétele, hogy bírói vagy közigazgatási hatóságok egyes döntvényei még akkor sem kötelezik jövőben az illető hatóságot, ha e döntvények hosszú sorozatban egyöntetűen ismétlődve, állandó törvénykezési, illetve közigazgatási gyakorlatot létesítettek volna, mert helyesen jegyzi meg Unger (*System* I. 44.), hogy a bíróságnak, mely azon meggyőződésre jut, hogy az előző esetekben tévesen ítélt, nem szabad a tévedéshez csupán azért ragaszkodnia, mivel a gyakorlat e tévedést már megszokottá tette.

A bírói gyakorlat, valamint az ezzel párhuzamba helyezhető közigazgatási gyakorlat — szokásjog czimén is —

csak annyiban sorolhatók a jogforrások közé, a mennyiben a gyakorlatot létesítő döntvények az általánosan uralkodó jogmeggyőződést juttatják kifejezésre. Ez ismérv pedig hiányzik a helytartótanács döntvényeinél, mert habár az 1824 márczius 26-diki kancelláriai rendelet a helytartótanács egyházbizottságának s gróf Eszterházy József kancelláriai előadónak véleményét mellőzi s az 1816 ápril 16-diki helytartótanácsi rendelet megerősítésével a párbért újból személyes tehernek jelenti ki, e kijelentés már küzdelmes előzményeinél fogva sem tekinthető egy általánosan uralkodó jogmeggyőződés termékének s a szüntelenül megújuló párbér-viták e fölfogást még inkább kizárják.

Egyébiránt a közigazgatási hatóságoknak párbér-ügyi határozataiban hiába is keresnök azon egyöntetűséget, melyből határozott elvi alapra és megállapodott gyakorlatra lehetne következtetni. A Timon által a 206. lapon közölt 1803 február 15-diki helytartótanácsi rendelet még dologi tehernek tekinti a párbért, mert csak így van értelme annak, hogy e rendelet párbérfizetésre kötelezi a földesurat azon jobbágy-telkek után, melyeket majorságilag műveltet. A főntebb idézett 1816 és 1824-diki rendeletek kijelentik, hogy a házak vagy telkek után fizetett párbér sem nyugszik a házakon vagy telkeken, hanem egyedül a katolikus jobbágyokon. Az 1859-diki császári királyi vallásügyi miniszteriumi rendelet oly párbért említ, mely az ingatlanságon nyugvó alapítvány természetével bír. Az 1864 márczius 18-diki helytartótanácsi rendelet (lásd Timon: függelék XLVIII. szám alatt) meghagyja a telkek után fizetett párbérnek telekkönyvi biztosítását s így a párber e nemét nyilván dologi tehernek tekinti. Az alkotmány helyreállítása óta keletkezett magyar királyi vallás és közoktatási miniszteri rendeletek körülbelül 1870-ig a párbért személyes tehernek veszik, 1870 óta pedig ott a hol az telkek vagy házak után fizettetett, dologi tehernek.

A közigazgatási hatóságok határozatainak ily tarka változatosságából inkább a napi áramlatok tükröződnek vissza, mintsem egy általánosan uralkodó jogmeggyőződés s épen azért a helytartótanács 1816-diki intézvényéből sem lehet általános elvi következtetéseket levonni.

Fontosabbnak látszik a *visitatio canonicákra* való hivatkozás, de közelebről megvizsgálva, kitűnik, hogy a fölhozott

visitacionalis adatok sem bizonyítanak egyebet mint azt, hogy az ingatlanokkal egybekapcsolt párbéren kívül, mint a párbérnek egy másik neve, a személyes párbér is létezik. Ezt pedig bizonyítja már az 1647-diki törvényhozás is, midőn a «misera plebs» egyházi adózásait mint *solutiones personales seu sessionales* különbözteti meg s még senki sem vonta különben sem kétségbe, hogy a párbér ott, hol nem házak vagy telkek, hanem párok után s az egyenlő teherviselés elve szerint van kivetve, hogy ott a párbér nem lehet más, mint tisztán személyes kötelezettség. De azon körülmény, hogy személyes párbér is létezik ep oly kevéssé zárja ki a dologi párbér létezését, mint a hogy a kivételesen előfordult személyes tizedek nem ronthatták le a tizedjognak általános dologi jeilegét.

A *visitatio canonicákban* oly gyakran előforduló — Timon által *chablonszerűeknek* nevezett — kifejezések, mint «*a singulis sessionibus*», «*quælibet sessio*» épen az *onera realia* azon ismervét tüntetik föl, melynél fogva a kötelezettség alanya nem egyénileg meghatározott személyiség, hanem mindenkor az, a kinek birtokában a terhelt telek van. Ez ismervre való tekintettel mondják Savigny, Gerber és mások, hogy a «*Reallast*» tulajdonképen csak egy kötelem, mely egy telekkel való összeköttetése által meg van örökítve vagy más szóval egy kötelem határozatlan alanyokkal, de oly körülmény megállapításával, mely minden egyes esetben a határozatlanságot megszünteti.

E jogi constructióhoz némileg hasonlót láthatunk azon jogviszonyban, mely a bemutatóra szóló értékpapiroknál léte-sül; csakhogy azzal a különbséggel, hogy míg a «*Reallast*»-nál az adós nincs egyénileg megjelölve, addig a bemutatóra szóló értékpapiroknál a határozatlanság a hitelező személyiségére vonatkozik, s míg az első esetben azon körülmény, mely a határozatlanság megszüntetésére szolgál, egy ingatlanak birtokából áll, addig a másik esetben ugyanezen föladatot egy ingó dolognak — az illető értékpapirnak — birtoka végzi.

Timont talán annak észléése vezethette felre, hogy a párbér tartalmát bizonyos szolgáltatások teszik s miután szolgáltatásokra mindig csak emberek, akaratképes alanyok kötelezhetők, de soha sem telkek, ebből következtethette a párbér személyes természetét. A személyes szolgáltatás azonban

minden Reallast lényeges alkatrésze, melynek másfelől mint a reallastnak másik konstitutív eleme e szolgáltatásnak egy ingatlannal való összeköttetése felel meg s hogy a hazai jogfejlődés a házak vagy telkek után fizetett párbért valóban olyan tehernek tekintette, mely az ingatlannak birtokával van összekapcsolva, ezt az eddig fölhozott érveken kívül, még eléggé tanúsítják azon földesúri és törvényhatósági határozatok és királyi rendeletek, melyek a nyitrai püspöknek 1818-diki emlékiratában vannak felhozva (lásd Timon 243—249 lap és vesd össze 205. lap) s melyekből kitűnik, hogy a földesúr maga is tartozott párbért fizetni az általa használt jobbágytelkek után s hogy a nemesek és más kiváltságos jogállapotúak is fizették azt, ha jobbágytelkek birtokába jutottak.

Ily bizonyítékokat nem lehet azon nyilatkozattal elűzni, hogy azokat könnyű volna számos ellenkező példával ellensúlyozni, valamint azt sem lehet itt czáfolatúl felhozni, hogy «a katolikus egyház a nemességnek párbérmentességét soha el nem ismerte s hogy a nemesek és más kivételes jogállásúak szintén a parochiális kötelékbe tartoztak és így általános elvi szempontból a párbérkötelezettség rájuk is vonatkozott» (248 lap), mert azon «általános elvi szempont», melyet itt Timon haugoztat, aligha egyeztethető össze azon joggalappal, melyen a nemesek által fizetett szabad stola alapúl. De még akkor is, ha el tudnók hinni, hogy az egyház, mely mindenkor féltékenyen őrizte jogait és kiváltságait, ily elvi álláspont létezése mellett hallgatag, minden óvás és fentartás nélkül mellőzte volna a visitationalis feljegyzésekben a nemesek párbérkötelezettségét, csak azért mert — mint Timon mondja — nem állott hatalmában e mentességet megszüntetni, még akkor is, mi következik ebből? Csak nem akarhatja senki sem ez előzményekből azt a következtetést levonni, hogy az idézett földesúri, törvényhatósági és királyi rendeleteket, tehát nyilván világi jogot azon egyházi elvi szempontból kelljen magyarázni, melyet az egyház épen a világi jog ellenzése miatt nem tudott érvényre emelni.

A mi pedig Timonnak azon végső védekezését illeti, mely szerint csupán egyes parochiákban érvényesült «particularis jogszokásnak» volna tulajdonítandó, hogy a nemesek párbért fizettek az általok használt jobbágytelkek után, erre a leghatározottabb czáfolat I. Lipótnak 1697 augusztus 12-dikén

Borsodmegye közönségéhez intézett rendelete, mely Fejérnél (*Iurium ac libertatum religionis cath. codicillus dipl.* 1847. pag. 283) nyomtatásban is olvasható. E kiváló érdekességű és fontosságú rendelet a nemeseket, armalistákat, inscriptionalistákat s általában mindazokat, kik jobbágytelkeket használatban tartanak, egyszersmind az ezen telek után járó «metretának» (párbér) és tizednek megfizetésére kötelezi, mert mint a rendelet indokolása mondja: «quive sentiret commodum, incommodum quoque et onus sentire deberet, res siquidem cum onere vadere soleret». A rendeletnek indokolása ezenkívül még egy tabularis decisióra s az 1613. IV. és 1647. XCV. törvényczikkekre hivatkozik s különösen az utóbbi hivatkozás mutatja, hogy mennyire hasonlszerűnek és egyenlő elbírálás alá esőnek tartották a tizedet és a metretának nevezett párbért.

Úgy látszik egyébiránt, hogy Timon maga is átérezte a párbérnek kizárólagosan személyes természetéről felállított elméletének tarthatatlanságát, mert míg a 74. lapon még azt mondja: «A személyes párbér mellett külön dologi párbér — mi már fogalmilag is ellenmondás — nem létezik,» addig a 193. lapon már megengedi, hogy van dologi párbér, de hozzát teszi, hogy a párbérnek e neme csak a generalis conscriptio következtében keletkezett s nem tekinthető a középkori jogrendszernek megfelelő dologi tehernek, mely az ingatlanág bármily vallású birtokosára átmenne, hanem csak közjogi dologi tehernek, mely hasonló az «ingatlanok után fizetett községi, megyei vagy állami adóhoz».

A mi a dologi párbér keletkezési idejét illeti, arra elég megjegyezni, hogy a generalis conscriptio 1802-ből való, a dologi párbért pedig már az 1647-diki törvény 12. czikhelye s más még ennél is régibb történelmi források (például a nagyváradi chartularium) is említik; tehát filius ante patrem.

Még kevésbbé érthető szerzőnek azon másik fentartása, melylyel a dologi párbért egy az adóhoz hasonló közjogi tehernek mondja s abból azt a következtetést akarja leszármaztatni, hogy a párbérnek e nemét csak a katolikus hitközség tagjai tartoznának fizetni, s ha az ilyen ház vagy telek nem katolikus egyénnek birtokába jut, az azzal egybekötött párbér is megszűnnék. Köztudomású dolog, hogy azon adók, melyekre Timon hivatkozik, tudniillik «az ingatlanok után

fizetett községi, megyei vagy állami adók» az ingatlanok bármely tulajdonosa ellen érvényesíthetők, minden tekintet nélkül arra, hogy a kérdéses egyén tartozik-e az illető községnek, törvényhatóságnak vagy államnak kötelékébe vagy sem. A Timon által használt hasonlat tehát épen ellenkezőjét bizonyítaná annak, a mit Timon bizonyítani törekszik, mert ha megáll ez analogia, akkor a mily közönbös az állami stb. földadónál a földbirtokosnak politikai illetősége, ép oly közönbösnek kell lenni a párbérnek nevezett egyházi földadónál a földbirtokos egyházi illetőségének is.

A mint az előrebocsátottakból látszik, a párbér jogi természetére vonatkozó nézetünk lényegesen eltér Timon nézetétől s röviden abban foglalható össze, hogy a házak vagy telkek után fizetett párbér egy magánjogi dologi teher (földteher, Reallast), mely szabály szerint az illető háznak vagy teleknek minden tulajdonosára átmegy.

Az ingatlanságon nyugvó párbérnek átszármasztására vonatkozó általános szabály azonban lényeges megszorítást nyert a törvényhozás tételes intézkedésénél fogva. Az 1790—91-diki XXVI. törvényczikk ugyanis kimondotta: «Solutio Stolæ, aut Lecticalis, hactenus per Evangelicos Parochis catholicis, et Ludimagistris, aut aliis Ecclesiæ Servitoribus, seu in ære parato, seu in naturalibus, seu in laboribus præstita, in posterum ex integro cesset.»

E törvény által a protestánsoknak teljes párbérmentessége van kimondva.

Eleinte Timon is ez értelemben magyarázza az idézett törvényt, de a nélkül, hogy e törvénymagyarázatot indokokkal támogatná.

Pedig épen Timonnak, ki annyit polemizál e munkájában Boncz Ferencz közalapítványi királyi ügyigazgatónak párbérügyi emlékiratával, kötelessége lett volna kiterjeszkedni Boncznak azon eléggé tetszetős törvénymagyarázatára, mely a «hactenus» szóra fekteti a fősúlyt s ennek alapján azt mondja: «A törvény e szavai világosan a személyi kötelezettségektől oldják föl a protestánsokat és legfőlegb tág magyarázattal azon dologbeli kötelezettségtől, a melyek az akkora protestáns kézen létezett telkekkel kapcsolatosak voltak, nem pedig azoktól, melyek akkor még katholikus kézen voltak, vagy azon túl protestáns kézre kerülendnek, mert a «hacte-

nus» szóval világosan az addig főnnállott személyi, esetleg dologi szolgáltatásokat kívánta a törvény jelezni.» (*Jogtudományi Közlöny* 1881-dik évfolyam, 384. lap.)

Boncznak e törvényt magyarázata nyilván az interpretatio grammatica azon szabályára tamaskodik, hogy a törvényhozóról föl kell tenni, hogy ő minden szót teljesen meggondolva és szándékosan használt s hogy ennél fogva a törvényeket úgy kell magyarázni, hogy szövegek fölösleges szót ne tartalmazzon.

Miután azonban a törvényt magyarázatnak nem az a végső föladata, hogy a törvényt szövegben használt szavaknak nyelvtani értelmét állapítsa meg, hanem ez irányú tevékenység is csak eszköz a végeczél megközelítéséhez, mely a törvényhozó akaratának megállapításából s a törvény tartalmának kimerítő kifejtéséből áll, ennél fogva annál kevésbé lehet a Boncz-fele törvényt magyarázatnál megállapodni, miután azt még a nyelvtani törvényt magyarázat szempontjából is meg lehet támadni, mert a hol a törvény oly határozottan mondja, hogy e teher in posterum ex integro cesset et nusquam amplius exigi valeat, ott még nyelvtani szempontból is erőltettnek kell tekinteni azon törvényt magyarázatot, mely egyedül a «hactenus» szóból e tehernek a jövőre való föntartását akarja következtetni. Hasonló joggal még azt is lehetne állítani, hogy az 1790—91-diki XXVI. törvényczikk csak a protestans férfiakat mentette föl a párbér alúl s nem egyszersmind a nőket is, (nevezetesen az özvegy asszonyokat, kik sok helyeken személyes párbért is fizettek) mert az idézett törvény csak azon párbér-szolgáltatásokat említi, melyek per evangelicos teljesítették.

A ratio legis és az occasio legis is kizárják azon értelmet, melyet Boncz az 1790—91-diki törvényhozás akaratának tulajdonítani törekszik, de a döntő bizonyítékot a törvény legislativ előzményei szolgáltatják, mert ezekből kitűnik, hogy a «hactenus» szó sem vitáknak sem üzenetváltásoknak tárgyát nem képezte, arra senki az országgyűlésen súlyt nem fektetett, hanem az egyszerűen az evangélikus rendeknek törvényjavaslatából került által a végleges törvényt szövegbe. A katolikus rendeknek Sauer gróf nagyváradi nagyprépost által szerkesztett törvényjavaslata ellenben a «hactenus» szót nem tartalmazta, hanem sőt ellenkezőleg azon fontos elvi

kijelentést teszi a párberre vonatkozólag, hogy az ilyenmő kötelezettségek a vallásszabadsággal ellenkeznek. (Lásd Irinyi *Az 1790—91-iki XXVI. vallásiügyi törvény*. 1857, 34-dik lap.) Ezekből világosan kitűnik, hogy az 1790—91-iki törvényhozás soha sem tulajdonította a «hactenus» szónak azon értelmet és jelentőséget, melyre Boncz egész törvénytárgyát építi.

Timon nem osztozik ugyan Boncznak felfogásában, s eleinte helyesen is értelmezi a törvényt, de a jogi fogalmak párkányzata nagyon sikos s a váltakozó áramlatok könnyen sodorják magokkal az ingadozót.

Timon pedig nem tudott magának tiszta és határozott képet alkotni az 1790—91-iki törvény jogi értelméről, mert míg a 183. lapon még abban foglalja össze addigi fejtegetéseit, hogy az 1790—91-iki törvényhozás a protestánsokat a párberkötelezettség alól úgy a múltra, mint a jövőre nézve fölmentette, vagyis hogy *juridice* fejezzük ki szerzőnek népszerű nyelven tartott elmékedéseit, míg szerző a 183. lapon az 1790—91-iki XXVI. törvényezikben még oly törvényt lát, mely a protestánsoknak egy felekezeti minőségökhöz kötött személyes mentességet adományozott, addig a 223. lapon azt mondja, hogy, ha volt is párber, mely azelőtt a nem katolikus kézen levő telkeken és házakon is inhæreált, azt az 1790—91-iki törvényhozás nem csak megszüntette, de a valásalap bonificálta is.

Timon tehát az utóbb idézett helyen az 1790—91-iki törvényt már földtehermentesítési törvénynek tekinti, melyből — úgy mond — szükségkepen folyó jogi következmény a párber dologi természetének korlátolása a generalis conscriptionban följegyzett katolikus kézen levő házakra és telkekre.

E törvénytárgyának az lenne egyik gyakorlati eredménye, hogy az 1790-ben protestáns kézen volt telkek és házak örök időkre párber-mentesek s azok után még azon esetben sem lenne párber fizetendő, ha azok utóbb ismét katolikus egyennek birtokába jutottak volna.

Szerző önelégült örömmel jelenti ki, hogy a párber jogi természete fölött folytatott küzdelem soha sem méltatta figyelemre a földtehermentesítés fontos mozzanatát, mely az 1790—91-iki törvényben rejlik; de talán szerzőnek saját jogászai reputációjára érdekeben is jobb lett volna, ha e «fontos

mozzanatot» föl nem fedezi, mert hiába olvassuk el akár százszor is az 1790—91-iki törvényt, abban ugyan nem találunk egy árva betűt sem, mely Timon fölfedezését támogatná.

Sőt ellenkezőleg. Az 1790—91-iki törvény sok tekintetben lehet homályos, de a tekintetben nem hagy semmi kétséget sem, hogy e törvényben nem protestáns kézen levő telkeken és házakon nyugvó dologi párbérnek eltörlése, hanem egyedül a protestánsoknak személyes párbér-mentessége van kimondva.

Itt mutatkozik azután azon elméletnek gyakorlati fontossága, mely szerint a dologi terheknél az egyes lejárt szolgáltatások mindig azon birtokosnak személyes kötelezettségei, a kinek birtokossága idejében a lejárat bekövetkezett, s hogy a birtokutód épen azért, mivel a lejárt tartozások csak személyes kötelezettséget képeznek, soha sem felelős es soha sem vonható szavatosságra birtokelődjének hátrányaiért.

A bonificatióra fektetett ervelés nem állja ki a bírálát próbakövét, mert a bonificatio egyszerűen csak segély volt, mely a vallásalapból azon plébánosok számára utalványoztatott, kik a protestánsoknak adományozott párbér-mentességnél fogva oly mérvű jövedelmi csökkenést szenvedtek, hogy segély nélkül már tisztességesen meg sem élhettek volna. A törvény csak a jövedelmi veszteség kipótlását («resarcitio pro amissis redditibus») helyezi kilátásba s Timon saját munkájából is tudhatja, hogy a bonificatiónál nem a jogot, hanem a szükséget nézték s például vidéki lelkészeknek csak addig nyújtottak kárpótlást, míg congruájuk 300 forintra ki volt egészítve.

A bonificatio tehát nem volt a párbér-jog pénzbeli megváltása, hanem csak segélyezés.

A párbérjog maga, a menyiben házakon vagy telkeken inhæreált, most is érvényesen fennáll s csak azon párbértartozási részletek engedtetek és töröltettek el az 1790—91-iki törvény által, melyek oly időben válnak esedékessé, midőn a terhelt telek protestáns birtokos kezében van. A protestánsoknak törvényesen biztosított párbér-mentesség nem vitiálja a dologi párbérnek további fennállását s épen azért azt kell mondanunk, hogy azon esetben, ha a dologi párbérnél terhelt telek vagy ház, mely előbb protestáns birtokosnak kezében volt, utóbb katolikus egyénnek birtokába jut, akkor azon párbér-tartozási részletek, melyek a birtokváltozás után lesz-

nek esedékesse, az új katolikus birtokos ellen, mint annak személyes kötelezettségei érvényesíthetők.

Timon a helytartótanácsnak 1791 augusztus 23-iki rendeletére való hivatkozással (lásd függelék 45. lap) a keleti szertartású nem egyesülteknek is hasonló párbérmentességet tulajdonít, mint a protestánsoknak, de e kérdésnek taglalásába jelen birálatunkban nem bocsátkozhatunk, mert egyfelől még az iránt kellene kutatni, hogy e magában még elégtelen rendelet szolgált-e a szokásjog-képződésnek alapjául, de másfelől a kérdés csak igen csekély gyakorlati jelentőséggel bír, mert vajmi ritka eset, hogy görög-keletiek birtokot szerezzenek hazánk azon vidékein, hol a párber dologi teher gyanánt az ingatlanságon inhæreál, a mi pedig a személyes párbért illeti, az iránt kétség sincs, hogy ez már nem terhelheti a görög-keletieket, mert az 1791-iki XXVII. törvényczikk előtt is csak ott fizettek ők a katolikus lelkésznek stolát és személyes párbért, hol a nyilvános vallásgyakorlat (*exercitium religionis publicum*) jogával nem birtak.

A kérdésnek gyakorlati súlypontja azon kérdésben fekszik, hogy tartoznak-e az izraeliták is párbért fizetni, ha oly teleknek vagy háznak birtokába jutnak, melyen a párbérekötelezettség, mint dologi teher inhæreál.

A keresztyén vallásfelekezetek közt alig változott meg a birtoklási arány, de az izraeliták, kik az előtt — egyes városokat nem tekintve — hazánkban nem birtak birtokszerzési képességgel, mióta e képességet elnyerték, igen gyorsan terjeszkedtek a földbirtokban s kivált a fölvidéken számos község van, hol a jobbágytelkek túlnyomó része mózesvallásúak birtokába jutott s így azon esetben, ha az izraeliták az általok bírt párbér-köteles telkek után nem tartoznának párbért fizetni, akkor az illető községekben a katolikus lelkészek nem lennének többé képesek magokat saját jövedelmökből fentartani. Miután pedig a vallásalap már eddig is túl van terhelve, nagyon sovány vigasztalás lenne az illető plébánosokra nézve Timonnak azon biztató megjegyzese, hogy nekik a vallásalapból nyerendő kárpótlásra van igényök.

A felhozott körülmények nem befolyásolhatják ugyan a jogi eldöntést, mely csak akkor helyes, ha elvont igazságon alapszik, de kimutatják a kérdés kiváló jelentőségét s arra intenek bennünket, hogy érett megfontolással latoljunk meg

minden jogi mozzanatot s ne engedjük magunkat félre vezetetni politikai elmélkedések által, melyek könnyen hajlandók a létező jogot a letesítendővel tévesztetni össze.

A fenforgó kérdés tekintetében felmerült gyakorlati esetekre vonatkozólag Porubszky (*Jus eccles. cath. Agriæ 1858* pag. 212) a budai helytartótanácsi osztálynak a balassa-gyarmathi plébános ügyében 1856-ban keletkezett rendeletére hivatkozik, mely kimondja, hogy az izraeliták, kik adás-vevés, zálog vagy hasznobér czimén földbirtokhoz jutnak, azon földbirtok terheit általában s nevezetesen azokat, melyek a visitatio canonicákban vannak följegyezve, ép úgy kötelesek viselni, mint a hogy viselték azokat a keresztyén birtokelődök. Meglehet azonban, hogy ez idézésbe sajtóhiba csúszhatott be, mert e rendeletnek eredetijét hasztalanul kerestük a magyar királyi belügyminiszterium irattárában.

A magyar királyi vallás- és közoktatási miniszterium addig, míg Hamar Pál állott a közalapítványi királyi ügyigazgatóság élén, következetesen fölmentette az izraelitákat a párbér-kötelezettség terhe alúl. Ily értelemben keletkezett például 1867-iki december 20-dikán a 15,388. számú rendelet Domán Ábrahám balassa-gyarmathi lakos ügyében, valamint a Timon által munkája függelékében közölt két 1870-iki rendelet.

Lássuk most kissé közelebről e rendeletek indokolását.

Az első indok, mely komolyabb látszattal bír, azon petitio principii-re van alapítva, hogy a párbér «már az adózás természeténél fogva nem a birtokhoz, hanem azon személyhez van kötve, kinek a lelkész szolgálatokat tesz». A párbérnek jogi természetére vonatkozólag utalhatunk az előrebocsátott fejtegetéseinkre, a mi pedig azon nexust illeti, mely a párbér és a lelkészi szolgálatok közt léteznek, arra elég megjegyezni, hogy a hol telkek után fizetik a párbért, ott a forensisek is párbér-kötelesek, daczára annak, hogy más községben laknak s a párbérnek említett ellenértékét igénybe nem veszik. Nyilván a stolát tévesztették össze a párbérral.

A második indok az 1867. XVII. törvényezikre van alapítva, mely kimondotta, hogy az ország izraelita lakosai a keresztyén lakosokkal minden polgári és politikai jog gyakorlására egyaránt jogosítottaknak nyilvánítatnak. Miután azonban a «politikai és polgári jogok» gyakorlása a keresztyén

lakosok igen tekintélyes részének, tudniillik a katolikusoknak sem képes párbér-mentességet biztosítani, az izraeliták pedig a keresztyénekkal csak «egyaránt jogosítottaknak» nyilvánítottak, még az esetben sem lehetne az emancipationalis törvényből a zsidók párbérmentességére következtetni, ha sikerülne is, mi alig hihető, a polgári és politikai jogok gyakorlása és a párbér-mentesség között okszerű kapcsolatot találni.

Timon a miniszteri indokolást hibáztatja ugyan, de a végeredményben találkozunk nézeteik. Timon is az izraeliták párbér-mentességét vitatja, még pedig kánonjogi szempontból. Azt mondja ugyanis a 356. lapon: «A zsidók mentessége a parochiális kötelék alúl magában a közönséges egyházjogban gyökeredzik s épen azért az állami jog részéről külön biztosítást nem igényel. A zsidók teherviselési kötelezettsége az általános elvi jogtételtől eltérő anomalia, melynek a katolikus egyházjogban nincs semmi ratiója, mely csak a világi hatalom által támogatott particularis jogszokás alapján állhat fönn. Hazánkban ily particularis jogszokás sehol sem létezik és nem is létezhetik, mert a legfőbb kegyúri hatalom már a múlt században megszüntette azt.»

Nem tekintve azt, hogy azon rendelet, melyre Timon, mint a legfőbb kegyúri hatalom oly intézkedésére hivatkozik, mely az izraeliták teherviselési kötelezettségére vonatkozó «particularis jogszokást» megszüntette volna, egy szóval sem említi a párbért s csak annak a helytelenségéről szól, hogy némely katolikus plébános a zsidó házasságkötések, circumcisiók és temetkezések után stolát követel.

Nem tekintve tehát azt, hogy Timon a particularis szokásjognak megszüntét csak állította, de be nem bizonyította, maga az alaptétel is téves, melyből Timon kiindúl, mert nem csak hogy nem ellenkezik az egyházjoggal a zsidók teherviselési kötelezettsége, hanem sőt ellenkezőleg az az egyházjogban épen azon esetre vonatkozólag, melyet itt tárgyalunk, a legvilágosabban és leghatározottabban van kimondva, s épen azért minden további fejtegetés helyett ideiktatjuk az egyházjog illető szabályát:

cap. 18. X. (V. 19.): «... Judæos decernimus compellendos ad satisfaciendum ecclesiis, pro decimis et *oblationibus debitis*, quas a christianis de domibus et possessionibus aliis

percipere consueverant, antequam ad Judæos quocunque titulo devenissent, ut sic ecclesiæ conserventur indemnes.»

A közönséges egyházzognak e szabálya, mely IX. Gergely pápa ügylevél-gyűjteményébe a IV. lateráni zsinatnak (1215) 67. fejezetéből került át, egyúttal arra nézve is szolgálatat érdekes adalékot, hogy az egyház már a XIII. század elején is dologi tehernek tekintette az ingatlanok után fizetett párbért, tehát legalább is hat századdal előbb, mint sem hazánkban azon generalis conscriptio történt, melyről Timon a 193. lapon azt mondja, hogy ez indítja meg a vagyon arányában kivetett párbér dologi természetű teherre válását a katolikus egyház keretén belül.

Az előrebocsátottakat összefoglalva, azt kell tehát mondanunk, hogy, tekintve azt, hogy a házak és telkek után kivett párbér egy dologi teher, mely az ingatlanság bármely birtokosára átmegy, s tekintve azt, hogy az izraeliták személyes párbér-mentességgel sem a hazai jog értelmében, mely csak a protestánsokat menti föl, sem az egyházjog értelmében nem bírnak, ennél fogva ők az ingatlanaik után fizetendő párbernek terhe alúl föl nem menthetők s igen helyesen háttározta ily értelemben a vallás és közoktatási magyar királyi miniszteriumnak újabb keletű rendeletei Epstein Dávid és más izraeliták párbér-ügyeiben.

Messze vezetne, ha különben is már hosszúra nyúlt bírálatunkat még a munkának IV. fejezetére is ki akarnók terjeszteni, s épen azért csak egyszerűen megemlítjük, hogy szerző az idézett fejezetben a párbért «mai érvényében» tárgyalja s az előző fejezetek eredményeinek összefoglalása után, nevezetesen a községileg megváltott párbérről s azon kérdésről értekezik, vajon közigazgatási vagy bírói útra tartozzanak-e a vitás párbér-ügyek.

Mielőtt azonban bírálatunkat befejeznök, minden félreértés elkerülése czéljából világosan ki kell jelentenünk, hogy mi is osztozunk Timonnak azon nézetében, hogy a párbér mint dologi teher nem illik be a modern jogrendszer keretébe.

Osztozunk pedig e nézetében először is azért, mivel a dologi párbért nem közjogi jellegűnek, hanem magánjogi jellegűnek tartjuk s nem tudjuk összeegyeztetni a telekkönyvi intézmény alapelvével, a nyilvánossággal, hogy a telekkönyvi bekeblezés által biztosított jelzalogos követelések fölött oly

magánjogi terhek bírhasanak elsőbbséggel, melyeknek még létezése sem tűnik ki a telekkönyvekből. A dologi párbérnek telekkönyvi kitüntetése megtörténhetett volna a telekkönyvi rendtartás behozatala alkalmával, de mint önálló intézkedés az keresztül nem vihető. Bizonyítja azt legjobban azon helytartótanácsi rendeletnek sorsa, mely 1864 márczius 18-dikán a katolikus lelkészek és tanítók párbérének biztosítása iránt lett kibocsátva, de már 1866 február 12-dikén visszavonva.

Osztozunk továbbá Timon nézetében azért is, mivel a dologi párbért a felekezeti surlódások bő forrásának tartjuk.

Valamint azonban abból például, hogy a közérdek egy a közlekedést gátló háznak lerombolását kívánja, nem az következik, hogy az illető háztulajdonosnak tulajdonjogát vonjuk kétségbe, ép oly kevéssé lehet azért, mivel a dologi párbért nem tudjuk összeegyeztetni a modern jogrendszerrel, ebből azt következtetni, hogy meg kell tagadni a dologi párbérnek létezését, hanem sőt ellenkezőleg valamint az első esetben a háznak kisajátításáról, úgy a második esetben a párbér-intézménynek átalakításáról vagy pedig — a mi középkori terheknél legczélszerűbb, — annak méltányos, de végleges megváltásáról kell gondoskodnunk.

Sajnos, hogy Timon azon magyarázatnál fogva, melyet a letező jog forrásainak adott, fölöslegesnek tartotta, hogy de lege ferenda is nyilatkozzék.

Részünkről csak Németországnak példájára akarunk utalni, hol egykoron a dologi terheknek öshazája volt s jelenleg már csak nagyon kevés létezik, mert legnagyobb részök állami közvetítéssel a járadékbankok útján váltatott meg. (Lásd Dernburg, *Preussisches Hypothekenrecht* 1877. 225—232. lap).

Hazánkban is a megváltást tartjuk a megoldás egyedüli helyes módjának, még pedig olykep, hogy magok a párbérekötelezettek viseljék a megváltás terheit, mert már azt sem helyeselhethűk, hogy a vallásalap támogatása megvonassék azon nemes culturalis céloktól, melyek csak ez úton biztosíthatók, de még ha ezt meg is engedhetnűk, még az esetben sem volna elégendűk a vallásalaphoz összes jövedelmei a párbérjogositott lelkészek teljes kártalanítására.

Hazánkban egyébiránt a megváltási művelet végrehajtására új járadékbankokra sem volna szükség, mert a meg-

váltás a magyar földhitelintézet által a párbérre vonatkozólag is körülbelül ugyanazon módozatok mellett történhetnék meg, melyek az 1864-iki július hó 14-dikén 12,281. szám alatt kibocsátott s valamennyi törvényhatóságnak megküldött udvari rendelvényben «az úrbéri és ezzel rokon viszonyokból eredett kötelezettségeknek mielőbbi megválthatása» tárgyában állapították meg.

Ezzel befejeztük bírálatunkat s a megbírált munkát a magyar szakközönség figyelmébe ajánljuk.

B. ROSZNER ERVIN.

É R T E S I T Ő.

Útazás a Napsugáron. Írta Lady Brassey. Az angol eredetiből átdolgozta dr. Öreg János tanár. Buda-Pest, Franklin-Társulat, 1885. Ára 2 frt 40 kr.

Ez a czíme a magyar földrajzi társaságtól megindított *Útazások könyvtára* V-dik kötetének. Egy vagyonos angol család gőzyachtot építtet magának, s rajta apró gyermekeivel és cselédjeivel együtt körutat tesz a világ körül. 1876 július 1-jén indul el hazulról, egyenest Madeirának, a Kanári és Zöldfoki szigeteknek tart, onnan az Atlanti óceánon át Braziliába utazik, meglátogatja ennek partvidékeit, azután La-Plata folyót és mellékeit, az Argentínai köztársaságot és a pampákat, a Magellani szorosokon át a Csendes óceánba fordul be; Chili partvidékeit bejárván, Valparaisóból Tahitibe, a Haváji szigetekre, onnan Japánba utazik; Japán nevezetes városait meglátogatván, Kantonba, Makaóba, Honkongba, továbbá Szingapurba, Ceylonba hajózik s végre Aden érintésével a Veres tengeren és a Szezi csatornán át visszatér Angliába. Az úti társaság negyvenhárom főből állott, mindnyájan szerencsésen haza tértek. 1877 május 26-dikán látták meg újra Anglia partjait. A szerencsés utazás élményeit az asszony írta le, gyönyörködve és gyönyörködtetve elbeszélve mindent, a mit láttak és élveztek. Angliában nagy érdeklődéssel kísérték az utazást, mely családias kējutazás lévén, nem akart fölfedezéseket és tudományos kutatásokat tenni. Angliába érkezve, Hastingsban kötöttek ki. «A hastingsiek lestek, vártak s habár későre, éjjél után fél kettőre járt is már az idő, mindamellettrögtön egész hada a tengeri csónakoknak vette körül hajónkat, melynek különféle rakományait és száma nélküli csomagait ezer szíves segítő kéz ragadta meg, úgy hogy mire a Nap fölkelt, mindenünket a rakodó partra

hordták. — Hogy írjam le, ezzel végzi munkáját Brassey asszony — azon meleg üdvözléseket, a melyekkel mindenfelől találkoztunk, vagy azt a nagy néptömeget, mely nemcsak kiszállásunk alkalmával környezett bennünket, hanem még akkor is, midőn a templomból kijöttünk; hogyan írjam le azt, hogy a Hastingstól Battleig tartó tíz mérföldnyi úton mindenütt ember hátán ember állt az utak mentén, vagy házaik ajtajában, hogy üdvözöljenek; hát még a battlei harangozókat, a kik csak addig hagyták egy kissé félbe a harangozást, míg az istentiszteletnek vége lett; vagy azt, hogy a legszivesebb istenhozott-üdvözlésekkel mint végződött a mi gyönyörteljes utazási évünk, s mennyire érezte ez velünk, hogy valahára ismét itthon vagyunk, hálát adva szíveinkben Istennek ama hűséges gondviseléseért, melyel vándorlásaink közben felettünk őrködni kegyeskedett.»

S a mily nagy szívességgel üdvözlötetett otthon a haza érkező úti társaság, oly nagy szívességgel fogadtatott utazás közben mindenütt, a hol partra szállott. Mert Brassey úr és asszony mindenütt találtak magas állásokat elfoglaló honfitársakat, kik tárt karokkal fogadták; ajánló leveleiknél fogva minden körbe bejuthattak, mindent láthattak és megfigyelhettek, minden nevezetességet szemügyre vehettek. A szellemes asszony pedig igen jó figyelő tehetséggel van megáldva s igen kellemetesen tudja elbeszélni azt, a mit láttak és tapasztaltak. Könyve igazán családi olvasmányul szolgálható könyv, oly könyv, melyet különösen a nők is nagy érdekléssel olvashatnak. Angliában az utazási könyvek általában nagy kelendőségnek örvendenek, de még Angliában is ritka esemény az, hogy valamely úti leírás egy év alatt nyolcz kiadásban kelne el, mint ez Brassey asszony könyvével történt. Helms 1879-ben németre fordította a munkát s a német fordítás is egy év alatt két kiadásban jelent meg. Igen helyesen tette azért a magyar földrajzi társaság, hogy azt a munkát az *Utazások könyvtára* ba fölvette. Dr. Öreg János tanár dolgozta át a magyar közönség számára, és pedig az angol eredetiből, nem pedig Helms német foreításából; s mondhatjuk, hogy a magyar átdolgozás sikerült, az olvasó alig veszi észre, hogy ez fordítás, oly jó és magyaros a nyelvezet.

Az utazás egészben véve szerencsés volt, nagyobb baj sehol sem érte. Rémitő dolgokat, izgató kalandokat nem tapasztaltak, sem vad népségekkel, sem oroszlánokkal, tigrisekkel és elefántokkal nem szálltak síkra. Brassey asszony és férje a természet nevezetességeit és szépségeit, a népek sajátságait, erkölceit, szokásait akarták szemügyre venni, ezeket írja le és beszéli el a szellemes asszony. Könyvé-

nek tartalma tehát egyszerű, a politikával sem foglalkozik, mégis minden lapja érdekes, minden lapját bizonyos családias, nőies kedély és hangulat jellemzi. Mutatványul szolgáljanak a következők. Braziliában még rabszolgaság van. Meglátogatták Rio Janeiro közelében egy földbirtokos tanyáját (fazenda). «A törvény rendeleténél fogva — írja Lady Brassey — minden gazda köteles a hétből egy pihenő napot engedni rabszolgájának s ha ezen az jó szántából dolgozik, oly fizetést híz munkájáért, mintha szabad ember volna. Azonban a pihenő nap más is lehet, nemcsak a vasárnap; sőt a különböző fazendákon szándékosan eltérő napokat választanak, hogy a rabszolgák összejöveteleit megakadályozzák. Ezen a birtokon éppen a mai esütörtök nap a vasárnap, s nemsokára láttuk is a rabszolgákat ünneplő ruhában egyik veranda alá gyülekezni. Először szemlét is tartottak felettök, azután rendbe sorakoztatták őket. Elöl állottak a gyermekek, azután a fiatal asszonyok, majd az öreg emberek s végül következtek a fiatal férfiak. E rendben mentek a kapornába is misét hallgatni. A pap és egyházi gazdagon ékített ruhákban végezték a szokásos szertartást, a rabszolgák pedig váltakozó csapatokban énekelték a responsoriumokat . . . az ének kitünő volt, sokkal jobb, mint otthon ahárhány templomban. Mise után a gazda kezét fogott mindenkivel s rabszolgáit jó kívánataik kölcsönös kicserélése után bocsátá el. Míg a verandán ez a kis tereferé folyt, én a gyermekeket vettem szemügyre, a kiket egytől egyig elvittek a templomba. Színök a legvilágosabb szőkétől a legsötétebb feketéig minden árnyalatot feltüntetett. Azonban a legkisebb, egy három hetes, gyapjas hajú kicsike oly fekete volt, mint az éjtszaka. A gyermekek jó viszonyban látszottak lenni gazdáikkal és felügyelőikkel, úgy hogy egy cseppet sem félték tőlük.

Gazdag reggeli után körüljártuk a fazendát. Legelőször is az iskolás gyermekekhez tekintettünk be. Azután a kórházba mentünk, a hol alig volt beteg. Végre azt a vízerőre alkalmazott új gépet néztük meg, melyvel a kávé tiszttják s eladásra készítik. A kávészüret májustól augusztusig tart. A legjobb minőségűt akkor szedik le, mikor még nem érett meg egészen; hogy hüvelyétől megszabadítsák, kicsépelik, azután a napon megszártják, néha kupacsokban, néha pedig szétteregetve gereblyével, hogy a meleg minél inkább általjárja. Azután kosarakra szedik, s szejenként megválogatják. E könnyű munkát leginkább a kis gyermekes anyák végezik. Egyik szobában, a hova beléptünk, tizenkilencz kisedd feküdt anyja mellett bőlesejében, a másikban pedig húsz volt olyan, a ki éppen járnai kezdett.»

«Az Argentinai pampákon vagyunk. Frer úr a pampa messze vidékéről vad lovakat hajtatott haza, hogy lássuk azt is, mint fogják ki «lassó»-val a csikót a ménesből s mint szoktatják nyereg alá. Közel száz darab vad lovat tereltek egy téres «corral»-ba, a hol azután lovas és gyalog «gauchó»-k (csikósok) mutatták be lassó-vetési ügyességöket. a sebesen nyargaló állatok közül a kitűzöttet tetszés szerint első vagy hátulsó lábánál, vagy nyakánál fogva meg. A megfogott állat minden alkalommal borzasztót esett, s ha az a ló, melyen a lovas ült, nem volt elég fürgé és ügyes, lovasával együtt szintén könnyen földre bukott. Sőt a lassó-vető azon eshetőségnek is ki volt tétetve, hogy a hirtelen való rándítás által derékban szakíttatik ketté, ha a lassó véletlen dereka körül tekerődik.»

Kíváratunkra egy teljesen vad csikóra vetették a lassót, mely a csapat kellő közepén oly sebesen nyargalt, a hogy csak bírt. A hurok ügyesen a csikó első lábaira vettetett, s abban a perczen földre bukott, úgy hogy lábai s feje ég felé állott. Erre másik lassót vetettek fejére, melyet nyakán szorosán húztak, majd nyers bőrből vágott három-négy szál szíjból csavart kantárt vetettek szájába, melynek hurokja képezte a zablát. Erre juhbőr-nyerget tettek hátúra s az az ember, a ki lovagolni akart rajta, egyik lábával a kengyelben fölötte állott. Ez egész idő alatt a szegény állat összekötött lábakkal feküdt a földön, halálra rémülve, minden tagjában remegve s minden szőr-szálán izzadva. Mikor a lovas elkészült, a ló lábait annyira szabaddá tették, hogy fölállhasson s erre a corralból kivezették. A lassók hirtelen levéttetvén róla, a ló neki rugaszkodott s le- föl- jobbra, balra ugrált össze-vissza, azon erőlködve, hogy szokatlan terhét magáról valahogy lerázza. Azonban az ember úgy ült a nyeregben, mintha csak hozzá lett volna növe, s e közben a zablát erősen húzta. Egy második szelíd lóvon ülő «domidor» pedig folyton vágta ezalatt kegyetlen ostorával a szegény állatot, hogy a kellő irányba terelje. A fogoly tíz perczig tartó ily kegyetlen bánásmód után kimerülve és magát teljesen megadva, tért a corralhoz, a nélkül, hogy legcesekélyebb kedvet is mutatott volna az előbbeni társaihoz való csatlakozásra.»

Talán legszebbek a leírások, melyeknek tárgyát a csendestengeri szigetek, különösen pedig Tahiti, mely még most is valóságos földi paradicsom, mint Cook idejében volt, és a Haváji szigetcsoport. «Néha azt képzelem», írja Tahitire vonatkozólag, hogy mindaz, a mit láttam, pusztá álom, és csakhamar a rideg valóságra kell fölébrednem. A virágok, a gyümölcsök s a mindenki által viselt gyönyörű színek, az egész táj oly tündérinek látszik, hogy az ember el sem hinné, miként

mindez a valóságban is létezhetnék. A kétségbeesés fog el, midőn mindezeket leírni megkísértem. Érzem, hogy érdemeiket kellőleg méltányolni nem tudom, mégis attól tartok, hogy már azt is, a mit mondok, túlzásnak tekintik. . . . A mangó kétségkívül a gyümölcsök királya. Íze sárgabaraczk, ananász és egy parányi kis terpentín keveréke, a mely rendkívül ízletes, azonban ha az ember élvezni akarja, ne egye társaságban, hanem kora reggel hajoljon ki a hajó oldalán, tűrje föl könyökig ruháját, se kést, se villát ne használjon, hanem e helyett a gyümölcs bőrét fogaival tépje föl, s úgy szívogassa ki annak bő nedvtartalmát.»

Sokat írhatnánk ki még a könyvből, megemlíthetnők az érdekes fametszeteket is, melyek azt ékesítik. De úgy hiszszük, hogy az olvasó már meggyőződhetett arról, hogy az *Útazás a Napsugáron* csakugyan oly könyv, melyet a közönség figyelmébe melegen ajánlhatunk. Némileg csodálkozunk kell azon, hogy a napi lapok alig említették meg, s tudtunkra talán egyik lap sem méltányolta tüzetesen. A *Pester Lloyd* egyik deczemberi lapjában, karácson előtt, sok mindenféle külföldi képes és nem képes munkát dicsérgetett és ajánlgatott, az *Útazást a Napsugáron* egyszerűen csak megemlítette, egyetlen egy árva szóval sem ajánlotta. Pedig azt véljük, az *Útazások könyvtára*, melyből eddigelé öt kötet jelent meg, a magyar olvasó közönség pártolását igenis megérdemelné. Az I. kötet Nordenskiöld, a III-dik Serpa Pinto, a IV-dik Przewalszki útazásait foglalja magában. Valamennyi érdemes és méltán híres külföldi útazók munkája. A II-dik kötet eredeti úti leírást tartalmaz, t. i. Asbóth János útazását Egyiptomban és Palesztinában. —S.

Nouvelles études d'histoire religieuse par Ernest Renan.

Paris, 1884.

Renan és Taine az újabb francia tudósok közt a legnagyobb stylisták. Taine erélyes, szilárd, férfias író; általános tétéleit — mert mindig ilyeneket keres — a kétség legkisebb jele nélkül dogmaticus büszkeséggel szereti előadni; Renan ellenben szelíd, kissé ingatag és határozatlan: rendkívül hajlékony és nőiesen gyöngéd. A kételkedésnek mindig helyet ad: oly annyira tanulmányozza a tárgyát minden oldalról, hogy az ellenpárt szempontjait is megérti és méltányolni tudja.

Taine érvei úgy hullanak ránk, mint a záporoszó: nincs mene-

külés; kifogyszerhatatlan bizonyítékokban, melyek az olvasót mind az író óhajtottá cél felé terelik. Renan arczán fejtegetései közt miutegy mindig ott látjuk azt a finom gúnyos mosolyt, a melylyel, a mint jól emlékezem, a Collège de France-on előadásait kíséri s mely mintegy mondja: Bizony, bizony, ki tudja?

Renan a keleti, Taine a nyugati népek irodalmát tanulmányozza: az első inkább philologus, a második történetíró. De mindamellert több mint egy tekintetben egyek: mindakettő bámulatos sokoldalú (Renan drámákat és politikai tanulmányokat is ír, Taine æsthetikai és történeti művein kívül egy nagy psychológiát is szerzett), mindakettő művész tehetségénél és fogékonyságánál egyaránt s mindakettő gyűlöli a mindennapit, a banalitást. Renan annyira megy minden trivialis megvetésében. hogy még az aristokratikus tévedést is többre becsüli a közkeletű igazságnál.

Renan nem rég fejezte be életének főművét, *A keresztjénység eredetének történetét* hét kötetben. *) E nagy munka mellett azonban ráért egy csomó kisebb tanulmány megírására, melyek újabban összegyűjtve is megjelentek *Vallástörténelmi tanulmányok* czíme alatt. Renan egyszersmind a kisebb tanulmányoknak, az essaynek mestere; a legnehézkesebb vagy a közönséges érdektől távol eső tárgyakat is vonzóan és sok kellemmel tudja tárgyalni. E legújabb kötete mintegy folytatását képezi az 1857-ben megjelent *Vallástörténelmi tanulmányoknak*; tartalmuk szintén kiterjeszkedik a keleti vallásra (a régebbi gyűjtemény inkább mahommedanizmussal, az újabb inkább a buddhizmussal foglalkozik) a görög-római mythologiára és különösen a középkor vallásos mozgalmaira. Legbehatóbban a XIII. és XIV. század ama nagy vallásreform-mozgalmát vizsgálja, melynek középpontja a Ferencziek rendje volt. Magát, e forradalmi rend alapítóját, Assissi sz. Ferenczet szintén a legnagyobb rokonszenvevei jellemzi.

Az előszóban, melyet Renan most e már rég. bben megírt essay-gyűjteményhez csatol, mindenekelőtt nagy meglepégedéssel consta-

*) *Histoire des origines du christianisme*. VII. kötet 1862-től 1883-ig. Első kötete ama híres *Vie de Jesus*, mely húsz év előtt oly sok megbeszélés és bírálat tárgya volt. Renan benne Jézusnak mint embernek írja meg életrajzát az evangeliumok alapján. A Strauss Dávid (*Leben Jesu*) művétől — mellözve Renan költői fölfogását — leginkább abban különbözik a Renané, hogy János evangeliumának elbeszéléseit forrásúl használja, míg a nagynevű német tudós János evangeliumát egészen apokryphnek tartja.

tálja, hogy az az igazság, miszerint a tapasztalatunk körébe eső világon természetfölötti események nem történnek, mindinkább gyökeret ver az emberek tudatában. Azt, hogyan fogja az emberiség ezt az új meggyőződést egy magasabb eszménynek szükségességével összeegyeztetni, azt Renan saját vallomása szerint, nem tudja. De hogy mit kell a gyakorlatban tenni, azt meg bírja határozni: a vallásnak egész szabadnak kell lenni, azaz oly egyéni dologgá, mint a művészet vagy irodalom, melyekkel a semleges állam nem foglalkozik. Ennek megfelelően véget kellene vetni, Renan nézete szerint, a vallásfelekezeteknek az állami budgetből való ellátásának. A modern államnak — mely nem egyéb mint az egyéni tevékenység biztosítója — nincs oka, hogy concordatumot kössön a vallásokkal, valamint nem köthet a romanticizmussal vagy a realizmussal. Anglia meg az Egyesült Államok már megadták erre a példát. Mi oly törvényeket akarunk — folytatja Renan — a hol mindenki úgy öltözködhetik, úgy lakhatik és élhet, a mint az neki tetszik. Ezeknek a törvényeknek az értelmében aztán nem is lehetne föntartani a concordatumot az állam és a vallás közt, mert az államnak nincs se vallási, se irodalmi véleménye. Különbö is — úgy gondolja Renan — elég tűrhetők a jelenlegi vallási törvények; mi nem élünk mai napság a nagy reformok korában, tehát azon kell lennünk, hogy a hiányokat e részben nem alapig ható változtatásokkal, hanem részlet-igazításokkal pótoljuk. A mai törvényhozás legfőljebb az iskolai kényszerrel sérti a liberalismus elveit: az államnak igenis van joga tanítani, de nincs joga azt követelni, hogy mindenki az ő tanításában részesüljön. Az apának kötelessége fiát taníttatni valamint kötelessége is fiát táplálni; mindkettőnek a tanításnak meg a táplálásnak módjait nem lehet ellenőrizni. Renan ezt a gondolatot egy találó hasonlattal világítja meg. Minden községnek van nyilvános kútja, melyből kiki ingyen meríthet, de a nélkül, hogy rá kényszerítenék. Sőt az egyik vagy másik polgárnak joga van mondani: «A községi kút vize rossz: tessék az enyémből venni» és a lakók jogában áll polgártársuk tanácsát követni. Ha azonban a kút tulajdonosa így találna szólani: «Lássák, mindenki az én kútamból merít: temessük be a község kútját, a föntartására megszavazott összeget pedig adják nekem» — akkor azt kell felelni: nem.

A szabadságnak legjobb biztosítója különben is a helyes ismeretek, a fölvilágosultság terjedése. A mai Európában erős vallási reakciók következhetnek be, de a fanatismus nem térhet többé vissza. Bármily borzasztó csapások sújtsák is az országot: alig lesz már lehetséges a lakosokkal elhitetni, hogy a bajok okai azok az emberek,

kik nem járnak templomba. A mai társadalomban minden ember, hogy megélhessen, bizonyos pozitív ismeretekre szorúl. Hajdan igen boldogan élt az a paraszt, ki nem tudott se olvasni, se írni; mai nap ugyanaz az ember tán éhen veszne a létért való küzdelemben. A classikus műveltség sem elegendő már: a ki jól ismeri a földrajzot, a nemzetgazdaságot s tud két-három modern nyelvet, inkább megállja a helyét a mostani társadalomban, mint a ki alapos classicus műveltségű. A modern ember annyit ér, a mennyit tud. Pedig mennél több a pozitív ismerete, annál kevésbbé hajlandó csodákba hinni.

De mindamellett, folytatja Renan, nem kell gondolnunk, hogy a szellemi cultura a vallást magas értelemben véve elpusztítaná. Az ember nem függ egy korlátlan úrtól, ki életének, halálának és szenvedésének okozója; a mindenségtől függ, melynek célja van és mely mindent célja felé terel. Minden theológiának magva szerinte az, a mit Assissi szent Ferencz szónoklatában a madarakhoz mond: «Édes hujom, te kis fecske ne felejtsd el, hogy Istent, ki téged teremtett, mindenha dicsérni és magasztalni tartozol: ő adott szárnyat, hogy mindenhová repülj, ő adott kettős ruhát, ő adta neked a szabad levegőt elemül. Te nem vetsz és nem aratsz és Isten mégis táplál: folyamok szakadnak, források bugyognak, hogy téged tápláljanak. Hegyet-völgyet adott menekvőhelyül és a magas fák sudarait fészekrakásra. Látni, mennyire szeret Isten titeket. Óvakodjatok, fecskék, hálátlanoknak lenni és iparkodjatok Isten dicsérni.» Ime, mondja Renan, az igazság.

A világ egy nagy kar, melyben mindenkinek megvan a maga hangja. A vallás abban rejlik, hogy mindenki azt az énekrészt, melyet a sors számára kijelölt, jó kedvvel és resignatióval elvégezze. Ha pedig megvonjuk az élet számadásának végeredményét, azt fogjuk találni, hogy az öröm rovata mégis valami kis többletet mutat, még a mi századunkban is, a melyben Istent, ha autokratának képzelnők, kevésbé igazságos uralkodónak kellene mondani. Ha majd a rosszat, a mi a világon fellelhető, lehetőleg legyőztük, az élet öröme is, melyet ma oly gyakran elnyom a fájdalom, újból föl fog virágozni. A nihilismus, a mely százados elnyomás és szomorúság eredménye, el fog tűnni: ha majd Oroszország oly jól érzi magát, mint most akár a Normandia, akkor már szükségtelenek lesznek a hősies tiltakozások a társadalmi rend ellen; senki sem lesz vallásosságból atheista, igazságszeretetből gyilkos; a semminek legmakacsabb hívei az ideál legjobb katonáivá lesznek.*)

*). Már ez is megczáfolja azt a fölfogást, melyet Bourget könyve

A tanulmányok, melyeket a vázoltuk előszó megelőz, a világ különféle vallásaival és vallásos korszakaival foglalkoznak. A közép-kori rajongó mysticismus ép oly figyelmes és részvevő megfigyelőre akad Renanban, mint a buddhizmus végletes askesise. Az első tanulmány e gyűjteményből: a kísérleti módszer a vallásban kissé paradox eszmét fejtet. Keleten még mindig forrongnak a vallásos eszmék. Nem lehetetlen, hogy ma-holnap új vallás keletkezik, a mely új Korannal pótolja a Mahomed szent könyvét. Valaki, a ki szépen tud arabul írni, egy új vallást hirdető könyv segítségével Syriában némi törzseknél kiszoríthatná a mahomedanizmust. Bizonyára el lehetne hitetni az új hívőkkel, hogy Mahomed Abraham vallását újította meg: az új dogma ellenben az Ádamé, és mint ilyen Ádam minden utódának, tehát az egész emberiségnek szól. Egy tűzi játék Safet hegyiségén, melyet pár millió támogat, az új messiás megjelenése gyanánt szerepelhetne. Ha a rendezők kellően nagylelkűek, a safeti és tiberiasi zsidók megesküsznek rá, hogy látták a messiást. És most pusztá ügyességgel el lehetne foglalni Mekát és szétrombolni a szent kábat. Ha akadna millionos, ki erre a kísérletre ötven milliót áldozna, új vallást láthatna fejlődni, mely tartana, míg emberi dolog eltart és isteni eredetét csudákkal bizonyíthatná.

Hogy Ázsia oly nagy könnyűséggel tudott vallásokat terenteni, annak oka, Renan szerint, abban rejlik, hogy Ázsiának megvan az nagy mértékben, a mi nálunk már fogyatékos: lelkesedése, hite, föllobbanó képzelete, határtalan reménye, és az eszménybe vetett ma-kaessága, mely a valósággal szemben az eszménynek ad igazat. A mi fajunk sokkal komolyabb, megbízhatóbb és nem ragadtatja el magát oly könnyen, mint az ázsiaiak, a kik egyszerre rajongók és ámfítók. Mindehhez járul még a vértanúk lelkesedése. A vértanúk alapítják a vallásokat. A keletiek pedig bizonyos kéjt éreznek a hitért eltűrt kínokban.

A második tanulmányban Renan néhány vonással a pogány vallást, a görög mythológiát jellemzi. A görögök vallása minden művelt nép vallásai közt az, a mely legkevésbé megállapodott. A régi görögöknek nem voltak meghatározott vallásos szabályaik; vallásuk,

nyomán a *Budapesti Szemle* egy múlt füzetében olvastunk, hogy Renan pessimista volna. Renan optimista, ki a kultúra fejlődésétől minden lehető jót vár. A Leibnitz theologiai optimizmusából persze nincs semmi benne. A pantheizmus, melynek Renan is híve, különben mindig hajlott az optimizmus felé.

mely költőileg oly gyönyörű, voltaképp nem egyéb, mint ellentmondó mesék halmaza, melyeknek értelmét alig lehet kikutatni. Nem is kell bennök mély eszméket, bölcs symbolismust keresni. Többnyire csak zavaros maradványai a régi természetimádásnak, a kezdetleges fölfogás fönmaradt nyomai, a melyek gyakran szójátékok útján megszemélyesítették. Görögországnak nem volt soha szent könyve, nem voltak symbolumai, zsinatjai, rendszeresített papság a dogmák fönfartására. A költők és a művészek voltak a valóságos theologusok.

A következő essay behatóbban világítja meg ugyanezt a tárgyat az összehasonlító nyelvészet nyomán, melynek fölfedezni sikerült a mythus-képződés módját. Az összehasonlító módszer eredményei, röviden érintve, a következők: az indo-german nyelvek régi korszakukban minden szót megelevenítettek. Minden szónak megvolt a maga neme: az elvont fogalom is férfi vagy nő szerepet játszott. A levegő, az ég, a nap, a hajnal élő személyekké lettek. Az istenek, kik eredetileg valamely természeti tünemény képviselői voltak, egyénekké lettek, kikről a régi kifejezéseket félreértve, hosszú történeteket beszéltek. Ekkor el kezdett válni a mythologia a vallástól. A mythologiai elbeszélések az eredeti értelem elkopása következtében gyakran sikamlósak és méltatlanok voltak: a vallás pedig, ellentétben velök, mind tisztább erkölcsi fölfogásra tett szert. Ilyen módon a mythologia valóságos nyög lett a régi népekre: minden módon csúrték-csavarták és magyarázgatták. Már a régiek is úgy, mint az újkori tudomány azon volt, hogy történelmi vagy pedig allegorikus értelmet csúsztasson a régi mythusok alá. A valóságos kulcsot a mythus megmagyarázásához a nyelvek tanulmányozása nyújtja. Nomina nuntina. A szavak analysisa egyszersmind a legrégebb indo-german vallási fogalmaknak vizsgálata. A mythusban nem keresünk többé se theologiát, se tudományt, se allegoriát: a mythus nem egyéb, mint a kezdetleges ember első benyomásainak külső kifejezői, természetfölfogásának lassankint átváltozott jelei. A mythologia voltaképp — szójáték. Minden nyelv, a melyben a főnév élő személyként szerepel, az ige pedig eredeti értelmében még valami physikai (nem elvont) cselekvést vagy állapotot jelent, minden ily nyelv önkénytelenül ily mythologiai visszaélésekre ad alkalmat. A mythus aztán ily félreértések útján a hasonértelminű kifejezések fölcserélése és a népetymologia által mindinkább tovább fejlődik.

Renan e kötetbeli tanulmányai közt legnagyobb a buddhismusról szóló. Ez a mélyértelmű vallás mindinkább magára vonja Európa figyelmét, mióta az angol Hodgson meg egy hazánkfia Körösi Csoma

alapos kutatásai és Schoppenhauer pessimistikus philosophiája első ízben fölébresztették a nyugat érdeklődését a világ e legelterjedtebb vallása iránt. A buddhismus eredetileg annyira elüt mind attól, a mit mi vallásnak képzelünk, hogy inkább bölesészeti rendszernek kellene nevezni. Vagy megfelel-e a vallás fogalmának egy doctrina, mely az élet legfontosabb céljául a végmegsemmisülést, az embert pedig a legtökéletesebb lénynek tekinti? Vallásosnak mondható-e oly fölfogás, mely Istent nem ismer? Nyugati fogalmaink szerint neimmel fogunk felelni; de keleten a buddhismus, mely mind ezt vallja, nemcsak a legelterjedtebb, de a legegységesebb vallás is: mind eddig nem ismer schismát. Renan tanulmányában különösen négy szempontot emel ki. Mindenekelőtt, hogy a buddhismus legendája mily szép és kegyeletes. Buddha királyfi, ki elhagyja palotáit, gazdagságait, nejeit és kimegy a pusztára, hogy megtalálja az eszközt, a mely az emberiséget megóvjá a fájdalomtól és nyomortól. Buddha élet-történetének minden lapja a legnagyobb emberszeretetre, végletes gyöngédségre és emberszeretetre vall; sőt mi több a véghetetlen szeretet kiterjeszkedik az állatokra is: Buddha a legenda szerint egy éhes tigris saját karjaival táplált. A második szempont, melyből Renan a buddhismust tárgyalja, az, hogy nagy vallásos forradalmat idézett elő, és hogy elsőrangú fontossággal bír a világ művelődéstörténetében. Harmadszor mint nihilistikus philosophiát veszi szemügyre, mely a lemondás végleteibe sodorta hívőit. Végül mint vallásos szervezetet tekinti, mely Közép-Ázsiában az volt, a mi nálunk a középkorban a keresztyénség: az erkölcsiség és a műveltség alapja.

A *Biblia fordításai* című cikk e kulturtörténelmileg is első rendű fontosságú könyv átültetésének nehézségeivel foglalkozik. A mi megesezt Angliában és Németországban, hol a biblia majdnem szó szerinti fordítása a legnépszerűbb classicus könyvvé vált, az Franciaországban lehetetlen. Francia ember szemében fordítás soha sem lehet classicus könyv: a francia ízlés nagyon is kizáró. Az által, hogy Franciaország egy idegen, a latin nyelvet fogadta el, mint szent nyelvet, mint az imádság nyelvét, az által megfosztotta nyelvét a leglényegesebb kelléktől, mely a nyelv nemességéhez szükséges: a nyelv világi eszmék kifejezője maradt. Egy eszményies vonás hiányzik belőle örökre: nem ez a nyelv közvetítette a magasstoz érzelmeket Istennel.

A gyűjtemény legközelebbi darabja ismét Ázsiába, a vallások hazájába vezet bennünket. Perzsia az az állama Ázsiának, a mely legközelebb áll egy nagy renaissancehoz, a hol a régi irodalom ismét

újjá születhetnék. Renan a perzsa irodalom egy érdekes jelenségével foglalkozik: a vallásos drámával. Hasonlóan a görög és a középkori dráma fejlődéséhez, a perzsa dráma szintén vallásos előadásokból eredett, csak hogy ott a dráma még mindig vallásos csirájában van s nem fejlődött, mint Európában világi drámává: a mai perzsa irodalomban a drámát mintegy in statu nascenti szemlélhetjük. A perzsáknak is meg van a maga vallásos passiójok: hőse Ali és két fia, kik vértanú halállal múltak ki vallásukért. Ez képezi főleg tárgyát azoknak a perzsa mysteriumoknak (tenziáknak) melyeket Renan elemez. A gyöngéd érzelmek, a hős halálán való mély részvét mellett erős gyűlölet vonúl rajtuk végig az arabok ellen.

Renan legszebb essay közé tartozik az a pár lap, melyet e gyűjteményében a vallási művészetnek szentel. A vallási művészet hazájául Olaszországot szokták tekinteni; ez legalább az az ország, a melyben eme művészet legtöbb remeke keletkezett. Olaszország végletes, jeles, vagy rossz, de ritkán középszerű. A hanyatlás korszakának művei nagyobb számúak Olaszországban, mint máshol: csak hogy az a rossz ízlés, melynek nyomával Róma vagy Nápoly minden utcájában találkozunk, soha sem banalis: mindig van jelleme, mindig van eredetisége. Olaszországban nem építenek palotákat és nem készülnek szobrok, mert az állam kötelessége, a művészeteket pártfogolni vagy a kőműveseket támogatni. Itt mindennek megvan a maga stílje: minden jó vagy rossz, mert mind egyéni mű és keletkezésekor valóságos szükségnek tett eleget.

Olaszország örök dicsősége vallási művészete. Csak hogy — jegyzi meg Renan — a vallási műregekben is erősebb a művészi, mint a vallásos tendencia. Az a mód, a melylyel Olaszország fogta föl a keresztyén művészetet, nem felel meg azon komolyságnak, azon belső erkölcsi érzésnek és szomorú költészetnek, mely az éjszaki népek vallásába vegyül. Reánk nézve a keresztyén művészetnek két alakja van: az egyik a középkori, rideg, magasztos művészet, mely a nagy, műveletlen, de Isten érzésétől mélyen áthatott tömegeknek felelt meg: a másik a modern művészet, tiszta, de elvont, mely nem annyira az általános hit és az elfogadott jelképeknek, mint inkább egyéni érzéseknek kifejezője. A valódi keresztyén művészet eszménye azonban a középkori. A középkori templom ajtai, falai, ablakai, padlózata nagy encyklopædiát képeznek a hol a hívő megtalálja a világ képét, az emberiség történetét meg a jövő titkait. Ennek a templomnak megvan a maga külső hangja; a harangok, melyek közül mindegyiknek külön tulajdonneve van: az ének, mely a templomban

fölhangzik, belső hangja; mennyországa a szentek ama serege, mely az oszlopokra támaszkodik, a boltozatról felénk hajlik és a festett ablakokból felénk ragyog. A rútnak is meg van a helye: az egyik vagy a másik zugban fölüti az ördög állatias fejét, de csak mint az összhangzatos szépség legyőzte fél.

Az intim vallásos művészetet, mely nem ismeri a pompát, az archaeológiát, a színpadszerű jelenetezést, ne keressük Olaszországban. A középkori művészet sem igazán középkori ott. Olaszországnak voltaképp alig van középkora: igen soká antik marad és igen korán modernné lesz. A véghetetlenség érzése, ez a nagy vívmány, a melyre a többi emberiség középkori ezer éves álma alatt szert tett, előtte ismeretlen. Modern művészete pedig már materialistikus. A művészetnek symbolumok valók; a realitás elnyomja és lealacsonyítja. A mai Olaszország ellenben a jelképet realitásnak tekinti: a vallásos tisztelet tárgya lesz és így kizárja a művészetet. Egy szent szobor nem szépsége, hanem gyémántjai által vonja magára a hívők figyelmét. Különbön sem mondhatni, hogy Rafael, Titian és Michel-Angelo művei a nézőben éppen vallásos áhitatot keltenének; e nagy mesterek az emberi szépséget és erőt mutatják be: műveik jó véleményt adnak az emberi természetről, megbecsültetik az embert és bizonyos szabad büszkeséget keltenek, mely nem éppen a keresztyén alázatosság és jámborság.

Renan tanulmányainak legnagyobb része azon nagy vallásos reform-mozgalommal foglalkozik, mely a XIII. században az egyházat és a keresztyénséget új irányba akarta terelni. E nagy lázadás középpontja a ferencziek rendje, fő hőse maga assissi szent Ferencz. Szent Ferencz — mondja Renan — az a férfi, kinek Jézus után a legtisztább lelkiismerete, a legszebb naivitása, Isten iránt pedig legelőbb szeretete volt. Élete szeretetre méltó örültség, az isteni szeretet folytonos márnora. Egy álló hétig egy tücsök énekéből élt. Szeme, az az átlátszóan tiszta és mély gyermekszem a dolgok legfenekére látott, a hová Isten csak a kicsinyek pillantását engedi hatolni. És csodák csodája! ez az álmadozó egyszersmind a tettek embere; mély rajongásában egyszersmind nagy szervező is. Íme egy nagy ember, ki nem felel meg a nagy ember modern fölfogásának: nem önző, nem erőszakos, maga a szeretet és gyöngédség. Eredetisége érzelmeiben rejlik. Vallásos rajongása nem keleties; nem fakir vagy ind szoborszent, ki évekig mereven állva, elveszíti érzékét a realitás iránt; Assissi Ferencznek minden szépség iránt költői fogékonysága van. Abban a gyönyörű himnuszban, melyet *A terentrények éneke* czímen

írt, a biblia mely érzelmei olasz kellemmel párosulnak. «Dicsértessél uram Istenem, minden teremtvényeddel együtt — így hangzik egy passusa — és különösen testvér, uram, a nap, a mely világosságot és fényt ad ; ragvogásában, uram, a te képedet látjuk. Dicsértessél, uram, húgom a hold miatt és a csillagok miatt, melyeket világosaknak és szépeknek teremtettél. Dicsértessél, öcsém a szél miatt, és a levegő meg a felhő miatt, és a tiszta ég és minden idő miatt, a melyek éleszenek és föntartanak.» De nemcsak az általános szeretet eszméjében hasonlít ő Krisztushoz : meg van benne ép oly nagy erővel a földi gondok hiábavalóságának érzete is. Bírni valamit, az szerinte valami tökéletlenség, szegénynek lenni, nemesebb, mint gazdagnak lenni, koldulni erény. És vajon nincs-e mind ennek mély értelme? Azok a dolgok, melyek leginkább megörvendeztetnek bennünk, senki tulajdonai. Ilyen a haza dicsősége, a múlt nagysága, a költészet remekei, a vallás, a tenger, a vad természet minden szépsége. A művészet maga, ez az aristokrata, nem szolgál a gazdagnak. Anglia minden milliomasai mellett nem teremthet nagy művészt, hisz a művész a rajongás fia, ki dicsőségből és eszményből él. A gazdag társaság a közepszerűséghez vezet.

Nem lehet tagadni, hogy a ferencziek fölfogása, mely szerint a birtok baj volna, túlzás. De abban van valami igazság, hogy a meggazdagodás bizonyos fogyatkozást tesz föl. Ha a meggazdagodott kevesebbet járt volna utána a vagyonszerzésnek, ha nem törte volna magát a birtok és a nyereség után, ha többet él lelkének és könyörületesebb lett volna: akkor szegényebb, de tökéletesebb volna. Szent Ferenczből ebben, meg mindenben, a mit tanított, nem a theologia, hanem a nép lelkiismerete szól. A ferencziek mozgalma a világtörténelemben — a keresztyénség után — a legnépiesebb és legnagyobb szellemi tünemény. Meglátszik rajta oly emberek naivitása, kik nem ismernek egyebet a természetnél és annál, a mit a templomban hallottak és kik mindezt szabadon kombinálják. Mindez egészen elüt a középkori scholastikától: Assissi Ferencz tán az egyedüli középkori férfi, a ki egészen ment volt ettől a ragálytól. Renannak ez a néhány lapja, a melyeken az olasz rajongó szeretetre méltó, naiv alakját jellemzi, legszebb művei közé tartoznak. «Renan — mondá egykor róla egy francia kapuczinus — nem úgy írt a Megváltóról, mint illet volna. Voltakép el kellene kárhoznia; de szent Ferencz majd könyörög érte és megmenti.»

Telegdi Miklós kátéjának új kiadása: Az keresztjensegnee fundamentomirolo valo rövid keonyvechke. Ki az Szent irasnac külömb külömb heleiböl, kerdes es feleles keppen irattatot es Telegdi Miklos mester által, Deac nyelvöböl Magyar nyelvre fordítatot. — Bechben niomtattatot Raphael Hofhalter által: vrunc szuletese rtan 1562. esztendőben. — Buda-Pest, 1884. Franklin-Társulat nyomdája. Ára 1 jrt.

A Magyar Tudományos Akadémia irodalomtörténeti bizottsága nem rég oly vállalatot indított meg, mely időhöz nem kötött rendben egyes régi írónk nevezetes munkáit fogja irodalmunk bázisainak kezébe adni, még pedig hasonmászerű alakban, úgy hogy egészen hű képét nyerjük régibb nyomtatványainknak. Ezen vállalat első terméke volt legrégebb nyomtatványunknak, Komjáthi Benedek Szt.-Pál-fordításának új kiadása, melyet a *Budapesti Szemle* már bemutatott olvasóinak. A második ilyen új-nyomat a czímbe jelzett könyvecske.

Telegdi Miklós kátéja fontosságra nézve korántsem vetekedhetik Komjáthi könyvével; se irodalmi, se nyelvi tekintetben nem mérkőzhetik vele. Már magában a káté természetében rejlik, hogy irodalmi becsé nem nagy. Telegdié még csak nem is első magyar káté; mindössze csak annyiban nevezetes, hogy legelső a magyar irodalomnak katolikus kátéi közt, s hogy Telegdi Miklósnak, Pázmány Péter mellett egyik legjelesb szónokunknak, első irodalmi zsenéje, mely tizenöt évvel megelőzi Telegdinek eddig ismert munkáit. Újra-nyomása főleg azért volt szükséges, mert egyetlen példánya maradt fönn, az is a külföldön: Benkő István ref. theologus fődözte föl 1882-ben Baselben, hol egy latin s egy szláv nyelvű nyomtatvány közé kötve lappangott. Akadémiánkban 1883 végén mutatta be Majláth Béla. (V. ö. *Telegdi Miklós mester magyar katechismusa 1562. évből.* Majláth B. 1. tagtól. Buda-Pest, 1884.) — Az új kiadásnak legnagyobb haszna abban áll, hogy függetlenül *Jegyzetek* szerény czíme alatt Telegdi Miklósnak rövid élet- és jellemrajzát kapjuk Sziládi Árontól, kinek már eddig is annyi becses irodalomtörténeti monographiát köszönhetünk.

Nyelvészeti czélokra nagyon keveset böngészhetünk e könyvecskeből, s ez ismét a káté természetében rejlik. Pedig Telegdinek többi munkái, főleg egyházi beszédei nagyon érdekesek és jelentősek nem csak a nyelvtörténet, hanem a magyar irodalmi stílus fejlődése szempontjából is. «Dunavidéki nyelvjárásón írt egyházi beszédeinek

nyelve tiszta magyar, természetesen folyó, világos; kápráztató idézetek nem tarkítják, mint Pázmányét, s ha ereje nem oly hatalmas mint Pázmány stílusáé, egyszerűségével s mély meggyőződést mutató magyaros érthetőségével ma is lekötve tartja a figyelmet.» Így szól róla Sziládi. — Egyébiránt a káté már ugyanazon helyesírás s ugyanazon nyelvjárási sajátságokat mutatja, mint Telegdinek későbbi művei. Ritkább szók, de más nyelvmélekekben is előfordulnak: *rágalmasság* 54. *részelkedés* 85. *versenség* 86. *szenvedetesség* 95. (az utóbbi a. m. *patientia* s megvan Telegdinek *Felvetel* cz. munkájában is 138. l.) Majláth Béla egy merőben ismeretlen szót is talált benne: »*salmadozás*«. Csak az a baj, hogy ez nem egy szó, hanem kettő, s így olvassandó: *s almadozás*. — Megemlítem még, mert mind a kettő ritkaság, hoy a *megbánt* igét akadályozás értelmében használja (84) s a *példa* szót eredeti »kép» jelentésével (= ném. *bild*; »a képekbe a szenteket, ki nek példái, tiszteljük» 50). — A nyelvi sajátságok közül az ün. föl nekem leginkább, hogy a kátében mindig *bólból*-t olvassunk *ó ő* hang al. ellenben a *rólról* és *toltól* helyett rendszeren — kevés kivétellel — *rulrül, tultül* alakokat találunk. Néztem Telegdinek későbbi munkáit, s azokban is ugyanezt látom. Mindez megerősíti Balassa József észleletét (a tavali *Nyelvőr* 2-dik lapján), ki ugyanezt a föltűnő és egyelőre megmagyarázhatatlan különbséget találta Dévainál. Érdekes volna tudnunk, vajon más régi íróink is megkülönböztetik-e alakilag a *bólból* ragot a másik kettőtől?

A könyvecskének nyomtatása szép, de — úgy látszik — nem egészen hibátlan. Így például a 70. l. *csak* van *chak* helyett, 83. *rarchon tarchon* helyett; 45. *emlekekezel* e helyett *emlekezel*; 57. *atyajaiui* e helyett *atyajfui* stb. Lehet ugyan, hogy mindez így van az eredetiben is, s az ilyen szövegkiadásnak egyenesen kötelessége, hogy híven föltüntesse az eredetit minden hibástul. De akkor nem helyesíthető az sem, hogy a 3. lapon *Primassa* van, holott Majláth B. világosan azt mondja, hogy az eredetiben *Périmassa* olvasható.

SIMONYI ZSIGMOND.

Lord Byron: *Don Juan, fordította Ábrányi Emil. I—VI. ének. Buda-Pest, Révai testvérek. 1885.*

Ábrányi bizonyára nem könnyű munkába fogott, midőn a Goethe által is »le nem fordíthatónak» nevezett költeményt magyarra fordítani vállalkozott. De fáradságát szép siker jutalmazta.

Nem lankadó érdekléssel olvastuk végig fordítását és csak igen

kevés oly helyet találtunk benne, melyeknek értelme toldások vagy kihagyások miatt nem vehető ki világosan. (Így I. ének 30, 81 és talán még két hely.) De ha esetleg több ilyen is talál egy nálunk figyelmesebb olvasó, igaztalanul cselekednék, ha azokat egyenként fölháyná a fordítónak, ki, egészben véve, számos nehézséggel oly derekasan küzdött meg. Különben is alig volna kedve ily munkára az illető olvasónak, mert mennél tovább olvasná a fordítást, annál jobban lekötneék figyelmét a jó rímekben kihangzó és súnán folyó versek, melyekben mind az, a mit hyroninak nevezünk, sok helyt nem közönséges ügyességgel van visszaadva. Hadd igazolja méltánylásokunkat néhány mutatvány. Az első énekből valók a következők :

Édes dolog, hallgatni holdas éjjel
 Kék Adrián a gondolás dalát,
 A mint a esőndet lágyan űzi széjjel,
 S a távolon reszketve szárnyal át;
 Édes dolog, bámulni méla kéjjel
 Az esti csillag bágyadt sugarát,
 Hallgatni lomb közt búgdosó szelet,
 Szívárványt nézni, mély habok felett.

Édes, ha halljuk, otthonunkba térve,
 A mint a hű eb messziről ugat,
 Ha van, ki jöttünk' hön óhajtva, kérve,
 Kigyúlt szemekkel, nyájasan fogad;
 Édes, ha fölver a madár zenéje
 S halk vizesés nyugalmas álmot ad,
 Ha méhe döng, lány vig kaczajra kél,
 S a gyermekajk mosolygva gögicsél . . .

De édesebb, szebb, mint akármi más:
 Első szerelmünk! — ez magában áll,
 Miként Ádám multjában a bukás;
 Letépvé a tudás gyümölcse már,
 S nem lelsz olyan kéjt, bármi mélyre áss,
 Mi e bűbájos vétekhez talál . . .
 Úgy lángol, úgy gyújt, mint az ég tüze,
 Mint leragadt Prometheus keze!

Vagy lapozzunk tovább: a második éneken kezdődik a költemény legszebb epizódja, Juan és Haidée szerelmi idyllje. Nem tudjuk, hogy e véleményben osztozik-e a fordító is, de bizonyos, hogy ez idyllt sikerülten fordította le, minek bizonyosságául két versszakot idézünk:

Bolyongtak hosszan, kéz kézben nyugodva,
 Színes csigák, fénylő kavicsra hágyva,
 Lépegyve lágyan, a szilárd homokra ;
 Itt-ott rejtekjét mély barlang kínálta,
 S e cseppköves, vad, téres csarnokokba
 — Vihartól törve, orkántól kivájva —
 Pihenni tértek, egymást átölelve
 S az alkony édes bájával betelve.

Fölnéztek a pirosuló égre, hol
 Mint rózsatenger áradt szét a fény ;
 Nézték a hús árt, halk hullámiból,
 Hogy száll a hold föl, égi m' sgyején
 Tovább lebegve ; — hab mélán dudol,
 Szellő suttogva vándor utra mén ;
 Egymásra néztek és szemök kigyúlt
 S vonagló ajkuk izzó csókba fült.

De nem akarjuk halmozni az idézeteket. Reméljük, hogy a fordító nem fogja félbe hagyni a jól kezdett munkát. Jól tette, hogy épen a *Don Juanra* fordította figyelmét, hisz ez Byron legfőbb műve. Halljuk csak, hogy mit mond róla Goethe, kit Sainte-Beuve oly méltán nevez a kritikusok királyának : « *Don Juan* egy határtalanul genialis mű, embergyűlölő a legridegebb kegyetlenségig és ember-szerető a legédesebb vonzalom mélységeibe merülve ; és mivel már ismerjük a költőt és mivel nem is kívánjuk, hogy másforma legyen, mint a minő, hálásan élvezzük mind azt, a mit korlátlan szabadsággal, sőt vakmerőséggel elénkbe tární bátorcodik. » Goethe még azon vád ellenében is szükségesnek tartja, menteni magát, hogy oly erkölcstelen költeményt, minő a *Don Juan* fordítások által terjeszteni óhajt. « Jól megfontolva a dolgot » — úgy mond — « az ily költemények nyomtatása már nem igen károsíthatja az erkölcsöket, mivel költőnek és írónak igen furcsán kellene viselniök magokat, hogy erkölcsrontóbbak legyenek, mint a minők a hírlapok. »

Talán nem volt fölösleges, e nem ma írt védelemre hivatkoznunk a közönségnek épen azon részével szemben, mely mindig dicséri a múlt időket és talán féltené erkölcsünket a magyar *Don Juantól*. —a.

